

Олесь Гончар

Твоя зоря

«Твоя зоря» Олеся Гончара — соціально-філософський роман, в якому автор піднімає низку актуальних для його епохи питань: гуманістичні ідеали, жахіття колективізації та війни, сутність мистецтва, екологічні проблеми тощо***.

Світову славу письменнику принесли романи «Собор», «Прапорonosці», «Тронка», «Берег любові», «Людина і зброя», повісті «Бригантина», «Далекі вогнища, новели «Модри Камень», «За мить щастя». Олесь Гончар — видатний український письменник, автор соціально-психологічних та філософських романів, повістей та новел.

Олесь Гончар

ТВОЯ ЗОРЯ

ЧАСТИНА ПЕРША. Подорож до Мадонни

Забілили сніги

*Какое странное, и манящее,
и несущее, и чудесное в слове: дорога!
и как чудна она сама эта дорога...*

Гоголь

Все життя Заболотний потім запевнятиме — і, здається зовсім не жартома, — що найнадійніші люди па світі — це діти. Що навіть життям своїм він завдячує тому славному степовому народцю — хутірським хлопчачкам, які в присмерках знайшли його, поверженого аса, під якоюсь там заячою кураїною в степу й порядні притягли до хутірця своїм матерям на клопіт...

Тієї осені не раз над цим сірим окупаційним степом зав'язувались повітряні бої, не раз і Заболотний з'являвся в цьому небі з групою «яструбків», прикриваючи своїх хлопців, доки вони бомбили розлеглу серед рівнин, захарашену ворожими ешелонами Вузлову. А коли, відбомбившись, знов відлітали на польовий аеродром за Дніпро, полишивши після себе вулкани вогню, підлітки з довколишніх хуторів поспішали до станції дивитися на розгром, на цю вируючу в полум'ї степову Помпею. Зачаївшись по обчухраних садках, ще не вилоплені до набору хлопці й дівчата жагливо, з радісним калатанням серця спостерігали, як лопаються цистерни, як горять по численніших колях розтрощені фашистські ешелони, як аж сторчма стають розпечені рейки, що по них мали б їх виносити в той проклятий рейх! Степова юнь, — хлопці ще безвусі, дівчата неціловані, — вони душею відчували, що тут, у вогнях Вузловиї, зараз вирішується їхня майбутня доля, бо хіба ж не вона ото випружинює; з хаосу м'язами покрученого розпеченого заліза? Додому поверталися збуджені, а подеколи навіть із здобиччю, дівчата, розшарілі від полум'я та переживань, приносили руді грудوماхи сплавленого цукру, що, в камінь поскипавшись, був для них мовби дарунком від своїх-під тих безстрашних за-дніпровських соколів!

Ось так одного вечора й Софійка повернулась додому розпалена, несучи на шарких щоках що не розвіяний пломінь станційних пожеж, і тільки ступила в темряві на подвір'я, як Сенчик, менший брат, вискочивши з хати, приголомшив її змовницьким, ніби на весь степ чутним, напівшепотом:

— А в нас льотчик!

Так наче сказав би: «А в нас народилось дитятко!..»

У хаті панував шарварок, мати й тітки хутірські когось порали, обмивали, незвично блиснуло закривавлене тіло юнацьке, і Софійка, затулившись, з почуттям сорому стрімголов кинулась із хати. Притиснута до грудей ще тепла грудوماха сплавленого цукру аж тут випорснула в дівчини з-під фуфайки, гупнула в бур'ян край подвір'я, злякавши брата. Софійка з Сенчиком просиділи над тим станційним трофеєм до півночі, напружено чатували від нічних шерхотів рідну хату, що вся тепер була переповнена іншим життям — клопотами про льотчика.

Згодом-згодом, коли Софійка вже в ролі сестри-жалібниці, призвичаєна до нових обставин, сидітиме вечорами біля порятованого, льотчик одного разу скаже їй:

— Таки ж славні ці ваші хлоп'ята... А жіноцтво!.. Не знайти слів... Тільки чи не занадто гучний розголос пішов тут про мою персону?

Дівчина догадалась, що його непокоїть.

— Ніхто не зрадить.

— Чому ви так певні?

Чому? Вона й сама не знає чому. А от певна — і все... Випадок, зрештою, був рядовий. Скільки їх падало тоді на ліси, на степи, на болота, щоб збезвіститись назавжди, щоб іще одним смутком похмарити товаришів десь на далеких, сповнених марного чекання аеродромах... А цьому ось, ледь живому, судилося опинитися тут, поблизу Вузловиї, на обширугованім вітрами хутірці, що кимось колись був названий Синій Гай. Хоча який там гай: окупаційні бур'яни шумлять довкруги, кільканадцять хаток, усім вітрам відкриті, туляться серед степу одна до одної. Тополя та явір біля чиїхось воріт, традиційні вишеньки поза хатами, два-три колодязні журавлі¹, осторонь хутора ферма, довга, пожолоблена, — такий це світ... Чиїсь літа минали на формі, а багато хто з хутірських знаходив собі роботу якраз на станції, все життя топтали стежки

¹ На хвості в одного здоровезний камінь-важило, що невідомо звідки і взявся тут, у краю чорноземів.

туди та відтіль, хоча відстань чимала, палицею не докинеш. І Софійка, відколи пам'ятає себе, все була поєднана з Вузловою звивистою польовою стежиною, бо тато працював на станції машиністом, а життя машиніста відомо яке: вдома не засиджується, побув і подався, знову десь там одержує маршрут і, як завжди, перед рейсом проходить медогляд... Здається, працював він там вічно, звідти приходив після зміни зі своїм промасленим сундучком та гостинцями в нього, Вузлова ж покликкала батька й тієї найсумнішої ночі восени сорок першого, коли вітряга шаленів над степом, а Софійка, ніяково попрощавшись потім довго гналась за батьком, гукаючи в темряву, що він забув свій годинник... Темрява не відгукнулася ніхто тебе не почув чи так вирішено було — не почути. І тепер татків годинник, гордість родинна, іде та йде собі, підвішений збоку на миснику, мовби ждучи господаря, ведучи лік і дням, і секундам. Батько Софійчин тієї осені повів один з останніх ешелонів на схід, повів уночі, тужливо прокричавши гудком на весь степ. Нічого сумнішого за той прощальний гудок! Поглинули простори найріднішу людину. Так відтоді й живе в цій хаті він тільки смутком розлуки, в образі безконечного чекання. Скільки разів схоплювалась мати вночі від постуку в шибку, а то стукала, виявляється, просто гілочка вишні...

Мати встигла змарніти, дочка підросла, і тільки їхнє чекання не зазнало ніяких змін. А ось відколи з'явився тут цей льотчик, знайдений дітваками в синьогайських кураях, все відчутно змінилося в Софійчиному житті. Бо ж є кого рятувати, є кому щорання дарувати свій усміх, є за кого носити в собі постійний страх і напругу, здригаючись від кожного шерхоту віючі, кожний повий день зустрічаючи новою насторогою, острахом та хвилюванням, весь час відчуваючи в душі раніше не знану повинь тепла та надій. Хай і трагічним чином, але з'явився він з того, іншого, жданого світу і самою своєю присутністю тут, серед безправних та вічно ждучих, мовби прискорює те, що має статись. Від моменту з'яви льотчика що відтепер весь увійшов у їхнє життя й сумління, для хутірських людей почався інший відлік часу. Хоч і не всіх утаємничено в цю історію, хоч і не кожному випадало знати, де він зараз, у кого, за чийм комином його сьогодні переховують, однаке догадувались-таки усі: він є, є десь тут, постійно перебуває поміж ними, цей їхній мовби живий талісман!.. І коли, буває, зберуться біля нього жінки, чиїми зіллями та припарками йому відвойовується життя, то навіть у грубуватих жартах своїх рятівниць він вчуває, як багато важить для них сама його присутність у цьому загубленому в степах, ніякими законами не захищеному хутірцеві, де людям і його падіння було мовби доречне й несло в собі щось схоже на відраду. Адже він, поза власною волею, дав їм нагоду виявити себе, свою сутність, дав змогу, скажімо, й цим хутірським балакухам забути про чвари, згуртуватись, крізь вдаване невдоволення виказати свою вдачу й непоказну, але добре йому видиму саможертвність. Помічав, як ці артистки вдавано сердилися на дітей: звідки ви нам його притягли, цього з обсмаленими бровами, що й ходити не вміє, такий дістався нам сокіл! Це ж можуть і нас погубити за нього, всі душі з нас повітрушують поліцаї, якщо тільки докотиться до них, кого ми тут переховуєм... Та хоч би ж вусатого були знайшли в бур'янах, та щоб менше дірок на ньому, а то й полотен наших на нього вже не стача!.. Від буркотливих нарікань та не надто лякливих перестрахів рятівниці його заскакують думками раз у раз і в день завтрашній, і ось тоді виходило, що льотчик таки їм не зайвий, бо ж як прийдуть наші та скажуть: ану покажітьесь лишень, які ви тут є, може, сякі-такі, а ми вам не сякі-такі, ми ось кого врятували, ви за це кожній із нас ще й медаллю видати могли б!..

Однаке до того, уявного, ще треба дожити. А поки що, коли Софійка залишається зі своїм підопічним віч-на-віч, вона просить не ображатись на тіток хутірських за їхні жарти, запевняє, що опинився він серед людей щирих, надійних.

— Але ж, кажуть, котрийсь тут із ваших у поліцайчуках ходить?

При світлі каганчика в Софійки на губі з'являється вольова, войовнича риска:

— Той мовчатиме. Хлопці йому пригрозили, щоб німий був, бо інакше станеться то, що з Попом Гапоном. Був тут один такий: никав, вивідував... Наші приліпили йому прізвисько: Піп Гапон...

— Де ж він тенор?

— Був, та нема. Ви не бійтесь.

— Наче й не з полохливого десятка, однак...

— Знаю!

— І справа ж не тільки в моїй особі...

— Розумію і це. Перед усіма небезпеками ви тепер ніби наш повпред...

— О, яка атестація!..

— Так от, і не хвилюйтесь, товаришу повпред... — І під щокою дівчини трепече смішок, хоч губенята міцно студені.

Однаке для більшої довіри чи просто щоб розважити льотчика, вона таки розповість. Поліцайчук, про якого він питає, справді в природі існує, час від часу навідується в Синій Гай. Як ходили до школи, в однім класі був із Софійкою, і хто б міг подумати, що аж так він знікчемніє під цю лиху годину? Але ж має тепер життячко: від-коли ту поліцайську ганчірку на руку начепив, у вічному перебуває страху, ні на день не сходить з нього переляк, в очах завжди бігає сполоханість... Тітки плюються, мати кляне: «Чого ти встряв? Хто тебе

відмивати буде?» Ні, безчестя само в собі кару несе... А як після склянки самогону розвезе його, тоді цей Ваші-наші² навіть сльозу каятьби перед дівчатами пустить: «Знаю, продав душу чортам, придуть ваші-наші — повісять, а за що? Я ж і зараз ось догадуюсь, що у вас якась тайна, дівчата, з чимось кристесь від мене, та ж, бачите, мовчу. Німий як риба! Невже за таку поведінку ваші-наші потім хоч трохи не збавлять мені гріха? Ви за мене посвідчите, дорогесенькі?»

Софійка, розповідаючи, смішно імітує того шепелявого продайдушу.

— А це якось беру воду, а він де взявсь і з-за спини «Дозволь, я поможу тобі, Софійко...» І так скривився жалібно...

— Може, він просто не байдужий до вас?

— Та пробував підбивати клина, поганець. — І Софійка, не бажаючи поширюватись про це, запропонувала: — Вам і сьогодні щось почитати?

Буває, вона вечорами читає льотчикові при вогнику блимавки когось із поетів, а коли він, знеможений, задрімне, ще й після того біля нього посидить, тихо чатуючи його сни, льотчицькі, фронтіві чи, може, що довоєнні. А вранці потім запитає:

— По-якому то ви говорили вві сні?

— Невже говорив?

— Якась мова зовсім не знайома.

— Чи не бенгальська? — всміхнеться льотчик.

— У вас і таку вивчали?

Усім хутірцем проводжали його. Хлопчашня, ескортуючи сани, з веселим галасом вибігла аж у поле, де вітерець так і струже, бігли б і бігли, але тут їм сказано було вернутись, бо ж невідомо, яка цей повоз чекає дорога, може, доведеться правити навіть за Дніпро, доки знайдуть своєму підбитому соколові належне пристанище... Гордість почувають жінки, що мають такого пасажера. І Софійка душею квітне: вберегли! Саме рятування льотчика згуртувало людей, зблизило їх гостротою небезпеки й силою кругової поруки. Повискують полозки по тугому сніжку, риплять валянки-шкрьобаки, що в обох жінок відповідно до окупаційної моди обклеєні гумою з автомобільної камери — захожий взуттяр із Кривого Рога лишив їм на згадку дотепне своє вміння.

Час від часу жінки обмінюються жартливими докорами між собою, поскаржаться льотчикові, що ця ось, борозенна, весь час заламує корінну, для розваги духа голосно стануть уявляти, як підкинуть комусь оце загіпсоване глиною «немовля», а воно потім, коли стане на ноги, опиниться в небі, то й забуде про них; хоч би, як знову літатиме, при нагоді записочку кинуло або крилом помахало над їхнім Синім Гаєм!

— Це буде, обіцяю, — всміхнеться льотчик самими очима, і знову тільки дихає: іній сідав сиво на башлик.

Софійка в жартах участі не бере, хоча думи її теж довкола цього: ось відвезуть, здадуть його, і налетіть тоскнотою душа, знов опустишся з неба на землю і забудь, що було, що так несподівано подарувала тобі доля. Подарувала, а тепер забирає, мабуть, без вороття. Так зріднилася з ним за ці кілька тижнів, що минули від того осіннього вечора, коли, зранений, обгорілий, опинився на їхніх руках. Падав на сірі осінні кураї, а зараз сніги біліють, безкрая розлука біліє, хоч, здається, тільки б радіти, бо все найстрашніше нарешті минулося... Вберегли сокола! Нічия зрада не виказала його, ніхто й ненароком або сп'яна не пробовкнувся, гуртом прикрили хлопця від злого поліцейського ока, і ось він, живий, вбережений, лежить на санчатах, з кожною миттю віддаляючись від тебе, від Синього Гаю, належачи тепер уже комусь іншому... Зрідка окине Софійку поглядом веселої або ж присмученої вдячності, а потім знов у небо, що квітне над ним ясне, незмірно високе і вже вільне, вільне!.. Дівчина, здається, знає про Заболотного все, бачить ось вона його в рідній його тернівщині в товаристві хлоп'ят-пастушків, котрі, блукаючи за худобою по стернях чи прилігши горілиць на межі, часом задивлялися вгору в своїй першій дитячій задумі: «Чи далеко до неба?...» Або ж вимайне Заболотний перед Софійкою чубатим юнаком у місті де він уже робітфаківець, а потім студент, що заповзявся опанувати мало не всі мови світу... Льотчиком Заболотний, на його думку, став майже випадково, трохи, як він каже, навіть курйозно. Записавсь до аероклубу нібито скорше з мотивів враженого самолюбства, хоча тепер, звісно, ніскільки не шкодує...

Софійка любила, коли він відкривався, поставав перед нею в таких інтимних одвертостях, звіряючись їй у тому що для нього, для його внутрішнього життя, видно, багато важило. Обрав небо, однак польотів отих, що про них кажуть — красиві, одухотворені, зовсім мало випало на його долю... «Здебільшого ж під вогнем, під прицілом — признався якось він Софійці з гіркотою, — коли ось-ось станеш мішенню і сам тільки й шукаєш мішені, рвешся бодай секундою раніше за ворога вийти на дистанцію вогню...» Справжнього щастя польоту, власне, тільки й зазнав при хрещенні в аероклубі, де молодий льотчик, якого вперше самого

² Так його подражнили хутірські.

випускають у небо, таки справді переживає мить натхнення, звідусь такий стан душі, що його ні з чим не зрівняти.

Слухаючи Заболотного, Софійка й сама наче була поруч із ним того найкрасивішого у його житті ранку, коли він курсант аероклубу, дістав нарешті право на самостійний політ. Такого не проспий, до схід сонця ти вже на льотному полі, де небо навстріч тобі грає зорею, кличе в свою неосяжність. І ось ти вперше сам, без інструктора береш розгін і підіймаєш літака в це вранішнє небо... Нема таких слів, щоб виповісти, як співала його душа, бо ж після всіх земних прикростей ти ніби опинився в іншій природі, для тебе, людини-птаха, відкрилось одразу все небо де тобі дано по-іншому відчути себе, своє єство, дано ні знати безмежжя свободи, звідати захват досі не знаного почуття, що його, мабуть, тільки й можна порівняти з почуттям першої любові, — так це він сказав Софійці в хвилину відвертості.

— А хіба, крім першої, буває ще й друга? — запитала вона тоді.

І він глянув на неї здивовано, якесь аж сторожко, затримав на ній погляд пильніше, ніж завжди:

— Не знаю. Так кажуть... Може, вдруге справді такого не буває. Бо хоч скільки льотних годин після того провів у повітрі, однак те, що звідав у своєму першому небі, так більше й не повторилось... Небо фронтове — то вже щось зовсім інше...

Але що означав тоді той його погляд? У суцільнім сум'ятті зараз Софійчині почуття. Лихо звело її з цим льотчиком, звів випадок нещасливий, і скільки натремтілась та перемучилась за нього душею, — а може, колись ці сповнені тривогами дні і такі ж неспокійні ночі стануть найщасливішим спогадом твого життя? І вже з світлим почуттям згадаєш тривоги й страхи усіх цих днів, коли доводилось льотчика воскрешати, терпляче виходжувати в замаскованому прихистку, ховатися з ним від зловорожого поліцейського ока, гасом промивати йому рани, змащувати опіки, готувати в належних пропорціях місиво глини з половиною, що заміняло йому гіпс, і весь час стерегись, стерегись!.. А як ради нього під кулями бігла-тоді в шелюги, летіла, що й куля конвоїрська тебе не догнала!.. Наперекір усьому таки повернулась, щоб знову рятувати його, щоб знову дивитись на нього закохано... Нарівні із старшими по краплинці повертала його до життя, зріднившись з ним у цих клопотах, під завивання вітру читаючи йому при каганчику щось улюблене з класиків або жагливо слухаючи його самого, в гарячому хвилюванні ловлячи його якісь наче недомовлені слова, схожі на сповідь чи, може, на приховане, в жарти повите освідчення... Нічого цього більше не буде, надивляйся на свого сокола востаннє, бо мине час і все зникне, розтане, облетить, як цвіт з весняної вишеньки, — нікому ще не вдавалось затримати його, той цвіт, надовго, навечно... Радість визволення і біль розлуки — все змішалось, все клекоче в душі, а коли відклекоче, що тобі зостанеться, дівчино?

Є в нього отам, у планшеті, фотокартка, вона так подобається Софійці: з друзями обійнявшись, стоїть Заболотний на весняному польовому аеродромі серед високого квітучого різнотрав'я. Такі всі веселі, усміхнені, зупинились на мить перед самим вильотом, і хтось догадався клацнути їх фотоапаратом, а збоку на карточці написано льотчицькою рукою: «Запам'ятайте нас веселими!» Така нібито була в них примовка, крилата фраза льотчицька, і адресувалась вона, можливо, більше тим дівчатам-офіціанткам з аеродромної їдальні, які тяжко переживали, коли котрийсь із льотчиків не повертався із завдання. Самі не свої ходять кілька день, запухлі від сліз, сліпі від горя, мабуть, і за ним, Заболотним, досі там тужить якась й чому ж бо й ні? Хіба Софійка, опинись вона в такій становищі, поводитись би інакше? Полетів і не повернувся. З групою «яструбків» прикривав своїх хлопців доки вони бомбили тут Вузлову, і все складалось гаразд. Потрудившись, уже повертались додому, коли його замикаючого, несподівано атакували ті троє з-за хмар. Вирішили якісь секунди — секунди підступності. Заболотний досі не може спокійно згадувати, як підло було йому завдано удару, троє збивали одного, ось і за це також має з ними поквитатись, розплата буде, буде неодмінно тепер він не дасть себе підстерегти, а що він літатиме, то це річ певна, — який тут може бути сумнів?

Везуть його мовби навмання, кудись навпростець бо всі шляхи зима позамітала, тільки навесні відкриється тут кожна польова доріжка, відродиться кожна стежина. Доріг нема, а слідів од танків безліч, і всі ніби замикаються в собі, схрещуються переплутано і нікуди не ведуть, бо то вже сліди нежиття, сліди у нічогість.

Прямуючи степом, жінки раз по раз в надії поглядають на Вузлову, хоча Вузлової, власне, нема, вся вона лежить у руїнах, тільки чудом якимось збереглась водонапірна башта, уціліла, вже їм видно її: он вона стирчить над степом, як гетьманська булава!.. Жінки весь час тримають у полі зору той свій орієнтир, засльозеними від вітру очима скидають далеч та рештки станції, де, за їхнім припущенням, має бути польовий госпіталь чи який-небудь приймальний пункт.

Боляче Софійці бачити руїну там, де раніше все було ніби овіяне батьковим духом, зігрите майже родинним теплом — скільки разів ще дітьми бігали туди в кіно або на вечори в залізничний клуб; робітники депо часто показували самодіяльні вистави, широкою славою користувався їхній хор, — серед залізничного люду завжди чомусь було багато артистів та співаків з чудовими голосами. Вразливій дівчині все входило в душу, почувала, що цим варто дорожити, вже коли і в педучилищі була, Софійка не раз ловила себе на тому, що їй подобається казати:

— Я дочка залізничника.

Або:

— Мій тато водить далекорейсові поїзди!.. Це ж не кожному дається бігати дивитись на лет поїздів, зустрічати татуса з рейсу. Яке то хвилювання, коли наближається до тебе, пахаючи парою, батьків чорний велетень, наближається з ночі у вогнях, працюючи всіма своїми сталевими м'язами, — сама сила й можуть! І татко визирає з висоти паровозного віконця, зморений, але усміхнений, подає донечці знак вітання: бачиш, усе гаразд, профіль путі відомий, під усіма семафорами пройдено і додому прибув секунда в секунду!..

А коли ці зайди запоганили станцію, заповнили її своїми вивісками та джеркотнею, Софійка відчула, як відтоді станція втратила для неї свою привабу і тільки розривала душу — відпала охота бувати там, ніхто з молоді, здається, своєю волею в часи окупації туди не ходив, хіба що нахапають під час облоги 16-17-річних та силоміць поженуть, запакують в ешелон. Обкрадено життя, Софійка це відчувала і знала, що ніколи з цим не змириться. Аж тоді пережила щасливі хвилини, коли наші стали налітати із-за Дніпра, взялися мало не щодня молотити прокляті фашистські ешелони, від яких завжди тісно було на коліях. Ото почалися вистави! Ото були спектаклі розплати, що їх ставили соколи з-за Дніпра!

Похмурістю руїни зараз зустрічає Софійку рідна Вузлова. І вокзал, і залізничні майстерні стоять обгорілі, зяють пробіями, сажею чорніють закопчені стіни. Від садків привокзальних позалишалися самі оцупки, вагони лежать потрощені, одну з платформ зовсім скинуло вибухом з колії, — лише водонапірна стоїть неушкоджена, наче хто її зачаклував!

Однак життя повертається. На території станції з'явився перший люд, вештаються військові й цивільні з лопатами, мінери пишуть мазутом на закурений стіні вокзалу свою резолюцію, засвідчують, що мін уже нема; дерева блищать інеєм, в обчухраному скверику біля пакгаузу дівчата-зенітниці встановлюють довгошию гармату, націлюють її прямісінько в небо, хоч воно зараз зовсім спокійне. На дівчатах колушки новенькі, й самі вони чепурні, підтягнуті, шапки-вушанки збиті набакир якомсь аж кокетливо; настрої у дівчат відповідний цьому дневі, що поєднав у собі сонце й мороз, і радість здобуття Вузлової, — сміх раз у раз чути з ями-кругляка, де зенітниці щось там доладнують біля гармати.

— Біжи до них, Софійко, питай!.. — зупинились жінки.

А тільки Софійка стала наближатися до зенітниць, дівочий сміх одразу пригас, шапки-вушанки з випущеними з-під них пасмами волосся застигли рядком біля бруствера, і на розпашілих обличчях з'явилася настороженість. Що за одна зволила в їхній зоні з'явитись? Видно, ця місцева красунька років сімнадцяти викликала в них, крім настороги, ще й схоже щось па ревності чи докір. «Ми ось воюєм, нам війни дістається під перший номер, а ти собі коло мами! Квітчастою хусткою вив'язалась, випустивши чубчика-гривку на лоба, з брови-чорноброви, мабуть, сажею наваксилася, щоб приманювати наших лейтенантів! А де вчора була? Чи, може, й з тими хихи справляла?...»

— Дівчата, де тут госпіталь? — чомусь хвилюючись, спитала Софійка.

— А тобі нащо? — холодно озвалася з ями широколиця блондинка. — Нездужається?

Вловивши холодок насмішки, Софійка мимоволі випросталась і, закипаючи образою, кивнула з ревнивою гордістю в бік саней:

— Льотчика веземо!

Цього було досить: миттю перемінилися дівчата! Мов вітром винесло їх із ями, гуртом підбігли до санчат, оточили, защебетали, розглядаючи невідомого з тим його виставленим па видноту планшетом, навперебій розпитували, за яких це сталось обставин...

Льотчик кволими устами усміхнувся до зенітниць:

— Як та чому — про це, сестрички, буде ще кому доповідати... А рятівниці мої — ось вони, перед вами...

Старші жінки помітно запишалися при цьому, одначе в розмову встрявати не стали — хай уже Софійка сама... А Софійку тим часом наче відсторонили. Одна із зенітниць, кругловиденька, русява, низько схилившись над льотчиком, бойковито пропонувала:

— Може, вам нормочку спирту для підігріву?

Заболотний заперечливо ворухнув головою:

— Ми тут до сам-жене звикли.

— О, то у вас життя! В надійних, видно, руках опинилися, — засміялись дівчата, і вже блищики привітності застрибали кожній в очах, навіть та широколиця блондинка глянула на Софійку подобілим поглядом, мовби подумки вибачалася за свої недавні підозри.

— А де ж тут можуть бути однополчани мої? — ось що найбільше йому хотілось би знати.

Про частину, яку льотчик назвав, дівчата навіть не чули, такий бо ж наступ, всі в русі, кожен день аж тріщить під навальним натиском подій... Полк не втече, сказали йому, спершу вилікуватись треба... Лікарів на станції одначе не виявилось, медсанбат їхній розташувався десь у Петропавлівці, але ж туди неблизький світ — ще кілометрів та кілометрів... Жінки переглянулися.

— Ну як, корінна?

— Анумо берись, борозенна...

І знов упряглись у мотуззя.

— Вперед на захід, на Петропавлівку! — рушаючи з місця, скомандувала сама собі тітка Василина, і зенітниці розсміялись, бо Петропавлівка лежала якраз на схід.

Санчата з льотчиком поскрипіли далі, а навздогін їм котрась із зенітниць ще догукувала, пояснювала зичливо:

— Не доїжджаючи до села, побачите шатро брезентове, величезне, мов цирк... Ото він і буде, медсанбат!..

Але ж як тут перебраться через насип? Живого місця нема: по всьому полотну гороїжаться потрощені шпали, якась тут сатанинська машина-шпалорізка пройшлася, порізала, повивертала важезні колоди, з сірниковою легкістю поламала кожную шпалу якраз посередині, і тепер стирчать вони, задерті по насипу, чорним найжаченим паліччям. Дорога просто приголомшила жінок своїм виглядом, вжахнула й пригнітила їх самою безглуздістю нищення.

— Та оце не гаспиди, — примовляла тітка Василина. — Кожну шпалу, наче ножем...

А мати Софійчина, міряючи поглядом знівечене полотно, сказала до доньки тужливо:

— Ой не скоро, дитино, по такій дорозі наш батько повернеться...

За будкою на переїзді їм таки вдалося подолати насип, і незабаром вони видобулись знов на просторе.

Софійка змінила в упряжці тітку Василину, й санчата заскрипіли далі. Не гомонілось тепер, ішли мовчазні, шукаючи поглядами у відкритих снігах ознаки рятівного медсанбатівського шатра. Одначе попереду білів голий степ. Софійка, напружившись в упряжці, брала майже весь тягар лямки на себе, щоб хоч у такий спосіб зробити матері полегкість, — тепер у супрязі з донькою мати справді відчула себе вільнішою. В однім місці зустрілись їм ті, що поля розмінують, тоді набрела ще якась команда, здається, похоронна, бійці в опущених вушанках перекинулись із жінками словом, спитали, кого везуть, і знов — сніги та безлюддя, сліди гусениць, закручені лютими віражами, кинуті гармати, мертві танки кособочаться, а ще далі чудом уцілілі ожереди соломи де-не-де маячать у полях під самий небокрай.

Софійці з думки все не сходила зустріч із зенітницями. Після Вузлової дівчина відчула себе певніше, сама не знає чому. Може, що помилилися в ній, не за ту спершу прийняли? І самі ж потім зрозуміли, що вийшло невдало, опеклися на ній, промахнулися у своїх підозрах, бо, Мабуть, збила їх з пантелику Софійчина легковажна гривка, грайливо випущена витком-колючком з-під хустки на лоба, — про це перед люстерком подбала Софійка, рушаючи в дорогу... Кому не хочеться бути гарною? Хай він запам'ятає її якщо й не красунею, то таки ж нічогенькою! Коли-небудь, може ж, згадає, як звела його біда з молодою степовичкою десь там, на хуторі, що хоч і досить ошарпаний, оббитий вітрами, а зветься так ніжно, майже пісенно — Синій Гай... І це колючко завитка русого йому ж подобалося, сам про це Софійці казав, а зенітниць, видно, якраз воно й схияляло до холоду з нею — холодок недовір'я, до певного моменту явно ж відчувався... А ось коли сказала їм оте гордовите: «Льотчика веземо!..» — як це їх переїнакшило одразу! Та й саму себе Софійка тієї хвили на те побачила в іншому світлі, щось їй ніби піднесло У власних очах. І все завдяки йому. Ще гостріше тут збагнула, який надійний зараз вона має захист в особі цього мовби самою долею посланого їм льотчика, — і захист, і оборону проти будь-кого! Хай поки що нездвигний лежить па саях у своєму глиняному гіпсі, що наклали йому хутірські зцілительки, хай ще й нельотний і навіть неходячий цей сокіл ваш, але біля нього всі ви можете почуватись у безпеці, ніхто вас не скривдить, нічим не посміє дорікнути чи принизити безпідставно, навіть якби хто й знайшовся такий... Теплішало й теплішало Софійці на душі» і ще дорожчим ставало для неї те почуття, що виникло між нею і Заболотним, почуття таке хвилююче, соромливе й притаєне, що про нього нікому й не догадатись знають про це тільки двоє: він і вона.

Озираючись подеколи, бачила на санчатах закушкану, дорогу їй людину, весь час задивлену в небо, в те синє, просторе. Що колись було йому раєм, а потім так безжально кинутого його неподалік Вузлової в осінні кураї, де б вій і кров'ю стік, якби його не підбрала зіркоока синьоганська дівтора.

Хоч і рухались засніженим полем навпростець, однак не заблудились із своїм льотчиком серед снігів, не проминули Петропавлівки та ще й прибули якраз вчасно. Медсанбат уже згортав свої шатра, збирався перекочувувати кудись далі услід за фронтом, — їм просто пощастило, що встигли його застати на місці. Прийняли Заболотного від них у жарко натопленім приміщенні школи, де багато було поранених, призначених для евакуації в тил.

Лікарі, приймаючи льотчика, з перших побіжних оглядин оцінили, що догляд за ним був бездоганний, а на глиняний їхній гіпс старший із хірургів навіть усміхнувся, сказавши, що це дотепно, слід би виписати патент на таке нововведення.

Льотчик, влучивши момент, стиха про щось перемовився з головним хірургом, а коли настала мить прощання, заговорив до своїх рятівниць незвично серйозним тоном, без тіні жарту:

— Документ відповідний вам зараз видадуть, візьміть, не соромтесь, життям-бо ж ризикували...

Софійчина мати подякувала, а до льотчика мовила:

— Не забудь же нас.

— Я вас не забуду, — пообіцяв він. — І ви мене запам'ятайте: Заболотний Кирило Петрович, гвардії винищувач, вічний боржник ваш, — і аж нахмурився, щоб не виказати свого хвилювання. — Веселим запам'ятайте...

— Одужуй, — сухо схлипнула тітка Васирина. Льотчик, окинувши поглядом усіх трьох, затримався посмутнілими очима на Софійці. Вона стояла як піч.

— Що ж тобі, Софійко, лишити на згадку?

Дівчина мовчала.

— Не знаю навіть і що, — додав він, дивлячись на неї ласкаво.

— Карточку оту подаруйте, — раптом видихнула дівчина випроставшись, готова, здається, так і бризнути слізьми.

Йшлося про той груповий фотознімок, що зберігався у нього в планшеті під штурманською картою, уже відлітаною тепер.

— Якщо так ти її уподобала... Підемо ради цього навіть на порушення...

Взявши непораненою рукою планшет, Заболотний простягнув його Софійці:

— Бери. З планшетом бери.

— Спасибі.

Дівчина взяла, густо зашарівшись.

— Фото ні до чого не зобов'язує, — всміхнувся льотчик, — та все ж: краще згадай і подивись, аніж подивись і згадай...

Тітка Васирина, видно, була невдоволена цією церемонією.

— Карточки дарувати, — буркнула вона, — то недобра прикмета...

— Для нас добра, — рішуче мовила дівчина. — Хіба ні?

І несподівано для всіх, нахилившись до льотчика, швидко, ніби обпалюючись, чмокнула його в щоку.

— Оце по-нашому! — підбадьорливо зауважив хірург, а дівчина, як вогнем залившись, сахнулася геть від льотчика й сліпма кинулася до дверей, — без слова вискочила зі школи, знов навстріч білим снігам.

— Ось і вхенькали день, — сказала тітка Васирина, коли опинилися за селом. — Валянки ось зовсім розлазяться... А чи по тій розписці нам у сільраді скидку на податок дадуть?

— Кому що! — спалахнула від сорому Софійка. — Ну як ви можете?

— А що такого? Хіба не заслужено? Сам же казав: життям ризикували...

— Таж не в тім річ, — хвилювалася дівчина. — Що рятували — в самому цьому вже щастя...

— А правда, — сказала Софійчина мати. — Допомогли, то й добре. Всі гуртом, хто як міг... Хай йому доля тепер сприяє, — додала вона тихо.

Софійці вже в полі згадалось, як він одного разу сказав їй, коли що називав її на «ви»: «Ви помітили, Соню, як горе єднає людей? Єднає, звісно, і радість, а от — що горе...»

Щось схоже поєднало і їх обох, поєднало так несподівано, зовсім випадково. Забуде чи пі? Це для Софійки зараз було найважливіше — найважливіше з усього-усього на світі! Він-то, звичайно, дав зрозуміти, що не забуде її бо є, мовляв, речі, які не забуваються ніколи, та чи кожен із нас владен над своїм почуттям? І хоч нема в неї ніяких підстав піддавати сумнівам правдивість його слів, правдивість кожного його погляду, прощальної сумовитої усмішки, все нібито зараз за те, що розлука ця не буде вічна, принаймні не повинна б вона стати такою, та все ж, та все ж!.. Адже навіть поза його волею обставини можуть скластися так, що опиниться він для тебе в недосяжності, війна ж триває, і Заболотний свого не відлітав, він певен цього, певен, що не раз ще зів'ється в небі його «яструбок»... Духом хлопець міцний, вірить у своє бойова щастя, але ж на війні, там ніхто не застрахований... «Підеш — не вернешся» — таку п'єсу ставили колись у депо. Десь далі й далі він буде від Софійки, від цього богом забутого хутірця, наринуть інші враження та зустрічі, і невідомо, чим душа відповість, коли стрінеться йому на путі котрась отака, як ця бойковита зенітниця, що припа» дала йому сьогодні до грудей та аж виспівувала, пропонуючи спирту для відігріву. Кого знайдеш, кого забудеш, з ким життєва дорога поєднає тебе — цього ніяка ворожка не скаже, а тільки такий щем, така тоскнота на душі!.. І ці аж до обр'їв засніжені степи дихають зараз на Софійку самою спустошеністю, доймають вітром осиротілості, якоюсь мовби арктичною холоднечею. Наче і полишив він їй іскорку надії, стиха десь жевріє вона в грудях, то пригасне, то знов зажевріє, але серце є серце, і нічим тобі не пересилити гіркоту розлуки.

— Був, та й нема, — сказала тітка Васирина, коли вони зупинились під скиртою перепочити в затишку.

— Наче з рідним сином попрощалася, — призналася мати Софійчина.

— І я теж, — тітка Васирина сухо схлипнула в рукавицю.

Станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці.

Софійка сиділа на самім краєчку саней близько до жінок і крізь думки чула, як вони гомонять між собою, знову йшлося про нього, про Заболотного, для них чомусь має значення, що родом він десь із-за Дніпра, з-під Козельська, це не так і далеко...

— Пригадуєш, Оксано, як ми колись, ще дівками будучи, туди на ярмарки їздили, — вже звеселілим голосом зверталась тітка Василина до Софійчиної матері. — Та як застерігали нас матері, щоб не задивлялись на тамтешніх парубків... Не виходьте, казали, дівчата, заміж за Дніпро, бо там у них, в Задніпров'ї, самі розбишаки, а цей, бач, який славний виявився...

Потім жінки знов ледве не засперечались між собою, бо одній із них здалося, що коли прощалися, то на очах у льотчика, ей-же-ей, сльоза забриніла, а друга запевняла, що то просто від вітру та від морозу...

— Не з тонкосльозих він, а втім...

А втім, зійшлися обидві на тому, що, може, й сльоза бо хоч і льотчик, а серце ж у грудях не кам'яне.

Біло-біло в їхніх степах, аж до крайнеба лежать розстелені полотна снігів. Вітер із-за скирти піддимає, чути десь над вухом бринить обмерзлою соломиною... І раптом тітка Василина, не зводячи очей із засніженого простору згорбившись, як сова, заскрипіла сухим, ніби примороженим голосом:

Забіліли сніги,

Та забіліли білі...

Це вона співала. І товаришка її дівочтва, мати Софійчина, по якійсь хвилі знехотя, хрипкувато, наче з простуди, приєдналась до неї. Софійка з глибоким щемом душі слухала цей їхній мовби безпомічний спів, їхню мовби скаргу до безкраїх снігових полотен, до того холодного обр'ю, і враз, набравшись духу, влучивши в тон, і сама підхопила пісню на весь голос — дзвінко та молодо:

Забіліли сніги,

Ой та забіліли білі!..

І, здається, на всі чотири сторони світу не було зараз ніде такої далечі, куди б не долинули ці здружені горем жіночі голоси, що так і били пристрастю й тугою з-під степової самотньої скирти.

Глава I

Мчимось.

Ще рано, ще майже ніч. Траса досвітня, однак, живе плавко тече рубінами — цілі галактики тих вогнів червоніють в п'ятьмі перед нами, біжать і біжать десь у далеч у безвість.

Друг мій сидить за кермом, друг дитячих літ. Світить у темряві сивиною, що до неї ніяк я не можу звикнути _ посивів Заболотний за останній рік чи два, перебуваючи вже тут, за океаном, куди його метнула доля ще на один випроб. Всього, видно, звідав мій друг на цих своїх дипломатських хлібах, має вдосталь тут і прикращів і гіркот, однак скарги від нього не почувеш, та й з вигляду не скажеш, що перед тобою людина, втомлена життям. Не скажеш, що владу над ним взяли літа чи обставини.

Спортивно-легкий, підтягнутий, сидить, вільно випроставшись, поклавши без напруги руки на кермо. Мені уявляється, що саме ось так сидів він колись у кабіні свого «яструбка», коли політ випадав спокійний і поблизу не відчувалося небезпеки.

Заболотний вважає себе щасливцем, щиро в цьому переконаний, хоча всього дісталось йому в житті — і в небі горів, і виходив з оточення, знову літав і знов падав, у чому він і не вбачав нічого дивного, адже, за його словами, життя фронтового льотчика якраз і складається із падінь та воскресінь, вся річ тільки в тому, щоб останніх на одне було більше. Від одного з колишніх його бойових побратимів довелося мені чути, що Заболотний був льотчиком першокласним, в полку називали його «літаючим барсом», хоча сам Заболотний про свої подвиги розпросторюватись не любить, а якщо — під настрій — і викличеш на відвертість, то скоріше він зобразить себе в ситуації напівсмішній, близькій до комічної. Розповість, скажімо, як після якогось там вильоту, геть поскублений, ледве дотягнув до аеродрому на оцупку одного крила, або, як у них кажуть, «на одній площині», умовчить лише, що товариші потім збігались з усього аеродромного поля дивитися, тетеріючи в подиві: на півкрилі хлопець долетів, на власному ентузіазмі дотягнув до рідної смуги!..

Розвиднюється повільно, майже непомітно, весь час їдемо в сутінках, рубіни передніх машин без кінця втікають від нас, зникають в ще схожих на ніч імлах світання. Сигарети «Кемел»³ лежать поруч Заболотного, на переднім сидінні. Час від часу, не змінюючи пози, він тягнеться рукою до пачки, до того верблюда і, навіть не глянувши в той бік, звичним, безпомільним рухом добуває сигарету. Прим'яв, тицьнув у зуби, припалив, коротко блиснувши електрозапальничкою, і знову загнав запальничку на місце, в гніздо на панелі. Все це Заболотний робить, здається, машинально, ніби нехітьма й недбало, а втім, з винятковою точністю, — кожний рух, відчувається, виконувався безліч разів, і з часом його доведено майже до автоматизму. Поряд із

³ З верблюдом у пустелі коло єгипетських пірамід.

запальничкою на панелі рябіє наліплений: малюночок, зроблений дитячою рукою: акварельне сонце в розпатланих променях, якісь квіточки, комахи — звичайна дитяча ієрогліфістика... Це робота. Ліди, юної нашої супутниці, що, забившись, як пташеня, в протилежний від мене куток машини на заднім сидінні, ще, здається, там додрімує, доловлює свої невиловлені за ніч сни.

Наївний дитячий живопис не відволікає Заболотного, ніби не існує для нього, — уважний ведійський погляд мого друга невідривне прикутий до автостради. З півсутіні Заболотний відкривається мені лиш частково: бачу його карбований профіль, скроню посріблену, краєчок усмішки, що час від часу з'явиться, змайне, викликана невідомо чим.

— Не хвилюйтесь, Соню-сан, все буде о'кей! — раптом каже він, видно, уявивши залишену вдома дружину.

Якщо існує телепатія, Соні, звичайно, буде приємно почути таке запевнення.

По якійсь хвилі Заболотний кидає через плече позирк у мій бік і, переконавшись, що я не дрімаю, знов подає голос:

— «Дымом дымится под тобою дорога, гремят мосты...» Пригадуєш, у Гоголя? Багато хто любить дорогу, і я, грішний, теж люблю! Сам не знаю за що. Ось такий тобі tractus, — що, здавалось би, в ньому? Можливо, дороги тим нас заваблюють, що несуть у собі якісь загадки, щораз обіцяють якісь несподіванки?... Дорога — це ж завжди тайна! В її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською судьбою... Чого ти мовчиш?

— Слухаю.

— Самий вигляд дороги, невже він тебе не хвилює?

— Коли як.

Минає пауза, і друг мій знову береться розвивати цю тему, співаючи хвалу дорогам, бо саме вони, як він вважає, дають людині, окрім відчуття тайни, ще, може, й найповніше відчуття свободи! Адже тут вивільнився ти нарешті з-під кормиги клопотів, вихопився з гравітаційного поля буднів, з нікчемної суєти й метушні! Ти вже ніби нічий, ти в польоті, а до ж іще так, як у польоті, можеш належати сам собі? Ще вчора був розшарпаний клопотами, всякою шамотнею, був прикутий до сірої скелі марнот, а зараз весь ти в обіймах далечі, простору, тут тобі тільки вітер брат!..

Щоб трохи стишити темперамент мого друга, нагадую про його обіцянки дружині — не гнати на трасі чимдуж, не перевищувати швидкість.

— Соня доручила нам з Лідою контролювати тебе.

— Будь ласка, — примирливо каже Заболотний. — Тільки який з тебе контролер? Кабінетна душа, ти ж ніколи керма в руках не тримав... Щоб зрозуміти, точніше відчутти, треба справді стати людиною трас, вловити ритми гудучих цих швидкостей, музику лету! Ні, дорога — це прекрасно! Ти згодна зі мною, Лідо?

Ліда не озивається.

Заболотний тим часом знов дає собі волю:

— Крім напруги керма, тут скидаєш всі інші напруги, — для нервів це якраз те, що треба. Можеш їхати плавом, а можеш гнати на всі стонадцять миль, коли вже й шкали для стрілки не вистача! Можеш співати від захвату, думати про щось наймиліше, скажімо, про глинища та яруги нашої незрівнянної, в дерезі та пилюці Тернівщини, що зараз так далеко від нас, мов Шумерське царство, мов яке-небудь степове Урарту!.. Вільний ти тут у помислах і в бажаннях, можеш усміхнутись комусь невідомому, і тобі хтось усміхнеться, пролітаючи поруч... Бо тут — у дорозі, в цих швидкостях — ти вільний від умовностей, суєтностей і марнот, ти рівний усім, хто летить, долає простір, ти тут брат людству! — екс'юз мі за високий штиль...

— Ніколи не бачила вас, Кириле Петровичу, в такому захваті, — сказала здивовано Ліда. — Чи, може, це чиїсь вірші?

— Мої, Лідо, мої, але більше не буду, — покаюся перед нею Заболотний і по якомусь часі звернувся до мене вже тоном спокійнішим, серйозним: — У кожному разі, друже, мене дорога щоразу чомусь хвилює. Чи буде то маленька стежина, що побігла в поля, чи сучасна гудронова траса... Хіба ось така стрічка, що зникає перед тобою десь у безвістях, може своїм виглядом не викликати в нас певні емоції?... Пригадуєш, як, бувало, котрийсь перехожий питався в нас, пастушат, у степу: «Куди ця дорога веде?» Чуєш — веде?... Та й нам кортіло більше знати про нашу дорогу: куди вона? Звідки? Де їй початок? До буде кінець?

— А по-моєму, — докидає Ліда слівце, — дороги нізвідкіль не починаються й не кінчаються ніде...

Заболотний думає якусь мить, ніби зважає те, що сказало дівча, потім визнає:

— Може, ти й маєш рацію... Хоча все на світі десь-та-ки свої початки бере і десь мусить мати свої фінали:;. принаймні коли йдеться про чиюсь конкретну стезю. От хоч би і в нас із ним, — це стосується моєї особи, — почалося від стежини на левадах не відомої тобі, Лідо, Тернівщини, де зустрічали ми свою дитячу зорю, а тепер ось намотуємо милі на цьому хайвейі... Запитую, що воно означає дослівно — хайвей.

— High — висока, way — дорога, — впевнено подає голосок Ліда. — «Косоку доро» буде по-японському.

— Дороги такого типу спершу ставили на естакадах, — пояснює Заболотний, — звідси, очевидно й highway... Траса, яку ніщо не перетинає. Відкрита для швидкостей... Бетон і вітер! І ти! Жени, скільки вистачить духу!

Розшматоване повітря свистить мимо нас. Стрілка спідометра тремтить на освітленій шкалі, лізе кудись угору, на оті самі стонадцять миль. Заболотний деколи позиркує на стрілку весело, бешкетне, певне, згадавши настійливі застороги дружини: «Ти ж там, серденько, не жени! Не жени, благаю!»

І, наче вона його чує десь там, доповідає без усміху:

— Йдемо в нормі, не хвилюйтеся, Соню-сан... Я нагадую йому про нашу японську пригоду⁴, як ледве не вкоротив нам віку той чортів фургон, що з усього розгону врізався в нашу машину, коли ми зупинились на перехресті перед світлофором. Тієї ночі ми їхали з Хіросіми, в дорозі все складалось нормально, а вже в передмісті Токіо... Удар був такої сили, що ми посліпли, ми навіть не встигли збагнути: звідки, що це? Із живої дороги одразу в тьму небуття, лиш в останнім проблиску свідомості змигнуло: «Вже нас нема! Ось так воно настає...» Щось подібне, мабуть, відбувалось і з тією художницею, котрій під час атомного вибуху над Хіросімою здалося, що вибухнуло сонце, сталася космічна катастрофа, — нещасна жінка потім і вмерла з думкою, що сонце справді вибухнуло й більше його не буде.

Опритомнівши, ми перемовились:

— Ти живий?

— А ти?

— Та наче...

Полісмени, надбігши до місця події, до того високого червоного фургона, який стусонув нас, із службовою вправністю вишарпнули з кабіни геть переляканого японця-водія, маленького, зіщуленого, який і не заперечував своєї провини, не виправдувався, — марно й відмагатись, мовляв, він, тільки він винен... Доки поліція була зайнята обстеженням та вирішувала, чи ми дотягнемо своїм ходом до амбасади, водій, не відходячи від Заболотного, уналим, беззахисне винуватим голосом пояснював, що з далекого рейсу йде, двадцять годин не залишав кабіни, вважав, що витримає, дотягне, одначе перевтома таки взяла своє: на якусь мить, може, очі склепилися, задрімав, і от...

— Здорово ж нам тоді пощастило, — коментує пригоду Заболотний. — Витримати такий удар — і зостатись живими, навіть не покаліченими... Ні, ми з тобою щасливі, як собі хоч!

— Якщо хто й відчув себе щасливим, — кажу до Заболотного, — так це той нещасний водійчик фургона... Бідолаха аж просяяв, коли ти заступився за нього перед полісменами, впросивши їх не заводити справи... Попоклявся, задкуючи до фургона, просто не вірив, що його відпускають...

— А що з нього візьмеш... Ухенькало людину в рейсі, це ж тільки уявити — майже добу за кермом.

Стугонить дорога. Справді мовби нічого вже для нас не існує, тільки ця швидкісна траса, її нескінченність, її гудучий, зникаючий у темряві бетон. Гуде й гуде під нами серед досвітніх просторів, розшматовує тумани, розтинає навпіл зоряні тауни й сіті, влітає в стугонливі тунелі й стрілою вилітає з них... При виїзді з міста перед нами виникла ціла сув'язь доріг, вони тут сплелися гігантським вузлом, — суцільний якийсь ієрогліф із заліза й бетону! Вигини, схрещення, повороти, розвороти, — здавалось, як ми й виберемось звідси. Десь унизу під нами — напереріз — гримотить залізниця, над нами в темряві теж залізна гуркотнява, там по мосту, серед плетива металевих конструкцій, безперервно пролітають силуети машин, проскакують на шалених швидкостях, з ночі — в ніч, з туману — в туман... Естакади, віадуки, химерна геометрія дорожніх споруд. Дуги доріг вигинаються увсебіч, діляться і еднаються, поскручувавшись, мов рептилії, проходячи одна крізь одну, і знов пружинно випростовуються, шукаючи простору, невідь-звідки виникаючи, невідь-куди ведучи... Світяться рекламні щити, летять навстріч загадкові цифри, знаки засторог, в'язь якихось дорожницьких вензелів, зрозумілих тільки для втаємничених. Ліда з свого кутка час від часу озирється:

— Вони ідуть за нами.

— Хто — вони?

— Вони... Оті.

— Заболотний, глянувши в люстерко, де видно, що відбувається на трасі за нами, сказав приспокійливо:

— Тобі здалось.

Дорога нуртує, пульсує, всьому, що обіч неї, вона передав свій шал. Можна уявити, як далеко сягає гул траси довколишні простори, де усе живе перебуває цілодобово під владою цього глухого, пульсуючого стугоніння... Ні вдень, ні вночі не знаючи спокою, дорога все жене й жене себе кудись.

— Ні, дорога — це таки життя, — згодом розмірковує Заболотний, вже без того пафосу, що раніш. — Є таки в вій якась магія. Згадай, який настрої обіймав нас, хлопчаків, коли одразу за село перед нами

⁴ Востаннє ми з Заболотним зустрічалися там.

відкривався степовий шлях на Вигурівщину і десь далі, далі... Ми вже й тоді відчували, що дорога має в собі якусь таїну і велич.

— Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане, — згадалась мені одна з наших дитячих загадок, і я звертаюсь з нею до Ліди: — Що це буде?

— Оця ваша «Гася»? — І дівча без будь-якого зусилля відгадує: — Звичайно ж, дорога... в специфічному уявленні.

— Нічогенька собі Гася — всміхається у далеч траси Заболотний. — Кінця-краю їй нема... Вона єднає, вона й розлучає. Зрідка відповість, а частіше сама запитує про щось... І що цікаво: для всіх існує вона — як небо чи як повітря... Будь ласка: мчаться тут містери добрі й недобрі, білі, чорні, старі, молоді. Правдиві, брехливі. Сучасні донкіхоти й, може, сучасні гамлети, собакевичі. Поруч у потоці летять витончена душа й свиняче рило, зірка екрана й гангстер, геній і вбоге ніщо... Для всіх вона, друзі, ця траса летюча, для всіх! І на це треба зважати...

Глава II

Так випадає, що і нас із Заболотним все зводять дороги. Зараз ця ось траса підхопила обох, а роки три три тому, волею випадку, зустрілись ми з ним у Японії, де Заболотний працював у той час, разом провели кілька днів, і навіть у рідні краї довелось повертатися разом, — Заболотні летіли, як вони тоді гадали, додому вже назовсім.

Квитки нам були замовлені на один із рейсів нововідкритої авіалінії Токіо — Москва — Париж, вилітали ми напровесні, в пору цвітіння сакури, і як нам пам'ятне тоді летілось!

Ось ми ждемо відльоту, в порту Ханеда, подружжя Заболотних помітно схвильоване, відчувається, що в душі обоє вони з чимось прощаються, та й справді ж бо полишають за собою ще одну і таки неабияку смугу життя. Їх проводить багато друзів, час від часу вони — то Заболотна, то чоловік її — перемовляються з кимось із проводжаючих. Заболотний жартує щодо своєї палиці, на яку він ще спирається після дорожньої пригоди, Заболотна поглядає на чоловіка сторожко, вважаючи, певне, що йому, не зовсім одужалому, ось-ось може знадобитись її допомога. Збоку просто зворушливо дивитись, як вони, влучивши хвилю, користуються нею, щоб і тут, серед веремії міжнародного аеропорту, відсторонившись від усіх цих сигналів табло, реклам та сатанинських аеродромних гуркотів, залишитись віч-на-віч, коли близькі люди можуть хоч ненадовго дозволити собі цей стан взаємної емоційної невагомості, такий рідкісний в епоху стресів та смогів стан, коли очі тануть в очах, усмішка зникає в усмішці, і немає вже поділу душ, є тільки зоряні ці хвилини, напоєні музикою, чутною лише для двох... Навіть людям стороннім приємно було дивитись на таку мовби сентиментальну, але якимось приємно сентиментальну пару, на це щире й відкрите людське почуття, що приваблювало своєю внутрішньою гармонійністю. Як делікатно могло це почуття поправити пальчиками краватку йому на шиї, або, мимовіль прориваючись ніжністю, здмухнути невидиму пушинку їй із плеча, або разом усміхнутись, заглядаючи на стороні щось таке, що їм здалося комічним.

Справжнє почуття хоча ні на кого й не зважає, проте й не ображає нікого, скоріш воно викликає симпатію, зацікавлює вас і приваблює, як усе прекрасне, що зустрічається, на жаль, не гак і часто в житті. Чи не тому й ця пара немолодих уже людей стала об'єктом — зовсім не іронічного, зовсім не цинічного — зацікавлення з боку цілої ватаги французьких студентів, ультрамодних дівчат та хлопців, що, обвішані сумочками, строкаті, картаті, патлаті, в рябих та червоних штанях, оповиті сигаретним димом, з гітарою⁵, відлітають цим же рейсом на Париж. Юному товариству зрозуміло, що перед ними дипломатська пара, мабуть, з сов'єтам басади, нічого ведмежого в них, в манерах є навіть привабливість, своєрідний шарм... Він високий, елегантно вбраний, з іскрами сивини на скронях, з поглядом зичливим, відкритим. Спирається на паличку, виходжується, певне, після якоїсь травми. Мадам його ростом невеличка, тримається просто, але з гідністю, гарна собою, тільки обличчя чомусь бліде, мабуть, змучене токійськими смогами. Коли вона легким доторком поправляє чоловікові на грудях краватку чи якусь там застібку, дивлячись на нього ніжно, мов перед розлукою, в ній з'являється щось молоде, дівоче, видно, ще не спопелилась душа в цій жінці, і не не почуває на собі тягара літ її стрункенька, доладна постать в дорожнім плащі, в акуратній, трохи піднятій — на японський манір — зачісці. Нема в ній претензії, як це часом буває в дружин дипломатів, є стримана, природна гідність, а надто ж очі в цієї Заболотної-сан: коли, хвилюючись, зведе їх угору, на чоловіка, вони стають сяючі, просто розкішні!.. Все це не проходить повз увагу французьких дівчат та хлопців, і японці та японки теж вміють таке оцінити, декотрі з пасажирів перемовляються між собою з цього приводу зовсім без іронії: гляньте, які очі в тієї жінки!.. Напрочуд гарна пара... Чим не символ злагоди й щастя! Але чому це нас дивує? — схаменуться потім студенти. Чому ця сценка людського тепла, подружньої любові та злагоди, чому

⁵ Однією на всіх.

вона для нас стає дивом? Справді, чому? Чи не занадто багато стає в житті дисонансів, що навіть і такі, по суті, звичайні людські сценки починають нас вражати?

Незадовго до відльоту Заболотним довелося витримати, видно, для них неминучий емоційний шквал: цілим з'юрмиськом налетіли посольські, переважно жіноцтво, з квітами, з бурхливим проводжальницьким лементом.

— Шампанського! Відібрати в них візи! Заболотний, Соню ми не відпустимо, як собі хоче!

— Гейшу хай звідси бере, а Соня залишається з нами, — ну як ми будемо без неї?! Хто наших нащадків амбасадських бавитиме?

І ще якийсь землячок солоденький крутився тут весь час біля Заболотних, намагаючись розважити їх своїми проводжальницькими дотепами.

— Побачите ваших — кланяйтесь нашим!

Але це чомусь нікого не смішило. Солоденький мусив видольнятися кислою миною.

Виникла потреба в деяких формальностях, отих, котрі поки що переслідують пасажирів по всіх митницях світу, однак жіноцтво і на це відгукнулось по-своєму:

— Які можуть бути формальності для Заболотного!

— Він на цьому Ханеда — як дома!

— Всюди сіє міжнародний приятелізм... В нього тут кругом свої!

— А де в нього не свої? На Новій Зеландії досі тільки згадай містера Заболотного, одразу усмішки: а, це той асі Такий веселий джентльмен! Так ганяє! Два «мерседеси» розбив! Совет козак!..

Весела злива жартів навряд чи долинає до Заболотного, котрий саме у відстороні стоїть з двома службовцями аеропорту, веде з ними, видно, ділові якісь переговори, і, коли стежиш за ним у цей момент, мимоволі усміхнешся: оце стиль! Справа, може, дрібничкова, але який вишкіл, гідність, яке мистецтво ведення перетрактацій! Витовчена японська надчемність і приязна мудра манера терищанських сватів, яким велено будь-що добути «кувицю», — ось де вони побратались! Ось де в усім блиску виявила себе взаємна чемність та надчемність, делікатність і надделікатність, до чого ж доречні тут і ця визнана обома сторонами умовність, що трохи їх аж веселить, і цілком серйозна взаємна пошана й довіра, — усе те, що так не часто, на жаль, спостерігаєш у стосунках між сьогочасними людьми. Складалося враження, що урядовцям нема зараз нічого приємнішого, як зробити на розвітання бодай маленьку послугу цьому симпатичному Заболотному-сан, вони будуть просто щасливі чимось виявити йому сприяння, увільнити це подружжя від дріб'язкових, надокучливих формальностей, і, зважте, все це ми робимо як виняток лише для вас, Заболотний-сан, у віддяку за те, що ви з свого боку завжди були до нас прихильні суто по-людському, не шкодували пошани, тобто володієте справжнім даром контактності. Аж дивно мені було там на нього дивитись: де він цього навчився, рідкісного такого вміння легко й природно сходитися з людьми? Помічаю, як один із колег Заболотного, понуристий, вдачею вовчкуватий, поглядає на нього з ледь прихованою заздрістю, йому самому, видно, нізащо не вдалось би отак легко порозумітися з урядовцями й-на взаємне вдоволення — без тяганини повершити якусь там їхню, певне, справді формальну справу... Вивчаєш роками у високій школі дипломатські хитромудрощі всіх часів, опановуєш одразу кілька мов, а де навчитись мови ось такої — однієї, найголовнішої, — власне, вселюдської: приязний погляд, усмішка чемності, уклін пошани, дружній доторк до плеча — і вже Заболотний, вільний від клопотів, повертається знов до своїх.

— Все гаразд?

— На вищому рівні.

Табло сповіщає, що нам скоро виходити на посадку, та ось з'являється ще один табунець проводжаючих — привітні японочки в кімоно дрібненьким підбігцем наближаються до нас із своїми терплячими япончатами, що то в тої, то в іншої виглядають із-за спин, із своїх пелюшкових коконів. Малюки зіркооко й пильно, майже з дорослою серйозністю зорять на нас, а матері їхні так мило сплескують руками, розквітаючи в безмежно ласкавих усмішках:

— Соня-сан! Соня-сан!

Ось, виявляється, на чії проводи вони поспішали... Постукують сандалі-дзорі, жіночі руки з ходу складаються перед Заболотною для привіту, і старші й молодші японки схиляються низько^б у своєму традиційному пластичному поклоні, і вже й Заболотна сяє очима їм навстріч, вона, видно, не сподівалася бачити цих людей серед проводжаючих і тим більше потішена й рада, що вони не забули її, прийшли. Соня-сан! Соня-сан... вакцина... бебі... поліомієліт... Біля нас не вшухає цей тонкоголосий щебет японок, і лише згодом, уже в літаку, мені вдається з'ясувати, в чім річ. Скількись часу тому на одних зборах Товариства японо-радянської дружби Заболотну обступили жінки-матері, одна тримала на видноті дитинча, скручене поліомієлітом, інші теж протискалися до неї з хворими дітьми: збуджено виявляючи свої почуття,

^б Однак зовсім не принизливо.

японки звернулись до Заболотної з проханням допомогти їм будь-яким чином дістати вакцину від цієї недуги, — звідкись їм стало відомо, що така вакцина зараз винайдена в Радянському Союзі, медицина її саме випробовує, ліки нібито дають ефект... І ось вони зійшлись на думці, що Соня-сан само та людина, яка їм допоможе... Заболотний, котрий про все це жваво розповідав мені в літаку, не без гордоців Зауважив, що справді в цій історії Соня перевершила себе! Навіть і для нього було несподіванкою, які запаси затятості дружина таїла в собі, яку силу волі, наполегливості раптом виявила сумирненька його Соня, коли під час відпустки стала добувати ті труднодоступні ліки. Лише їй відомо, скільки порогів вона пооббивала, з скількома впливовими особами були в неї емоційні, іноді й сльозами покроплені зустрічі, аж доки вакцину таки було добуто, хоч і вся відпустка ляснула па це. А як привезла вакцину та виявилось, що ліки справді допомогли там комусь із дітей, то, ясна річ, ким стала Заболотна для тих японських жінок, при кожній нагоді тепер виявляли вони їй свою материнську вдячність... Навіть телевізія про це випадок розповіла, і дружина дипломата, зовсім того не сподіваючись, стала раптом популярною, аж її на вулицях впізнавали: ото ж вона пішла, Соня-сан! Заболотна ніяковіла: ну що такого? Хай там комусь зарядила, подякували, то й чого ж ще? Тим паче, що згадана вакцина незабаром і тут перестала бути проблемою... Тож цілком щиро Софія Іванівна вважала, що все це перебільшено. А мені думалось: яке ж перебільшення, якщо ці японські жінки в ніби й рядовому вчинку, а відчули щось нерядове, відчули, може, що річ навіть не так у тій вакцині, як у запасах добра, котрі, часом малопомітно, безефектно таяться в покладах чиєїсь душі... Вони, японки, були певні, що й наш Заболотний в цьому розумінні цілком гідний своєї Соні-сан, вважалось, до речі, що він кривна рідня тому знаменитому мікробіологу Заболотному, який свого часу в Індії рятував людей від чуми та холери і в інтересах науки на собі випробовував дію збудників тих хвороб, щепив у Бомбеї собі чуму, про що тоді багато писалось у світовій і, зокрема, в японській пресі.

— На жаль, на відміну від свого великого земляка, — відповідав простодушним японочкам Заболотний, — я нічим таким науці прислужитись не міг, па особливі заслуги перед людством не претендую, хоча в протичумних акціях певну участь брати справді-таки довелось, про що могла б посвідчити небіжчиця Люфтвафе...

Та ось уже й хвилина розлуки. Жіночий щебет посилюється, гурт наш рушав за черговою на вихід до літака. «Арігато, арігато. Соня-сан!» — долинає здовкруг із натовпу японок, і я бачу, як і в неї самої, в нашій Соні-сан, сльози хвилювання бринять на віях, вологим світлом сяють в її ожинно-синіх, хоча вона й ступає а виглядом підкреслено веселим, щоб не виказувати перед присутніми свою розчуленість, ніяковить її, зараз отой блиск власних до краю налитих слізьми очей.

Далі настає момент, коли zostалися тільки ті, що для рейсу, проводжаючих нема, жде нас тепер поле оте аеродромне, де всюди ракетно блищать фюзеляжі, стирчать хвости, величезні крила мало не зчіплюються між собою... Причайлись перед ривком цілі табунища турбореактивних, важкі громаддя застиглих швидкостей. Білий метал потужних акулподібних тулубів, скло ілюмінаторів, огутні шасі на брилах бетону, хащі величезних переплутаних крил — аж тісно такому скупченню гігантів на сьому клаптику аеродромного ґрунту, штучно намитого, великими зусиллями відвойованого у вод Токійської затоки, щоправда, вод напівмертвих, геть забруднених промисловими відходами... Скільки лиш один цей Ханеда пожирає пального! Сюди й туди снують бензовози, що супроти застиглих повітряних велетів здаються маленькими, просто іграшковими... І тут, і там чітко, вправно працюють люди в комбінезонах, меткі, роботящі, не гаючи й миті, перебігають від літака до літака, прилаштовують до баків товстелезні хоботи шлангів, довго й терпляче напувають ще одного крилатого ненажеру, що, готуючись у рейс, поглинає пального цілі цистерни. Перепочинку тут нікому нема, кожна секунда на цьому полі має фантастичну вартість. Той гігант заряджається, а сусідній, розчахнувши черево, цілими вагонами поглинає багаж, незліченну кількість валіз, пакунків, сундуків, окутих міддю, невідомо чим напханих. Та ось вдарило громом: це найближчий з гігантів, наглухо задраївшись, відкинувши трап, стосило ревнув на місці, ударив довкруг грізним, дзвенючим гуркотом. Такому вже нічого не треба, йому дай тепер тільки злітну смугу! Один за одним відрулюють поки що неповороткі лайнери різних авіакомпаній, незграбні, надміру важкі, аж ніби не зможуть відірватись од землі, подолати силу тяжіння. А втім, чиясь рука їх таки ж підіймає! Ще один стрес, ще одна напруга — і вже суцільне сатанинське ревище міжнародного аеропорту залишається внизу, під нами, швидко зменшується смужка злітного бетону на клаптику намитого ґрунту, самий візерунок аеродрому тоне внизу, як ієрогліф земної тісноти, котра в цім місці планети, на квітучих задимлених цих островах, дається взнаки, можливо, відчутніше, ніж, будь-де.

Бувають моменти в житті, коли все до дрібниці чомусь хочеться запам'ятати... Як ось і цей зліт... Спершу був розгін, наростаючий свист по смузі бетону, потім невловна мить відділення, плавного, майже нечутного відділення від планети, — так, саме від планети! — інакше не назвеш того дивного відчуття.

Безконечна в своїм скупченні луска дахів, тьмаве їхнє переблискування, хмара мли-смогу над безкраім містом, і зненацька — присмерк у літаку! Не одразу можна було й збагнути, звідки раптовий той присмерк... А то ми якраз пробивались крізь хмару, крізь хаос хмар! Біля самих ілюмінаторів вирує каламуть, обтікає нас

темно-сиве клубовиння, є щось аж моторошне в цім хаосі вируючих присмерків, що їм, здається, й кінця не буде, здається, скільки не пниш з натужним ревінням угору, ніколи не продертись крізь той сліпий, вологий, ніби первісний, хаос... Та ось враз: зблиск сяйва! Сяйва безмірного, неосяжного, що будь-кого вразить своєю неземною величчю. Сяйво проймає вам душу, радісно затоплює все і очищав, мимоволі спонукаючи подумати про вічність, про безмір існуючого...

Заболотна припала поглядом до ілюмінатора. Хіба ж може вона бодай одну мить пропустити з усіх цих чарів небесних, їй трохи аж прикро, що з присутніх на борту не всі поділяють її настрої, що ось та, скажімо, гомінлива туристська молодь у неї за спиною не відчуває ніякого захвату, коментує побачене в ілюмінаторах досить насмішкувато, чути звідти щось про рекламну голубінь японського неба.

— Рекламна голубінь... Чуєте, яке сприймання? — каже стиха до нас Заболотна. — А по-моєму, ось на таких висотах, над хмарами, небо якраз найнебесніше...

Ми й далі набираємо висоту, нас ніби притягує сонце, планета вже далеко внизу, таке відчуття, що вона десь там загубилась, зв'язку з нею більше не існує, і єдина реальність зараз — ці роздираючі простір могутні двигуни, цей повітряний, що наче в безвість пливе, корабель і на його борту... маленьке людство!

Було таке враження, що й течиво часу тут інакше, ніж було на землі, і що ми самі теж зараз інші.

Летимо в сяйвах!

І такого сяйва буде перед нами, істотами тепер небесними, як жартома зауважує Заболотний, кілька тисяч кілометрів...

— Як це вам подобається, Соню-сан? — звертається він до дружини. — Тисяч з п'ять кілометрів сяйва — підходить?

— Не заперечую. А потім?

— Після того буде під крилом зо дві тисячі миль темряви нічної...

— То вже гірше...

— Зате ж потім знову зоря! Зоря домівки...

Крізь блідизну щік у Заболотної просвічується зараз також щось схоже на цвіт зорі чи скоріше на її далекий відблиск: може, то відсвіти червоного оббиття крісел чи сліди ще не вигаслого збудження, тільки-но пережитого в аеропорту під час прощання.

— Гляньте, Фудзі! — в тихім захваті вигукує Заболотна від ілюмінатора. — І ще одна Фудзі!.. І там он ще, ще...

Всі ті білосніжні Фудзі були, ясна річ, зіткані з серпанку хмар, однак формою, округлими силуетами декотрі з них справді нагадували священну гору Японії. Невже сама лиш гра світла творить такий різкий ефект?

Природа, вона і проста й складна безмірно. Яких тільки нема у ній поєднань, дивних, химерних! Всюди серед безкраїх сліпучих рівнин, серед ілюзорних снігів, самотньо здіймаючись, височать ті фантастичні утвори світла й повітря, сяють вершинами, схожі на Фудзіяму так дивовижно, мов її небесні сестри... Тільки відпливли маревні Фудзі — і вже сяйнули такі ж серпанкові Ельбруси, потяглись ілюзорні кряжі, ущелини, наповнені, як це буває в горах, голубими тінями... Скільки летимо — та ж безмежність сяйва, пречисті володіння сонця, яке тут, здається, світить беззахідно, вічно.

Туристська молодь поблизу віддається веселощам, легкими жартами розважають французькі хлопці своїх юних супутниць, йдеться про якісь їхні токійські пригоди, між ними чути розмову про пачінко — так звуться поширені в Японії гральні автомати, де й ці юні супутники, видно, випробовували своє щастя.

На саму згадку про пачінко Заболотний схмурює брови, він вважає повсюдно поширені гральні автомати прокляттям цих островів. Куди не піди, скрізь вони, за кожним рогом зустрінуть вас ці металеві однорукі бандити! Особливо потерпають від них прості люди, звідчаєна молодь, що шукає будь-якого, хай і такого потворного способу вийти із своїх скрут. Досить ступити вам до грального залу, де сухо тріщать, металеве постукують ці незліченні автомати-пачінко, як ви вже чманієте, ви опинились у світі, де мови людської нема, де слова живого не почуєте, тут панує лиш мова роботів, що своєю сухою стукотнявою мовби відраховують розмірене й холодно чиюсь судьбу. Якраз, може, судьбу отих очманілих молодих і літніх людей, що, стоячи перед автоматами, не помічаючи нікого й нічого, забули тут про все на світі і вслухаються тільки в цю владну, одноманітну, до одуру здатну тебе довести, металеву стукотняву автоматів. Коли одного разу ми на хвильку зайшли а Заболотним до такого залу, незліченний стукіт пачінко мене просто приголомшив, гуркіт стояв, мов у величезнім ткацькім цеху, в перестуках електронних пристроїв було щось шаманське, наркотизуюче. Ось болісно напружений юнак стоїть перед тим одноруким гангстером, чимось невидимим прикутий до нього, стоїть людина, ніби назавше зневолена роботом, цим витвором власного розуму, і так допізна вистоюють мільйони людей у німому чеканні, перебуваючи ніби в трансі. Після всіх своїх відчайв якийсь бідак несе сюди, може, сподівання останнє, що бездушно постукуючий робот раніш чи пізніш таки виявить милосердя й допоможе йому в сліпій безконечній грі з власною долею. Заболотний в ті дні розповідав про одного із своїх японських приятелів, точніше, про його сина, якого пачінко призвело

навіть до нервової хвороби, бо ж віддавався хлопець грі безрозсудно, до отупіння, до болю у голові, після чого і вночі спокою не мав від галюцинацій, від нестерпного стрибання перед очима блискучих металевих кульок.

— Можна поспівчувати японцям, — каже Заболотний. — Нашестя роботів на їхні острови — це таки одне із проклять віку... І в цих ось туристів, видно, теж зосталась оскома від пачінко...

Схоже, що декотрі з парижан справді зараз відчувають полегкість після своїх сумнівних токійських розваг, та й чи може інакше почуватись людина, котра, вихопившись із залізних обіймів робота, зненацька опинилася в сьайвах віднебесся? Земні пристрасті відійшли, згубні спокуси зостались десь там, жодному роботіві звідти вас по дістати, не загіпнотизувати своєю стукотнявою, віднині ви стаєте і недосяжні, ніякий-бо рух тут не існує, крім руху цього розкішного, лайнера, а планета, прекрасна й нещасна ваша планета, що далі й далі відпливає від вас, поглинута, безвістями, вона теж поволі-втрачає вас і силу свою тут, поволі втрачає, сама зменшуючись до розмірів трохи чи не тієї гральної кульки.

Летимо, летимо. Сяйво з ілюмінаторів падає на лиця людей, всі вони приспокоєні, вже нічим не зневолені, не знервовані, від усіх земних клопотів вільні — і від стукотняви пачінко, і від свисту автострад, від задимлених мегаполісів з їхніми вічними смогами, де виснажені кисневим голодуванням городяни змушені вдаватись до встановлених на перехрестях апаратів, з яких можна добути за кілька ієн ковток наснаженого киснем повітря...

Але це там, па землі. А тут вже ніби не підвладні ніяким, навіть гравітаційним, силам, ніяким дотеперішнім прикрошам, всі земні пута розірвано, відлітаєм з планети, відлітаєм ніби назавжди!

Уявні сніги, що білють за ілюмінатором, нагадали Заболотній засніжені простори її рідних степів.

— Пригадуєш, — звертається вона до чоловіка, — які в нас там завірюхи бували!.. Цілу ніч виє, мете, хурделить а на ранок глядь! — вляглося... Сонце світить, і так тихо-тихо довкола, тільки то тут, то там дпр... дпр... то сусіди стежки лопатами прогортають...

— Прокладали стежки дружби та взаєморозуміння, — жартує Заболотний і потім додає серйозно: — А ви знаєте, колись у нас на Україні за народним звичаєм господарі лишали в незамкненій хаті на столі хліба окраець і кринку молока — для подорожнього... І то було нормою життя... Ех, друзі, добре-таки додому повертатись... Більше не пускай мене, Соню, ні в які відрядження. Баста. Хай ще інші...

— А ти?

— А я бджіл розводитиму. Мемуари писатиму. А що?

— Ловлю на слові, — сміється Соня. — Справді пора б і перепочити.

Стюардеса, ставна, довгонога діва, що, проходячи салоном, бачить усіх водночас, усім усміхається завчено, але чарівно, біля Заболотних затримується, мовби для того, щоб подарувати Заболотній ще й додаткову порцію усмішки.

— Наш командир корабля знає по фронту вашого чоловіка. Ратушний — це прізвище вам що-небудь говорить? — Вона переводить погляд на Заболотного.

— Здається, був такий на котромусь із бомбардувальників...

— Ні, сам він не літав, був техніком серед наземної обв'язи... А от про вас чув — ледве що не легенди... Це, каже, той, кого на фронті в нас називали «літаючим барсом».

— Який там барс...

— Зірка Героя вже нібито вам світила...

Отож «нібито»... Передайте йому вітання. Люди з наземної служби — то для нас були як рідні брати...

— Може, побажаєте зайти в кабіну, то будь ласка. Вам, як виняток, дозволяється... — І, подарувавши ще одну чарівну усмішку, стюардеса пропливає далі. Зупиняється вона потім у глибині салону, у хвостовій частині літака, де, окутаний сигаретним димом, сидить патлатий похмурий тип, що, здається, на когось ображений. Невідомо, чи стосується його образа тих, що лишилися на землі, чи невдоволений наш мізантроп кимось із пасажирів, можливо, образився на компанію цих ось молодих французів, які зі сміхом розгадували кросворд поблизу й не прийняли його пропозиції дегустувати якесь там особливе sake, а одна гарненька з їхнього товариства стишене кинула в бік мізантропа: «Чи не екстреміст?» — і більше не звертала на того типа уваги. А от стюардеса мусить терпляче вислуховувати ще якесь там його вередування, і ми проймаємось до неї співчуттям: нечема, варивода, проте мусиш і його ублажати, з терплячим усміхом слухати, що він там верзе, майже невидимий крізь хмару сигаретного диму.

Білосніжні ілюзорні ландшафти, що пропливають за склом ілюмінатора, знов заволодівають нашою увагою. Відсунувши шторку до краю, осяяна світлом тих пропливаючих небесних снігів, Заболотна, видно, ніяк не може на них надивитись: безмір краси! Безмір найхімерніших серпанкових побудов! Світ, що сяє й сяє тобі без меж, залитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів та отруйних випарів, але для когось-таки мовби створений, сповнений величі й загадковості. Але для кого? Ніякі птахи, навіть орли, на ці висоти не злітають. Знати б, за якими законами творяться оті міражні дива, осяйні вершини, химерні бекеття, пасма гір і фантастичні в голубих тінях провалля, з самого повітря зіткані розлогі долини, гірські

кряжі, що знов виникають після сліпучих рівнинних просторів, оті серпанкові гори, побудови фантастичні, найніжніші, мабуть, з усього, що є в природі. Дмухні — і їх нема... Така недовговічна їхня архітектоніка, від найменшого подмуху-доторку враз порушуються, від ледь чутного втручання сиво-бурою тьмою стануть, звируються хаосом всі оті поки що спокійно-сяючі, із самих серпанків зіткані ваші Фудзі, Карпати, Кавкази, Альпи та Кордільєри... Ми тихо розмовляємо про це. Кого вони призначені тут чарувати своїми прекрасними силуетами, серпанкові оті побудови? На яких рівновагах тримаються і чому саме в таких формах виявляють вони себе? Чому не в якихось інших картинах природа себе тут малює, чому ці її піднебесні серпанки живуть саме в таких ось ландшафтах, в такій ось, а не іншій сліпучій фантазії хмаробудов? Природа фантазує тут буйно, не знаючи стриму, вибудовує щораз інші варіанти хмароутворень, якусь нову дійсність у формах чудових, довершених, все нові виставляє сонцеві на огляд небесні свої «ЕКСПО»... Але чому вся ця фантастика несе в собі стільки знайомих рис? Зіткана із серпанків хмар подоба тверді земної! Ступиш ногою — і дна не буде, десь там, унизу, планета, що досі голова від неї гуде, що декого й тут доганяє відгомін її пристрастей... Знову стюардеса сягнистим кроком іде ось упродовж салону, після розмови з тим похмурих типом мовчки й поквапом проходить повз нас до пілотської кабіни, і вже на щойно усміхнених устах застигла лиш подоба усмішки, позбавлена чару й тепла і навіть з тінню смутної якоїсь тривоги.

Серед пасажирів — сум'яття:

— Він їй щось сказав... чимось пригрозив... Але чим саме? Ви помітили, яких зусиль коштувало дівчині її самовладання?

І поповзли по салону шепоти, стривожені перепитування, і вже щось відчутно змінилося довкруг, починають набувати значення якісь дрібниці. Пасажири, котрі досі, будучи в теплі, комфорті, навіть не помічали, що поруч, на зовнішній обшивці корабля, майже космічний мороз сивіє, тепер і в той бік позирають із багряних оксамитів крісел сторожко, знепокоєно, між сусідами, досі безтурботними, з'явився якийсь холодок — холодок відчуження душ? Ось так поселялась серед них ще одна невидима пасажирка — неясна гнітюча тривожність.

— Справді, що він їй міг сказати? — роздумує вголос Заболотний. — Пройшла вона таки чимось занепокоєна...

— І чогось там затрималась... Наші погляди мимоволі повертає до себе овал металевих дверей, що, зачинившись за стюардесою, більше тепер не відчиняються: глухі, важкі, заховали її в кабіні разом з пілотами, як у сейфі.

А похмурий той тип раптом підвівся з кутка у своєму пістрявому неохайному піджаці до колін і, язиком ледве повертаючи, став щось викрикувати до компанії французів. Викрики були не знати якою мовою, але тон вони мали неприємний, draжливий. Полінезієць чи хто він? Тільки й відомо було про нього, що летить із Сінгапура, може, уродженець котроїсь із тропічних країн, хоча з вигляду міг бути і європейцем з тих озлоблених молодиків, котрі й самі не знають, чого вони хочуть. Тип не вгамовувався.

— Що він викрикує? — тривожно спитала Заболотна. — Хворий чи що з ним?

Чоловік її, без слова підвівшись, пішов упродовж салону до невідомого, — певне, на переговори.

Нам видно було, як Заболотний, за звичкою всміхаючись, щось терпляче з'ясовував із тим невідомим, намагався, певне, приспокоїти його, звертався до нього підкреслено чемно й ніби навіть шанобливо, однак Соня аж зойкнула стиха, коли у відповідь на якесь слово того типа обличчя Заболотного зблідло, очі зблиснули гостро, якомсь металеве, хоча губи й тоді не перестали всміхатись. Де-не-де по салону вже були помітні ознаки паніки, літня дама, здається скандинавка, що летіла з конгресу квітників, приклала руку до лоба, і з грудей їй вихопився стогін... З тривожних перемовлянь пасажирів, що сиділи від того типа неподалік, ми зрозуміли нарешті, чим він посіяв у салоні таку тривогу. Запевняє, що в багажнім відділенні разом із нашими валізами мандрує в цьому небі ще одна валіза, а в ній неухильно і нікому не підлягаючи, зараз працює невеликих розмірів механізм: тік-так, тік-так!.. Дама з конгресу і її старенька сусідка презирнулися вжахнено: виходить, на бомбі летимо? Шантажує? Залякує чи чого він хоче, цей садист? Але ж може бути, що і всерйоз — тепер стільки всякої нечисті на трасах розвелось...

Тим часом він уже просто в обличчя Заболотному промовляв з нахабною гидкою міною, справді з якимось садистським смакуванням:

— Тін-так!.. Тік-так!..

І пальцем тицькав ледве де до очей.

Ось тоді Заболотний, і відкинувши звичну чемність, раптом обома руками взяв нахсабу за плечі, струсонув його так, що аж патли війнулись, і після цього владно, наче ляльку, посадив, вдавив його в крісло. І, дивна річ, тепер той герой, злобно понурившись, не став чинити опору. Наче саме такого чогось і ждав. А Заболотний, обернувшись до пасажирів, сказав до них голосно, ніби вибачаючись:

— Молодий чоловік запевняє, що це був жарт. Він перепрошує.

По якомусь часі вийшла стюардеса з тацею в руках і, так мовби нічого й не сталось, почала роздавати воду в келишках. Під час роздачі пасажири стежили за виразом її обличчя, воно було непроникне,

фантомасно замкнуте, проте уважний погляд міг у нього відшукати те, чого й це хотів би, — глибоко, як і раніш, притаєну тривогу.

...Вночі ми приземлились на котромусь із сибірських аеродромів, хоча посадка ця й не була передбачена. Всім пасажирам велено було негайно залишити борт літака. Пояснень не давалось. Мороз надворі аж кипів, для більшості парижаночок, що пустилися в рейс у легеньких плащиках та курточках, цей нічний мороз мав би стати неабияким випробуванням, та все ж і за таких обставин вони не втрачали свого оптимізму, було чути жарти та сміх, усіх нас розважало, коли дівочі тендітні руки, ненароком доторкнувшись до металевої обшивки автобуса, відсмикувались, як від вогню, бо нахолонулий на морозі метал так і хапав. З сміхом та зойками вскакували наші супутники в цей проледенілий, навстріч розчинений нам автобус, що битком набитий одразу й рушив від літака.

Вже коли ми, несподівані нічні транзитники, перекочували до аеропорту і збившись на другому поверсі, на його застелених галереях, ждали чаю, якого буфетниця все не хотіла нам відпустити, зважаючи на пізній час, і що зміна її кінчається, і що в нас, перелітних, мабуть, немає валюти, і що взагалі дозволу на цей чай, як нам здалося, треба питати чи не в самого міністра, — вже тут, стоячи з Заболотним в сутіні довгої, ледь освітленої галереї, дивились ми крізь її скляну стіну на темний пагорб нашого лайнера, що бовванів незрушно край нічного аеродромного поля, й перекидалися здогадками: чому виникла ця не передбачена графіком посадка? Залишений пасажирами невідомо наскільки, могутній наш лайнер ніби ждав чогось. Незабаром крізь сутінь ночі до літака по трапу швидко стали підійматись тіні людей з якимись вудилищами в руках, постаті збігали вгору одна за одною, і хоч рухались на екрані ночі постаті силуетні, однак і в своїй силуетності були вони якісь рішучі й заклопотані, — то до нашого опустілого, холодом наповненого лайнера поспішала команда хлопців, озброєних міношукачами проти того загадкового «тік-так»... Існував він насправді чи виплодила його лиш чиясь хвора уява, — як би там не було, комусь належало це перевірити, ризикуючи власним життям...

Глава III

І ось тепер ми їдемо до Мадонни. Інший континент, інші дороги, тільки Заболотний незмінний у своєму водійському завзятті. Звечора на квартирі Заболотних несподівано виникла думка податись у цю подорож, і Ліда, яка була присутня з батьком при нашій розмові, звернулася до Заболотного просто з благанням, тоном зовсім незвичним для її стриманої вдачі:

— Візьміть і мене! Будь ласка!

Йй, виявляється, ну просто необхідно подивитись на ту сенсаційну слов'янську Мадонну, що про неї тут зараз стільки розмов.

Дударевич, батько Лідин, давній колега Заболотного по службі, пробував відрадити доньку, малював труднощі далекої дороги, обіцяв навідин інші спокусливі видовища, але дівчинка затялася: їду, і край, якщо, звичайно, Кирило Петрович не проти.

Заболотний, як завжди, коли йшлося про дітей, надто ж про Ліду, виявив свою поблажливість, а Софія Іванівна навіть зраділа бажанню Ліди, бо знала, що юна приятелька її — людина з характером і зможе в дорозі стримувати Заболотного, якщо він, опинившись на трасі, розвиватиме більшу, ніж дозволено, швидкість.

— І вас теж прошу отямлювати в дорозі цього безумця, — апелює Заболотна до мене. — Бо коли вихопиться на трасу, він просто шаліє, цей ваш тернівщанський ас.

— Ну-ну! Ас не ас, але в небі не пішки ходив, — примирливо заперечує Заболотний.

— Полотно автостради не злітна смуга, — стоїть на своєму Соня-сан. — Де ви бачили, щоб із льотчиків виходили путящі водії? Мій Заболотний саме тому приклад: ніяк не перебудується, все думає, що й на землі йому небо. А в них тут стільки катастроф, — додає вона стишено, тамуючи в голосі тривожність. — Доки він у дорозі, ближнім ані хвильки спокою...

— Ви, Софіє Іванівно, розписку з нього візьміть, — радить Дударевич. — Та й взагалі, нащо ви йому даєте візу на цю сумнівну подорож? Пожертвувати уїкендом, гнати за сотні миль, щоб тільки глянути на якусь там фальшиву Мадонну...

— Чому фальшиву? — нахмурюється Заболотний.

— Всім відомо, що по музеях у них повно підробок! — безапеляційним тоном заявляє Дударевич. — Фальшування стає промислом доби... Скільки тих підроблених Ван-Гогів та Сезаннів зараз блукає по світу!

— Сподіваємось, що наша Мадонна справжня, — каже і Заболотний суворо.

— Звідки така певність?

— Інтуїція.

— Сумнівний аргумент.

— А для нього ні, — раптом посміхається Соня. — Я, до речі, теж вірю в інтуїцію.

— Отже, ви його відпускаєте?

— А що я можу, коли вже надумав... Самі ж знаєте: натура, як у тура!..

З квартири Заболотних чи від будь-кого з мешканців цього службово-житлового будинку можна внутрішнім ходом потрапити безпосередньо до підземного гаража. Це ж зручно, отже, в пору передсвітанкову ми вже в залізобетонних його катакомбах, де серед різних марок автомобілів, серед запахів бензину та гуми Заболотний, здається, почувався куди краще, ніж там, нагорі, у своїй службовій кімнаті з сейфами, кондиціонером та вічно опущеними металевими жалюзі. Вже я помітив: збираючись у поїздку, друг мій щоразу жвавішає, збадьорюється, таке враження, мовби протягом тижня він тільки й чекав того моменту, коли, відкинувши щоденні клопоти, вільний нарешті від усього суєтного й надокучливого, опиниться ось тут, біля свого б'юїка, весело, мов коня, оглядатиме його, пакуватиме в дорогу провізію та інші похідні речі, а потім ще раз нахилиться над дорожньою картою, щоб остаточно з олівцем проштудіювати маршрут, ще й тебе закличе в свідки переконатись, що з кількох можливих варіантів вибрано найзручніший. Сама перспектива дороги, передчуття відстаней, що їх доведеться долати, непередбачені труднощі, які можуть виникнути, — все це наелектризує Заболотного, наснажує бадьорістю, душа його вихоплюється на простори доріг раніше, ніж невидимий фотоелемент безшумно розсуне важкі сталеві двері гаража, щоб випустити в сірий досвіток ще одну машину з дипломатичним номером. В Заболотному, безперечно, живе пристрасть автомобіліста: гасати по хайвеях, по їхніх націлених у далеч гудронах-бетонах — для нього сама втіха. Ніде він не відчувається так у своїй стихії, як у летючій потоці, в шаленій отакій гонитві, де вітер швидкостей тебе обдає, де людина, сповита в метал, одним натиском кнопки дає гін усім табунам кінських сил, зімкнутих у двигуні, видобуваючи з них бурю летючих енергій!

Доки Заболотний споряджає свого б'юїка в дорогу, його тендітна Соня-сан, бліда й не на жарт розхвильована, все ходить поблизу, зворушливо остерігає свого «лихача»:

— Ти ж там не жени, Кирику, не жени! Доведи їм, що ти не лихач... Дай мені слово... Обіцяй мені?

— Гаразд, буде по-твоєму, — гуде Заболотний із-за піднятого капота.

— Обіцяєш, а потім... Сказано ж: натура — як у тура! Всією натурою лихач і порушник...

— Дякую за вранішній комплімент.

— Ні, ти серйозно мені поклянись, що не гнатимеш! — заходить дружина з іншого боку і звертається до Ліди, яка, першою забравшись у машину, вже зашухла в куточку: — Лідо, не дозволяй Кирилу Петровичу гнати! Стеж, щоб не перевищував. Особисте від мене доручення, зрозуміла?

— Йєс, — озивається з машини дитячий голосок.

Ох, це дівча! Схопилося сьогодні ні світ ні зоря, все боялось проспати таку нагоду... Ми ще голились, як Ліда вже постукала в двері, вбігла, бліда від хвилювання, що й з росичкою на русьвім волоссі після вмивання:

— Я готова!

— Рання птаха, — приязно окинула оком Софія Іванівна посталу перед нею худу, цибатеньку акселератку, що причепурилася в дорогу, мов до якого-небудь шкільного свята: на йогох білі панчішки, на голеві старанно заплетені мишачі хвостики кісок, що туго стирчать урізнобіч, з білими бантами, відкривши не-дитячому чисте, а голубими прожилками чоло.

— І ці кісники тобі до лица, — підхвалила Заболотна свою підопічну.

Чекаючи нас, дівчинка призналася, що був у неї напір прихопити в подорож і свого вірного друга — маленького амазонського папугу, хай би й він розважився, додивився світа, дихнув простором. Однак мама рішуче їй не дозволила...

— І вірно мама зробила, — зауважив Заболотний, відкладаючи бритву. — Сама подумай, як без нього в домі? Адже він там у вас, по суті, найвищий арбітр: коли яка-небудь домашня кризова ситуація — одразу до нього, до какаду, щоб розсудив...

— То так, він у нас мудрець, — згодилася дівча, розуміючи жарг.

Ліда потім першою, поперед Заболотного, збігала внутрішніми сходами до гаража, ще й нас квапила: не барімося, для нас має значення кожна хвилинка, треба виграти час!

Тепер вона, зайнявши місце, з машини раз у раз перепитує, чи скоро ми виїдемо, адже час біжить, біжить!..

А в Софії Іванівни — своє на думці: щоб не гнав... Коли ми були готові нарешті виїхати з гаража, вона й тоді соромливо нагадала чоловікові своє прохання, не боячись навіть видатися надокучливою: «Ти ж обіцяєш, правда?»

Речі мовби й неістотні, однак чомусь ще й тут, на хайвеї, уява малює мені той момент, коли Соня, худенька, бліда, з благальним усміхом зазирає в вічі своєму Заболотному:

— Кирику, я знаю, ти будеш хорошим...

І як завжди, коли вона розлучається з чоловіком, очі її враз наливаються синявою, пречистою синявою відданості, й росинки мимовільної сльози вже бринять на віях, і самі очі від сяйва тих росинок глибшають і мовби ростуть, ростуть...

— Не хвилюйтесь, Соню-сонечко, — каже їй Заболотний. — Ждїть і не тужїть на валу.

Була б вона, певне, спокійніша, якби ми її теж прихопили з собою. Заболотні часто вирушають в поїздки удвох, і якщо дорога випадає далека і втомлива, Софія Іванівна — на рівних правах — підмінє за кермом чоловіка, до того ж вона щиро в душі переконана, що веде машину куди краще за нього... Але цього разу їй довелося змиритись, залишилася вдома, бо лікарі поки що не дозволяють Софії Іванівні тривалих мандрівок: влітку на одній із тутешніх автострад подружжя Заболотних потрапило в «маленьку пригоду», як висловлюється мій друг, після якої сам «ас» відбувся синцями та саднами, а Софія Іванівна мусила кілька тижнів пролежати в гіпсі і тільки нещодавно стала виходити на вулицю. Тож зрозуміла її сьогоднішня тривожність та настійливі застороги, якими вона проводжала нас вже й після того, як ми сіли в машину і Заболотний поволі став вирулювати, спрямовуючи свого б'юїка на сталеву, ще не відчинену браму гаража.

Зараз ми перебуваємо на чималій відстані від того похмурого гаражного підземелля з його низькою, в сталевих балках стелею, вже воно ніби хтозна й коли було з тим своїм службовим телеоком, яке недремно звідкись споглядало нас, щоб у потрібний момент нечутно розсунути перед нами важкі сталеві двері й — під мовчазне благословіння Соні-сан — випустити ще одного ловивітра в сіре світання стрітів, у гонитву доріг.

Були спершу безлюдні каньйони вулиць, де в одному місці під синьою зливою неонів, серед ошмаття газет в такий ранній час уже сидів і щось жував старий занедбаний чоловік, збайдужено дивлячись на нас; де потім промигнуло темне дзеркальне скло ще зачинених офісів, банків з кутою таємничістю своїх брам; zostались позаду й сяючі вітрини крамниць з коштовностями та манекенами, і чорний алюміній хмарочосів, що своєю похмурою величчю зникають десь у темній високості, стискаючи простір, залишаючи перед нами тільки вузьку його щілину, щоб могли ми вилетіти на цю заміську трасу, де Заболотний полегшено, повеселіло скаже:

— Нарешті!

І, опустивши скло, висуне руку, ловлячи пальцями зустрічний вітерець.

Заболотний веде свого б'юїка рівно, плавко, машина не йде, а пливе, і це, безперечно ж, зараз можна пояснити тільки бажанням Заболотного ревно дотримуватись застережних заповітів Соні-сан.

— Зваж, Лідо, як їдемо. Мабуть, похвалили б нас за таку дисциплінованість? — каже мій друг, усміхнувшись, але не до нас, а мовби до когось, видно, постала цієї миті перед ним дружина в тій своїй тривожності, коли, провівши нас у путь благословляючим, ще, певно, від матері перейнятим жестом, зосталась стояти самотньо в яскраво освітленім гаражі. Маленька, як дівчинка, бліда й настрашена, стояла вона якась особливо самотня серед того величезного підземелля під його низьким залізобетонним склепінням, що тримало на собі все громаддя білдінга. Сталева брама, випустивши нас, одразу ж автоматично стала замикатись за нами.

— Тьютю Соню! — обернувшись, гукнула тоді їй Ліда, і аж вираз болю перебіг дівчинці по обличчю, той болісний вираз так і не сходив, доки вона махала рученням Заболотній, котру гаражне підземелля поволі зашторювало сталлю дверей.

І зараз в дорозі чомусь виникає в уяві та сценка з тендітною постаттю Соні-сан, залишеної десь там, в гаражній печері серед сталевих балок та бетону.

Дорога тим часом ніби втягує нас і думки Лідині вже летять уперед.

— Зовсім не можу уявити, яка вона буде, та Мадонна, — каже дівча. — І перед сном усе думала, хотіла уявити і ніяк не могла... Звідки вона з'явилась?

— В тім-то й річ, що подробиць не повідомляють, — відповідає Заболотний. — Справді, з чиїх рук придбано? На якому аукціоні? Чи було її внесено до міжнародних каталогів перед цим? Скільки шедеврів позникало з музеїв під час війни... І не лише картини. Де, скажімо, та «Янтарна кімната» та рідкісні книги-інкунабули з пограбованих наших бібліотек?... Розшукують їх по всьому світу, а вони, може, в цей час лежать десь у затоплених водою шахтах, в завалах, у брудній п'їтмі штолень-печер беруться цвіллю, лежать, нічиєму окові не досяжні та ждуть, хто їх знайде, видобуде на світ...

З-під обрію помітно світає, наче там відкривається кінець якогось величезного тунелю, а небо й земля ще майже однаково попелясті, присмеркові; обабіч хайвею сивіє низом якась імла чи туман, «ото він і є, смог, у натурі, — каже Заболотний, помітивши моє зацікавлення, — аж куди розпросторив свою владу». Дорога в цих місцях стає справді високою, схожою на дамбу, полотно траси пролягає весь час по насипу. Зліворуч тих смогів-туманів прозирають силуети якихось промислових споруд, поцятковані вогнями невідомого призначення, що світять мовби забуто, в них є ніби якась безжиттєвість. Може, тому, що такий ранній час, коли й усі ті гігантські темні споруди серед досвітніх туманів, здається, існують мовби самі по собі, без людини, без її втручання. Не видно там ніякого руху, хоча газові факели палають потужно, земля всюди забудована, траса перетинає зону суцільних мегаполісів, де одне місто ще не кінчилось, а вже починається

друге, це переходить в інше, зрощується з ним, зливаючись в однакову похмурість потужного, але ніби не для людини, а для роботів призначеного життя. Ось тягнеться котре вже індустріjne поселення, за ним впливають з димів знову заводи, промелькують чорні довжелезні цехи, хаші трансформаторів, пакгаузи з гофрованого сталевго листа, а поряд лисніють величезні якісь болота, відстійники, резервуари, і всюди потопом смоги, смоги, смоги... Дедалі виразніше чуємо характерний сморід хімічних заводів, змішаний із затхлим духом боліт. Коли б хто задумав ставити фільм-засторогу про те, що може чекати планету завтра, змалювати картину, як задихається вона від власної промислової надпотужності, від різних ядучих випарів та нечистот, — то тут для такого фільму вистачило б натури вдосталь. Темна купа прокопчених споруд, і знову, підступаючи аж до самої траси, маслянисто проблискують якісь води, важкі, незрушні, зачервлені по сталевому тлу полум'ям заводських заграб. Бо заводи стоять десь поруч, занурені у власні дими та в туман, таке враження, що й самі заводи розкинулись на болотах серед своїх намертво отруєних вод, куди вони щоденно скидають все нові й нові потоки смердючих всеббивчих відходів. Він всюди тут, цей важкий незникаючий сморід.

— Ну ти ж і вибрав маршрут, — кажу до Заболотного. — Хто б додумав, що шлях до Мадонни пролягатиме крізь таке пекло...

— Когай, сказали б японці, — вибачливо миркає Заболотний. — Повідомлялося, що відстійників тут уже поменшало, а тим часом... Ну, та, сподіваюсь, це скоро кінчиться.

Мегаполіси пливають і пливають попід небокраєм, напів-потонувши в імлах, в природних чи, може, хімічних туманах. Подеколи заводи віддаляються, потім знову підступають до траси, тоді з хмаровиння диму прориваються цілі клуб'я промислових вогнів, багряних, як рани, — газові печі там палають, чи що... Біля самого полотна автостради ще частіше мелькають плеса важких, лиснючих вод з розтеклими в них вогнями реклам, цілі дзеркала їх, забарвлених рекламами плес, лежать тут на воді в болотяній незрушності, а поруч беззахисне шуляться сірі кущики очеретів.

— То кущики справжні, не синтетичні, — підбадьорливо кидає в бік очеретів Заболотний. — А взагалі правду ти кажеш: пекло. Чорні оті мегаполіси, що розповзлися чортзна-куди, і ці смердючі озера-відстійники, вся отак методично, поступово й без наміру вбита природа — все волає до нас, людей... Ще одна засторога нашому братові, жителеві планети: дивись! Бо можливий і такий варант...

Просто дивно: серед такого промислового могуття і раптом ціле царство нечистот... зона змертвілих боліт...

— Це ті болота, — пояснює Заболотний, — куди мафіозо викидають тіла своїх жертв. Ніхто не знає, скільки Людських життів у цих трясовинах потоплено...

Траса, вражаючи прямизною, летить далі й далі через болота, прокладена ніби під лінійку.

Нестерпно довго тягнеться наша дорога через цей гігантський, окутаний димами та смогом промисловий район, кінця не видно закопченому цьому краєві, де хімічні хмари не зникають, де заводському громаддю аж тісно від самого себе, і землі вже ніби важко утримувати вагу «впоруд на собі; пан Смог володарює над похмурим цим регіоном, де все задихається у власних випарах, де міста, що раніш існували поокремо, овіяні польовими та Океанськими леготами-вітрами, тепер позростались в темні загазовані мегаполіси, втратили назви, імена, розгубили тепло людських мікрокліматів, мовби якісь чорні мойри зоднаковілості прирекли їх в усьому уподібнитись між собою, стати безіменною індустріжною величчю; життя тут наче змирилось і з нечистотами, і з нестачею кисню, і з неприродною скупченістю, селища звикли бути постійно окутані спільною на всіх жовто-бурою коврою ядучих хмар, важко навислих над цілим краєм. Чисте повітря десь там, над океаном, а тут дими, гази, сморід відстійників, гнитво боліт... І цим ось дихати? Від коліски і до могили? Мільйони людей мешкають тут, а враження цілковитого моторошного безлюддя. Близькі й далекі вогні волають мовби ні до кого.

Тільки дорога живе. Здається, саме дороги, ось такі траси дедалі частіше стають засобом існування сучасної людини. Поміж машинами мчать житла людські — цілі будиночки на колесах, з фіранками на вікнах. Комфортабельно і весь час у русі, в гонитві, певне ж, за щастям... Машини шумлять потоком, летять нескінченною рікою, якби кому забаглося перейти дорогу — нема де! Стугоняють велетенські радіофіковані фургони, потужні трайлери, що вдень і вночі перевозять вантажі на далекі відстані, вони женуть чимдуж, бо треба, треба; швидше довезеш — більше заробиш!..

На узбіччі хайвею для пішохідця не залишено ані смужки — пішохідців хайвеї не визнають, вважається, що таких нема, все для машин, для машин!.. Лише акуратні стовпчики, схожі на верстові, раз у раз виникають, миготять уподовж дороги, і на кожному з таких стовпчиків — будьте ласкаві: телефонний апарат...

— Сервіс, — відзначає Заболотний. — Що скажеш?

— Зручно.

А Ліда додає:

— Будь-звідки можна викликати Софію Іванівну, коли що трапиться.

— В дорозі про таке не говоримо, — суворо відказує Заболотний. — Трапитись нічого не повинно...

Дорога летить, і це ніби летить самий час. Сутінь досвітку зміниться короткою зорею, потім світлом дня, змінюватиметься живопис ландшафтів, зазнає змін і настрої людей подорожніх, та тільки вона, ця швидкісна траса, буде байдужа до всього: для траси з міцним її покриттям, з її гарматним гуркотом, з невинним багаторядним рухом — в один бік і в другий — існує тільки один вияв життя, тільки цей нестримний шал гонитви. Дивна річ, при всій могутності руху вчувається в ньому якась неповнота, він позбавлений чогось істотного, летять навстріч горбаті контейнери, летить залізо, змигують мимо тебе цятки чііхось облич, але виразів їхніх не вгледіти, нічийого голосу ти не почувеш, хай би як він волав до тебе, — тут чуєш тільки свист, двигіння, джухкаючі вишуми швидкостей. У потоці лімузинів, скромних і розкішних, звичайних і броньованих-куленепробивних, серед авто найновіших моделей, що мчать щодуху, серед усіх цих красенів яскравих, мов птахи тропічні, блискучих, граціозно-легких, владно двиготять сталеві бронтозаври доріг — далекорейсові тонновики, що, ревучи, цілодобово мчать з вантажами по трасах в несамовитому русі. Обіч нас стугонить величезний контейнер-автомобілевоз: новісінькі, щойно з заводу легкові останньої моделі ярусами копичаться на ньому, позлазившись, мов жуки-скарабей, лисніють кузовами в погрозливій близькості від нас; за контейнером двигтять ще потужніший великоваговик, багатоосьовий трейлер повен цементних блоків, залізобетонних конструкцій — перевозить їх кудись на далекі відстані...

Зустрічний дощик прокрапав по склу, ніби спеціально, щоб збадьорити Заболотного, бо ж дощик в дорогу — це, як Соня сказала б, добра прикмета... Повинно б уже розвиднитись, однак від хмар, що розповзлись по небу й кудись цей дощик, понесли, на певний час аж посутеніло, щоправда, ненадовго, і тепер ось ніби вдруге розвидняється, дедалі помітніше новий день вступає в свої права.

— Ні, воно таки дніє, — каже Заболотний. — Закуримо, щоб дома не журились...

І рука його знову тягнеться до сигарет, пальці, як і раніш, одразу й безпомилково вгадують, де саме лежить пачка, один рух, другий, короткий, точний, — і сигарету запалено, вже вона в'ється димком, а погляд водія незалежно від цього весь час невідривне — на трасу, де нам ще буде миль та миль.

— Скільки йдемо? — цікавиться Ліда.

— Все в нормі, Лідо, хоча можна трохи й веселіше, — і Заболотний набавляє швидкість.

Цятки сигнальних вогнів, цілі грона мокро розблислих рубінів заповнили перед нами всю трасу. Від самого досвітку незліченно й незнико червоніють вони перед нами на «кадилаках», б'юїках, «Лінкольнах», «мерседесах», весь час віддаляючись в імлі світання, плавко й невловно втікаючи. Щось вони мені нагадують своєю вишне-вістю, але що?

Запитую Заболотного, чи не викликають і в нього ті рубіни якихось асоціацій.

Мовчить якусь часину мій друг. Потім каже задумливо:

— По-моєму, чимось схожі вони на Романові яблука... Так, так, то все втікають від нас яблука Романа-степового...

Глава IV

Як то все далеко було! Було десь у нашій дитячій палеоліті, де ще тільки маревні ріки струменіли нам у степу, як образ чистоти й вічного руху, і все було переповнене світлом, все живе в пестошах мліло під ласкавим, найласкавішим сонцем нашого тернівщанського літа! Звідти ми з Заболотним, де польова доріжка побігла не-відь-куди поміж голубими житами, високими, мов хмарочоси! Де єдиний лайнер — Романова бджола, прогучивши над тобою, далі погула над хлібами, полетіла у білий-білий, налитий сяйвом світ.

Все там буде інакше, інакше...

Ще були ми там безтитульні, майже безіменні, була просто «пасльонові діти». Досвід і знання не обтяжували нас; дрібні пастушата, зляскуючи батогами в повітрі, ми й думки собі не завдавали, від чого той зляск, навіть не підозрювали, що то ж і є та мить, коли кінчик батога долає звуковий бар'єр! Такі речі були там поза межами нашого пізнання, але хіба ми були від того менше щасливі?

І цей Кирило Заболотний, що обгасав уже півсвіту, що знає планету незгірше, ніж знав колись рідну свою Тернівщину з усіма її ярами та приярками, він був у тій нашій тернівщанській далечі просто Кириком, вдатним на різні вигадки бешкетником, котрий у школі з-поміж нас вирізнявся не лише веселістю вдачі, а ще й чуднуватим своїм ім'ям, бо ж справді чудне: хоч як його читай — зліва чи справа, від початку чи від кінця, — а воно все буде Кирик та й Кирик!..

Таке ім'я теж було для нас предметом розваги, бо хіба ж не дивина — з усіх боків однаково, кругле й міцне, мов горіх!

Коли я пробую намалювати Ліді, яким був цей Кирик десь там у наших степах, дівча просто віри не йме, Ліда майже певна, що Кирило Петрович був завжди дорослим і що ніяк не могли його вигнати з класу за нестриженість, за те, що «у вухах гречка росте», якщо вже де життя його й починалось, то радше воно

починалося в небі, в кабіні «яструбка»... Це вона може уявити, решту... Щоб із бешкетників виходили дипломати? Ліда знизує недовіливо плечем.

— В літах дитинства, — каже згодом до мене Заболотний, — можливо закодовано щось вельми для душі необхідне, таке, що потім упродовж усього життя позначається на наших цілком «дорослих» вчинках... Ти як вважаєш? Допускаєш таку можливість?

— Чому ж ні...

Закодовано, але що саме? Чому одне вивітрилось, а інше... Мимохідь кинуте кимось слово, добре або глумливе, дайня чиясь випадкова ласка або ніби зовсім маленька образа: кривда чи, навпаки, підтримка — чому, вони мають здатність оживати? Чому звідси, де ми зараз мчимо, такою значною постає кожна росинка в тому нашому світанковому блакитному світі?

Сухе тепло серпневого степу, що й сюди його чуєш... Терники, шипшина та глід по байраках... Птахи з гніздами, різні комашки... А наші балки конопляні, з духом сонця, з вербами, що розімліли під кручею!.. Тоді вони були ніби ніщо, а зараз чомусь так багато важать!

Навесні, тільки сонце пригріло, тільки закурликало в небі, вже, мов дикунчата, босі вискакуєм з хат, знуджені за зиму, галасуєм, не тямлячись від захвату, кидаєм у небо шапки, солону, паліччя: «Гуси, гуси, нате вам на гніздо!..» Бо птахи — то ж наші найперші друзі. Жайворонча всю весну дзвенить над степом, як частка твоєї душі... Невидимі пташата всюди висять над полями й сиплють, сиплють сріблястий спів... Жайвір тоді не боявся людини. Під ноги жнивтарям кинеться, рятуючись від кібця... Дядько Роман, орючи, гніздечко підбере, перекаже на ріллю, другу борозну йде, а пташка вже сидить на гнізді, не злітає... А ті розблизкотілі маківки церков по обр'ях, що найперше означали для нас ярмарки, храми, довгождану нагороду за всі твої пастушачі труди... Сарматське рипіння коліс, іржання коней, цукерки довгі, в китицях, і неодмінно якась подія, що весь ярмарок сколихне... А якою музикою відтворити той настрій, що охоплював вас, малих, коли після спеки в степу хмара заходить... Збившись гуртиком, стоїмо, дивимось, а вона, темна, встає десь із-за Білогрудових хуторів, сонце закрила, насувається, грізна, волохата, з білуватими пасмами... «То град, — каже тихо котрійсь, — градова хмара». І так стане тривожно одразу... А блискавка як блисконе, як вдарить поблизу своїм списом у жита, «аж землю прооре»⁷...

Однаке все починається з балок, де ми, позбігавшись, граємось, б'ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов'ям, і дітям... Роса по балках така, що коли треба ноги помити чи ранішній сон розігнати, то біжи мерщій, де споряні та лопухи, там вона така краплиста, що й себе заспаного в краплині побачиш... А в степу! Там росичка буде тепла, там вена виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок світиться нею, і різве польове квіття, що радіє кожною квітвкою, розбризане всюди по межах серед дозріваних нив. І ніколи не втратить той вранішній світ для нас своєї росяної, світлоносної сили та свіжості, ніде й ніщо не погасить в душі тієї ранкової зорі, що цвіте нам із-за тернівчанської, з байраками-глинищами, гори, що тоді здавалась тобі малому такою високою. Як поволі там рухався час, а літо — воно тяглося цілу вічність! Адже і все, що тоді з нами відбувалось, наче відбувалось на іншій планеті. Ніхто там із нас не повинен був зникнути, ми були там немрущі і неминуці, здавалось, завжди ми будемо, і ніколи не знатимем втрат, і, щасливі своєю дитячою дружбою, завжди будем такі, які є. Ще не млоїли нас думи, що розвіяні будем по світу і що комусь відведено буде довгі літа, а комусь короткі, тому судитиметься подвиг на полі бою й золота весна Перемоги, а іншому концтабірна мученицька смерть чи випадє, бути пропащим безвісти, і що тільки якась неймовірність зможе котрихось із нас, вихопивши з життєвих безвістей, знову зблизити, звести десь отак у дорозі, на бистрині залізної цієї ріки.

Ми ще там не знали, що чого варте, для нас ще не були цінністю ті вишневі вранішні зорі, і ті прекрасні дощі, які щоліта висіли по наших обр'ях, і те напоєне сонцем найчистіше повітря, що, розлите океаном від небес до небес, кришталево світиться і мерехтить над нашими тернівчанськими стернями.

Не думали ми там про вічність, але відчуття її носили в собі. Все довколишнє здавалось неминушим, не піддатним ніякій руїні, і серед людей для нас не було смертних, все нас оточували невмирущі! Роман-степовий, скажімо, був для нас вічним, неперебутним, він не міг зникнути так само, як його садок, і музикою наповнені вулики, і все на світі з'явилося лише для того, щоб бути й бути, ніщо не зруйнується і ніхто не зникне, — з таким ми жили відчуттям.

Може, оце й було закодовано в тих літах? А гени совісті? А відчуття справедливості, що раз у раз пробивалося? Певне, мало ж і воно якийсь свій генетичний код? А чи не звідти. й сама ця невтоленність, жага хлоп'яча, що й досі ганяє Кирика по світу, хоча тепер у нього лиш усмішку викличуть тернівчанські юні зайдиголови, оті ми, простодушні й задичавлені, котрі, зупинившись десь на Козячій сріблястій могилі й позадиравши лоби, міряють очима височінь, занурюють погляди в блакить та питаються самі себе:

«Чи далеко ж до неба?»

⁷ Бігаємо потім дивитись, шукати слід блискавки.

А хмари, що потім попливуть над нами, заволокаюче блакить, будуть сповнені життя своєрідного й таємничого, якщо білі-білі, то на них відпливають душі померлих людей, відпливають по небесних дорогах прямісінько в рай, котрий уявляється нам в образі тихих, розквітлих вишневих садків, коли навесні від їхнього цвіту аж повиднішає в нашій Тернівщині; а хмари чорні, волохаті, грізні — ті несуть на собі тяжких грішників, часом дуже схожих на декотрих хутірських мугирів у чумарках, що, понабиравши собі з нашої слободи на літо батрачат, не відпускають їх потім додому навіть у храмові свята, так і не бачать своїх дітей тернівщанські матері до самих холодів, до покрови!.. Якщо ж хмари принесуть нам дощ, що лине, мов з відра, та ще й градини почнуть підскакувати на шляху білими кульками, то матері тернівщанські з примовкою «свят! свят!» злякано викидатимуть на подвір'я дерев'яні лопати, якими саджають до печі хліб, це для того, щоб град припинився, і небо, побачивши лопати на подвір'ях, одразу ж припиняє градове бомбування, а нам, хлопчикам, після такої з градом зливи стане на душі ще веселіше, радісні, в телячому захваті, ми бігатимем по спіненій, з бульбашками воді, що цілими озеречками позаливає зелені, м'які спориші і в якій бродити нам так лоскітно, так приємно!.. А згори, від толоки, всіма тернівщанськими рівчаками, пінячись, весело гуркоче нова й нова, така незвична для нас небесна вода. О, яке ми тоді переживали душевне піднесення!.. Грім уже відкотивсь за Улинівку, небо над нами очистилось, і в нас ніби свято. Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маєм право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплених сорочках, повертаючись, наче з битви, матері зустрічають нас перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимось щойно пережитим, хвалячись, як градини міцні, завбільшки з перепелине яйце, відскакували від наших ще міцніших лобів, ми ж при цьому не ховались, бо де там сховатися від таких градин у відкритім степу! Ну, якщо близько баштан, — то в курінь, де пахне сіном і динями, а якщо це поблизу Романового хутірця, — то гайда під повітку до дядька Романа, он він, весело махаючи нам, біжить через подвір'я, накинувши на голову ріжечком догори вивернутий мішок, — з тим ріжечком-хохолком дядько Роман для нас схожий на одуда чи на іншого смішного якогось птаха... Щоліта бачимо, як він перебігає під дощем подвір'я, накинувши на голову мішок, і щоліта Роман веселить нас своєю схожістю з якимось чубатим птахом!

Навіть осінь не наганяла смутків на нас своїми безконечними мряками, негодою та вітрами, не лякала й зима, дарма що багатьом нашим героям доводилось зимувати на печі, бо взутись нема в що, сиди цілі дні в хаті, де допізна тільки прядка гуде та пісня жіноча неголосно ллється, а школяреві до читанки підморгує каганець-сліпачок: «Буде тобі провідниця — ясна зорниця!»

Юна, переповнена мріями душа знаходила відраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де племінчик на гнотику був єдиним неонам ваших осінніх ночей, де взамку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі — білі розгонисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків...

Та все ж наблизений пам'яттю степ наш чомусь найчастіше постає мені в сонцедення, в сліпучу спеку, коли марево прозорою рікою біжить і біжить по телятниківських горбах, перетікає через бреусівську дорогу, і небо аж побіліє від власної світлості, на ньому ніде ні хмарини, лише по обр'ях іскристим бджоляним золотом ряхтять маківки церков в Улинівці та Озерах. У храмові свята там будуть ярмарки з каруселями, з бійками, з циганами, з кіньми, — невідомо тільки, чи візьмуть нас на ті дива із собою дорослі... Тож шануйся, коли корову пасеш, щоб не пішла вона в шкоду, дивись, не дрімай... А на сон хилить, бо рано збудили, а сонце не рухається, бо літо, воно таке довге, та що там літо — тоді і звичайний день триває для нас цілу вічність!

Звечора тебе не вкладуть, гасаєш з хлопцями по балках та левадах, де під кожною вербою шепочуться, пирскають сміхом закохані, а нам так цікаво ж знати про їхні тайнощі, хто кого любить, хто за ким сохне, хто до кого залицяється... Як їх наслухатись, то здається, що весь світ тільки й переповнений любов'ю та ревностями! Тож звечора тобі не до сну, а вранці тебе не добудяться, лоскочуть, зі сміхом тягнуть сонного по долівці за руки й за ноги, а ти вкручуєшся в ряднину, тобі ще б хоч хвилику поспати! «Вставай, вставай, парубче! До праці пора». — «Ой, ще хоч трінь-трінечки...» — «Треба було не бігати До півночі... Вставай, вставай!..» І чиясь лагідна рука лоскоче, щоб розбуркати тебе, бо ж справді пора виганяти, скоро сонце зійде, вже он небо грає зорею...

Грає зорею!

Вискочиш на подвір'я, а по той бік балки, із-за гори, небо над глинищами все палає, цвіте!

В Тернівщині нашій вулички глибокі, бо стільки ж по них поколінь перейшло, до самої глини повибивали землю своєю ходьбою ті, що до пас тут жили колись. Ідеш наче ровом, і колюча дреза, в'ючись по горбах, нависав з обох боків над тобою. У вуличці повно пухкої пилуки, нона після ночі прохолодна, а на толоці там і споришець тобі босі ноги рососою полоскоче — це остаточно розганяє сон. Хай малий, та все ж трудівник, женеш свою корівчину пасти, десь за тобою сонце, сходячи, крізь дрезу спілим кавуном червоніє, і, коли опинишся із своєю Рябою за школою, на рівному, де польова доріжка лягла ген-ген у білий світ,

бачиш, яка від тебе тінь між хлібами посувається величезна. Довго ж доведеться чекати, доки вона, ота тінь, зменшиться аж до такої, що зможеш її переступити, бо тільки тоді⁸ можна буде повертатися додому на обід.

Степ відкривається одразу за школою, а в далечі попід небом садки синіють хутірські — вся наша Тернівщина оточена хуторами, з якими вона вічно не в миру. А десь на півдорозі між далекими Кишківськими хуторами, між Вигурівщиною і нашою слободою маленьким острівцем серед хлібів видніється ще один хутірець, вранішнє сонце вже лягло на його три тополи: живе там Роман-степовий садівник і бджоляр, а при ньому Надька, смаглочола донька його, що вчилася у Полтаві на фельдшерку, а от щастя не склалося — до батька повернулася з дитям, що вродилось у неї невідомо й від кого... Тернівщина багата вродливими дівчатами, в неділю як висиплюють на толоку, — тільки дивись! Одначе Надька Винникова, всі визнають, найперша з наших красунь, не даремно ж вона росою та зорею вмивається, — так про неї кажуть тернівщавські жінки. Не раз начебто бачили, як вона раненько бреде по коліна в росах на край садка, де на лопухах роса — як вода, озирнеться, наххлється і... Не інакше росою та зорею вмига, мабуть, і зараз десь там стоїть, край батькового садка, світячись яйцем до схід сонця, вранішня, свіжа після свого чарівницького вмивання... Зблизька ми побачимо її, ту красуню Випниніхну, тільки згодом, коли хліба поскошують і нам буде вільно насти всюди по стернях та коли ми цілою ватагою ходитимем до Романа Винника, щоб набрати з його колодязя води.

Поки що ж нам, пастушатам, доводиться пасти поокремо, водячи своїх корівок за налігачі по межах, де для них багаторосло пирію, чи ось по такій польовій доріжці, де Ряба твоя, поволі посуваючись, чепурно вищипує м'який споришець попід самим житом, що стіною, вище за тебе, голубіє край дороги. Паси та пильнуй, щоб не хапнула твоя ласуха чийогось колоска, бо тільки лизне, одразу де й візьметься господар, налетить, нагримає, а то й вуха намне...

Кирик о цій порі від тебе далеко, десь він аж за третім горбом пасе, загубився з корівчиною серед хлібів, а ти тут блукаєш по межах або вповдовж польової доріжки, що, безлюдна, задумана якась, побігла й побігла поміж хлібами, невідомо й куди.

Струмує повітря, тиша мліє, і ніде нікого. Сам-один. Спіймаєш коника-стрибунця і чуєш, як він, маленький, рветься в тебе крізь пальці своїм пружким, повним енергії тільцем, а ти, маючи безмежну владу над ним, над його життям і смертю, тримаєш це тріпотливе створіння й роздумуєш: пустити чи ні? Жити йому чи не жити? І якщо не залишилось удома прожерливе галчєня, що його маєш годувати, тоді доля стрибунцеві усміхнеться, підкинеш його з долоні: живи! І зникне в житах твій зелений крилатий кінь щастя, що його тепер уже не зловити, хіба сам колись ізрине, нагадає тобі про себе аж ось на такому хайвеї.

Зупинився, не рухається наш степовий час. Дрімає дорога, небом укрита. Повітря незрушне, склисте. Сонце ніби припнуте налігачем на місці, ніяк не хоче рухатись до тієї позначки, коли тінь твоя так зменшиться, що вже зможеш її переступити чи бодай перестрибнути, добре знапружившись. Так сумно тобі самому, повитому в цю бринливу тишу степову, де лиш твоя дитяча самотність перекликається через пагорби й жита з Кириковою самотністю.

Звідкись ніби пісня сумовита до тебе долітає, чиясь мати-птиця людським голосом скаржитья: «В мене діти-малоліти, не здужають в степ летіти...» І враз ти ось виріс, стаєш завбільшки як вранішня тінь, і тебе вже кудись проводжають, тужать за тобою, а ти втішаєш, щоб не плакали, бо ж дощі змиють тобі головоньку, а розчешуть дрібні терни...

І знову сам, сам. Зустрінься тобі товаришем тут хіба що стовпчик межовий, що ниви чийсь розполовинює, вилізеш на нього, зовсім як у тій колядці, складеній для найменших:

Я маленький хлопчик,
Зліз на стовпчик,
У дудочку граю,
Всіх вас забавляю...

Стоїш на стовпчику між хлібами, гукаєш десь туди, аж за третє жито:

— Кирику-у-у!

А у відповідь:

— У-у-у!

Лиш луна голос подає.

Ще більший смуток облягає тебе.

Жодної душі на весь степ. Дорога, як і раніше, безлюдна. Давно вже промчав своїм рисаком набундючений Кишка-молодший, що розводить у себе на хуторі породистих коней, промчав бігунками аж до

⁸ Не раніш.

нашої школи й назад — то він щодня пробігає свого рисака, готує до ярмарку чи до якоїсь виставки. Півпудові підкови в того коня, щоб вище грудей викидав копита, якомога більше загібав повітря. Так і летить на тебе, розкидаючи піну: рот у коня роздертий вудилами, в молодого хазяїна — міцно стулений. Промчав — і нема, тільки осад на душі від того, як неприязно глипнув Кишка у твій бік, ніби ти в чомусь перед ним завинив, ніби на його землі пасеш, хоч дорога — вона ж нічия... Зникли бігунки між хлібами, і знов нікого, знов безгоміння, тиша. Коник десь просюркоче. Перепілка в хлібах підпадьомкнула і вмовкла. І в небі ні хмарини, і наче янголи співають — все щось бринить і бринить. Чи то степ бринить нагріваючись?

У такі години з Кириком, вірним товаришем, тільки і єднає тебе тонюсінька невидима струна золота — її напнуло між вами Романове бджолоня, щойно прогувши в повітрі! Бо ж о цій порі, коли красуються жита, всі наші ниви медом пахнуть! Бджолам тільки літай і літай, кожній є робота. Тим, хто пасе на налигачі, звичайно, тісно в степу серед безлічі меж, а їм, Романовим трудівницям, — роздолля. Ось знов котрась гуде над колоссям басовою струною, просто біля тебе йде на посадку: знайшла, що шукала! Зачудовано стежиш, як бджола вклублюється там, унизу, в затінену, може, ще й з росичкою на дні польову квітку. Почуваєш, як їй приємно, коли вона купається в квітці, занурюючись глибше й глибше... Хай то буде навіть будяк, бджола й тут занурюється з головою, вона аж стогне від насолоди та щастя! І так ціле літо, не знаючи втоми, трудиться самозабутньо — з нічого мед бере!

З Кириком ми зустрінемося в обідню пору, коли приженемо корів доїти. Він, власне, пасе не свою, а тітчину Ганнину, що в неї дітей нема. Це йому по малолітству пільга випадав така: не віддано Кирика, як старших братів, на хутори, прилаштовано пастушком у своєї далекої родички. Доки тітка Ганна сидить з дійницею під коровою, Кирик зеленим віттям відганяє мух від корови, щоб не хвицьнула ногою або хвостом та не перекинула молоко... Потім теля підпустить, хай посмокче на завершення... А і цей обов'язок виконано, тоді ми, скучивши один за одним, збіжимося нарешті десь у балці біля ковбані, що вода в ній перегріта, аж гаряча, і вся кишить пуголовками, з яких потім жаби виростають здоровенні, мов крокодили... Там, у літеплах, і ми побовтаємося досхочу. В скаламученій воді повно планктону, як ми сказали б тепер, чи іншої, схожої на нього, живності, в цих парких водах добре чувається все живе — і пуголовки, в рачки, й довгоногі комахи, що, мов ковзанярі, бігають поводі, — з таких перегрітих ковбань-калабань⁹ зароджувалось у давніх давнах життя на планеті.

Іноді, буває, провідаємо в обідню пору латиша біля його рудої напівземлянки у глинищах. Живе бідно, а чисто, квіти любить, мальва під віконцем пелюстками горить... Присядемо й дивимось, як цей наш Ян Янович запускає свою дивовижну прядку, тільки не ту, що сирову прядив'яну нитку веде, його пристрій виводить «нитку із глини». З клубка зволоженого рудого місива латиш тут тобі на очах «випряде» щось таке, що тільки ойкнеш у захваті. Цього червоного латиша батько Кириків привіз з-під Перекопу, ще тоді вони, буди у війську, товаришували, і, коли виявилось, що після громадянської Яну Яновичу нема куди повертатись. Заболотний-старший забрав його до себе в Тернівщину. Ось так доля їх поріднила. І зараз вони нерозлучні, разом доношують свої перекопські шинелі, на сходку вирушають щораз удвох. Невсипущий Ян Янович, за порадою свого друга, спорудив собі напівземлянку у глинищах якраз поруч із давньою, ще, мабуть, прадідівською хатиною Заболотних, і місце виявилось просто-таки щасливим... Око в цього Яна Яновича несхибне, тільки глянув на нашу глину, одразу визначив: «Ваша глина повинна бути співуча, бо тут солов'їв повно!» І не минуло багато часу, як хлопці Заболотного¹⁰ вже свистіли в латишеві, випалені з глини свищики, хай не дуже зграбні, але голосні й півником розмальовані, завдяки чому вироби ці користувались бурхливим попитом на наших ярмарках. Глини у нас стільки, що на весь світ вистачило б, тож, маючи поруч себе її невичерпні родовища, Ян Янович принатурився, крім свищиків, робити й багато інших речей, потрібних для вжитку людям. Невдовзі завів собі він оцю чудернацьку крутилку, що мовби все йому робить сама, крутиться, аж виспіває ницьма налаштованим кружалом-колесом, а латиш, схилившись, пильно щось там виворожує над своєю мудрою глиною. Лиш пальцем її легенько торкне, оживить безформну зволожену масу, і мигком, без жодних зусиль, з неї само щось вилазить, росте, виростає, і — дивись! — перед тобою вже викруглилась мисочка, глечик, або макортетик, або ще яка посудина, схожа на ті тикви-ропавки, що все літо ростуть по тернівщанських городах. Найдивніших форм бувають ті тикви, родичі гарбузові, що їх природа ліпить повільно, протягом літа, ніби щоб дати латишеві взірці для глиняних його творінь.

Ось так — то на калабані, то біля латиша — перебудеш найбільшу спеку, і знов у степ, де тобі годинами стирчати біля корови з налигачем у руці, зате увечері, коли женемо худобу додому, так гарно на душі, бо ж день нарешті кінчився, і всі хлопчачки, хоч по яких ви межах блукали, знову зійдетесь у Тернівщині, в глибоких її вуличках, де куряви повно! Ви й самі навмисне її здійсмаєте, збиваєте хмарою, де пройдете —

⁹ Як вам уява малювала в школі.

¹⁰ Спершу вони, а за ними і вся малеча слобідська.

коров'ячі роги потонуть у розпилюженому теплому золоті заходу. Вже ви й прийшли, прокушпелили, мов кіннота, а здійняте вами червоне хмаровище, не танучи, довго стоятиме уподовж вулички, де в самім кінці, між навислими пасмами дерези, якраз вкублюється на спочинок вже тепер не жарке, зовсім близьке до вас сонце.

А потім, надто ж як буде це під неділю, скільки гуків та співів до пізньої ночі не даватимуть спати вашій Тернівщині! Обів'ють її зі всіх кутків, перекликаючись між собою, когось вигукуючи в левади, комусь признаючись пісню в коханні, у своїх палких почуттях... Над балкою край Тихонової левади темніє величезна вербова колода-корчوماка, кимось давно її приладновано так, що вона нагадує величезне крісло, тут вечорами обнімки-цілунка, — тайнолюбні парочки, влаштувавшись на вербовому троні, замлівають в обіймах, сидять, раюють допізна, і скільки буде сказано слів там голубливих, найпестливіших, а ви, малеча, зацухнувши в темряві за корчوماкою, маєте змогу теж долучитися до тих освідчень, шепотів та секретів, дізнатись, котрий же з наших парубків знов за тією Винниківною мре.

— А пісень скільки в нас там співали, — каже від керма Заболотний. — Скільки їх знала сама наша Тернівщина!..

Ми з ним починаєм пригадувати той далекий тернівщанський репертуар і, коли вдається пригадати щось напівзабуте, щиро цьому радіємо, і навіть Ліда тішиться нашою напівгрою, весь час дослухаючись до нас обох зацікавлено, справді, видно, сприймаючи це все як дитячу гру-відгадайку. Коли нам щось не дається, не ловиться, коли якийсь рядок з пісні виявиться так забутим, що ми довго не можемо його видобути з пам'яті, Ліда кепкує над нашою забудькуватістю, і Заболотний, вдаючи ущемленого, каже до неї:

— А ми ось тебе проекзаменуємо, всезнайку...

І одну за одною загадує Ліді загадки:

— А що росте без кореня?

— А що біжить без повода?

— А що плаче без голосу?

Мовчить дівча. Не може відгадати.

— Отож-бо, — каже задумливо Заболотний.

Мою увагу тим часом знов привертає дорога, образ її.

Залізний Дунай могутньо струменить у далеч!

Рух, енергія, швидкість — вони тут всевладні. Тільки в ім'я чого шматує повітря ця летюча сила й жага, що дедалі мовби наростає?... Чи просто існує, і все? Лишивши позаду смоги-тумани, труєво боліт та відстійників, траса вилітає в тихе світло осінніх полів, щоб, ковтаючи милі, хапаючи простір, знову впасти десь там, за обрієм, в обійми далечі, в таїну нескінченності...

Глава V

Крізь лобове, ще на заводі підсинене скло налітає навстріч ультрамаринове небо, барви хоча й приємної, але неприродної, — принаймні важко нам у цих ультрамаринах впізнати небо дитинства, його вільну, сяючу глибіню...

З кожною милею, з кожною годиною ми ближче до Мадонни, до тієї небаченої, що так рано нас сьогодні підняла і весь час світить нашій дорозі. Та, до якої мчимо, стає для нас чимось більшим, ніж ще одне мистецьке полотно. Невідомо, якою постане насправді, але зараз Мадонна відчутно збуджує уяву, якимось чаром викликає віддалені образи напівзабутих людей, ще не побачена, для нас вона ніби спалах того прекрасного, що відкривалось тоді на ранніх тернівщанських зорях. Не знаю, як Заболотному, а мені вона, та оповита з тайнощами Мадонна, чомусь уявляється в образі Романової доньки-красуні, що, виринувши десь із блакиті наших дитячих степових літ, смаглочоло, з дитям на руках, стоїть біля свого колодязя з журавлем, до якого ми, пастушата, ходимо пити... Ми довго ждали цієї зустрічі, мріяли про неї, блукаючи з худібкою по цупких пирієвих межах, та ось хліба іюскошувано, степ відкрився, пускай по стернях корів куди хоч, наше пастушаче плем'я поєдналось нарешті. Оце життя, оце роздолля, одразу все змінилось, можемо здійснити тепер будь-яку мрію: тож уперед, до Романового колодязя, де та стоїть, що росою та зорею вмита! Зібравшись цілою ватагою, помітно піднесені духом, вирушаєм до дядька Романа, щоб набрати води з його колодязя і торкнутись поглядом Надьчиної краси. Обвішані баклагами, ропавками, наближаємось зі степу соромливо зніченим, але ж, нівроку, щасливим гуртиком, а вона, Романова Надька, молода мати, забачивши пас, уже вийшла, зупинилась у вільній, природній поставі під колодязним журавлем і, тримаючи на руках своє мале, привітно вичікує нас.

Звичайно ж, Надька Романова була створена для безсмертних полотен, для пензля великого живописця. Є люди гарні, а є ніби найгарніші з-поміж усіх людей. Така вона. Аж дух тобі перехоплює, коли заглядиш її, злегка усміхнену до тебе, та ще коли вона з щирим співчуттям запитає:

— А що то в тебе на позі?

— Корова наступила...

— Ну як же ти...

— Загавився, а вона — раз! Ніготь так і зчесала. Ніяк не заживає.

— Бо ти його стернею раз у раз обраиним, не даєш загоїтись... Ось я тобі перев'яжу.

І мов ота дівка з казок, що йшла шляхом із Києва, несла срібну голочку, шовкову ниточку — рапу зашивати, кров замовляти: кров з буйної голови, з рум'яного лиця, з чорних кіс, з карих очей!.. Цвіто цвітається, рана заживляється...

Справжнього білого бинта винесе з хати, йодом змаже тобі того нещасного розтовченого пальця, пече так, що закричав би, але терпиш, хлопці тобі аж заздять, понахилившись, ловлять носами той йодовий дух: як гарно пахне! Що існує на світі йод, ми тоді вперше й дізнались від неї, від Надьки Винниківни.

— Терпи, козаче, терпи, — ласкаво примовить, помітивши, як ти аж зуби стинаєш від болю.

Інша б знехтувала тобою, нечупарою, неохайником, а Надька...

Сама завжди чиста і коси пахнуть, вимиті в зіллі, а проте наших виразок не боїться, недарма ж на фершалку вчилась у Полтаві, хай і не довчилась через своє загадкове нещасливе кохання... Зацікавлено оглядає всіх підряд, бо в кожного замазюри знайдеться для такої лікарки вавка, тому капне йоду, тому прикладе подорожника із сметаною, а тому просто порадить добре свої ноги пошкребти, відтерти турицю віхтем «собачого мила»¹¹. І хоч ми розумієм, що вона на нас практикується, однак це в Надьки виходить якось по-доброму, видно ж, коли людина піклується щиро, схилившись над тобою, наче старша сестра над меншим братом, хоча, сказати б, хто ми їй? Приблукались зі степу бешкетники тернівщанські, брудні, занехаяні, ноги побиті стернями, потріскані, виразки кровоточать, в одного щось схоже на лишай, а в другого роззяви вкотре вже ніготь злазить, бо знову, загавившись, ногу корові під ратицю підмостив.

Очі в Надьки ясно-карі, повні сонця, вони так і сяють до нас своєю ласкавою глибиною, а нам на неї, пречисту, й глянути ніяково, бо ж ми всі тут грішники, ми й буркун та кінські кізяки куримо, і негарно лавмось, коли корова, задерши голову, пішла кудись світ за очі, а вечорами ще й по садках гасаємо та підслуховуємо потай мову закоханих на левадах, чого Надька ніяк би не схвалила.

Дядько Роман, видно, десь у відлуці, інакше б і він був тут, з минулих разів знаємо, що його радує такий пастушачий прихід, і господар охоче стежить, як донька його на наших болячках практикується.

Доки ми воду беремо, Надька зацікавлено оглядає наші баклагги, при цьому Кирик, танучи з гордошів, пояснює, що цю, справжню, алюмінієву, батько йому з Перекопу приніс, інші ж хочуть повернути Надьчину увагу своїми ропавками, що, на відміну від Кирикової посудини, з'явилися не з поля битви, а просто на грядках вирости, поряд з гарбузами викохались по наших а городах, набувши за літо дивовижної форми, природа так химерно їх виліпила, надала їм такої пластики, що не соромно було б ту ропавку виставити й сьогодні у музу модерного мистецтва! Тикву такого сорту й саджають саме для того, щоб із неї вирости, виформувалась посудина, щось на зразок глека або невеликої амфори, — коли посаджене доспіє, виберуть з такої ропавки жабуриння та насіння, і вже вона, висушена на сонці, набула міцності та легкості, дуже зручно в ній зберігати воду, надто ж у косовицю: як наберуть колодязної та постав-а дять під полукіпком, вода в ропавці, наче в термосі, в будь-яку спеку залишається свіжою та прохолодною. Насіння було однакове, а повиростало різне, ось хоч би і в нас: в того ропавка формою як глечик, а в іншого схожа на гусака, і Надьці, видно, справді цікаво їх, жовто-білих, золотавих, розглядати, порівнювати та показувати своєму дитинчаті для забавки. А дитя в неї таке ж смагляве, як і юна мати його, ще й з родимкою на щоці. Зіркооке, по-дорослому серйозне, чомусь майже ніколи воно не всміхається, хіба лиш зрідка, скупенько, самими кутиками уст, — це коли Кирик корчить гримаси чи, ставши на руках, постоїть ногами в небо або якимось іншим вихилася таки спробує його розсмішити.

Тепер з відстані літ розуміємо, що приваблювала Надька нас, малечу, не тільки своєю привітністю та що не жахалася наших виразок, а ще й тим, що зацікавлення її нашим пастушачим життям було невдаваним, співчуття її до нас було природним, до краю щирим, це ж одразу можна відчутні. Помічали ми також і те, що крізь її усмішки раз у раз проривається тінь не зрозумілої нам зажури, і навіть дитячим своїм сприйманням ми інтуїтивно вгадували, що ця молода мати носить якесь горе в душі, мабуть, зв'язане з тим її полтавським нещасливим коханням. Видно, на той час вона вже настраждалася чимало, не один, мабуть, зоряний вечір провела тут самотою, заглиблена в своє горе, і хоч ми нічим не могли їй допомогти, однак чутливістю дитячих душ за смутком молодої матері туманно вгадували кривду, заподіяну їй, і хотіли б в якийсь спосіб полегшити їй долю, — але ж як, як? Малолітки, чим могли ми зарадити Надьці, яке зілля пригасило б, погамувало її дорослий біль? Та й чи була в цьому потреба? Проймаючись співчуттям, ми не розуміли тоді, що життя без болю не буває і що пережитий біль чи навіть страждання це якраз те, що здатне очищати й поглиблювати життя людської душі.

¹¹ Є така трава.

Отже, ми біля колодязя. По-сестринському дивиться Надька на нас своїми золотаво-карими, вся оповита теплом усмішки, їй, видно, приємно спостерігати, як ми, з веселою спрагою припавши, п'ємо із її дубового, обручем обтягнутого цебра, набираємо колодязної ще й у свої ропавки та баклагги, — це про запас та для тих, хто лишився біля худоби. Хоч уже й понапивались, а все ще юрмимось біля колодязя, просто щоб довше тут затриматись, — не хочеться звідси йти. На прощання ми знову схиляємось над цебром, що, повне колихкою води, так було схоже на оте золоте пісенне відерце, у якому «соснові клепки й дубове денце»...

Ах, яка там солодка була вода, яка смачна! І ніколи не боронили нам її набирати, завжди дозволяють приязно, з душею, — беріть, тягніть, пийте вволю, тільки не побийте об цямрини цебра!.. Не те що в інших хуторян, де, як підеш по воду, буркнуть тобі щось нехитьма, а то й зовсім не вийдуть навстріч, тільки злющі вовкодави аж розриваються, гасаючи на сталевому дроті через двір, іскрять ланцюгами...

Можна було лише здогадуватись, що скучала тут Надька в степу за людьми, та, мабуть, і її донечка ждала наших відвідин, чимось таки розраював її наш вдатний на всякі витівки Кирик, бо, коли рушаємо, було, від колодязя, дівча благальне гляне на матір, а Надька, враз присмутнівши, мовить нам услід:

— Приходьте ж іще...

І зажура чується в її голосі.

Може, боїться, що ми більше не прийдемо, забудемо її? Але хіба те можливо? Всі ж бо ми, хай і «діти-малолітки», потаємно закохані в неї, і не одному з нас мріялось, як він швидко виросте, порівняється своєю дорослістю з Надькою, і тоді ось такий уже, як рівня, як суджений, їй руку подасть, наздогнавши свою мрію невідкрасованою. Бо не піддатна ж плинові часу Надьчина молодість, літа над нею влади не мають, і завжди залишатиметься вона у своїй вроді такою, як є! Вона буде, як є, а ти виростеш на конях летючих літ, доженеш її і тоді, зачубатілий по-парубоцьки, признаєшся їй у своїх почуваннях, вирятуєш Надьку із самоти, кимось знеславлену й кинуту з дитям серед цього степу широкого... Відданість нашу не похитнути ніяким терпівщанським плетухам, хай там що ліплять, а воно до Надьки не ліпиться, як до того лебедя з байки, що його зусібіч обкидають гуси багном на ставку, щоб сірим зробити, а він «шубовість! — і випірнув, як сніг!..» Кожен із нас потайки носить образ Надьчин з собою в серці, коли блукаємо по наших стернях, а якось одного вечора, коли ми сидітимем удвох із Кириком на гілляці старої верби край нашої левади й мовчки лічитимем незліченні зорі, що густо всіяли небо, він раптом скаже до мене з незвичним хвилюванням: «Віриш, із її рук я не побоявся б і зоряної води напитись...» І ясно мені було, про кого йдеться... А зоряна вода — то ж річ страшна, для таких, як ми, може, навіть згубна! Готують її особливим чином ставлять воду якоїсь там ночі під найчистішими зорями коли небо все аж горить, і неодмінно, щоб ніхто тієї води не сколихнув, ніхто щоб її ні оком не підстеріг, ні голосом не сполохав, доки вона набирається сили від зірок, і ось така вода, на самих чистих зірках настояна, набуває нібито сили чаклунської, нічим не відвортної, тим-то і вважається тяжким гріхом давати таку воду людині — хай краще вже приворот-зілля, ніж це... Надьку ж Винниківну тернівщанські злозяичниці якраз і звинувачують у тому, що для заваблунь вдається вона до цього недозволеного засобу, нібито замість звичайної води напуває зоряною проходжалих вигурівських парубків і навіть парубчат, а відомо ж, хто хоч раз зоряної напився, то віке й навік, такого нічим від неї не відчаруєш!.. І от Кирик, подумати тільки, ладен і того небезпечного зоряного напою з її рук спожити. Кирик зважився б, а я хіба ні? Так само не зупинився б ради неї ні перед чим, ладен би й клятву їй будь-яку дати, й настій зоряний пив би, самого неба хотів би Надьці нашій прихилити неба отого близького, що під ним вона зараз десь у степу зорує... Там небо степове, без краю широке, а тут воно, мов яблуня рясна та гілляста, зоряним віттям розкинулось над нами обома, над нашими балками та байраками...

І такий стан дитячої завороженості, виявляється, здатен довго тривати: чи юнаки, чи люди посивілі, чи близько перебуваємо, чи далеко, а все вона для нас десь там у степу є, не зникає, невіддільна від свого райського саду і свого дитяти, від пасіки й колодязя з журавлем. І коли вона — в густих смаглявих рум'янцях — хай навіть тільки в уяві схиляється над твоїми виразками, то й тоді чуєш запашний любистковий дух її кіс, і вся вона пахне м'ятою й сонцем.

Ось і зараз, майже уявки, чується з далечі грудний той голос, що ледь шелестить ласкаво:

— Приходьте ж іще...

Зайдуть дощі, покотять степом тумани, і кола осені ми, хлопчачи, під стугоніння холодних вітрів збираємося в котрогось — найчастіше в Заболотних — розучувати передріздвяні колядки та щедрівки, то й тоді нам ще пливе із сліпучого літа колодязь дядьків Роман і Надька з дитям біля нього. Іноді воно бавиться на траві, а мати щось пере йому внизу, біля ставочка, і, може, тому найбільше ми любили розучувати, щоб потім, шугаючи в снігах попід тернівщанськими вікнами, колядувати ось таку:

Ой на ріці
На Ярдані
Там пречиста
Ризи прала...

Свого сина
Сповивала...

Бо ж здавалось, що це саме про неї складено, мається на увазі саме її, пречисту Романову Надьку, коли вона взимку біля обмерзлої ополонки, розчервонівшись, свої полотняні домоткані «ризиди» пере... І ми так дружно викрикували для неї свій величальний спів, неодмінно з розгонистим ударянням на останньому складі...

А наступного літа ми знов біля Романового садка, вишні шпанки уже поспіли, Надька саме ягоди на варення рве. Видобулась на одну з найрясніших вишень неподалік колодязя, серед гілля постаті її майже не видно, лише краєчок ситцевого плаття рябіє та загорілі ноги з-поміж листя проблискують у плямах сонця, в мереживі світлотіней. Дівча її теж тут, під вишнею, за зиму підросло, задерши голову на вишню, до своєї молоді матері, торопіє... Це ж таки цікаво стежити, як вона, звиваючись усім станом серед гілля, тягнеться смаглою рукою «гору, до кетяга найчервоніших ягід, що на самім вершечку горять.

Загледівши нас, Надьчине мале звіркувате, спідлоба позиркує на нашу хлоп'ячу ватагу, хоч і могло б згадати нас, торішніх, і знати вже, що лиха ми йому не бажаємо.

Оце ж те дитинча, що нам у різдвяних колядках та щедрівках являлось, що для нього на Ярдані Надька свої «ризиди прала». Тільки та сина «сповивала», а ця — доньку, смагляве оце вовчєня, що його звати Настя. Настєня. Настуся. А інколи дядько Роман навіть зовсім по-дорослому називав малу: Анастасія.

— А йди-но сюди, Анастасіє, — підкликує він дівчинку, — поздоровкайся до хлопців.

Воно ж таке відлюдкувате, хоч і миркне там щось, але щоб всміхнутись...

— Оце Надьчине дитинча, — озивається до мене Заболотний, — чи воно хоч раз усміхнулося коли?

— По-моєму, ні... Один раз, пригадую, коли ти біля колодязя на голові ходив, а так більше супилось. Не всміхалось... Наче не вміло...

— До речі, і в галереях, ти звернув увагу? Скільки тих мадонн, кожна з дитям, але — жодного серед них усміхненого... Чому це?

І Ліда, стрепенувшись, зацікавлюється!

— Справді, чому?

Заболотний помітно суворішає біля керма, потім додає задумливо:

— А що може бути прекраснішим за усміх дитини?... Нічого рівного в світі.

Глава VI

Шість рядів металу в польоті, в свистінні-стугвінні, але й вони не можуть заглушити рівний гул Романової бджоли, що десь там, у саявах наших степів, потягла й потягла над житами свою золоту невидиму струну...

Все, власне, й почалося з того, що рій звідкись прилетів на нашу Тернівщину. Бджолиний десант, як сказали б ми тепер. Несподіваний приліт загадкового того рою був одним із найрозкішніших міфів нашого дитинства. Хтось бачив, що десь із висока він летів, ніби з самих небес, і хоч міг би й на Улинівку полетіти чи на Озера, але ж вибрав чомусь Тернівщину при байраці... Золотим, аж темним, клубком опустився рій спершу на одну з наших верб, завис кетягом на верховітті, а звідти — що й зовсім уже було дивним — перекочував до володінь найкрикливішого та найлатанішого з наших тернівщан Мина Омельковича, який навіть не знав, що то за штука рійниця, а саме вона тут би знадобилась... Приблуканий рій спробував був осідлати Минину дерезу, що нею заріс увесь пагорб над вуличкою, але сісти роєві Мина не дав пі на дереві, ні на кущеві бузини за хатою, відігнав бджіл, щоб не покусали прибудди, які, за його уявленням, були не кращі за осиний виводок, озброєний безліччю жал, — отже: «Киш! Киш! Прибуддні! — гриміло над дерезою, — летить собі геть!..» І то, може, був найфатальніший промах усього Минаного життя. Не хочеш-не треба: рій, розсердившись, піднявся й полетів у степ, а з ним, здається, відлетіла й сама Минина фортуна...

Що ж то був за рій? Звідки він узявся і чому прилетів саме на паші не такі вже й квітучі степи? Десь із небес — а на ці будяки, пасльони, дерезу, на терни по байраках?! Можливо, у пас для рою таки щось було, може, степ наш привабив його... світлом? Чого вдосталь у нас, так це — світла! Океан! Все літо степи залиті сліпучістю сонця, надто в жнива, коли сонце роєм небесним зависне над тобою й, не рухаючись, горить, нездвигне, хоча й по знати, чому воно горить, — ядерна то реакція бушує в його розвергнутих надрах, чи що там воно відбувається...

— Все чин чином: і світить, і гріє, і життя всьому дає... — лагідно мружиться в небо дядько Роман, йому до сліпучості наших липнів та серпнів не звикати, бо живе він серед відкритого степу, на роздоллі, тож ніби з усіх терпівщап перебуває найближче до сонця. І від того ранні зморшки. І завжди він ними паче всміхається.

Усміхається не всміхаючись, — такий чоловік! І все завдяки мереживу зморщок та особливій складці житніх вусів, що коли й сердиті, а й тоді паче в усмішці... Сердитим Романа-степового ми рідко бачили. Все більше в усмішці, справжній чи гаданій, що нею, можливо, він і привабив до себе той нічийний, блукаючий у небесах рій.

Вважається, що саме від того рою і пішла Романові фортуна.

Клубок, повний гулу та жал, що спустився десь із небес на Тернівщину і що Мина своїм тулумбасом прогнав його, відполохавши сам своє щастя, той, може, долею дарований виводок мудрих створінь обрав собі зрештою Романа Винника. Завбачливий цей чоловік, ніби в передчутті чогось такого, ще раніше виселився з Тернівщини в степ, поставивши на роздоллі свою білу, чепурно вшиту житньою соломою хату, а вона звідти, з висоти, може якраз і схожа на вулик? Ставив її господар серед гречок вимріяних, але й такі, лише в думці розквітлі, гречки, видно, мали силу, бо ось, будьте ласкаві, вже й на них, лише уявних, бджолина сім'я відгукнулася, принісши невідомо звідкіль до Романового осідку своє загадкове й мудре життя.

А той Роман-степовий, він для нас теж — сама загадковість. Якби сказав хтось нам, що він над степом по хмарах босий ходить і не провалюється, ми повірили б і в таке, бо ж усій Тернівщині відомо, що Роман, іще парубком будучи, міг за одну ніч, та ще й найкоротшу, сягнути аж у Козельськ, де на монастирських буряках гнула спину його кохана дівчина. За лічені години між двома зорями, за оту коротюсіньку темну нічку-петрівочку встигнути туди й назад, — нікому ще таке не вдавалось, а Роман кілька разів на літо долав той свій марафон кохання. Жодному з його ровесників не подолати б за ніч такої відстані, а Романові це виявилось під силу. Пішки? О, ні! Як ото бджола, що летить по прямій, прокладаючи шлях до своєї квітки, так Роман, окрилений коханням, аж шумів уночі навпростець понад молодими житами, — то він у повітрі летить до своєї любові-коханої! Хоч і не високо від землі, може, на висоті кажана але ж летить, летить, п'ятами землі не торкається... Так одне літо, друге, доки й привів її за руку в Тернівщину, привів таку ж безмаєтну, як і сам, але веселеньку, осяяну любов'ю молодичку, і такої вроди з лица, що і в наших краях була рідкістю, — здається, від матері ця налітана краса і Надьці в спадок перейшла... Звичайно, щоб літати в повітрі ночами через степи та хутори, — хай навіть і дуже будучи закоханим, — таке дається натурам неабияким, тут треба вродитись аж надто вдатним, двожилним або навіть статись на чарівництві, і щодо цього наша дитяча уява ніколи не піддавала сумнівам Романову вдатність та його легендарні перельоти.

До того ж був авторитетний свідок Клим Подовий, тернівщанський дзвонар, який хоча й до смішвого безпорадний був у справах земних, але користався цілковитою вашою дитячою довірою, коли йшлося про діла небесні. Саме він запевняв, що Роман Винник — це всемогутець, йому літати, як іншому ходити, і володів він такою приворот-силою, що може й бджіл викликати до себе із блакитних високостей, він уміє, скажімо, й таке поробити, що на великдень у когось пасочки в печі, на гарячій черені, як дівчата, затанцюють. Вся Тернівщина знав, яке диво сталося саме в Климової Хими, коли вона поставила пасочки в піч — і хоч всього з двійко їх печені, замість пектись, давай раптом у полум'ї танцювати. Підскоком, підскоком — весело так... «Це Романі Його штуки! — одразу догадалась Хима. — Поробиві Він, вів, крім Романа, ніхто... Для сміху поробив... Біжи, Климоньку, падай та проси, хай відробить назад!»

Побіг Клим щодуху, як було йому велено. Роман, вислухавши, повів вусом весело й заперечувати не став, тільки допевнився, чи високо ж підскакувала в полум'ї і чи не бралися в боки...

«Добре, Климе, вертався додому, заспокой Химу — все буде гаразд».

Доки Химии посланець додому прибіг, а й правда: пасочки, гарячі ще після танцю, підрум'янені, горошком повсіпані, вже на вікнах стоять. Добре підсмажились, проте не пригорить до чорного, дарма що в самому полум'ї танцювали, так у ньому вигопували, що аж піч гула.

Історія з Химиними пасочками, звісно, розважала Тернівщину, однак після неї жіноцтво поглядало на Романа шанобливо, з веселим острахом, — такого не гніви, бо за-хоче, то, чого доброго, і в тебе в печі не тільки паски, а й книші та паляниці затанцюють.

Якщо вже Хима та Клим вірили в Романові чудеса, то що казати про тернівщанську дівтуру. Ми тільки й ждали, доки він ще якусь чудасію утне. Це ж диво з див — щоб людина отак уміла! Безпритульний рій, що блукав у небесах, якоюсь ласкавою замовою приманив, а далі й пішло: вулик до вулика, і тепер стоїть у Романовім садку чепурненька пасіка, на одному з вуликів ще й веселий козак Мамай намальований, хитро підморгує, наче каже: «Ось я той, хто знає, як і звідки бджоляток приманювати?...»

Колись нібито, вигнані із-за Дніпрових порогів та з-за Орелі, селились по наших степах та байраках люди загадкових ворожбитських можливостей, так звані характерники. Під силу було їм усе — наворожити й відворо-жити, наслати що-небудь або відкликати, знайти стоси коріння або вгадати, де закопано скарб у землі. Міг характерник пропасницю або жовтяницю з людини вигнати, кров у рані зупинити, умів бурю та град замовою від ниви відвести. «Бий, дзвоне, бий, хмару розбий!» — і вже хмари нема. Знали характерники науку і на перший квіт жита, і на дерево, щоб родило, і на бджіл, щоб були роботящі: пускаю вас, бджоли, на всі чотири сторони світу, пускаю на роси травні, на білі квіти, по густі меди... Роман-степовий, безперечно ж, походив із породи характерників, може, навіть останній із них, — так принаймні вважала Тернівщина.

Висловлювались догадки, ще й той рій, невідь-звідки налетілий, спершу був дикий, нічого не вмів, вулика не знав, і, можливе, якраз Роман з-поміж наших людей був першим, хто диких тих бджоляток приручив і ласкою привчив їх трудитись. Так чи не так, одначе бджоли надійно вселилися в Романовім садку і звідти ото літають десь аж на край світу. На білії квіти, на роси травні... Жодного будяка не проминуть, побачиш їх і на баштанах у стену та в селі по городах, де тільки соняшник розцвів чи гарвуз розирив свою грамофонну трубу, оту волохатим золотом наповнену квітку, — заглянь їй усередину, вже Романова там! Уткнулась у саму серединку гарбузового жовтогарячого зацвіту і вже не гуде, а тільки вдоволено мурмоче... Набрала пилку та солодкої росички, знялась, розправила крильця, весело дзвизкнула і додому, у свою бджолину комуна. Полетіла й не підозрює, що услід їй невідступне й задрість чиясь потяглася: «Живе ж той Роман! У медах купається, іксплуатує святу худібку...»

Найчастіше ті бджоли не давали спокою Міні Омельковичу, дарма що він колись товаришував із Романом, по заробітках разом ходили, з одних таганів куліш сьорбали по економіях, а ось тепер...

— Розжився той Винник на комунівських гречках, — розбалакує Мина в неділю на толоці, коли тернівщани зйдуться погомоніти про все на світі під крамницею чи під гамазеєм. — Це ж із комуни вони йому пудами мед носять...

Комуна від нас на чималій відстані — за Вигурівщиною, за хуторами, вона там справді сіє багато гречок, маючи на увазі потреби свого бджолиного племені¹², тож чи дивно, що й Романові бджолята там частенько пасуться...

Якось ми їхали з дорослими до млина, день був ясний, безвітряний, і коли опинились на комунівських землях, навстріч нам раптом так і вдарило білим, ми з Кириком не одразу навіть збагнули, що це, — вперше нашим очам відкрився величезний, просто безкрайї лан гречки. Наче зараз бачу: ось ми, позіскакувавши з воза, присіли навпочіпки біля самих гречок і слухаєм, як це біле квітуче царство все аж двигтить від гулу якогось золотого, — то бджоли мед беруть! І сам відчуваєш, як гарно їм тут на просторах, під вільним сонцем, гарно і бджолам, і гречкам, що, переповнені тихою, гарячою музикою, мліють у розкошах, напоївши все повітря своїми пахощами... Рівний, глибинний стоїть гул. Вслухайся і відчуєш, що перед тобою звершується тайнодійство, що всі ті гречані нетрі зараз повні життя, там відбувається щось могутнє, загадкове, нуртує там сила вічної, неосяжної пристрасті, якій під цим небом, у цей сяючий, безвітряний день так солодко віддається сама природа...

Ні, видно, бджолярем справді треба вродитись! Були ми певні, що Роман-степовий знає таємну бджолину мову, адже він той, хто одразу чує, коли якась «не так гуде», змінила тон, летить ось вона звідкись і явно сердиться: не інакше, що біля крамниці пролітала, де Мина Омелькович смалить скажений свій самосад, що ним би гадюк труїти, або й не кращу за нього фабричну кременчуцьку махорку. Тож як тут бджолі, ніжному створінню, що звикло до пахощів квітки, не загудіти ображено, гнівно? Зате на пасіці в Романа з самого ранку стоїть гул трудовий, ніби аж радісний, то як музика добробуту й злагоди, певна ознака того, що плем'я бджолине почуває себе нормально, ніяких у нього скарг. Треба було бачити, як ходить Роман серед мальованих своїх рамкових, неквапом вислуховує своїх підопічних або й сам щось намовляє бджолятам, певне, щоб не хворіли та дружніше носили нектар з близьких і далеких квіток. Іноді господар навіть вухом прикладеться до вулика, мов лікар до чийогось серця, уважно слухає, що відбувається там, як бджолина сім'я поводить себе зараз. Коли б щось негаразд, занепокоїлись би одразу, загули б тривожно, нервово, роздратовано. Смогами, одначе, тоді ще не смерділо, до отрутохімікатів далеко — Романові бджоли ще там рівно гудуть.

— Мудрий у вуликах народ, — пояснює нам, пастушатам, господар, коли ми, напившись звичайної з колодязя, не зоряної води, ще якийсь час тупцяємося під журавлем, розглядаючи володіння «бджолиного отамана». — Все в них розумно облаштовано, хлопці, в усьому порядок та лад. Трутнів просто терпіти не можуть, зате матка в якій шанобі... А між собою без сварок, дружно живуть, — хто їх і вчить... Колись покажу вам, як дбайливо годують вони одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі... Ну і, ясне діло, не тільки тютюн, а й кривду чує бджола, таке це створіння. Коли щось їй не так, одразу загуде сердито, сповістить, щоб і ви, люди, знали. Зате коли в квітці купається, коли нектар бере — ось тоді ви до неї нахиліться, зовсім інша то буде музика... І погоду це створіння чуг, краще за нас. Якщо зранку бджоли весело, стрімко літають, так і знайте: день буде погожий, сонячний. А роботящість їхня відома: трудитись — ото і є в них справжнє життя. І навряд чи хто бачив, як вмирає бджола: літає до останнього, вона і вмирає в польоті!..

Цей Роман з Яворової балки був для нас людиною-дивом не тільки тому, що замолоду здатен був у повітрі літати до своєї коханої і що дикий рій приручити зумів, а що й тому, що бджоли, хоч би що він там з ними робив, аніяк його по кусали! Безперечно, знав він якось слово до них, таємниче якось замовляння. Маг,

¹² В комунарів пасіка велика.

чародійник! На іншого накинуться з лютим дзижчанням, не знатиме, як і затулитись від їхніх жал, тікатиме з пасіки так, що й кашкет загубить¹³, а до господаря вони — будь ласка: зовсім не сердяться, хай би як він там їх трусив під час оглядин чи переселень. Ходить дядько Роман поміж вуликів завжди неквапно, ніякого не виказує неспокою, вийме рамцю, що вся ворухиться золотокрилками, й довго розглядає її до сонця, — може, ось тоді якраз і чаклує він їх, чимось у той момент саме й замовляє роботящих своїх помічниць, свою, як він каже, «святую худібку»?

— Ви справді до них знаєте слово, дядьку Романе? — запитуєм, набравшись сміливості.

— Аякже. Без слова з ними по обійтись.

— І нам ви могли б то слово сказати?

— Колись скажу, прийде час...

Отже, є речі, доступні лише для посвячених, такі, ще з віком лише відкриваються... Що ж, наберемось терпіння, ждатимем, бо зараз, мабуть, нам рано ще довіряти чудодійне те слово з його тайнознавства.

А що ми, хлоп'ята, вважаємо дядька Романа чародієм, чаклуном, характерником, це, видно, тішить його самого, це йому до душі. Одного разу, коли збирав рій у садку, то навмисне, щоб здивувати нас, зробив так, що бджоли обліпили його всього, вкрили всуціль, аж навіть білої сорочки не стало на ньому видно.

Ось такий, обліплений бджолами, постав він і зараз нам, десь із блакитної далечі, з'явившись над цим свистючим залізним Дунаєм. Вплив, зринув, ще й усміхається вам а-під вусів у своїй живій бджолянній кольчужі!

Глава VII

Роман-степовий запевняє, що й садок у нього так би родив, якби не бджола. Вважає, що тільки завдяки їй, тільки разом з бджолою викохав він тут цей садом на роздоллі. Деколи навіть з Улинівки вчителі приводять до Романа школярчат на екскурсію, щоб господар показав дітям, як дерево щепиться, як дике стає недиким. Замолоду, працюючи по економіях, знався Роман переважно з садівниками та пасічниками, все більше коло них крутився та підглядав, як каже ревниво Мина Омелькович, вивідував їхні секрети, що так згодом прислужились Романові в него райським садку.

Яка то сила — розум тямущий та людська невсипущість! Якщо в кого, згідно з приказкою, і на вербі груші ростуть, — то це ж у Романа! На однім дереві в нього можна побачити сім'ю різних сортів, поряд ухитряються там рости не лише близькі, а й далекі родичі, на цій гілці висить яблуко сніжно-біле, а на сусідній золотаве або й зовсім червоношоке, немов циганка: он воно, грає з-поміж листя, сміється до сонця та випробовує наш терпець. Все в тім садку повите для нас таємницею, починаючи з самого дядька Романа, з його ніколи до кінця не розгаданою усмішкою. Загадкове усе, що там дає зав'язь і родить, бо ногою сторонній в Романові володіння не ступи, не потривож ні садок, ні оті вулики, що, повні мирного гудіння, трудяться, не знаючи втоми, тримаючись будь-якої днини свого ладу та своїх законів.

Коли в Романовім садку починає щось дозрівати, коли щось там, беручись рум'янцем, заманливо проблискує крізь листя, тоді ми, ясна річ, почуваємо спрагу найбільшу, до колодязя зникаємо частіше звичайного, просто якоюсь силою тягне туди нашу пастушачу ватагу. Відомо ж бо, що заборонений плід найсолодший.

Господар з-під своїх житніх брів бачить нас наскрізь! Виринувши з глибини садка, дядько Винник прямує назустріч нашій ватазі, сухорлявий, високий, у солом'яному брилі, ноги босі і, як у бігуна, легкі. По самій ході видно що в неблизькі світи життя чоловіка по заробітках водило і цілком віриться, що, парубком будши, Роман цей звередував оті нічні свої перельоти, — як кажан, літав над нами аж у Козельськ, долаючи за ніч відстані, що, певно тільки дуже закоханому під силу. Бо лише за такої умови панський ярикажчик давав йому дозвіл: можеш бігти але не раніш, як зірка вечірня проблисне, а на зорі вранішній щоб уже був тут, на воловні!.. Прикажчик аж очам не повірив, коли Роман, всупереч всім припущенням, вдосвіта явивсь на воловні весь мокрий, але веселий після свого неймовірного бігу... «Туди й назад мов на крилах, ще й від вербою постояли...» Та з іншого й дух би геть, а Роман сміється...

А тепер він давно удівець і вже не літає, ступає по землі, як звичайний собі чоловік, з засуканими до колін холошами, що їх, видно, засукав ще зрання, щоб не зароситись, пораючись у садку, бо й роса в нього роситься теж особлива, така, що додає людині сили і вроди! Хіба по Надьці не видно? Можна тільки здогадуватись, де вона росою вмивається, бо хоч як кортить, проте ніхто з нас ще жодного разу в садок не проник, ходить там тільки він Роман-чародій, та часом промайне з оберемком зілля і вона теж, його красуня донька, що для сільських свекрух — грішниця, а для нас — пречиста, кимось одурена Надька.

¹³ Як це сталось одного разу з Миною Омельковичем.

Колодязь Романів для спраглих завжди відкритий. Перш ніж опустити цебро, ми, тісно збившись, дивимося в глибину, да переблиски води... І ось уже цебро булькнуло, тягнемо його всі, вода через край хлюпоче прозоро.

— Тамуйте спрагу, хлопці, води не шкода, — каже приязно дядько Роман, доки ми п'ємо, — воду що більше збираєш, то вона тільки чистіша...

Усміхаючись вусами, стоїть він осторонь або — щоб руки не гуляли — майструє яку-небудь дрібничку, скажімо, вистругує дерев'яні зубки для граблів або для саней кілочки і, привітно поглядаючи на нас, розпитує про тернівщанські новини. Про садок у такі моменти мови між нами нема, хоч добре ж знає господар, що найбільше нас приваблює сюди, бо хай там котрийсь із нас і зовсім товкмачить голову в цебро, а очі його таки пасуться в садку. Наповнено баклаги та ропавки, можна б і назад рушати, а ми ще й після того смокчемо крізь зуби ту студену Романову воду, якомога розтягуючи наше пиття, аби тільки довше побути тут та очима погуляти в садку, де все наливається, спіє, щодень більше достига... Найближче до колодязя вигналась вгору груша-скороспілка, вся вона обліплена плодами, поміж зеленими вже чимало й жовтих — це ті, що з південної сторони, що сонця їм найбільше дістається... «Та вони спілі, дядьку Романе! Невже ви цього не помічаєте?»

Тайновидець, він одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева і, подібно до музиканта, що вибирає потрібну йому струну, довго розшукує між гіллям одну якусь, саме ту, до сонця обернену гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. Перше гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього одвести. Оце ж і є вона, глива, найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка! Жовта, мов диня, від удару аж тріснула — соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння одразу й бджола де взялась, закружляла, примірюючись... А тим часом гупнуло ще й ще. Ніхто з нас не сміє підійти і взяти. Лежать груші — тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, не промине.

— Покуштуйте, хлопці, щоб не так надалі кортіло.

Ще вистачає нам витримки повагом відійти від колодязя, а потім, не змовляючись, разом пускаємося шодуху, беззвучно сміючись на льоту.

Оце розговорились, і годі. Після скороспілок, хлопці, тепер запасайтесь терпінням. Бо треба ж і совість мати. Вдруге прийдете до колодязя, то ніби й не помічаєте садка, зумисне очі відводите від того забороненого раю, де гушавінь ховає в собі, в листатому гіллі, різні Романові тайнощі, котрі так близько, а водночас і так далеко від нас. Навіть якби й самі були, не полізли б ми в шкоду, і не тільки тому, що там бджоли гудуть, весь час несуть свою золоту варту... Просто сама совість тебе туди не пуска. В слободі в себе ми, звичайно, не такі святенькі, шастаємо темними літніми вечорами по всіх садках, тільки гілля шелестить. Забравшись на дерево, навіть у темряві влучаєш знайти між листям те, що шукаєш: яблука в пазуху, вишні в рот, а котрий недосвідчений, то разом з кислими яблуками та абрикосами кидає в пазуху ще й переспілих ягід із вишні шпанки, а потім, втікаючи, почавить їх обіллється соком, і домашні, будячи його вранці, вжахнуться: весь у крові! Наче з кривавого побоїща повернувся цей їхній малий розбишака, учасник нічних походів... А от щоб залізи в Романів садок, чомусь і в думці в нас не вкладалося, — бо як тоді й приходити до його колодязя та в ласкаві Надьчині очі дивитися? До того ж садок дядьків Романів у нашій сприйманні справді особливий, повитий у чари, до нього не можна ставитись, мов до якогось занедбаного терпівщанського вишняка. Є садки мовби дозволені, — відкриті для ваших пічних набігів, а цей ось... він ніби створений, щоб хвилювати уяву, щоб виробляти в тобі стійкість перед спокусами. Скороспілок дали вам покуштувати, і добре, а щодо решти... Звичайно, знали ми, що настане довгожданий той час, коли дядько Роман сам винагородить наше товариство за терпіння та витримку.

А буде це так. На спаса в Тернівщині, як відомо, храмовий празник, того дня все небо в нас грає дзвонами зрання вже весело кленькають, климкають, тельнькають більші й менші дзвони слобідські, а ми, розсипані по стернях у степу коло худоби, можемо лише здалеку їм відгукуватись, перекладаючи па людську мову, па жартівливу пісеньку те, що дзвони сріблом своїм вимовляють:

Клим дома — Хими нема.

Хима дома — Клима нема...

Переведем дух, вслухаючись у небо, і знов у тон дзвонам, нависпів:

Клим дома — Хими нема...

То все на уславлення нашого вічно натхненного Клима-дзвонаря та його химерної, до всіх довірливої Хими.

Так гарно, аж ніби великодньо, кленькають, витанцьовують цілий ранок невтомні наші тернівщанські дзвони, дзвоники та дзвонята, ніби вітають сьогодні весь світ, вітають погожий цей день і наше степове роздолля, де вже не зосталося жодного снопа, жодного полукіпка, все впорано людськими руками, звезено до села й перемолочено, — довго там гупали ціни на токах у кожному дворі... Зате голі стернища тепер відкрилися кудись аж на край світу, і вже ніхто з нас не пасе поодинці, збиваємось гуртами, табунцями, маємо змогу нарешті поєднатися і з нашими слобожанськими хлопцями, що їх віддано з весни на хутори, з тими вірними друзями, що хоч і вибувають у багачів свій тяжкий строк до покрови, згідно з домовленостями, проте роду свого тернівщанського не цураються, — в наших пастушачих війнах із хутірськими, коли ми дражнимось через балку та кидаємось грудками, всі старші Кирикові брати, дужі, веселі, хоч і батрацької долі хлопчачки, щоразу опиняються по цей бік балки, займають позицію поруч нас:

— Ми ж червоні, а не білі?

Отож, як задзвонило, як закленькало сріблястими тонами на весь степ, уже ми знаєм, куди нам дивитись, кого вистежувати... Дядько Роман цього ранку, вирушаючи до села, виходить із двору з великим тугим вузлом: з чистої білої хустки так і випинається боками щось кругле. Оце кругле, що у вузлі завузловане, воно найбільше й розпалює нашу уяву...

Лежимо край степової доріжки, зачаєні, прищухлі, і серця наші калатають, в кожному вишумовує збурена хвилюванням кров. Польова доріжка з межовими стовпчиками сіріє серед стернищ, дядько Роман повагом іде по ній, напередодні свята він і вуса підстриг і через те здається нам відмолоділим; ступаючи краєм дороги, де менше пилюки, він удає, що зовсім не помічає хлоп'ячих голів, занурених у полин, причаєних то за кураїною, то за клубком заячого холодку, нікого з нас для Романа зараз нема, проходить наш степовий чародієць ніби як зовсім один під цим розсяяним небом, під супровід весело розтеленканих дзвонів. Та ось він на хвильку зупинився біля межового стовпчика. З найменшого поруху вусів, з таємниче замкнутого, але враз лукависто просвітлілого обличчя нам уже ясно: зараз щось буде! Радісний дріж пробігає по тілу, дух тобі перехоплює... Так і є: дядько Роман, навіть не глянувши в наш бік, тільки вусом усміхаючись, шугає рукою в загадковий свій вузол. Минає довга мить, і нарешті з'являється з вузла... яблуко, та яке! Лежить на долоні, червонощоке, свіже, велике, просто мов сонце раніше! Творець його, наче й сам милуючись, потримає перед собою, освітить ним степ і потім кладе свій садівницький дар обережно на межовому стовпчику, на одному з тих, що розбрелись, як пастушата, степом і застигли край шляху. Увінчавши яблуком найближчий до нас стовпчик, дядько Роман далі пішов, не озираючись. Віддаляється він статечно, неквапно, а те червонощоке так і сміється до нас із стовпчика, і ми теж усі тихо, як від лоскоту, сміємось. І хоч яка розбирає нас нетерплячка, але ніхто не зривається з місця, ніхто не біжить хапати, яблуко так і червонітиме, ніким не торкнуте до певного часу. Лежимо прищухлі кожен за своєю кураїною, яка ще не стала осіннім перекотиполем, і в радісній напрузі стежимо далі за дядьком Романом. От він, наблизившись до другого стовпчика, що стоїть низенький, сірий край шляху, знов зупиняється, і знов від невидимого нам доторку його руки на стовпчику враз спалахне жарким рум'янцем те, що виросло в його садку, набралось там сонця й краси! І хоч як нам важко дається та витримка, одначе жоден із нас і цього разу не схопиться, не побіжить, ми, ніби заморожені, проводжаємо поглядами цього високого, сухорлявого чоловіка, що пішов і пішов шляхом до села, біля кожного межового стовпця зупиняючись, і там, де він пройшов, усі стовпчики придорожні ніби оживають, випускають пуп'янок цвіту, уквітчуються красою Романового чарівницького саду!

Навіть якби ми десь за яром, за балкою пасли і не було б нас тут цього ранку, то здається, й тоді Романові яблука на стовпчиках неодмінно зачервоніли б: для когось поклав би... Чи для нас, чи для першого-ліпшого, хто з'явиться тут у цей світлий храмовий день. Минаючи нас неподалік із своїм вузлом дядько Роман, ясна річ, тільки вдавав, що нікого в полинах чи за кураєм не помітив, насправді ж він не має сумніву, що ми поблизу, що, поховавшись, мов зайчата, схвильовано, з стуком серця ждемо — цілого півліта ждемо! — цього незвичайного дня...

Безперечно, в такий спосіб відзначено й нашу терплячість та витримку, бо ж хоч як кортіло, хоч як садок його всіма своїми тайнами нас спокушав, а ми ж не піддалися, не полізли в шкоду... Був у садку Романовім куток, повитий особливою таємничістю, доступний, мабуть, лише бджолам та сонцю. Там, поблизу стапочка, що його дядько Роман викопав власними руками, росло кілька дерев, чимось йому найдорожчих, і з-поміж них одна яблунька, видно, й зовсім рідкісна, про яку він сам говорив з помітним хвилюванням: «Ось ота нам повинна вродити...» Тож і ми щоразу поглядали від колодязя в той бік зацікавлено, все ждали, доки вона вродить, і аж якимось внутрішнім трепетом були ми пройняті, коли одного літа помітили, як звідти, з-поміж яблуневого листя, починав проглядати щось наче живе, сміється червоною щічкою, ні на які інші плоди не схоже, справді ніби россою та зорею вмите! А що воно там вродило, то таємниця з таємниць!.. І ось настав наш час!

Несе нам степом ніби сама доля свої дари! Від Романових яблук на стовпцях польова доріжка змінюється неспізнанне: сіра, буденна, в пилюці, вона стає зовсім інакшою — лежить між стернями вже

весела, празникова, до самої Тернівщини вся просто засвітилася від тих яблук! Кожна межа вимагала позначки, межових стовпчиків уподовж дороги стояло багато, і такі ж вони були однаково низенькі, як і ці, теперішні, що, несучи вже іншу службу, миготять зараз понад хайвеєм, увінчані червоними телефонними апаратами.

Перед тим, як зовсім зникнути за пагорбом з наших очей, дядько Роман із ледь помітним, зовсім поменшалим вузликом у руці затримується ще біля одного стовпця, затримується трохи більше звичайного і, обернувшись, якийсь час дивиться на дорогу, вквітчану яблуками. Наче сам себе перевіряє: ну як воно вийшло? І всі ми, прищухлі в чеканні, немов бачимо його усмішку, добру й підбадьорливу, хоч насправді усмішки й не видно, тільки височіє серед степу в розблисках світла так само розблислий у промінні, трохи зсутулений силует людини.

Весь степ сьогодні наче повен радості, повен серпневого світла й простору. Лише коли дядько Роман зникає за пагорбом, ми пружко зриваємось разом на ноги, мов вітром здмукнуті, щасливо зшаленілі, мчимося чимдуж від стовпа до стовпа, на льоту, як вершники, схапуючи те, що для нас так розкішно вродило на голих цих стовпчиках придорожніх!

Стрімголов летимо до череди навпростець, цупка стерня стріляє з-під босих ніг, не встигає й колоти та розранювати наших невігойних пастушачих виразок.

Аж біля корів, задихані, розбентежені, з блиском в очах, з видимим щастям у кожного в руці, ми по-справжньому надивляємось на ці Романові яблука. Вони ніби не на дереві вирости, вони ніби з неба! Де там рівнятися з ними тернівщанським нашим кислицям... Складаєм по два дитячі кулачки до купи, приміряємо, і виявляється, що Романове яблуко більше. А пахне як! Духмянощами сонця й землі дихає на нас. Червонобоке, запашисте, хіба з ним що зрівняється пахощами в цьому стернистому сухому степу, де ціле літо день крізь день ми чуємо лиш пахить пилюки, коров'ячих кізків та гарячий, густий дух долину на межах.

Але це все дотепер, а нині...

Хоч як нам кортить, одначе ми довго тих яблук не їмо тільки милуємось або, стряснувши яблуком біля вуха, слухаєм, як торохтять усередині зернятка. Десь там, в самій душі яблука, торохтять. Спіле-спілісіньке! Та ще ж і на вроду яке! Барву дала йому природа — під цвіт зорі... Полягаємо кружком на межі і, мов заворожені, дивимось надивляємось кожен на своє: бо ж таке воно гарне, наче й виростило тільки для краси.

До самого вечора яблук тих не їмо. Радуємось та раз у раз втягуєм носами яблуневі духмянощі, а коли яблука не стане, то ще й тоді чути, як пахне від нього долоня, райським чимось пахне...

І дивна річ: ніколи за ті Романові яблука ми не бились не пригадую випадку, щоб ми коли навіть посварились між собою за них. Чи, може, й тут певна роль відводилась чарам, може, і в дарах саду жили приховані сили якихось Романових характерницьких тайнощів?

Глава VIII

Давно вже розвиднилось. Хайвей, вигинаючись відповідно до рельєфу місцевості, струменить, мерехтить у далеч; скільки зглянеш, лисніє під сонцем спинами машин. Пролітають обіч нас на відстані силуети міст, незрозумілих веж, фрески звернених до хайвею грандіозних реклам, пролітає світ інший, відсторонений від цього потоку, де без краю свистить розітнуте, збурене рухом дороги повітря. Тут уже й ритму нема, ритм пропав, самий біг, лет, сліпий, оголений лет.

Мчать щасливі й нещасні, скромні й пихаті, люди низів і верхів, сповнені любові й підступності, розчарувань і найчестолюбпіших прагнень, і всі закуті в метал, і всі мовби наперегони з власною долею, женуть, женуть, женуть!..

Заболотний увімкнув приймач — полилася тиха музика.

— Будь ласка, Шопен.

— Це вони дають класику, — пояснює Ліда, — для заспокоєння нервів водіям...

Тиха музика приймача, можливо, й справді тонізує душу, збадьорює тих, що чманіють від швидкостей траси, принаймні до нас на хвилях музики мовби напливав щось давнє, сонячне, схоже на блиск того літа, що колись пахтіло нам яблуками, снопами та серпневими стернями. Іноді аж неймовірним здається: невже то були ми? Там навіть крізь пилюку наші груди вбирали ідеально чисте повітря, і ми не помічали його чистоти. Може, в цьому найприкметніша риса людського життя: доки ти дитина — не помічаєш краси дитинства. Доки юний — не вмієш цінувати дар юності, рідкісний, скороминущий. Оціниш і станеш це помічати, коли посивієш і коли все пережите лиш самою згадкою стане для тебе, згадкою щемливою, мов чиясь далеко в полях тануча пісня...

Хай комусь аж надто елементарним чи навіть смішним може видатись світ, із якого ми вийшли, а для нас він був і буде джерелом роздумів, бо ми жили там, де все, як нам здається, було ближче до самого себе, до природи, до трав, до неба і сонця, може, навіть ближче до речей складних, до тих витоків гармонії, що їх так нервово й болісно шукав людина сучасна...

— І все там трудилось: людина, й бджола, і вітер, і вода... — чую крізь музику тихий голос Заболотного. — Пригадуєш, як уночі ми вперше побачили на Ворсклі того комунівського водяного млина... Літньої ночі, серед верб, кидаючи тінь на освітлену місяцем воду, рипить якась велетенська споруда, вся аж здригається... Просто млин, а як він вразив нас тоді своєю таємничістю, коли горнув ту місячну воду, натужно розвертав перед нами надра темряви й світла... Працював аж згрізна, хоча десь із середини мирно пахло від нього теплим борошном, а на возах під зорями так по-гоголівськи розкішне спали чи, як тоді мовилось, зорювали озерянські, вигурівські та наші тернівщанські дядьки... Невже ми з тобою, — каже він згодом, — справді живемо вже серед нового людства, де інше сприймання, інша шкала поетичних, а то й моральних цінностей? Часом тут можна почути, що людина в основі своїй сила деструктивна, з підсвідомим нахилом до руйнування... І коли я шукаю аргументи проти цієї популярної серед їхніх філософів думки, то поруч із безліччю інших фактів, поруч з постатями великих будівничих, воістину творчих натур, щоразу виникає з марев дитинства і образ нашого Романа-степового. В чім тут річ? Чому саме його образ так глибоко вкарбувався в пам'ять? Було ж у Тернівщині ще кілька Романів, один навіть родичем доводився нам. Заболотним, а запам'ятався найбільше чомусь саме цей — Роман-степовий... Річ, звичайно ж, не тільки в його яблуках а скоріше в тих щедротах людяності, які чи не вперше нам від нього відкрились. Так чи інак, а чомусь запав у душу міцно, назавжди. Ось уже й сам посивів, і Роман той начебто міг давно забутись, а він що далі, то навіть частіше виринає звідти, з нашої степової античності. Міг би ти науково пояснити — чому це?

— Юна душа завжди шукає в житті щось істинне справжнє, тобто неминуще, для формування своєї структури їй, певне, саме такий вітамін потрібен... До того ж, дитяче сприймання — це сприймання поетів, іноді дитина одним зблиском інтуїції схоплює саму суть, щоб потім своє відкриття зберегти надовго, надійно...

— Щось подібне, певне, сталося і в цьому випадку... Іноді й зараз хочеться уявити, як він жив у степу самотою. Всі вітри — його. Стугонять, розгулявшись, зимовими ночами. А зате влітку! Над степом зоряно, так там просторо в небі. Зірки, мов бджолята, всюди попримлипали на небесних квітках. Вийде Роман і дивиться. Загадка всіх загадок — там, угорі...

— Звичайно, — кажу, — Роман-степовий був людина непересічна, натура із тих, хто у творенні, постійному, щоденному, знаходив сенс свого існування на землі. Для нас він людина, яка жила у злагоді з власним сумлінням ми це вгадували інтуїтивно, а людина, що з сумлінням своїм не конфліктує, це ж таки... — я підшукую потрібне слово.

— Це людина, а не бутафорія, — засміялась несподівано Ліда, без зусиль переганяючи мене, тугодума.

Дівча й далі уважно дослухається до наших розмірковувань, в центрі яких знову опиняється Роман-степовий, чиє вміння трудитись було, може, одним з найразючіших відкриттів, що явилось нам на самій зорі осягання світу.

— Не знаю, як тобі, — кажу до Заболотного, — а для мене він завжди був людиною майже гармонійною чи близькою до цього...

— Хоча, — знову жвавшав Ліда, — навряд чи багато було гармонії у тій, як ви кажете, степовій античності...

— А вона ж має рацію! — каже Заболотний. — Згодься, той усміхнений чародій, що перед нами виблискував у бджолянній кольчuzі, то ще не весь був Роман. Зачаровані його- добротою та його дивними діяннями, ми сприймали Романа, ясна ж річ, з чималою дозою фантастики. Скажімо, нам здавалось, що він ніколи не спав. І що був всемогутець, бо розумів не доступну нам мову бджіл, і дерево своєю волею змушував родити так, як він хоче. І, звичайно ж, цілком імовірними були для нас ті нічні його, закохані перельоти протягом ночі до Козельська й назад, бо ж відомо, що не існує жодних перепон для людини закоханої... Зачудовані тією Романовою надсилою, безсумнівним чаклунством мага й характерника, хіба могли ми дитячим своїм розумом заглибитись у чорноту його буднів, у тяжкість його невсипущої праці, у всі його клопоти й навіть драми, а вони ж були...

— Та ще які!

— Можна тепер тільки догадуватись, як він мав страждати, скажімо, що так нещасливо склалася доля його доньки, тієї сліпучої Винниківни, оповитої степовим сонцем... Для нас вона тоді теж відкривалась не так у своєму горі, старанно приховуванім нещасті, частіше поставала в іншому, в чарах вражаючої, надто ж для дітей, краси, у сляві тієї незрівнянної усмішки, що на неї, мабуть, звернув би увагу й сам Леонардо...

Глава ІХ

— Поясніть мені: що таке паслін? — запитує згодом Ліда.

Нам аж весело стає. Чого це раптом її зацікавило, з якого дива?

— Таж ви самі казали: пасльонові діти.

— *Solanum nigrum*, — відповідає Заболотний, — так по-латині його величають, наш паслін. У своїх заслугах перед людством рослина ця досить скромна, а от дитлахів тернівщанських пасльонець по раз виручав.

Ліда, однак, просить пояснити детальніше... Хто б міг подумати, що через таку відстань часу та аж на яких шляхах про цей паслін зайде мова... Ніхто його в нас не сіяв, не садив, а тільки завесніє, так він уже й пробивається із землі. Комусь він може здатися й зовсім нікчемною рослиною — бур'янець, та й годі, а для нас, тодішніх, то був неабиякий дар, найперші ласощі нашого тернівщанського літа. І ніде він, здається, краще не родив, як у глинищах на стороні Заболотних та по занесених мулом наших балках, де хоч і зайнято все було під коноплі, одначе й пасльонець всюди біля них тулився. Цвіт його на картопляний схожий, а як доспіє, то висітимуть на ньому синенькі, аж чорні, ягідки, неначе дикі виноградини, — крім нас, ще й пташки їх люблять клювати. На смак ягідки пасльону солодкі, аж нудні, звичайно, це не кокосовий горіх, не фінік чи банан, та все ж краще, ніж нічого... Але чому ось так: коли і звідки в Європі з'явилась картопля, якими шляхами примандрувала вона до нас, це достеменно відомо, а от звідки взявся паслін на Тернівщині та й взагалі як давно він росте на планеті, — в жодному довіднику цього не знайти... Заболотний жартома зауважує, що, певне, і в садах Едему паслін уже був, мав своє місце поміж перших, ще райських бур'янів... І чи не звідти пташки відомим способом перенесли його в нашу Тернівщину, в солов'їні наші балки?

Балки — то наша колиска. Для стороннього — що вони? Лопухи, пасльони, коноплі, та ще ковбані-макортети, теплі наші, з пуголовками моря, що тримаються після повені до півліта, щоб було де дитворі барложитись... Убогий світ! Тільки як на чий погляд. Що ж до нас із Заболотним, то куди б не кидало життя чи його, чи мене, які б дива не поставали очам, а, здається, ніде не знайти гарніших місць за нашу балку Левадну з її розкошистими вербами, з сонячним, аж чадним духом конопель та ясними зорями вночі в тих калабанях... Навік, видно, ми до всього того прикипіли душею. А крім Левадної, ще ж і балка Чернеча та Яворова, що, невідь-звідки тягнучись, сходяться саме в нашій Тернівщині, в її вербовім раю. Недарма балки наші й солов'ям так полюбилися: тільки весна, тільки верби розпустились, так уже й тьохнуло... Десь із Африки чи, може, навіть із Цейлону, здолавши безмірні відстані, летять сільські співаки небесними шляхами до нашої Тернівщини, щоб у цих балках, у вербах попід глинищами на ціле літо зробити собі осідок і вивести потомство. Прилітають солов'ї не всі одразу, напровесні, десь надвечір, чуємо, пробують в гущавині голоси лиш поодинокі солісти. Це ввій прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї, він огляне свої володіння — балку, верби — і, переконавшись, що все на місці, приготує гніздечко, заховавши його поміж віттям так, щоб ніякий шуліка не помітив, а після того вже зводить прибути й вона, пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба з віттям — то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... Спершу долинає звідти голосок мовби несміливий, зробить новачок кілька витьохків і прислухається: ану ж, як воно вийшло? Потім чичиркне — ніби горлечко прочищає... Тоді враз заллється вільно, голосисто, а вечори все тепліші — чого ж не співати? І ось уже нема змореній Тернівщині сну — вся балка повниться, шаліє солов'ями! Звідусіль озвалися, на всі лади змагаються — хто кого перевершить... Ось коли буде щебету, ляскання, тьохкання! Справді, «сміються-плачуть солов'ї»... Нічні поети наших тернівщанських левад та балок, як самозабутньо віддаватимуться вони своїй творчості! П'янітимо ніч од того солов'їного шалу, п'янітимо все, не знаючи сну, завмиратиме солодко не одна дівоча та хлоп'яча душа!.. Вже й буди студентами, ми не раз згадуватимем у далекому місті наші тернівщанські левади, повні солов'їного щебету й дівочого смутку... На кінець весни другим заходом, так би мовити, другим туром підуть вечірні концерти: то солов'їне подружжя навчатиме співу вже своїх малят, навчатиме, як віртуозно брати колінця, брати найвищі «соль»! Адже солов'ятм теж треба вчитися цього мистецтва, само ніщо не дається...

Заболотні живуть у самій гущавині солов'їного царства, якраз навпроти нас через балку, під глинищами, — догукнути можна. З-поміж старезних верб проблискує їхня біленька старосвітська хатина з маленькими вікнами, соломою вкрита. Сріблясті коси вербового віття звисають над оселею низько, окутують її, і навіть у найбільший жнив'яний день у хаті Заболотних панує прохолода, тіні волохаті стоять по кутках, а глиняна долівка встелена рогозою та іншим зіллям. В сім'ї, крім найменшої Ялосоветки, все хлопці та хлопці, один в один при своєму мовчазному батькові-удівцеві. Та хоч виглядом він як хмара, з торчкуватим вусом, з поглядом суворим, що незнайомого аж відлякне, а проте нікого з дітей Заболотний і пальцем не торкнув, здається, й не насварився ні на кого, відколи вони zostались без матері, — тиф забрав їхню матір незадовго перед тим, як Заболотний повернувся з-під Перекопу, епідемія тоді викосила багатьох.

Після блідої зими, картопляної, житньої, коли завесніє повсюди і заблискочуть тернівщанські вишняки кожною своєю карою гілочкою, якраз і настає найкрутіший випроб для хлопців Заболотного, бо саме тоді чиясь довга цупка рука вже тягнеться в солов'їну балку по їхні дитячі душі.

З першим теплом якогось там весняного дня з'являються в нашій слободі пришельці з хуторів, похмурі дядюги у шапках кудлатих, у чумарках — ото якраз і є вони, для малечі слобідської найстрашніші, ловці дитячих душ. З'явившись на толоці, якийсь із таких допитується в нас, школярчат:

— А де тут у вас той Заболотний живе, що в нього хлопців багато?

— Отам він живе, недалечке! — охоче пояснить саме котрийсь із Заболотних, найчастіше це буде Кирик, він так чемненько розтлумачить ловцеві, куди треба йти: — Прямо та прямо, не доходя минаючи, де новий собака та рябі ворота, де погріб у яму впав!

І все це випалюється такою скоромовкою, що зайда хутірський не одразу і второпас, що воно й до чого.

Одначе згодом наймачі все-таки втраплять до Заболотного, хлопців, що порозбігалися й ховаються попід кручею в глинищах, буде і там знайдено, покликано, і вже хутірські жмикрути оглядають їх, мов лошаків на ярмарку, вдивляючись в їхні грішні душі, прикидають, чи добрий буде із Грицька погонич, а з Степана плугатар, а а Івана волопас, а з Кирика, найменшого...

— Ні, цього не віддаю, — скаже хмуρο батько.

— А то чого ж?

— Цьому ще рано.

— Мені б він підійшов...

— Хай підросте.

Переговори відбуватимуться туго, тягучо, Заболотний-батько зрідка густиме щось уперте, бо ж натура, як у тура, а Ян Янович, котрий з власної волі прийде на поміч Заболотному-удівцеві в такий відповідальний момент, поступово візьме переговори на себе і, на подив нам, виявиться неабияким дипломатом. Згадуючи ті круті дипломатичні перетрактації, що відбувалися тоді в наших глинищах, відтворюючи той стан напруги, ту «війну нервів», що там зав'язувалась, ми з Кириком і зараз віддаємо належне дипломатському хисту Яна Яновича. Без поспіху, уміло та вдатно вів латиш свою лінію, пункт за пунктом видобуваючи з хутірських твердолобів різні полегкості для хлопців, вкарбовуючи наймачам, що будь-яка оплата за таких козарлюг не буде завелика, ви ж тільки гляньте на них, ось вони перед вами стоять, один в один, як соколи!..

Хутірський прийде диктуватиме свої умови:

— Щоб слухняним був...

— Щоб нічого не крав...

— І вставав удосвіта...

— Увечері після роботи ще проса на кашу в ступі стовчеш, ну і, звісно, коноплю м'яти...

Латиш це відмітав рішуче. Ніяких конопель уночі, ніякої ступи! Ніч дається, щоб спочити хлопцеві, бо ж йому рости, сили набиратись...

Чи не там, під час переговорів у глинищах, і цей Кирик, чи то пак Кирило Петрович Заболотний, брав перші уроки дипломатичних тонкощів? Чи не тоді він уже дещо мотав на вус, дослухаючись, як непоступливий з сталевими нервами Ян Янович, все зваживши, все передбачивши, зрештою домагався для хлопців належних гарантій і нав'язував тому, що в чумарці, свої умови, тямущо, з несхитною-таки терплячістю обумовлював кожен пункт крутих глипищанських угод. Бо все там треба було врахувати: де хлопець спатиме, чим харчуватимуть малого тернівщанина, скільки аршинів та якої саме матерії буде набрано восени цьому соколові на штани, а скільки ще й зерном буде додано, та щоб не суржиком, не одвійками... Бути ж у строку хлопцеві до покрови і ні днем пізніше...

— Приймається?

— Та вже ж...

— І щоб ніяких кривд, ніякого рукоприкладства, бо за це суд... Спілка «Робземліс» насторожі батрацьких інтересів.

— Та знаємо.

— Ну, тоді й баста!

Кінчається дипломатія тим, що хлопці, Грицько, Степан та Іван, понуривши голови, з батіжками, що гадюками волочаться їм услід, покидають свої рідні глинища, полишають батька, який стоїть зажурений, із глибоко впалими щоками й настовбурченим вусом, настовбурченим сердитіше, ніж будь-коли, і мудрого свого латиша покидають, і нас із Кириком, і сестричку свою Ялосоветку а очима, повними сліз. Жартуни та витівники, найвірніші наші друзі, надовго вони тепер помандрують по чужих стежках, зникнуть для нас па все літо, загубляться у безвісті хуторів, ніби десь на інших континентах. Навіть у великі свята нам їх не бачити, глитайня не відпустить хлопців додому до сивих заморозків, до покрови, тож чи дивно, що Ялосоветка, провівши братів, по день і не два ще литиме сльози за ними, і згодом, хоч уже сльози й висохнуть, вона все линутиме думкою братам услід, ціле літо буде в зажурі: чи хоч живі? Чи коні, схарапудившись, котрогось не розбили? Чи бугай на роги Степанка не підняв?

Ялосоветка — створіння хороните, кволеньке, після зими таке блідо, аж світиться, тим-то лише батько, а й хлопці мають до Ялосоветки жалощі, пам'ятають щодо цього материн заповіт. Тільки дівча візьметься своїми тоненькими, мов соломинка, руками за рогач, щоб витягти з печі казан із картоплею, уже котрийсь із хлопців відсторонить сестричку, оберігаючи, щоб не надірвалася, сам тужитиметься біля того казана, а якщо це буде Кирик, то він що й пожартує:

— Важко в піч, а з печі це нам за іграшку... Мабуть, не буває неділі чи якого празника, щоб на подвір'ї в Заболотних не з'явилося хлоп'я або дівчинка із слободи, прийде, тримаючи глечика, зав'язаного в хустку: мати молока прислали. Або ще: ось вам молозива передали... Хай і не родичі, а не забувають люди Заболотних, їхню осиротілу безматірну хату.

А чим Заболотні багаті, то це солов'ями: щовесни в їхніх вербах солов'їв повію! О тій порі, коли птахи розшаленіються, коли заливаються, аж стогнуть кругом хати у верховітті, та ще коли це буде весняний недільний день чи й самий великдень, тобто коли наші слобідські хатки по підгір'ю стануть ще біліші, аж сяятимуть стінами проти сонця, а десь там на сьомому небі невтомний Клим клемкатиме у дзвони своє натхненно «Клим дома — Хими нема», коли все над селом і над нашими балками буде сповнене якоїсь чистоти, злагоди й святковості, — Заболотний-удівець такого дня, зоставшись вдома з своєю донечкою, дістане їй із скрині найбільше родинне багатство — квітчасту кашемірову хустку, розгорне й поважно в руки подасть:

— Запнись маминою, Ялосовстко.

Запнеться дівчинка слухняно, обів'ється материною красою й сядо біля верби перед батьком, що довго-довго буде на неї дивитися, вдивлятиметься пильно, і ми знаєм — чому: в цій хустці Ялосоветка викапана мати.

— Мама твоя так цю хустку любила...

Сидить на призьбі, дивиться па той живий портрет, па єдиний образ коханої дружини, залишений його життю, і слухає, як на дзвіниці в щодалі наростаючому темпі калатають, видзеленькують Климові дзвони. Ось вони ніби в жаркий танець пішли, наші дзвонята, квапляться, розганяються дужче й дужче, весело й святково вимовляючи весняній Тернівщині:

Клим дома — Хими нема!

Кленькають, климкають, видзвонюють весело, танцюють на дзвіничці дедалі хутчій, викликаючи своїм танцем-змаганням добрі усмішки в усіх кутках села.

А десь згодом Ялосоветка потайки дозволить і Кирикові запнутися маминою хусткою: «І ти в ній теж на маму схожий... Брови — як у неї...» Хоч маму вона навряд чи й пам'ятає...

Відклемкають, відбомкають великодні дзвони і почнуться знов будні. Батько Заболотних прилаштує у повітці верстак, тільки не ткацький, що цілу зиму гупав у хаті, а столярський, і неквапом, день у день він майструватиме вікна та двері людям, а ми з Кириком, як і торік, знов опинимось в ролі пастушків у степу. Всі при ділі, і навіть для Ялосоветки знайдеться робота, її домовлятимуть слобожанські жінки стерегти на левадах полотна, розстелені для вибілювання, наглядати, щоб по них гуси не ходили, не полишили лапчасті свої сліди. Щодень самітнітиме Ялосоветка біля тих полотен, а в спеку дівча сховається в затінку верби, сяде і, схиливши голівку, в позі маленької мадонни з подарованою латишем глиняною лялькою на руках, колихатиме її та стиха квилитиме писклявеньким голоском:

Запрягайте коні в шори, коні воронії!

Та й поїдем доганяти літа молодії...

Заболотний не зводить очей з полотна автостради, мабуть, витає і він думками десь там, у наших балках солов'їних. Може, і йому нагадало це гудронове полотно ті далекі тернівщанські полотна, що кожного літа біліли, вистелені по наших левадах, — аж звідти біліють вони і зараз крізь завію часу... Наткані за зиму, зійшли з верстака сирові, грубі та негарні, ще їх треба золити, а побувавши в жлукті з попелом, визолівши, день за днем вибілюються на сонці, доки із сірих стануть білі як сніг, а Ялосоветка їх стереже та квилить над ними вже про того, хто із нею «на рушничок стане»... Блищать смуги полотен, вдень аж сліпучі, і якби тоді хто з літака глянув на них, навряд чи й догадався б, що то за таємничі знаки біліють пасмугами на зеленій землі. А то все біліли ночі недоспані наших матерів, то набирались чистоти від сонця чиїсь посаги, майбутні рушники, квіттям вишиті знаки чиєїсь долі...

Чути поблизу тиху, ніби з далечі літ долетілу мелодію — це Заболотний щось там мугиче над кермом...

— Як це сказано, — обертається він раптом до мене, — доганяти літа молодії... Чиясь душа зуміла ж отак виспівати себе...

Купальське вогнище палахкотить серед синьої сутіні наших левад, дівчата у вінках круг голови — то на ниточці нанизано в кожній пелюсткاته квіття рожі, що росте в багатьох біля хат. Навіть і менші дівчатка-піддівки шмигляють тут, збуджені, задихані, вони теж у вінках, очі блищать, ці кози бояться, що ми будем ганятись за ними та обриватимем з них вінки, бояться і водночас ждуть цих хлоп'ячих жартівливих нападів, але поки що ми їх не чіпаєм, хай стрибають і Катрусі, й Одарочки через вогнище, де й ми один з-поперед одного виказуєм свою відвагу та спритність, а потім, розпалені, з пообсмалюваними бровами, будем ганятись в блискучій темряві за нашими юними подругами, жарко жалитимем їх жаливою по жижках, а вони, пірнаючи в гушавінь левад, верещатимуть злякано й весело, аж заклично. Чи спромога котромусь із сучасних відчутії всі чари нашої літньої тернівщанської ночі, всі оті грай-пустощі по балках серед віття верб та зоряних калабань, серед заростей, де було так гаряче, аж задушливо від пахіння любистків-м'ят та

схвильованих віддихів ще не вимовленої любові? Як тропічно було в тій розпашілій п'їтмі, в пахощах зілля хмільного, де юні пругкі й жагливі вуста лепетали навстріч щось сум'ятне, безтямно-щасливе, як перша пристрасть...

Чому все те — і дитячі пустощі, й чийсь недитячі пристрасті — так міцно зберігає душа? Пломінь купальських вогнищ, гострий вереск дівчаток, що випорскують з-під жаливи, ночі перших, жарких до нестями освідчень — все це для чогось потрібне тобі? Оті колодки, де одні хмеліють у співах кохання, у танцях з пилюкою, а менші тим часом, вкрай розпашілі, шугають по хащах, літають по темрявах, мов блискавки...

Пуди конспектів, гори проштудійованих посібників не багато залишили після себе. Але чому досі чуєш, який пахучий був той новенький буквар, що тобі видали в школі? І читанка, що зветься «Вінок», вона теж незрівнянно пахла. А перший «Кобзар», що потрапить тобі до рук, і перші рядки, що западуть у дитячу душу на все життя: «Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла?...» Був то світ, де все ставало відкриттям. Струми якісь живлющі струмують на тебе звідти, і все тамтешнє ніби промениться, світиться чимось неземним, як ота райдуга, що після дощу заграє барвами, беручи воду в мокрих наших балках, — нам дуже кортіло підгледіти, як саме у вербах вона воду бере.

— Біжим! Підгледимо райдугу зблизька!..

Так нам хочеться підступитись до неї на коротку відстань, руками обійняти її семибарвний стовп... Хтось із дорослих остерігає:

— Не біжіть туди, бо райдуга й людину у хмару потягне!..

Але ж після такої застороги нам ще дужче кортить! Як би там було нам у хмарі, куди б нас райдугою потягло?... А семибарвна все бере й бере воду десь зовсім поруч, у скупаних дощем розкошистих вербах Заболотного, ми чуєм, як аж шумить та вода потужним струменем угору, жене себе в небо, щоб через скількись там часу знову пролитись на нас ласкавими рясними дощами, від яких одразу і рослини, й діти підрастають. Завдяки райдузі, небо й земля поєднались, висока брама її вже й при сонці за мокрою зеленню левад на синій тучі цвіте, вигляд райдуги чомусь нас хвилює, з'явилась — і ніби повеселішав світ! Все так до ладу в природі, так усе згармонізовано — жоден би винахідник краще не вигадав! Літа без райдуг, зими без колядок, весни без солов'їв та без вишневого цвіту — то настане пізніше. Зазнаємо стану, коли зупиниться самий рух життя. Крім горя, ніщо не ростиме, Птахи співучі не прилетять, крапля дощу благодатного з неба не впаде — тільки чорні бомби падатимуть звідти з сатанинським виттям... Кінець усьому, непам'ять, небуття? Тупе, звандалізоване існування? Та, виявляється, не так просто спустошити душу людську, виявляється, й після всіх жахів у ній незруйнованим може зостатися те, що було: і юнь, і співи, і цвіт вранішньої зорі, і семибарвна райдуга в росистому небі над Тернівщиною...

Глава X

Донині лишається для нас таємницею, від кого воно вродилося, безвісне оте Настеня. Не були ми й тоді такі темні, щоб вірити, ніби дітей знаходять у капусті або що їх лелека приносить на крилі. Сільські діти рано долучаються до того хвилюючого світу, де панує кохання. З вечора допізна гасаємо по всіх кутках села, де під будь-яке свято танці, гулі, де земля двигтить та куриться від гопаків та польок. Бачимо красунь наших слобідських, розпалених, розшарілих, що тільки й ждуть чийогось доторку, знаку, ждуть тієї хвилі, коли можна нарешті відбитись від гурту і йти в найдаліші садки ночі, в левади, в балки, щоб там слухати солодкі слова юнацьких освідчень, пити хміль кохання, жажку його таїну. І ми, дівчата, шастаючи збуджено по кущах, краєм вуха теж ловимо нічну мову любові, чуємо слова такої ніжності, що їх ніколи не ночуєш удень... А ця красуня Винниківна і на танцях лиш вряди-годи з'являлась, і на рипучих колисках не вигойдувалась, де дівчата слобідські, вхопившись за вервечки, щовеликодня йойкають та віють спідницями в небесах. Ні з ким Надька мовби й не відлучалася в ті нічні росяні верби та левади, де парочки замлівають в обіймах, а от вродилося ж у неї, з'явилось від когось на світ.

Ще як училась на фельдшерських курсах у Полтаві, закохалася нібито в якогось там майстра-верхолаза, красеня з городян, котрий верхи золотив на дзвіницях, брав для таких робіт разом із своїм батьком та братами підряди по цілій окрузі. Сміливості майстрові тому, видно, не бракувало, лазив у небо хоч на яку височінь, аби тільки добре платили. Кочували вони своєю родинною артільлю від дзвіниці до дзвіниці і за домовленістю з громадою там баню фарбували, там золотили чи замість іржавого наново прогартований у кузні хрест насаджували на найвищий шпиль. А коли в Козельську, де монастирське, кругле, як пантеон, приміщення відходило під райклуб, вирішено було якраз навпаки — хрест з найвищого купола скинути, і шукали для цього діла сміливця, то полтавський жиган-верхолаз і тут запропонував свої послуги, щоправда, ціну, кажуть, за це загилив фантастичну. І таки видерся на ту страшну підхмарну височінь, і хреста звідти таки пошнурив униз, а па оголенім шпилі, на самім його вершечку, як запевняють очевидці, став па весь зріст, та ще й па п'яті обкрутивсь! То вже для форсу, щоб розважити публіку й показати, який він удалець. Так чи не так, а з

Надькою нібито в нього йшлося до шлюбу, та чомусь не склалося щастя: чи він, виявившись гультьєм, її ошукав, чи вона сама від нього відкинулася. Одне слово, не довчившись, повернулася до батька з малям у пелені. Без сумніву, знайшла б і тут її чиясь любов, але ж Надька не з тих, що кидаються будь-кому в обійми...

Всій Тернівщині відомо, що за Надькою мре Олекса-баламут, найзабіякуватіший з усіх наших парубків, хоча Надька і його відбрила, сказавши якось увечері на колодках, що не махновка вона й душа її до розбишак ре лежить, — при цьому вона спокійно відстороняла його обійми, бо, крім усього, мовляв, ще й п'яних терпіти не може.

— Все ждеш? — гудів тоді басом Олекса. — Досі, мабуть, того виглядаєш?

— Кого виглядаю, то вже моя воля... Ми так і не дізналися, про кого йшлося, хоч Олекса весь вечір дошкуляв Надьці своїми ревнощами до котрогось того невідомого та набивався проводити додому. А, власне, чого в'язнути? Сказала ж: «Моя воля...» — хіба не ясно? В кожному разі ніхто з нас не осуджує Надьку за невідому її любов, а що вона в неї виявилась нещаслива, то це тільки посилює наше співчуття до покривдженої, — наші симпатії цілком на Надьчиній стороні.

І аж ніяк ми не віримо в лементи та гвалти баби Бубирончихи, що колись, кажуть, сама відьмувала, клубком котилася посеред вулиці, коли котрийсь із парубків найпізніше повертався одинцем додому, а тепер ця особа кляне Винниківну на всіх перехрестях, ревнує до неї свого сина, геть несамовитіє, загледівши Надьку, здалеку лементує, що причаровує вона, мовляв, її дитину приворот-зіллям, хоче переманити молодого Бубиренка до себе в приймаки, щоб його шапкою та чужий гріх прикрити. Довготелесий, носатий цей Бубиренко пирає в сільраді і заодно відає в нас хатою-читальнею, він носить широке синє галіфе, хоч ніде й не воював, наші дотепники тернівщанські, дядьки Віблі та Грицаї, зібравшись на толоці, чомусь називають його Антидюрінгом — слово для нас незрозуміле й смішне. Пильно Бубиренчиха оберігає свого Антидюрінга від усіх можливих невісток та спокусниць, вважаючи Романову Надьку найнебезпечнішою, будучи певна, що цій від батька відоме всяке чаклунське зілля і що здатна Випниківна хоч кого привернути па любові. Якщо вірити Бубиренчиси, то є такі, що бачили, як ночами, розпустивши коси, бродить Винниківна серед степу в самій сорочці, никає довкруг хутора, мов біла мана, то ж виглядав когось, щоб привернути, спокусити, оженити на собі, а кого? Не інакше, як бабиного молодця в галіфе. Бубиренчиха щодо цього не має найменшого сумніву.

Чарує Винниківна її сина нібито всякими чудасіями, але перевагу віддає отому найзаклятішому безвідмовному способу: висмикне потай нитку в парубка з галіфе, заліпить у грудочку воску, кине в найжаркіший вогонь і давай примовляти: «Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь отой віск! Щоб твоє серце за мною так топилася, як отой топиться віск! І щоб ти мене аж тоді покинув, коли знайдеш у попелі свою ниточку з галіфе!»

Іноді, коли Надька, вбрана по-святковому, в туго заплетених косах вінком, вимитих перед тим в канупері та любистку, приходять до крамниці купити сірників чи солі, Бубиренчиха, мов з-під землі виринувши, чорнороте накинеється на ненависну їй степовичку, стане поганити її лайкою та образами привселюдно. Сяка-така безсоромнице, хочеш опоїти сина мого чарівницьким дурманом, бач, і зараз напахтилася чимось, хіба це любисток, хіба це канупер? Чистісіньке приворот-зілля, від нього хоч хто зійде з ума! І щоб до краю зганьбити Надьку перед людьми, зчинить гвалт на всю Тернівщину, ніби сама заставала розгульницю в себе на леваді, коли вона аж із степу прибігала до молодого Бубиренка на побачення, цілу ніч з ним, гологруда, траву толочила і на сіні качалася, безсоромно світючи білим тілом до місяця, умліваючи біля парубка у своїх розпусницьких любощах.

— Таж то не вона, — пробували внести ясність чоловіки, тернівщанські наші справедливіці, — то, бабо, озерянська бублейниця сіно ваше розтовкла, коли до батюшки Приїздила... Тій усі гріхи відпущені...

Але Бубиренчиха глуха була до всіх свідчень:

— Ні, ні, то якраз ця була! Сміялася ж! Я її признала, хоч вона і втекла, тільки косами війнула!

— Та не тільки ж у Надьки коси, — брали під захист Винниківну дядьки.

— Захищайте, заступайтесь, сіль вам у око! — гримала баба й на них. — Вам усім хвойди подобаються... А ця ще й смішки строїть. Куди ж пак цяця, ніхто її не торкни, наче й не вона ночами моему синові па шито вішається!..

— Навіщо мені ваш син? — казала Надька з спокійною, гордовитою усмішкою. — А любов якщо й була, то не з ним...

— Аз ким? — аж шию витягувала баба.

— Не вам про те знати.

Начебто бабині гвалти не дуже й доймають Надьку, та все ж, видно, на душі їй ставало нелегко, бо можна було помітити, як у її карих навіть сльозинки бринять, коли вона, розшарівшись, якось невидюче ішла толокою у бік степу, неприступна ні для кого, і від образи й нас не впізнаючи, її малих вірних друзів.

— Коси обнесу! — погрожувала навздогін Бубиренчиха. — Здумай тільки ще раз уночі на леваду прибігти!..

— Кому треба, той сам до мене прибіжить, — чулось у відповідь.

Не озираючись, Винниківна віддалялась у степ, ще більше випростана, сердито окутана у свої, вже ніби й на всіх пас розкинуті гордоші.

Однак не тій, що поганила Надьку, було похитнути дитячі наші почуття: ми й далі вірили в те, що раніш, вірили кожному Надьчиному слову. Бо якщо кому й віддала Винниківна своє серце, то ніяк то не міг бути бабин Антидюрінг, неженьба й пустомолот у невідомо звідки добутому галіфе, що капелюшилось до колін і так нещадно висміювалось тернівщанськими сатириками під час їхніх щонедільних сидінь під гамазеєм на толоці. Не міг це бути й Олекса-баламут з розірваною губою, що волоцюжить по світу, на цілі тижні зникає кудись із Тернівщини, а повернувшись, береться знов за своє, на храмових празниках розквашує носи хутірським буцмарям, надто ж коли хто з них посміє зачепити Надьку якимось натяком чи бодай позаочі неповажливо відгукнеться про неї. І хоч сам Олекса після поєдинків повертається в свої глинища тож заюшений кров'ю, а вмиється — і вже веселий, бо ж бився за Надьку, дарма що вона не приймає його кохання. І чи й прийме коли, сказано ж — душа не лежить.

Чи не за ці вічні бійки на храмах та ярмарках і наліплено терпівщанському забіяці кличку: Олекса-баламут, або ще Олекса-бандит. Дарма що в банді він бути не міг, бігав ще в недолітках, коли степовим нашим шляхом на Вигурівщину курява куріла — безліччю тачанок, суцільною хмарою «ішли махпи»! І сам той отаман патлатий із Гуляйполя, якщо вірити самовидцям, сидів у тачанці, диктуючи на ходу черговий свій до України анархістський маніфест, а краля-секретарка, в портупелях, з відтятими косами, з цигаркою в зубах, тут же відклацувала його сатанинські слова на машинці... Не потягло тією хвилиною Олекси, не втрапив і до загону комнезамівських партизанів, де побував його рідний дядько Мина Омелькович, який відзначився найбільше обшуками буржуїв у Козельську, де одного разу нібито цілісіньку ніч кидав гирями в череватого крамаря, вимагаючи зізнатися, де в того заховані золото, персні та сережки, — всього цього Олексі вже не дісталось, і він марнує тепер свою силу па ярмаркові бійки та байдикування. Живе вдома й не вдома, то зникне, збезвіститись враз, і довго його не чути, то в храмовий день з'явиться несподівано, і тоді вже ми, хлопчакі, гайда мерщій па толоку, там Олекса з хутірськими б'ється! Біла сорочка наче в рожах-квітах палахкотить на всі груди — то вона забризкана кров'ю, і обличчя заюшене, й зуб виплюнув, а проте веселий. З ким бився? За що? Не завжди й самому ясно: бивсь, та й усе.

Коли, захмелілого, треба його втихомирити і коли навіть Міні Омельковичу не вдається погамувати буйняка-небожа, тоді кличуть від музики Надьку Винниківну, котра цього дня ради свята аж цвістиме серед наших слобідських красунь у рясному, в кілька разків намисті, з ягідками коралів-сережок у маленьких вухах, що ледь виглядають з-під темних запашних кіс. Нехітьма вийшовши із святкового натовпу, тільки гляне Винниківна на цього страшного для всіх розбишаку, щось там, прихилившись, коротко йому шепне, і Олекса одразу стає шовковий, берить тоді його попід руки, хлопці, й ведить, упокороного одним Надьчиним словом, додому вмиватись.

— Тож хіба не чаклунка, не зоряною водою хіба опоїла, якщо він миттю никне отак від її півсловечка? — не проміне Бубиренчиха й це поставити Винниківні на карб.

Удень на храмовім святі Олекса з'являється в білій, з топкого полотна сорочці, яку мати вибілила йому, і та сорочка аж сяє на ньому, вабить чудовою мережкою, тільки ж рідко буває, щоб не взялась материна мережка отим квіттям свіжої крові та не викачана була в пилюці¹⁴. Зате проти ночі, збираючись на гуляння, Олекса неодмінно одягне шкірянку — єдине своє багатство, і хай ніч буде зовсім по-літньому тепла, Олекса й тоді з'явиться на танцях у своїй чортовій шкурі, ходить, поблискує хромом, наче якийсь командир. Знов чогось шукає — бійки чи, може, любові...

Пробував іноді Мина Омелькович наставити задираку на путь праведний.

— Що хутірським по храпах даєш — це добре, — розмірковував перед небожем, — ще більші чіпляй їм ліхтарі під очима, щоб далі бачили, — а от куди ти з дому, босиле, щезаєш? Голота з голот, червоного партизана родич, а яку лінію взяв? Невже й справді з циганами братаєшся? Вони ж усі конокради!

— Коней і я люблю, — осміхається Олекса своєю розірваною у бійках губою.

— Махно теж любив, а де він тепер? У Парижі буржуям чоботи чистить!

— «Віддай мені Марину, я тобі Полтаву віддам!» — замріяно вимовляє Олекса крилату, багатьма ще в цих краях не забуту фразу, що її під час громадянської нібито було відстукано із штабу Махна до генерала Шкуро, коли вони чварились за якусь там красуню-полубовницю. — Скажіть, дядьку, ви хоч раз бачили гуляйпільську його любов?

¹⁴ Якщо супротивникам вдасться Олексу повалити.

— Відчепися, слухати про того бандита не хочу! — сердився дядько Мина, за звичкою якимось накриво вивертаючи в'язи. — Продавсь капіталу! Гуляйполе на Париж проміняв! То, по-твоєму, щастя?

— Я наші глинища та левади й на Париж не проміняю... І щастя моє десь тут ходить з косами не обскубаними, як у махновок, — казав Олекса, затуляючись від родича загадковістю своєї рваної, розбишацької усмішки, з якою він так і вивіється з села, щоб лише згодом зринуть десь на соколянському або на козельському ярмарку.

Та хоч відвагою Олекса й захоплював нас, хлопчаків, хоч ми послужливо й зливали йому воду на руки, коли він під голосіння матері змивав із себе свою власну за-біяцьку кров, все-таки щось нам підказувало, що не пара він Надьці, і не тільки тому, що вона красуня й освічена, а мала б покохати ось такого розбишаку, конокрада, волоцюгу, що до ладу, мабуть, і розписатись не вміє... Ні, просто іншим уявлявся нам той, кому б випало щастя постукати в Надьчине вікно й кому вона віддала б своє серце. Такий невідомець мав бути винятковим лицарем із лицарів, красенем із красенів, ось до такого хай би вона й серед ночі вимайнула із свого степового вікна, хай і з розпущеними косами блукала б з таким по росах свого райського саду чи навіть у тернівчанських левадах по травах качалась, п'ючи його поцілунки під зорями коротких літніх ночей...

— Ми тоді, хай навіть більше інтуїтивно, але почували, що вона не для нього, — кидає Заболотний від керма, і ця давня історія чомусь починав нас хвилювати. — Хоча яку силу пристрасті носив у собі той наш Олекса!

— Все, що він викоював, всі оті бійки, пригоди, волоцюжництво, здається, диктувалось одним тільки бажанням — повернути Надьчине серце, викликати в ній взаємність і захват.

— Свою недосконалість перед Надькою хлопець, видно, в душі визнавав, почував її недосяжність для себе, і все ж таки не відступався, надій не втрачав, треба віддати йому належне... Сильна, колоритна натура. Самородок, як і Роман Винник, тільки Олексина енергія спрямувала себе в інше річище: ярмарковий майдан найчастіше ставав ареною його подвигів, а ті ярмарки в нас чомусь майже завжди кінчалися кров'ю... Пригадуєш, як тоді в Соколянах?

— О, то пам'ятний ярмарок...

Соколяни — сусіднє з нами велике торговите село над Ворсклою, де під ярмарчище було відведено півстепу рівної рівнини, що кінчалась глибокими обривами-кручами, утворюючи щось схоже на величезний каньйон. Страх і глянути з урвища вниз, де на самому дні каньйону сріблиться Ворскла, клубочаться верби, біліють хатки соколянські, — аж дивно, як звідти люди видираються сюди, на цей горішній степ, на безліччю ніг утрамбовану ярмаркову толоку. Не кожен і підступиться до кручі, щоб заглянути вниз, голова може запаморочитись, а зате на горі кипить і вирує ярмаркове життя. Який тут рух, який грай-гомін лине далеко у степ, де курява стоїть до неба!

Щоб когось з малих взяли на ярмарок, це треба було заслужити, заздалегідь велися переговори, хто за тебе пастиме того дня, — і якщо такі завтра беруть тебе, то знай: ти заробив, це неабияка тобі винагорода й честь за пастушачі твої труди.

На ярмарок виїжджаємо рано-вранці. Ще й сонце не зійшло, небо ще тільки грає зорею, а звідусіль, всіма степовими шляхами суне й суне люд, піший і кінний, торохтять вози, риплять гарби, на весь степ клекочуть, аж співають колеса гойдливих ресорних тачанок. Музикою коліс повнився степ! Музикою м'якою, переливчастою... Та чайки — то був особливий витвір степового життя, для нас то було втілення прудкості й граціозності, то вітер, поезія, краса, бо ж і батько Заболотних разом із своїм другом-латишем літав десь у таврійських просторах на невловній ворогами кулеметній тачанці, хоча в Тернівщину обидва добувалися пішки. А тачанки теперішні несли на собі познаку інших чийось пристрастей, тут змагалися честолобство, пиха та чваньковитість розбагатілих хуторян: у кого дзвінкіша? В кого квітчастіша? На чий плавкіші ресори? Чий коні несуть скаженіше? Ці новітні тачанки виходили з-під рук майстрів десь у Чаричанці, у Нехворощі, Кобеляках або і в самій Полтаві, десь там у кузнях кували для них ресори, гнули обіддя коліс, малювали червоне трояндове квітття по смоляно-чорному лакованому тлі! Недалека від нас комуна «Муравей» теж почала робити свої тачанки, і до цього важливого ремесла, що вважалося гордістю комунарів, останнім часом залучено було й Заболотного-батька та Яна Яновича, котрий виявився неабияким майстром по ресорах, хоча й свищиків своїх не забував, фірма його в наших глинищах процвітала, як і раніше.

Отже, поспішаємо на ярмарок, в круговерть його розбурханих пристрастей. Сила нашого устремління вперед, до ярмаркових видовищ, аніж не менша була тоді, ніж зараз, коли в потоці блискучих машин мчимося чимдуж до шедеврів багатющої картинної галереї, щоб постояти перед образом Мадонни, котра може виявитись тільки віддаленим варіантом образу тієї, що її нам відкривало колись життя і так розкішно творила, домальовувала дитяча уява.

Живопис ярмарку поставав перед нами, такий розмаїтий, бурхливий та розгонистий, ну просто як монументальні творіння мексиканців! Ще зі шляху нам видно ярмаркове трірище, величезну толоку, що вся захрясла возами й котить далеко над степом свій гомін... Посеред ярмарку височить сферичне шатро каруселі, воно барвисте, з китицями та дзвіночками, цілий день його розкручуватимуть, ганятимуть місцеві

хлопчаки, а якщо випаде щастя, то допустять і тебе до вирла: тричі покрутиш — раз покатаєшся! Той катається, а той уже під кущем векає, занудило від крутьби, знемагає від перенасолоди.

На перевернутій бочці стоїть чоловік, крикун довгоший з коробом на грудях, папугою на плечі, і рівним, ніби заведеним, проте далеко чутним голосом закликає люд:

— Гей, коноводи, воловоди, гречкосії, люлешники, селяни, городяни! Крамарі, шинкарі, дьогтярі, шевці й кравці, шаповали, коновали! Проїжджі, прохожі, миряни ціігапи, всі добрі люди, а сходьтєся, сходьтєся на забаву! Ілюзії показує, судьбу продсказує іноземець із Франції Маловічко!

А поруч:

— Налітай, налітай! Горщики, миски, мальовані, полив'яні, цяцьковані! Візьмеш макітру — не впаде од вітру! Горщик без здачі, ще й свистунець на додачу!..

Цілими ватагами вештаються цигани, зляскують батіжками, запально сперечаються, торгуючи коней, причіпливо оглядають їх, гнідих, вороних та чалих: роздирають їм роти до останнього кутня, хапають за хвіст і закручують його аж па спину коняці, промацують сухожилля, б'ють шкапину кулаками під ребра, аж поки з господарем долоня по долоні: лясь! Лясь! Зійшлися! О'кей!

Але бракує на цьому ярмарку ще когось, неповний якийсь він сьогодні... Олекси-баламута нема. Де ж він? Що сталося? Якби знав, що Винниківна тож тут, неодмінно з'явився б, ради неї утнув би щось таке, що весь ярмарок струснуло б, адже ради Надьки шибайголова наш піде на все, ради своєї любові будь-яка фантастика буде йому під силу!

Тож як це, щоб ярмаркувалося сьогодні без нього? Одначе, гей коноводи, воловоди, люлешники, гречкосії, слабодухі й безстрашники, гей усі добрі люди, анумо дивітьсє он у той бік!.. Наче вітрець перед бурею — таке щось пробігло, прошелестіло по натовпах:

— Олексу терпівщапського ловлять!

Не було, не було, і ось він є: як з-під землі вродився, щоб збаламутити увесь ярмарок, там десь серед моря голів, серед грай-гомону людського чути все дужче:

«А держіть його! А ловіть!» І вже люд, кинувши торг, витягує шії в тому напрямку, обличчя в багатьох напружено веселішають, бо що ж то й за ярмарок, де нікого не ловлять, не б'ють?

— Гуляй, душа, без кунтуша! — чути розгонистий вигук над людьми та кіньми, а ця душа знов забризкана кров'ю, сорочка роздерта, чуб розкуйовджений, ця ось душа з гиком бандитським, з веселим відчаєм у вічу летить стойма в тачанці, запряжений не знати чиїми кіньми, піна клуб'ям летить від сталевих вудил... Віжки до краю напнуті, Олекса тримає їх у руках, а так паче в зубах, зуби раз у раз біло поблискують — він сміється! Ткана магір'ю біла сорочка вся кров'ю заквітчана — уже встиг... Летить наосліп, коні — як звірі, жене їх, а куди? Невідомо, як він опинився на тачанці, на одній із тих розмальованих, що з квітом та дзвоном поспішали ранком на ярмарок, співаючи колесами па весь степ? Не інакше, як силою видер її разом з кіньми в котрогось із тих, з ким бився на храмах та ярмарках і яких ненавидить не менше, ніж вони його. Вони для нього — то все кровопивці, кугути, жмикрути хутірські, гнойоїди, а він для них — бандит, злидарчук, голота з голот, босяцюга слобідський, найненависніший з усіх, хто є на землі. І ось видер тачанку чинюсь, реквізував назовсім чи покатались «позичив», віжки туго на руку накрутив і жене, розжохкує безупинним бадьорим гійканням вже й без того осатанілих коней, жене та гукає до ярмарку: «Розступись! Розлетись!» — а загледівши тернівщан, хвацько стріпує чубом, веселіє до нас перерваною губою:

— Перекажіть Надьці, що бачили мене! Скажіть, що я сміявся!

Найбільше, видно, йому хотілось, щоб і вона побачила, як він ось зараз стойма летить у тачанці, його тішив, забавляв самий ефект вибуху, вся оця колотнеча, захват гречкосіїв і лють хуторян, на очах яких витворював свій шалений спектакль, де головним героєм була його власна персона, розбишацька його зухвалість. Без сумніву, володіло ним під цю хвилю не власницьке, а скорше артистичне почуття, бажання покрасуватись перед тією, яка, можливо, теж десь тут із своїм батьком-бджолярем загубилась серед ярмаркової веремії. Щоб людей не топтати, Олекса правив коней побіля ярмаркового натовпу, гнав окрай, де було просторіше, віддавався своїй розвазі самозабутньо, а що за ним юрмою біжать переслідувачі, це тільки піддавало йому жару! З кіллям та піднятими люшнями звідусіль біжать, тюкають, перегійкуються смертельні його вороги, всі ті озвірілі, задихані, на чюю власність зухвалець слобідський зазіхнув і якому вже наперед від них визначена судьба — самосудом порішити бандита на місці. Вони бігли йому навперейми, відтискували безтямну його тачанку до круч, намагаючись оточити, бо ж звідти він нікуди не втече, прірва соколянських глинищ муситиме його спинити, ось там він уже потрапить під їхні кілки та люшні. Олекса ж гнав свою квітчасту тачанку далі, здається, без усякого ляку, кидав сміливі погляди понад ярмарком, видно, таки сподіваючись загледіти кохану свою поміж людьми. Та замість красуні Надьки він бачив роздерті в криках куркульські роти, спітнілі пики та підняте кілля, — це їм датися в руки? «А дзуськи!» — гукнув він глумливо до своїх убивць і погнав буйногрових ще дужче, хоч добре ж знав, що перед ним ось-ось постануть глибочезні урвища. Він мовби вирішив, кинувшись з височезної кручі, єдиним духом перемайнути через прірву, через сяючу Ворсклу вниз, птахом перелетіти той, ніким ще не подоланий соколянський каньйон.

Переслідувачі вже наперед тішили себе картиною близької розправи, уже їхня мстива уява, певне, бачила на дні глибокої прірви строчену купу того, що тільки-но було нашим одчайдухом Олексою, летом та гвалом було його дикої квітчастої колісниці... Одначе не дав їм Олекса такої потіхи: в останню мить перед самісіньким урвищем він, віжки круто рвонувши, коней від прірви зумів відвернути і, промчавшись понад безоднею так, аж наче праві колеса, не маючи вже під собою землі, порожньо промигтіли в повітрі, після такого ось неймовірного розвороту, Олекса спрямував свою колісницю в степ, де одразу ж до нього приєднались його друзі-цигани, і не минуло хвилини, як за їхніми шарабанами тільки пилюка хмарою встала десь на Козельськ.

Скільки пізніш пережитого, може, навіть страшнішого, встигло розвіятись, розгубитись на життєвих наших дорогах, а цей епізод чомусь душа зберегла, з-поміж інших відібрала, і вже ось тут, у крайсвіті, на бетонах цих надшвидкісних трас, зараз у всій жаркості яскравіє нам той соколянський ярмарок, його буйний, кривавий живопис.

Збаламутивши ярмарок, зник Олекса ніби назавжди, але для нас, хлопчаків, зник не безслідно, бо відтоді щораз, коли в нашій степу заходитиме гроза і ми, пастушата, будемо позиркувати з-під полукіпка на хмари, що сунуть із-за Вигурівщини на нас, чорні та білі, може, навіть градові, щораз, як блисне, як грякне в тих хмарах, так, що й степ задрижить, неодмінно при цьому нам чомусь уявляється Олекса, здається, що то якраз він стоїма в тачанці гасав оце по тих насурмлених хмарах, перелітає своєю колісною з грізної чорної хмари та па сиву, аж градово-білу, гукаючи через усе небо до нас:

«Перекажіть Надьці, що бачили мене! Скажіть, що я сміявся!»

Пропає, не бачити нам більше Олексії, так думалось, одначе через якийсь там час він знову вимайнув на нашому обрії. В Озерах з'явився, де того літа мандрівна артіль майстрів взялася підновити дзвіницю, обдерла проіржавілу баню на ній, полатала та й знов обшивала, не перестаючи дивувати людей своїм безстрашницьким умінням. Отам після тривалої відсутності й виринув знову Олекса, доставши притулок у своєї озерянської тітки по матері. Стоячи внизу, подовгу спостерігав роботу майстрів нагорі, ні з ким у ті дні не бився, стримував свою забіякуватість, майстрам деколи виявляв свою шану в той спосіб, що пропонував котромусь закурити, хоча всі вони — батько й п'ятеро його синів — тютюну зовсім не вживали. Мав ще звичку Олекса з місцевою дітлашнею, блукаючи коло церкви, шукати собі розваги біля тих небезпечних ям, в яких гасилося вапно для ремонтних робіт; за відсутністю таких речей, як порох і динаміт, що до них цей тернівщанин змалку мав посилену цікавість, став він на потіху дітям заряджати вапном пляшки горілчані, і їх потім розривало вибухами, як бомби, — одного разу ледве очі по повипалювало нашому Олексі.

Потяглась після того душа його знов до Тернівщини. Одного вечора під неділю з'явився він у нас толоці в товаристві тих самих молодих майстрів, що їхнім вапном трохи не обпікся до сліпоти, — привів їх Олекса в слободу до нас на гуляння, бо ж музика тернівщанська і в Озерах визнавалася пеперевершеною. З приводу такого нашестя женихів тернівщанські матері застерігали дочок:

— Ви з тими захожалими кавалерами не дуже... Зайдисвіти, вони всюди женихаються, на словах вони всі нежонаті! Довіриться йому дівчина, а він зірвав вінок і шукай вітра в полі...

Один із тих зайшлих майстрів, красень чорнобровий, стрункий, джигунистий, став першого ж вечора перепитувати дівчат про Надьку Винниківну, цікавився, чого вона на танці не виходить, бо ж у Полтаві гарно танцювала, — і саме його розпитки й навели дівчат на думку: чи не є оце якраз він, Надьчин спокусник?

Кимось той джигун нібито переказував Надьці, щоб вийшла наступної суботи на колодки, але Винниківна на гулянці так і не з'явилась, хоч озерянська ватага разом з Олексою була тут як тут, та ще й напідпитку всі... По озерах тим часом майстри забирались із своїми роботами дедалі вище вгору, ближче до неба, вміли вони те, чого Олекса не вмів, і це, видно, завдавало йому різних думок. Бо щодень частіше задирав баламутну свою голову вгору, де в риштуванні, навіть по підв'язуючи себе, працювали молоді майстри, посилаючи звідти білозубі усмішки вниз озерянським дівчатам. А той їхній джигунистий, найвродливіший серед братів, Іван-чорнобров, котрий завше брав па себе роботу найсмівливішу, найризикованішу, іноді навмисне ставав на зовсім тонюсіньку дощечку, щоб налякати не байдужих до нього дівчат, що зі страху аж ойкають унизу, або для жарту обіймав руками округлу, ще драну, що й хмари крізь неї світились, баню дзвіниці, дивіться, мовляв, який я, чи кому-небудь із ваших вдавалося ось так зловити в обійми хмару небесну?!

Нарешті цибулина бані готова, стирчить над нею шпиль десь у небесах, і вже настає той день, коли буде звершуватись дійство найнебезпечніше — підніматимуть важкий, кутий у кузні хрест па самий вершечок шпиля. Хтось має підняти його, вознести в ту височінь, що від неї в гречкосіїв-озерян аж голова паморочиться, вознести й насадити залізо, важче ніж плуг, па ту зовсім тонюсіньку шпичку, якою шпиль видається людям ізнизу. Кому випаде? Хто візьметься? Бо прийшли ті верхолази, втямивши свою винятковість, вирішили скористатись моментом і заправили ціну просто шкуродерську, на яку озеряни по могли пристати не тільки з міркувань матеріальних, а ще й амбітних, вважаючи, що таким здирством громаду хочуть принизити. А підрядчики в свою чергу затялись, не хотіли поступитись ані копійкою і якраз у день

підняття, зібравши свої інструменти, похилили на Козельськ, сказавши озер'янам на прощання: «Ви за нами ще й туди прибіжите, бо, крім нас, ніхто вам на ту цибулину картуза не надіне». Оскільки ж день визначено було задалегідь і по всій окрузі пішла яса, то людей з такої пагоди зібралося тьма-тьмуца, більше, ніж па ярмарку, з усіх усюд походились в Озера подивитись на це печуване диво вознесіння. А тут, виявляється, нема кому: з тими здирнями в останню мить глека розбито, а місцеві — той боїться, тому не під силу, того жінка не пускає, а тому духу забракло: кому охота ризикувати життям?

Ось тут і настала уроча Олексина година. Згадали про всі його відважні ярмаркові бійки та баламутство, то ж чи не виручив би нас отряха і озер'ян своєю безстрашністю? Жіноцтво оточило Олексу, стало умовляти та вблагувати, пособи людям, бо ж ти той, хто нічого не боїться, і молодій жінки тобі не кидати, а мати он сама тобі дозволяє, хоч і сльози лле! І вблагали. Повело озер'янське жіноцтво Олексу-баламута в найближчу хату, і незабаром вийшов він звідти оновлений, мов наречений чий-небудь, у чистій-пречистій сорочці, і чуб на ньому розчесаний, і тут всі ніби роздивились на цього Олексу, що він же й собою нічого, дарма що губа перервана, високий та ясночолій, рваною своєю усмішкою обдаровує людей, і в очах горять іскри сонця, іскри мужності та відваги перед небезпекою, — а що більше красить юнака, як мужність? У такій пречисто-білій сорочці Олексу мовби ніколи й не бачили, раніше все йому манишка була забризкана кров'ю, а ця яскравіє чистими квітами, таку сорочку вишивають не для роботи, хоч цього дня на Олексу лягла, може, найважча з робіт. Ось уже його, наче молодого на весіллі, перев'язують жінки рушником, аж до землі довгим, вишиваним, з найтоншого, на липневих сонцях вибіленого полотна. Однак перев'язують хлопця не для шани та красування, міцним рушником тим ув'язано Олексі за спину й величезний хрест, ковалями куте залізо, що ваги йому буде, либонь, пудів сто. Наостанку мати Олексина підносить синові до уст маленьку іконку з богоматір'ю на ній — благословляє всіма попами виклятого юнака перед його дорогою в небеса.

Олекса, наче опоєний якимось трунком, стояв урочистий та задуманий перед тією височінню, що її належало здолати. Не озираючись, ждав, доки за спиною чієсь дівочі руки лагідно поправляють па ньому вишиваний рушник, яким уподовж хребта туго прикручено, вузлом завузловапо стопудове, позолотою вкрите залізо, той кутий озер'янами хрест, що за плечима сторчма стоїть, вищий за Олексу. І ми, малі, будши там, намагаючись крізь натовп дівчат протиснутись до Олекси найближче, в якусь хвилину помітили, що герой наш шукає когось поглядом серед людей, помітили, як раптом щось радісне йому промайнуло по зблідлому і якомусь святковому обличчю, не інакше, побачив, кого шукав, — без сумніву, Надьчине смагляве лице змигнуло йому навстріч, змигнуло й зникло серед дівчат у стрічках та вінках! Та, видно, це враз додало йому сили і певності, зміцнило дух відваги, бо аж випроставсь паш Олекса і, ледь усміхнувшись до людей, рушив: була не була!..

— Каскадер, а все тому, що Надьку любив, — втрутилось у наші роздуми дівча, а ми лиш здивовано презирнулись і промовчали.

Мабуть, так ваговите й значливе рушають тепер космонавти до своїх ракет, закуті в скафандри, як рушав тоді він під вагою своєї залізної ноші, такої нелюдськи тяжкої, що аж земля вгиналась під Олексою при кожному його повільному, обережному кроці.

Довжелезна драбина вже чекала його, приставлена до цегляної стіни, а де перша драбина кінчалась, там ждала сміливця ув'язана канатами друга, а за нею — уступами — третя, четверта, і так до самого купола, до найвищого вершечка.

Завмерли люди, ніхто не дихав на майдані, всі стежили за тією людиною, перев'язаною рушником, яка зі схрещеним залізом за плечима щабель по щаблю підіймалась вище та вище, туди, де тільки небо сяяло блакиттю, сяяла височінь. Хто знає, може, й трепетна мрія майбутнього льотчика якраз тієї миті саме тут з чієїсь дитячої душі вперше проглянула в небо, запрагнувши крил? Дедалі меншим ставав той наш безстрашний Олекса, що з баламута став майстром сьогодні, і всі ми відчували, як йому щораз важче дається кожен щабель, і кому знати, чи не пошкодував він, що згодився взяти на себе таку ношу, залізну, страшну, хоча ж і не кожному випадає звершувати в житті, ось так на виднолюдді, свій майстровий соколиний труд!.. Вже Олекси нам ніби й не видно, вже тільки птахом у небі біліє його сорочка, та в'ється чистий рушник, та розтопленим снопом золота іскриться в сонячному промінні те, що юнак возносить до самого вістря націленого в небо шпиля. А хвиля по хвилі вже ніби й сам він тане-розтає у сліпучім промінні, якимось мерехтінням стає наш Олекса-майстер, і вже здається нам, що ніби саме лише проміння золотим снопом вихряться від тієї людини, що від нас, перестрашених на землі, даленіє, у небі зника... «Була не була!..»

А потім — не знаєм, що сталося... Тільки Олекса вже долі, в пилюці лежить, все тим же рушником перев'язаний. Горілиць розпроставсь па своїм згубнім залізі, що аж у землю вгрузло. Люди обступили його, а ми, дрібнота, крізь частокіл ніг теж прозираємо на його обличчя, а воно, таке бліде, таке біле, біліше за те горюче вапно, що, вибухаючи десь тут, пляшки розривало... І такий вродливий лежить він, паш Олекса, ніколи таким не бачили його. Крапельки поту росною блищать на високім чолі, брови, як намальовані, чорніють на смертельній блідизні такого спокійного-спокійного обличчя. Розпластаний у пилюці, повержений, але тепер чимось ніби значніший, він з-під приплющених вій так умиротворено дивився кудись

у високість, де озерянське небо зосталось тепер без нього порожнє, лише із сонця золотим снопом. А нам, дівчорі, страшно, нам аж морозно стає, хоч спека палила над Озерами і в тисняві можна було зомліти. І все ж, затиснуті серед лісу чобіт та босих ніг, ми, малі, очей не могли від Олекси відвести. Дивно, але те, що сталося, чомусь не сприймалось як Олексина поразка, падіння десь звідти ніяк не принизило для нас Олексу, більше того, це трагічне падіння якось аж піднесло його в наших очах... Ні, не баламут, а Майстер на землі перед нами лежить! Уже ні розбишацтва, ні буйнощів, тільки спокій великий та трудова втома завмерли в отій долоні, що спочиває в пилюці, де й козельська ікона валяється припорошена, зі страху випавши в когось із рук... Не вберегла, не захистила й вона!

Тяглася безконечно хвиля загальної очманілості, всі були такі вражені, такі ошелешені падінням Олекси, що не одразу зважились і підступитись до нього, аж поки звідкись мати випірнула і, тихо зойкнувши, впала синові на груди, занурилась змученим обличчям в той чистий-пречистий рушник. Сподівалась, може, останнім зусиллям вдихнути синові життя? Чи, може, побачила тут його ще таким, як був у колісці?

Ось тоді й зомліла Надька в натовпі серед дівчат. Видно було, як голова її знеможено лежить серед стрічок на чиємусь дівочому плечі, блідизна її смаглих щік була для пас такою незвичною, ось-ось, здавалось, впаде, і тільки руки подруг не дали їй, зомлілій, упасти.

Давня історія, але чомусь для нас важливо й це зараз з'ясувати: чому Надька тоді зомліла? Може, відчула перед Олексою свою непоправну тепер провину за те, що відмовила йому в коханні? Що не зуміла раніше розгледіти в Олексі те, що відкрилось їй ось тут, у день його вознесіння? Коли замість розбишаки й волоцюги побачила в ньому, хай і ненадовго, хай і поверженого, але ж таки Майстра, того, хто здатен виявився на щось незвичайне, соколине, — хіба ж не таким лежав він тоді перед нею, перев'язаний рушником, у пилюці...

Те, що, здавалось, повинно б уже й забудь-травою порости, раптом наздоганяє пас на чужій цій дорозі, і ось ми ніби вдруге переживаємо пережите, відчуваючи на собі той вічно юний, нерозвитий світ, звідки все на тебе дихає повнотою життя, силою пристрастей...

«Перекажіть Надьці, що я сміявсь!»

Перемовляємось із Заболотним про ту давню подію, з'ясовуєм подробиці, які чомусь досі не вивітрились із пам'яті, хоча, здавалось би, навіщо, навіщо нам зараз серед цього шаленства хайвею уява знову виносить десь із глибини душі ту мовби раніш і забуту сагу дитячих літ, сагу ярмаркової, назавжди відшумілої України?

Глава XI

Пропливають мимо нас фрески чийогось життя, рясніють у вічу все інші та інші скопища реклам, що лізуть на дахи і навіть вище дахів, зависають у небі й чимось зваблюють вас, умовляють, перекопують, обіцяють вам просто раювання земне, потім знов набігає польовий ландшафт, вдалині на пологих пагорбах срібляться величезні якісь резервуари, біліють вежі невідомого призначення, зведені в мовби мавританському стилі, на декотрих сферичні покриття голубіють яскраво, небесно.

— Загадковістю віє? — завваживши мою цікавість, каже Заболотний.

— З відстані ота найвища з веж нагадує своєю голубою банею мавзолей Тамерлана в Самарканді.

— А то всього лиш силосна башта, — друг мій усміхається. — По курсу ж ліворуч блищать винесені за місто шопінг-центри, сказати б, сучасні ярмарки: ей, миряни, городяни, коновали, шаповали, налітай, налітай!.. Ну, а далі, па обрії, знов, як бачиш, пішла урбаністика, труби, дими... Володіння ентеерівські, і серед них влетимо ми, бентежні, мов бджоли, що шукають цвітоносних лугів», кінець цитати...

Ліду траса, здається, заколисує, русява голівка опущена, та ось, звівши очі на водія, дівчинка запитує, як завжди несподівано:

— Кириле Петровичу, ми сентиментальний народ?

Заболотний вдає з себе іронічно здивованого.

— Ти звідки взяла?

— Ні, ви відповідайте по суті: сентиментальніш?

— Мабуть, що так, надто ж коли ти маєш на увазі оцих ось двох своїх супутників... Нас як наслухаєшся... А, по-твоєму, бути сентиментальним — це великий мінус?

— Я цього не сказала. Просто цікаво знати вашу думку.

— Хоча таки, мабуть, це вада, — розмірковує Заболотний. — Дорослі люди, мужчини, а раз у раз поринають у свої сентименти, розчулено десь витають усю дорогу... Тобі, певне, надокучило слухати нас?

— З чого ви взяли? Побувати там, де стільки сонця, де ночі зоряні... де ночами люди літають...

— А про сентиментальний народ — це в тебе звідки? Батечко просвіщав?

— Не має значення хто, — каже Ліда твердо. — До того ж у мене на це своя точка зору. По-моєму, краще бути сентиментальним, аніж черствим та бездушним.

— Я теж такої думки, — згоджується Заболотний.

— І татко, якщо й казав щось подібне, то зовсім не в осуд вам. А мама взагалі вважає, що сентиментальність не вада — це скорше ніжність душі, пам'ять, любов... Як і мені, їй теж подобається, коли ви з тьотею Сонею щось згадуєте або в два голоси заспіваете оту вашу «Із-за гори світ біленький»...

— О, тобі вона теж подобається? — чути цей відгук про пісеньку Заболотному, видно, приємно. — Акварельна, пелюсткова річ, а от чомусь з естради її ніколи не виконують...

— Будь ласка, розкажіть, — просить після мовчанки Ліда, — що далі з Надькою буде.

— Всьому свій час, Лідо, — відповідає Заболотний, — а зараз послухаймо, що Верховний Коментатор нам заспіва... В нашій становищі, друзі, нам не слід відриватися від реальності. — І він знову вмикає приймач.

Вирушаючи в дорогу, сподівались ми одним ривком вихопитись з кола буденних клопотів, здавалось, усі зв'язки біжучого сьогодення обірвуться враз і поза ними, в дорозі, набудеться щось схоже на абсолютну вільність. Та й хіба не досягли ми, бодай частково, такого стану — стану позачасовості, чогось майже схожого на існування понадбуденне, перенесене в зовсім інші умовини, інші виміри? І все це чи по завдяки жвавим отим пастушатам, що, невідлучно супроводячи нас, понад хайвеєм на крильцях летять і летять! Зовсім мов янголята, тільки що за-мурзані дуже та з виразками на зранених, побитих стернею ногах... Ось кого не перегнати, ось хто ніде нас не покине, не зрадить... Напівміражні образи дитячих літ, вони чимось істотним доповнюють трасу, викликаючи з найдальших володінь душі щось юне й свіже, наче вранішня зоря! То світить нам інша планета. Одначе й планета теперішня, цілком реальна, не полишає нас, знаходить і в цій летючій капсулі б'ююка, де ми сподівались зажити абсолютної вільності. Віднайшла і опікується нами, супроводить тихим плином класичної, сповненої краси мелодії чи меланхолійними негритянськими блюзами, або ж раптом озветься голосом Верховного Коментатора, як ми величаємо між собою невідомого супровідця, що раз у раз м'яко і вкрадливо озивається до нас із глибин ефіру. Намагаємось навіть уявити, який він там є, цей ефірний суб'єкт, мені він, скажімо, вимальовується в образі життєрадісного рекламного молодика, що вдосвіта попихкував сигаретою на одному з хмарочосів, де ми проїздили, — звисока мружився до нас приязно і пускав кільцями справжній дим... Ліді ж невидимець-диктор чомусь нагадує більше Тарзана. А загалом він для нас уже ніби добрий знайомий, голосом, бездоганно поставленим, тоном напівінтимним Верховний Коментатор вивідає нам чергову порцію новин, дарує майже довірливо потік вістей про ті головні найсвіжіші події, якими світ живе зараз там, поза обшивкою нашого авто, поза невщухаючим шумом та свистом траси. Тринадцятирічна дівчинка пограбувала банк. Ровесниця ось цієї, що сидить за спиною в Заболотного, сидить, знову впавши в задуму після нетривалого пожвавлення, й ловить поглядом той пролітаючий, попідобрійний світ. Коментатор передає подробиці. Було ось так: серед білого дня зайшла дівчинка до приміщення банку на людній вулиці, наставила на касирку пістолет і звеліла їй накидати повен кульок банкнотів. Ніби цукерок. І гуд бай, навіть усміхнулася на прощання. Не подумала тільки, що за рогом кварталу її вже зустрінуть озброєні детективи... Голосом рівним, вкрадливо-милим розповідається також про те, який випадок стався сьогодні вдосвіта на хайвеї номер такий-то, де таранили простір невідомі наші колеги по гонитві: в них там стояв туман набагато густіший, аніж на нашій трасі, тож коли один з автомобілів раптово зупинився з невідомих причин, на нього сліпма стали налітати й налітати з розгону інші автомобілі, бились, чавились, як це буває з вагонами під час залізничної катастрофи, коли вони, горойжачись, лізуть один на одного, в самім своїм русі несучи крах...

— По телепрограмі минулого тижня щось подібно показували, — зауважує Ліда.

А ще на іншій дорозі, чуємо далі, швидкохідний трайлер ударив на шаленій швидкості по автобусу з дітьми, удар був такої сили, що крісла разом з пасажирами розлітались увсебіч, їх порозкидало на площі розміром з футбольне поле, — цю останню обставину ефірний тий виділив голосом, сповістив про неї навіть чи не з усмішкою: так, так — з футбольне поле... Вбитих стільки-то, а поранили стільки, лаконічно, зовсім несентиментально сповіщає Верховний Коментатор і переходить до інших новин.

Дослухаємось, чи скаже він щось про те вбивство із милосердя. У вранішніх новинах він розповідав нам цю історію, власне, репортерський звіт про те, як зовсім недавно брат зайшов провідати брата до лікарні, де той лежав спаралізований після дорожньої аварії: розбився з мотоциклом. При падінні бідолаха зламав собі спинний хребет, і надії па одужання нема, оскільки ж тягарем він ні для кого бути по хоче, то сам нібито й попросив брата зробити йому останню послугу... І брат погодився, наступного дня з'явившись в палату відповідно підготовлений, сказав скаліченому: «Заплющ очі, це зараз станеться». Й вистрелив. А тепер правосудці ведуть тривалу дискусію: мав він право так зробити чи ні, буде це злочином проти гуманності чи не буде? І якщо це вбивство із милосердя, то чи слід за нього карати?

— Справді, як тут і вирішити, — сумовито зауважує Ліда.

Джаз ударив! Вискликим гострим вибухом звуків переповнився ефір...

А звідти десь — чуємо: колядують!

Святвечір. Село в снігах голубих, зовсім мов на полотнах імпресіоністів... Святвечір — то подія для всіх. Навіть хто й поговіє, і святих не визнає, і з сусідами чвариться, вічно поюється, — такому цього вечора теж настає передишка... Вогники жовтіють у вікнах, дими йдуть у небо запашні, і ми, чиє життя мішає здебільшого надголодь, тепер з радісним гомоном, ватагами, збудженими, нетерплячими, в лахмітті, у якихось шкарбанах, весело попідвіконню гур-гур!

- Дядьку, благословіть щедрувати!
- Та сьогодні ж колядують?
- А ми вам разом усе!
- Дозвольте! Благословіте!
- Та починайте! Спасибі, що не минули!

Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Ще й грудочку кашки,
І кільце ковбаски!..

І навіть дівчатка, зовсім дрібнота, десь там, у сусідів під вікном, попискують:

Коляд-коляд-колядниця,
Добра з медом паляниця.
А без меду не така,
Дайте, дядьку, п'ятака!

А ті грандіозні наші виходи на хутори, в майже невідомі землі? Коли ще задовго до походу робимо в хаті зірку-звізду на довгім держалні, клеїмо її з кольорового рожевого паперу, та ще так, щоб і згарок свічки можна було поставити всередині — світи, гори, моя зоря!.. Виходимо раннім досвітком, побрели крізь темряву в глибоких снігах колядниці із зіркою, з світлом вогника в ній, то вже не щедрик-ведрик, то вищий клас... А там, дивись ще інша рухається в досвіткових полях ватага, і теж колишеться над нею зізда, світить далеко... Для посипання є в хлопців у кишенях усяка пашниця, все, що вродили тернівщанські ниви, засіватимем — залежно від наших симпатій — кому житом, кому вівсом, кому гречкою, або й навіть пшеницею-українкою, а котромусь жмикрутові хутірському, що влітку над тернівщанськими батрачатами збиткувавсь, тому дістанеться, буває, ще й жменя гороху, до вівса підмішана: шибки та лампадки аж дзеленчатимуть, коли пороснуть від порога хлопці такою шрапнеллю... «Ой, ненароком! Недогледіли!.. Вибачайте, дядьку!»

А от у Романа-степового таких жорстоких жартів ми ніколи собі не дозволяли. В хату його щоразу ступаємо схвильовано, з особливим трепетом ступаємо, як у маленький заповідник краси; з усіх хат хутірських ця для нас найгарніша, в ній завдяки Надьці все аж цвіте! Кажуть, Надьчина мати була доброю ткалею та вишивальницею, мистецтво це й Надька ще змалку від матері перейняла, і всі оті квіти, солов'ї та калина на рушниках — то якраз її, Надьчина, робота. Влітку під час ходінь до колодязя не раз, бувало, застаємо її за вишиванням. Сидить під вишнею в затінку, схилившись над шматиною полотна, і голкою тільки блись! блись! А коли помітить нашу цікавість, то й нам покаже, що там у неї виходить, якого кольору нитками, якими узорами вона саме уквітчує своє біле, невідомо для кого вишиване полотно.

— Це вже для Настусиних женихів, — пожартує іноді. — Щоб було нашій дівці чим нареченого перев'язати... Рушником, кажуть, щастя міцніш утримаєш біля себе.

І пояснить нам, що вишиваний рушник — це ж не для будня, не для того, щоб ним утиратися після вмивання, а щоб у день світлий, весільний з милим на рушничок стати, як співається в пісні... Чи й старостів перев'язати або під весільний коровай постелити... Всьому своє місце. Скажімо, ось такий рушник, де вишито сині квіти й червоні пташки, дівчина чи дружина може дати лише милому своєму — на знак вірності й пам'яті... «А якщо ні дівчина, ні вдова?» — кортіло запитати, проте сором якийсь перепиняв. Цікаво нам і зараз би знати: кому ж таки вона вишивала, Надька Винниківна? Когось конкретного мала на увазі чи просто уявному Невідомому? Ніколи вже ми цього не відгадаємо, а ось хата її, що і взимку квітуче мальовками, ружами та півнями-жар-птицями на комині, вона й зараз перед нами — незабутнє Надьчине творіння... Забавками дехто вважав, а нині нам ясно, що був у нашої Винниківни вроджений смак художній, а до того був ще й хист, завдяки чому в хаті в неї все єдналося на рідкість гармонійно, справді за законами краси. Нічого крикливого чи дражливого, все тільки заспокоювало, навіть яскравістю тішило зір, віяло злагодою на вас. Речі звичайні, повсякденного вжитку, а як вони виказували Надьчину натуру, прагнення власною творчістю оздобити своє просте трудове життя: скриня красується мальована, вся в яблуках з листям, і навіть віко скрині, тобто накриття, коли його Надька підніме, шукаючи нам гостинці, яскраво знизу спалахне

снопом пишних синіх та червоних квітів та ще гроном винограду, котрий, на жаль, наших зим не витримує; ці квіти-мальовки з Надьчиної скрині так і перегукуються з півнями на комині, і з вишитим квітчастим рушником над Шевченком у шапці, і з розмальованими глечиками, що, взявшись у боки, мов парубки, вишикувались на миснику; не полинено без уваги навіть старий ослін, — його застелено тканим обрусом від порога попід стіною аж на покутя, де, за звичаєм, на різдво сіно лежить зелене, духмяне, на нього якраз і ставлять кутю... А з покутя, із-за лампади, позирає на нас образ знайомої жінки, що її можна було бачити майже в кожній тернівщанській хаті, як, до речі, й по всіх наших селах, — то образ козельської богоматері, про неї навіть дітям було відомо, що колись вона оновилась біля криниці за чумацькою корчмою в Козельську, і невдовзі поблизу того місця на узвишші виріс жіночий монастир, до якого й наші слобідські ходили на прощу, а декотрі ціле літо працювали за копійки на монастирських буряках, дивуючись, як це той зачуханий, запилюжений, з скотарськими ярмарками й запухлими від пиятик прасолами Козельськ та має таку гарну богоматір, молоду, сумовиту й по-степовому смагляву, схожу чимось на наших молодих матерів.

Там пречиста Ризи прала...

Під час нашого посипання Надьчине мале, дикувато визираючи із-за комина, затуляється рученятами з удаваним страхом, хоча насправді Настусі приємно, коли ми війнемо-пороснемо по хаті житом-пшеницею та всякою пашницею, в погляді Настусинім, цього разу зовсім не сердитому, ми вловлюємо приязнь чи навіть захват, дівча належно оцінює наш прихід — такі ж-бо герої, не злякалися ночі, морозу, прийшли, щоб співом-здоровленням виповнити хату... Ой радуйся, земле, світ новий народився!.. Молода мати, стоячи біля лежанки, як під дощем, весело шулиться під хвилями-повівами нашого жита-пшениці й позирає на свою донечку щасливо усміхнена: бач, Настунько, таки діждалися посипальників!.. А від вікна господар приязним оком міряє нас, вгадуючи, видно, де чий і хто вважається старшим у цій ватазі, що збилася біля звізди. Іч, які щедрі: і в коморі і в оборі — щоб було!.. Серед ведучих, найголосніших та найбільш ошарпаних, звичайно ж, господареві не важко впізнати одразу кількох Заболотних.

Доки ми посипаємо, сіємо-віємо та викрикуєм свою колядницьку хвалу цій хаті й сімейству її, із покутя, з-під рушника, весь час дивиться на нас і та добре знайома, па дощі мальована Пречиста матір з немовлям, дивиться уважно й доброзичливо, наче оцінює паші завзяті старання та пашу чемність, бо ж посипали тут тільки житом-пшеницею, а головне — від душі, повними жменями; той зичливий іконний погляд з-під рушника почуваємо й тоді, коли, відкривавшись та ждучи дарунків, ще якийсь час топчемося біля порога своїм морозним, весело розбурханим після співу юрмиськом, а жінка з німбом докруг голови по-материнськи озирає кожного з нас. Оскільки ж ми зичень господарям навикрикували найкращих, і щоб здорові були всі, і щоб родило їм у полі та в садку, і пасіка бджолами щоб плодилась та медами повнилась, то й віддяка нам буде тут — з усього походу — найщедріша: Надька яблук запашних та волоських горіхів винесе на тарелі із хижки, а господар, відлучившись на хвилю, теж повернеться до хати з дарами, внесе цілу миску із щільником, порізаним на скибочки, з яких мед так і тече...

— Ану, козаче, сміливіше підходь, — звертається господар до найменшого, — частуйся, щоб швидше ріс!..

За мить уже всі ми лизькаємо свої щільпички, пересміхаємось. З тим медом па губах ми й виберемось у степ, у голубі сніги!..

Однак спершу перегріємось, як радить нам Надька. Теплом від комина віє. Годинник з гирею цокає на стіні.

— Прийшов, хлопці, Новий рік — побільшає день на заячий скік, — каже господар підбадьорливо. — Спасибі ж вам, що не минули нашої хати...

— Ми й на той рік прийдемо!

— Приходьте, не забувайте...

З усього видно, що сім'я ждала колядників, і якби ми не пробились сьогодні до них через сніги, не заколядували цим трьом душам ось тут на світанні, то, напевне, наша відсутність, наша нез'ява в їхньому степовому безлюдді була б сприйнята як недобрий знак. А тепер і вони раді, що їх не забуто, і ми теж висипаємо з Романової хати ватагою, щасливо збудженою, нам приємно тиснутись плечем до плеча коло своєї зліпленої з кольорового паперу звізди, що вся, мов квітка, наповнена світлом від прилаштованої всередині свічечки, котра й на вітрі не гасне. Душі паші повняться теж чимось гарним, повняться, як ота паперова зірка, світлом, і ось так знову ми плечем до плеча, мов брати, далі шугаємо по снігах у синій досвіток нашого синього степу.

— Мабуть, то були останні на світі колядники, — каже Заболотний, — та й пастушата, певне, останні... Якраз нам випало завершувати цілу епоху на тих тернівщанських степах, в літах уповільнених швидкостей. Ніколи більше цього не знатиме людство... Гуртик хлоп'ят шугає в снігах, вогник звізди несуть над собою, радість людям розносять... Пішли і не вернуться.

— Шкодуєш?

— Річ не в тім... Крім того, якщо брати всебічно... Кому-кому, а пасльоновим дітям добре знати, як там у будні було. Постійне приниження злиднями, чоботята одні на трьох, а зими довгі-предовгі, котрийсь і школу змушений кинути, відбуває тривале ув'язнення па печі. В хаті сирість, цвіль, сперте повітря. А влітку своє: стерні перед тобою стирчать, наче залізні, ноги весь час кровоточать... Але ж не журилися, правда? Прийде весна, лагідним, легітним повітрям тебе обвіє: живи! рости! Поезія дитинства, вона ж таки була, був світ, сповнений росяності, радісних барв, залитий вранішнім світлом... Яка буря почуттів вирувала в дитячому серці, коли вперше, під чиїмось вікном чи на чиємусь порозі ставши, маєш тоненьким своїм голоском провістити: світ новий народився. А ті наші виходи із звіздою по хуторах, вони ж відвагою рівнялися виходові мореплавців, що пускаються на своїх вітрилах у безвість... Лячно, звичайно, опинитися в степу серед темряви, де можна заблудитись, де тільки й чути здаля гавкотню злющих собак хутірських, але гайда, гайда!.. Зате ж, буває, й віддяка дістанеться: стоїть ось Романова сім'я, справді ошчасливлена вашим житом-пшеницею, бурхливою щедрістю дитячих душ... Поздоровили, нащедрували людям найкращої долі — чому б і не збутися їй? Хто ж думав тоді, що все так круто повернеться...

Я знаю — це він про дальшу долю тих людей. Про одну з тих нещадностей, що й дітей не минали, залишаючи познаки в душі на все життя.

— Сильне ж то зілля, — зітхає Заболотний після мовчання.

— Не зіллям би я те назвав, — відгукуюся до нього.

— Про що ви? — поглядає Ліда на нас тороплено, ніби спросоння.

— Та все про те ж... Про одну таку штуковину, що її тепер не всі й визнають, — роздумливо каже Заболотний. — Голосом сумління, Лідо, це звалось колись.

— Феномен, властивий лише людині, та й то далеко не кожній, — кажу я. — Йдеться, Лідо, про совість...

І далі чує дівча, як двоє дорослих мимрять щось на цю тему. Що є речі, від яких не втечеш. Що сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити. Сидить собі тихо десь там у щільниках душі — і раптом... Ліда заінтриговано поглядав на нас — то на мене, то на Заболотного, — наче вирішила будь-що добутияс ясності, вона здивована нашими недомовками. — Совість... зілля... А при чому тут ви?

— При тому, Лідо, — посуворівши, каже Заболотний, — що найменша похибка в житті, вона не минає безслідно, рано чи пізно, а людині відгукнеться... Через астрономічні відстані літ, десь у крайсвіті, на якому-небудь, скажімо, хайвеї, а раптом дожене, нагадає: ось і я... — І після мовчання якось незвичайно глухо звертається до мене: — Досі мене пече той Надьчин погляд... Пригадуєш, там, біля сільради, коли вона вже сиділа на саях, споряджених у далеку дорогу...

Бачу і я той погляд. Під час великої перерви вибігли ми з школи на толоку. Так і є. Людно й тривожно. Валка саней налаштованих, знаєм куди, і на останніх із них Надька з своєю Настусею... Сльоза на розпашілій щоці, і такий зболений погляд, звернений до нас, школярів: «Оце ви мені таку долю нащедрували, хлопці?»

Які бурі пронеслись над життям лиш одного покоління! Бурі, що навіть дітей не щадили. Чи, може, справді була неминучість, що нам її визначила наша сувора, зовсім не сентиментальна доба? Коли про щось у цьому дусі ми починаєм розмірковувати вголос із Заболотним, ніби зне-хітьма перекидаючись словом про той ураганний вітер, — буває ж такий, що й телеграфні стовпи валить, і живі дерева з корінням вириває з землі, — Ліда, що досі, здається, слухала нас співчутливо, зараз, відвівши погляд, знов припала до бокового скла, їй наче стало ніяково за нас... Чого, здавалось би, цій безневинній нашій супутниці ніяковіти? Чи і її вседосяжній уяві та вигостреній на хайвях аж надто зрячій інтуїції виявилось доступним побачити те, що одного хуртовинного дня, коли світу не видно, так зримо поставало в образах наших тодішніх дитячих фантазмагорій... Як Надьчині рушники, зірвавшись зі стін, самі собою, зовсім мов птахи, вилітають крізь навстіж відчинені двері і, війнувши червоними крилами всіх своїх солов'їв та жар-птиць, зникають одразу вгорі, на наших очах зникають у хмарах! Може, й десь там літають табунами розполоханих червоних та чорних Надьчиних птиць? Того дня все дотеперішнє ставало невигаганим. Сама собою, без нікого розчинилася скриня й миттю стала порожня. Щось у печі заквилило дитячим голоском... А зіжмаканий квітчастий обрус, оголивши лаву, вже на долівці пручається, мов живий, під обмерзлими чиїмись чобітьми в личаках, — то па ньому, нічого не помітивши, тупцяється Мина Омелькович, що, розкарячений серед хати, саме нахильці вишнівку із бутля п'є. Одна мить — і повилітало все, оголилися стіни, а знадвору в нарзпаш відчинені двері вітром та снігом бурхає аж на нас, тороплено знічених біля печі школярчат, зима вивітрює останнє тепло з Романової оселі, і хата одразу робиться пустою, а той вітер надвірний, що в хату поривами б'є, тебе й зараз морозить, — була в ньому ніби якась непристойність, може, то був вітер кривди й сваволі, вітер гріха?

Глава XII

Але все це станеться згодом, поки що ж наближення бурі ні в чому не відчувається: поки що в Тернівщині все як і досі було.

Хоча ні. А Фондові землі?

Мабуть-таки, хтось почув погуки хлоп'ячої долі, німі волання самотності, коли ми десь там, кожен собі поокремо, пасли корівок по межах, де цілий день ти — один, як палець. Товаришів за житами не видно, безлюддя й тиша довкола, дрімають пагорби, звуживши світ, нікого не догукнеш.

Не інакше, як хтось почув наші дитячі жалі, поспівчував, бо раптом:

— Завтра ідемо на Фондові землі! Ось там, хлопці, вам буде роздолля...

Що за Фондові землі? Тільки розмови дорослих досі можна було чути про них, ніхто з нас, хлопчаків, ще тих земель не сягав. Але образ їхній ми вже маємо в собі: то — як рай! Отже, завтра ми рушаємо в рай, в країну райську проляже наша дорога.

І все це сталося тому, що з певного часу в Тернівщині виникло так зване машинно-тракторне товариство. Не соз, ні, дядьки наші чомусь неохочі до цього слова, а тітки й зовсім його не люблять, бо ж у созі буде «одна ковдра на всіх», інша річ — тракторне товариство, це звучить якось аж гордовито. Об'єдналося поки що кільканадцять тернівчанських родин, але то сила, то здебільшого колишні фронтовики, люди, що з машинами мали справу, не тільки з ралом дерев'яним... Дядько Семен Шарий, родич Заболотного, скажімо, на фронті опинився серед механіків, є й карточка, де він сфотографований у шкірянці біля свого броньовика. Зважаючи на це, в нашому новоутвореному товаристві йому доручено разом із латишем відати кінною молотаркою. Бо хоч товариство й зветься машинно-тракторне, однак трактора в нас поки що нема, єдиний па всю округу «фордзон» є тільки в комуні, в тій самій, що робить тачанки та сіє гречки. Тернівщині ж свого часу дісталася з папської економії кінна молотарка, що нею дядько Семен та Ян Янович спершу обмолотять тернівчанські токи, а потім уже вирушать, згідно з угодами, на довколишні хутори, до більших стогів, добуваючи, крім усього, ще й престиж та славу своєму тернівчанському товариству. Оце ж вам і голодранці! Взявшись дружно, без лементу та гвалту відремонтували занехаяну молотарку і тепер втирають носа зарозумілим хутірським очкурам, які вважали, що тільки вони вміють господарювати! Декотрі з тих очкурів не соромляться навіть з могоричами підступати до слобідських, наших механіків, по-лакузницькому запобігаючи ласки перед дядьком Семеном та його товаришами, бо кожен з хуторян зацікавлений, щоб до нього першого потягли па кінній тязі свою махину ці тернівчанські «майже комунари». Діставши від банку кредит, товариство невдовзі придбало ще й віялку, трієр і новісіньку, щойно з заводу «Червона зірка», січкарю, завідувати якою випало Міні Омельковичу, хоча домігся він цієї посади не без труднощів, його й до товариства прийнято було вельми неохоче, не з одного боку заходив, допитуючись: «Як би до вас устроїти?» Люди ставлення свого не ховали, відверто мовилось про його ледачість, тож довелось Міні таки добре упрохувати, щоб його зводили прийняти до гурту. Пообіцяв, що не ухилятиметься і що згоден він і січку різати, і віялку хоч порожню крутити, аби тільки бути зі всіма...

Окрім ряду дотеперішніх пільг, нашому машинно-тракторному від держави дісталася ще одна: Фондові землі віддаються йому цього літа під сінокіс! Косіть на здоров'я, а хлопці ваші хай пускають своїх рябих та мурих па волю, хай налигачами не викручує дітям руки худоба, тягаючи їх по межах!..

Отже, на Фондові землі!

Ще вчора ця новина сколихнула наші дитячі душі. Ми довго не спимо, тішимось наперед тим, що має статися завтра: дорога, далеч і те роздолля, де наша царська, де трави в людський ріст.

Вирушаємо рано, ще тільки смужка крайнеба зазоріла нам із-за терпівчанської гори. Споряджаємось в дорогу цілими сім'ями, ніби назавжди. Взято з собою все необхідне для далекої мандрівки: під возами подзенькують дійниці, на возах вмощено барильця та тикви з водою, харчі, казани. Ззаду до возів корови прив'язані, наче на ярмарок їх ведуть. Попереду всієї валки, прокладаючи нам дорогу в той фондвий рай, побіг цуцик Заболотних, наш загальний улюбленчик на ймення Букет. Рудий, чи навіть бурий, паче трохи підсмалений, з хвостиком, бадьоро закрученим догори, він, той Букет, не зраджував нас і в трудні часи, коли ми з Кириком не могли бути разом, коли цілими днями, блукаючи самотою по межах, знудишся, бувало, заскнієш так, що аж плакати хочеться, бо ніде ж поблизу живої душі. Саме тоді раптом — гледь! — біжить, котиться від села до тебе доріжкою маленький клубочок з хвостиком, закрученим догори... Це він. Букет, відчувши твій смуток, прибіг провідати, підбадьорити, щоб не скучав, щоб не занепав твій дух серед безлюдного степу, серед безкраїх розімлілих нив. Покрутиться біля ніг, полащитья, повсміхається тобі своєю собачою усмішкою¹⁵, але триватиме гостювання недовго, лише доки маєш при собі окрайчик хліба, а як окрайчика не стало, облизався Букетик, вибачивсь перед тобою поглядом, і знов хвостик бубликом —

¹⁵ Вони ж уміють всміхатись!

подавсь до села. Важко на Букета за це навіть і ображатись, адже в нього свої обов'язки, йому, крім Кирика й тебе, ще когось треба провідати. Букет знає, де хто пасе і хто є хто. А тепер ось він весело прокладає нам путь на Фондові землі, так упевнено побіг собачою ристю вперед, наче вже й раніше бував там і зараз бігти йому цим шляхом не первина. Випужне на бігу ранню перепілку з-під росяного жита, поженеться за нею, дзявкнувши кілька разів, а тоді й до нас озирнеться на вози: «Бачите, який я хоробрий, як мене бояться? Все птаство від мене хто куди!» Шлях старий, вторований, що про нього в пас кажуть: битий шлях, він то западає в яри, де колись підстерігали людей розбійники¹⁶, то знову вилазить з байраків, видирається на горби, де світ нам усе більшає й більшає, і разом з ним ніби більшими стаємо й ми, дітлахи. Подорож триває довго, з Тернівщини виїхали, ще в небі й вранішня зоря блищала і ноги в усіх були мокрі від рос, а до місця доплугайшились — сонце підбилось ген-ген, зате все, чого ждали, справдилось повністю: тут таки воля-роздолля, тут рай! Біля Тернівщини теж степи, але там вони в латочках пив, покраяні, помежовані, а ці Фондові землі — рівна рівнина, без ярочка, без горбочка, відкрились перед тобою простором наче на тисячу верст і весь той простір у травах високих, квітучих, у дикім привіллі, може, й не ораний цей степ ніколи, плуга не знав, і нічия коса, мабуть, тих трав не торкалась! Одразу ж пустили корів — хай бредуть, порозпрягали й коней — хай пасуться! Корови без налігачів, коні без пут, вільні, нестриножені, а ми, малеча, вільніші за них усіх! Ще вчора скніли, нудились по межах, а зараз нетямимось від щастя, ми порозбігались у травах, падаємо й качаємось, лящимо, залоскочеш, перекрикуємось. Букет стрибає коло нас, охоплений теж нашим настроєм, і лящить так само щасливо, як і ми.

Потрапили ми на іншу планету. Тут зовсім інакше світовідчуття, інші виміри часу, нам хотілось би зоставатись тут вічно! Нема й близько недобрих людей, нема злих пристрастей, всі, як і личить тим, що в раю, усміхнені, лагідні, жодна з матерів ні на кого не свариться, ніхто ні на кого не сердиться, жоден з батьків не гримне на нас за всі оці пустощі. Тут гніву нема, тут всі добрі, всі між собою мов брати та сестри і, може, так буде завжди? Чути сталі передзвін, то, випроставшись, наші тернівщани коси мантачать, голосно пережартовуються, ану ж бо, як старатиметься Мина Омелькович, бо коли це комуна, то тут не відставай, гав не лови, інакше ззаду чиясь коса ненароком і п'яти пообтина. Отже, і з перекурком, чоловіче, не спіши, тримай ручку, клади покіс на совість, в гурті такий закон...

Виступає пас немало — Аж дванадцять косарів!.. Косим клевер, косим трави на комулівській землі!..

Могли б навіть такої заспівати тернівщани, натхнені цим роздоллям, та хоч і не до співу поки що, люди більше хекають мовчки при такій роботі, зате їхні коси співають здружено, в злагоді, співають трави, лягають рівним покосом, що йому, здається, й краю не буде, — десь аж під небосхилом можуть собі вільно вганятися в буйну рослинність наші зрошені потом косарі...

А ми лежимо серед трав запашних, високих, нам аж млосно серед їхнього сонячного духу. Квіття па вершечках трав погойдується над тобою десь аж у небі, бо тут навіть і не питай, чи далеко до неба, тут воно хоч яке високо, але мовби для тебе досягне, блакитніє все небо привітно, сміється до нас своєю сяючою просторінню: я ваше, я прикриваю вас від усього лихого! І лише де-не-де по обрїях з глибини блакиті ледь помітно срібляться хмари-оболоки, що у нас їх названо: діди... Мудрі, добрі діди, спокійно Світяться вони з висот своїми чистими бородами, чатують дитяче оце наше раювання і ніби всміхаються лагідно з-під обрїїв до нас: ви тут, пуп'янки, нічого не бійтесь, вільно купайтесь в цих травах щастя, розкошуйте, доки малі...

Надивившись у небо, знову табунцем зриваємось па ноги, бігаємо, пустуємо, на радощах борюкаємось, котресь знайшло козельці — їх можна їсти, інше загледіло ящірку, гукає: «Сюди!» А Петро, дядьків Семенів лобань, напередодні острижений налісо¹⁷, уявивши себе кимось, пішов і пішов «рубати», збиває лозиною голови будяків, їх тут безліч серед моря теплих некошених трав, стоять, в колючки одягнуті, і всі в малинових волохатих шапках. А де Петро з хмизиною пройшов, там уже вони без шапок. Стане, розмахнеться, кресь! кресь! своєю «шаблею» — і нема, покотилась будякова голова в траву.

— Ич, червоний козак! — озирнеться котрийсь із косарів. — Рубає без промаху. Тільки ж і будяку жити хочеться...

Все далі й далі від возів наші корови та коні, а слідом за ними віддаляємось і ми, пастушата. От де розкіш! Здається, скільки не йди, все будуть трави й трави, гадюк нема, і нічого тобі не страшно, бо ж тільки жайворонок над тобою дзвенить у високості та ще якісь невидимі істоти, можливо, що якраз янголята з крильцями, наскрізь прозорі, просто ефірні створіння, виповнюючи все небо, стиха лад тобою співом бринять... Озирнувшись, бачимо як косарі наші ген-ген далеко серед трав гострять коси, зблискуючи ними на сонці, а потім, один за одним ключем журавлиним, знов рушають, заглиблюючись в ніколи раніше не кошений простір.

¹⁶ А зараз можна спокійно води з криниці напитись.

¹⁷ За що й був одразу прозваний Котовським.

Так гарно довкола, що навіть смуток на мить торкне дитячу душу: жити б тобі жайворонком над цим квітучим степом чи коником-стрибунцем у траві, — вони ж тільки радість і знають...

Паша тут — куди вже кращої. Здається б, пастися нашим коровам і з місця не сходити, одначе, як і серед людей, з-поміж них також є різні натури: та сумирно пасеться, а інша, вреднюща, задерла голову, й понесло її хтозна-куди, бачите, їй тут не так, вважає, що десь там, на краю світу, буде їй краще.

— А куди ж то тебе тряся понесла? — гукає на свою рябу Катря Копайгора, але корова й вухом не веде. — А щоб ти здохла! — І Катря, ця довгонога, забіякувата наша товаришка, що в неї голова завжди розкуйдана, блискаючи жижками, пускається корові навперейми. Ох, ця Катря! Дарма, що худюща, як жердина, проте руки має жилаві і вдачею безстрашниця, з усіма хлопцями в школі на перерві б'ється, найменшої образи не прощав нікому.

— А мене ви впізнаєте?

Із моря трав виникає маленька постать Кирикової сестри Ялосоветки, на ній вінок із волошок синіє довкруг чола. Зовсім інша стала у вінку, оновилася, просто юна царівна з-поміж високих трав! Личко бліде, синці під очима, бо ще з зими дівча захарчоване, але в погляді зараз веселість, а той вінок волошковий — він їй найбільше додає краси.

І хлопці, й дівчата — ми разом кидаємось до Ялосоветки, розглядаємо не так її, як вінок:

— Тебе хоч малюй у цьому вінку!

— Між волошками вплела, бач, ще й біленьких ромашок...

— Сама сплела?

— А хто ж?

— Навчи й мене! — просить Гришуня, синок Мيني Омельковича, чорнявий тонковидий хлопчик, що, підростаючи, стає, на думку тернівщан, разюче схожим на якогось там учителя музики з колишнього панського маєтку.

— Дай мені одягнути хоч на хвильку, — тягнеться рукою Гришуня до вінка, однак Ялосоветка не дає.

— Вінки для дівчат, а тобі, Грицику, личив би бриль, розсудливо каже мала Заболотна. — Ти ж хлопець... А я і бриль умію плести...

От вам і Ялосоветка! Справжній солом'яний бриль — це ж те, що кожному з нас тільки сниться, а це ось дівча могло б тобі його виплести хоч і зараз... Десь навчилось, відганяючи ціле літо гусей від розстелених на левадах полотен. Чи брати-строковики взимку навчили? Бо з хуторів вони повертаються восени, хоч босі, зате щоразу в нових брилях.

— Найперше я для Кирика виплету, — каже Ялосоветка, глянувши лагідно на брата, і ми теж переводимо погляди на Кирика, на його багатостраждальний картузець, біля якого тільки маленький огризок козирка теліпається. Щасливець цей Кирик! Завдяки сестрі, сьогодні він буде в брилі золотому, крилатому, як у Романа-степового, що коли вийде з пасіки, то спеки може не боятися: від його солом'яного сомбреро тінь лягає на все обличчя, до самих вусів.

— Ялосоветко, після Кирика й мені...

— І мені! І мені! — галасуєм, лабузнимосся навперохват.

— Будуть усім, — великодушно обіцяє майстриня, і всі ми вже бачимо себе в брилях золотих, що незабаром вродяться тут і все літо прикриватимуть наші висмалені сонцем лоби.

Ялосоветка із своїм умінням та ще в синім віночку сьогодні для нас ніби долею послана: хто міг сподіватись, що повернемось додому в такій обнові? Що золотітиме на тобі для будня й для свята, захищатиме від сонця і від дощу!

— Не гайся ж, Ялосоветко, берись!..

— Мені для цього колінець треба, — роздумує дівча. — Із жита колінець.

Де ж тут жито? Кругом трави й трави, суцільна розкіш квітучого різнотрав'я, і тільки де-не-де над цією зеленою повинню трав пробивається випадковий житній колосок. Дикий, один. Цього ніяк не достатньо. Аж там он, ген-ген, де кінчаються Фондові землі, щось голубіє... Сій-же-ей, то голубіють смугою жита. До них! Жита саме половіють, кожен колосок у сивім пилку, туманцем повитий. Кирик першим кидається ламати колінця, спішить і Гришуня, хапаюць і я — кому ж охота без бриля лишитись? Для плетіння годиться тільки середнє колінце стебла, найбільше, з довгою блискучою стрілкою. Хруп! Хруп! — відламуєш стебло знизу, відламуєш зверху, і вже воно, очищене, блищить у тебе в руці, саме таке, як треба: стрілчасте, довге, зелено-голубе.

Жмуток таких колінець бігцем принесено, покладено перед Ялосоветкою.

— Такі?

— Авжеж. Ви тенор тільки гедзів від мене ганяйте, щоб по лідіюлікали...

І в її тоненьких руках уже так моторне, так жваво плететься бриль! Стрічка в нас на очах просто впливає в дівчинки з-поміж пальців, а вона старається, аж губи закусила, в роботу вся поринула ця наша юна майстриня у волошковім вінку, що про нього вона зараз, за працею, уже, видно, й забула.

— Ось так учетверо, — вона показує нам зразок, — а так ось буде ушестеро... Це якщо без зубців, а ще ж можна і з зубчиками, як у Романа-степового... В нього то якраз зубчиками. Правда, гарно виходить?

Захоплено дивимось на свою чудодійницю, на її дивовижно вмілі, рухливі, такі ловкенькі пальці. Зубчата красива стрічка майбутнього Кирикового бриля довшає й довшає, а ми один з-поперед одного бігасем до жита, щасливо-запобігливо кладемо перед Ялосоветкою колінця, — хай тільки плете! І гедзів ганятимем, і від сонця заступатимем, щоб у голову їй не пекло, зате ж додому повернемо в новісіньких крислатих брилях, — дива буде на всю Тернівщину! Ми фантазуємо та відганяємо гедзів, а Ялосоветка тим часом трудиться, вся в самозабутті своєї житньої творчості, стебельця в руках тільки змигують, стрічка в'ється аж до землі, — чи не такою довгою вона стане, як оті стрічки, що їх колись козак дарував своїй нареченій? Із зимових розповідей тернівщанських бабусь знаємо, що добрий козак мав звичай подарувати своїй дівчині стрічку, яка сягала б від шпиля дзвіниці аж до землі, — чи не таку оце й Кирикова сестричка замислила виплести для кожного з нас?

За нами затримки не буде, понахилившись, вибираємо, подаємо їй стебла найкращі. Заклопотані своїм заняттям, ми якось не встигли й подумати, що жито це чиесь, комусь воно належить, по той бік нив видніються хутори з осоками. Та що нам зараз вони!.. А мали б ми пильнуватись... Бо й не зчулись, як зовсім зненацька випірнув із жита, ніби з землі виріс, рудий парубійко, видно, хазяйчук, вихопивсь задиханий і — до нас! З вуздечкою в руці, в чоботях, більших за себе, став над Ялосоветкою, впрілий, приголомшений до краю. Жовті очі шуліки — такі були в нього очі. Якусь мить він з жахом дивився на складені на землі житні стебла та на жмутик обчищених готових колінець, що лежали в Ялосоветки в пелені.

— Ах ти ж! Уб'ю! — І з розмаху оперішив Ялосоноті; у вуздечкою по голові, по вінку.

Не встигла вона й крикнути, заціпенівши від жаху, як Сатанчук той з піною на губах кинувся товкти, знесамовитіло топтати її ногами.

— Розчавлю! Скатую! — Він аж захлинався від люті, вже не було перед нами людини, навіть подобі її, тільки Гримаса сказу зміїлась па розбряклім обличчі та мелькотіли руді, в засохлій гнояці чоботи, що сліпма топчуть б'ють дівчинку попідбіччю, цілячись у живіт, у місця найболючіші, аж майнуло в думці: «Хоче відбити печінки!..» Нам ніби попоночіло одразу в вічу: уб'є ж, таки вб'є!

— Ряту-у-йте! Ялосоветку вбивають! — галаснули ми на весь степ.

Хутірський бандюга тепер кинувся від неї до нас, його вуздечка діставала то одного, то другого, та, на щастя, де взявся Кириків цуцик, підлетів, увесь настовбурчений та давай безстрашно хапати бандюгу за халяви, за штани, не бійтесь, мовляв, його, я ж ось не боюсь! Це й нам одразу піддало духу, Кирик, нагнувшись, кинувся лобом уперед на нападника, а Катря із-за спини кішкою вчепилась у нього, намагаючись навіть гризнути за руку, що затисла вуздечку, ми теж, як гедзі, стали налітати на глитайчука зусібіч, а він крутився серед нас, захеканий, впрілий, в патьоках поту, сліпо перішив вуздечкою першого-ліпшого, кого тільки вдавалось дістати.

— Г-гах, ви ж, торбешники слобідські! — він аж давився власною люттю. — Я вам покажу сову! Всіх перетрошу! Всіх перекалічу!

А ми, ледь вив'юнюючись з-під вуздечки, з-під товстих залізних її вудил, і далі лементували на всі голоси, волаючи до наших, до всього степу:

— Ряту-у-йте! Сюди! Сюди!..

Косарі, що почули нас із першого погуку, були тепер уже близько, до нас, очманілих, долинав із-за спин рятівний їхній гомін, ось тут і глитайчук ніби трохи отямивсь, зачувши небезпеку, загледівши, як підняті коси, наближаючись, на сонці горять. На очах він одразу поменшав, рука з вуздечкою опустилась, крок за кроком задкував він у бік межі, а потім, не кажучи слова, круто обернувшись, з місця шугонув у гущавінь, безслідно зник у тих самих житах, з яких і з'явився.

Глава XIII

Все, як і досі...

Літо.

Шаріють вишеньки по садках.

І Надька Винниківна сидит над своїм вишиванням, влаштувавшись неподалік од колодязя під вишнею шпанкою, де все гілля облите червоним. Мати своєму улюбленому заняттю віддалась, голкою блискає, ще один рушник готує комусь, а Дитинча, притулившись біля материних ніг, позирає звідти на нас одним оком, карим, сторожким, як це буває в підраненого перепеляти, коли воно, вискочивши з-під коси, відбігає десь по стерні, втікаючи від гострої сталі, ще сподіваючись знайти якийсь кущик для захисту, хоч степи вже довкруг на всі гони лежать у снопах.

Дурне перепеля, ніхто ж тобі не загрожує...

— Не бійся їх, — каже Надька доньці, згодом підходячи до нас з мискою червоних, блискучих вишень. — Куштуйте, хлопці. А ти їх не лякайся, Настусю. Як підеш до школи, вони тебе ще й боронитимуть. Будете ж, хлопці, боронити її?

— Будемо, будемо, — відповідаємо хором, твердо переконані в правдивості своєї обіцянки.

— Тепер у вас, кажуть, буде новий учитель? — зацікавлюється Надька.

Так, буде, з Кам'янського приїхав, охоче розповідаємо їй, зараз школу щіткою вибілює, а з осені візьметься за нас. Худий такий, чорнявий та меткий... При школі, в сусідстві з Андрієм Галактіоновичем, оселився. Книжок із собою привіз цілі вузли, та ще на чому — на велосипеді! Вперше таке нікельоване рогате диво бачить Тернівщина. Хто добре вчитиметься, того новий учитель обіцяє на велосипеді покатати...

— Ясно тобі, Настусю? — весело звертається Надька до своєї донечки. — Цієї осені й тебе запишу до школи, щоправда, годочків тобі ще не набігло.

— А ви набавте, — радить котрийсь знавець із нашої пастушачої ватаги, може, навіть окозамилувач майбутній.

— Ні, обманювати не будемо, — відказує Винниківна, може, й так приймуть. Та ще як гарненько попросимо, правда ж, Настуню? Ти згодна? Підемо записуватись?

Дівча помітно світлішає на виду, стримано киває матері: згодне воно. Але ж таке мале що, пуп'янок, а не людина. Одначе дідусь її, Роман, мабуть, бачить дівчатко це вже великим, бо коли він виходить із садка на наш гомін, ще здаля на ходу знімаючи з голови пасічницький каптур із сіткою, то найперше кидає лагідний погляд на свою улюбленичку.

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя, — каже господар, і нам, хлопчикам, подобається цей його жарт.

Та раптом дівча нахмурюється, як звірєня: щось нагледіло... Ага, Мина Омелькович іде, кудись па Вигурівщину Чимчикує чи, може, й далі, на Козельськ. І, мабуть, теж спрагу відчув, бо завертає просто сюди, до Романового колодязя. Латаний-перелатаний, наближається з торбою, наче старцюга з ярмарку, можливо, що, йдучи до району, Мина навмисне вирядився в таке дрантя, бо ж бідність свою він охоче виставляє напоказ, вважає її ніби паспортом, вищістю, перевагою, ледве чи не заслугою! «Дурень, хто злиднів соромиться, — час від часу просвіщає Мина громаду. — То колись було, а під сучасний мент злидні твої — це сила!..» Сіро-бурий картуз ще, певне, царських часів, сидить на голові в Мيني кандибобиром, шия, ніби в циркового борця, круто втягнута в плечі, — всі знають: Мина хоч ростом і не вдався, а силу в руках має таку, що й бугая звалить.

— Ну, як тут бджолиний отаман? Все багатіє? — каже Мина замість здоровкання і, підступивши до колодязя, кинувши торбу, довго п'є з цебра. Потім, розмашисте втершись рукавом, обведе садок пильним приціпливим поглядом і — до господаря:

— Яблук даєш нарвати?

— Ще зелені.

— А меду?

— Ще молодий.

— Бачите, який скупиндя! Серед зими льоду не випросиш! — апелює Мина до нас, босоногих, а тоді знову давай доскіпуватись до Винника: — Признайся, вони й з моєї дерези тобі взятюк несуть?

— З дерези найбільше, — без усмішки відказує господар.

— А то ні? — хмуриться Мина. — З кожного соняха, з усіх бур'янів тягнуть до тебе. Недавно були три вулики, а це вже он більше дюжини... Ще й Мамаєв того посадив. — Намальований па одному з вуликів козак-бандурист чомусь особливо лютив Мину Омельковича. — Хитра мармиза, вгадай, що він думає, той колдун... Це все вий бджіл твоїх намовляє, щоб більше носили? Бо дуже вони в тебе роботять.

— Ледачих серед бджіл нема.

— А ще, кажеш, без найманої праці обходишся? І це ти не іксплуататор? Не визискувач? Хто батраків заводить, а па тебе, святенького, бджоли батрачать — хіба тут велика різниця?

— Як на мене — велика.

— Та ще ж і податку з пасіки ніякого? Хитро задумано, одначе й ми не сліпі. Я ось розповім у районі, як у нас уміють тут маскуватись, як деякі людці, бджолині отамани, натягують на себе Мамаєву машкару. Перед усім зльотом войовничих безвірників викрию — хай знають про наших святих та тихих...

Мина Омелькович відомий у нас як «сількор Око», найохочіше він дописує до газети, що так і зветься «Войовничий безвірник», хоча в Тернівщину ця газета потрапляє лиш вряди-годи, коли Мина Омелькович сам її принесе, щоб потім під крамницею крутити з неї товстенні свої цигарки, заодно пригощаючи кожного, в кого нема для курива фабричного тоненького паперу «Прогрес», який продається лише з кременчуцькою махоркою разом.

Погрози та нахвалки Мيني Омельковича про те, як він викриватиме в районі бджолиного отамана, «іксплуататора», спершу викликають у Надьки насмішкувату міну, однак по якійсь хвилі лице їй захмарюється тривожною задумою.

— Чого ви такий злий на всіх, Мино Омельковичу? — раптом звертається вона до нього, пригортаючи дитя до пелени. — Разом з нашим татом колись по заробітках ходили, а тепер... Ну що ви з ним не поділили? Небо оте?

— З такими, як батько твій, мені й на небі буде тісно! — відповідає Мина погрозово. — Даватиму й на тім світі їм духопелу! Сторчака летітимуть із небес на грішну землю! Пойняла? Ти, Надько, вчена, скажеш: середняк твій батько. Це сьогодні, в даний мент, середняк, а завтра він хто? Сьогодні на нього бджоли роблять, а завтра він і джмелів приручить та пожене, щоб носили йому з усього світу багатства. І все задарма! Знає, кого приручити!..

— Приручай і ти, — стримано зауважує господар. — Хіба нема де вулика поставити? Землі ж нам революція порівну дала, а що ти з нею зробив? Кукіль розвів!?

— Хай і кукіль, твоє яке діло? Може, я навмисне збагачуватись не хочу? Ось моє все! — Мина підхоплює торбу. — В багачі не пнусь! А ти домудруєшся тут. Доберемось і до таких! Потрусимо!

— Не лякай, Мино. Перед законом ми рівні.

— Нічого собі рівня... В мене в кармані блоха на аркані, а ти? В медах купаєшся! Розживсь на чужих гречках! Скоро хату, мабуть, залізом укриєш?

— Вкривай і ти.

— Свою чи вкрию, а твою розкрию! І ніякі грамоти тебе не врятують!..

Це Мина має на увазі ту грамоту, що її за підписом самого Петровського Винник Роман одержав позаторік на окружній виставці за свої досягнення в садівництві та бджолярстві.

Мовчить господар. Іншим разом назвав би Мину «свистуном»: тобі, мовляв, що не дай, усе просвистиш, — а зараз мовчить, поринув у задуму. І ми стоїмо знічені, відчуваємось ні в сих ні в тих.

— Буде тут, буде ділові — покрикує Мина, поглядаючи підбадьорливо на нас, хлопчаків. — Які не є, а діждемось свого менту! Новий учитель ось до вас, хлопці, прибув, па місце того тюхтія. Але... Може, хоч цей навчить, як нам з опортуністами боротись!.. І сількор Око ще своє слово скаже. Це тут з нього посміховисько роблять, а там, у районі, голос його силу має. Ще візьмемо за душу всіх, хто на дурняк наживається. Горлянку не одному передавимо! Не раді будуть ні садкам, ні ставкам, ні своїй «святій худібці»...

— Заздрість тебе, Мино, засліплює, — каже господар сумовито.

— Хто з нас та чим засліплений — завтрашній день покаже, — відповідає Мина впевнено. — Завтра може виявитись, що сількор Око якраз бачить далі за всіх вас уперед!.. Таке бачить, що Мамаєві твоєму й не снилося!..

Доки Мина розбалакує, дівча Надьчине злякано до матері тулиться, ховається за спідницю, бо, видно, цей дядько з таким крикливим голосом неабияк її пастрганує, степову й без того дикувату дитину. Коли Мина розійдеться ось так, що аж білками сердито поблискує, тоді й нам, хлопчакам, його трохи боязко, тоді віряться навіть, що Мина свого часу був здатен когось там у повіті гирею вбити. Подейкували в Тернівщині, що в розпал громадянської, коли буржуїв-крамарів у Козельську трусили, заскочив нібито Мина ще з кількома до котрогось тамтешнього крамаря вночі, підняв переляканого з постелі: «Золото на стіл! Махновцям на лопаті з вікна подавав, а від нас ховаєш?» Оскільки ж той ділитися статками не захотів чи, можливо, раніше з нього все золото витрусили, — Мина, вигнавши сім'ю в другу хату, посадив упертюха навпроти себе в кутку й цілу ніч кидав гирями в нього, хоч золото на столі так і не з'явилося... Сам Мина щораз уникає мови про ті чортзна-колишні гирі, навіть сердиться, якщо хто пробує розпитувати, а дружина його, яскравої вроди молодиця, запевняє, що вибрехано це на Мину, не було такого, не міг він людину, хоч і крамаря, самосудом карати. Може, й так воно, а ось як розлютиться, знесамовитіє Мина Омелькович, накібчиться на когось, аж посірівши від люті, то можна і в ті його скажені гирі повірити...

Вже зібравшись іти, Мина подобрілим голосом знову звертається до господаря:

— Ну ти не той... Покричали і досить. А щодо меду... Кажуть, від меду здоров'я людини стає ведмежим? Так не поскупись — винеси Мині па дорогу окомелок щільника, знаю ж, качав... Бджоли тобі завтра ще принесуть!

І чує у відповідь:

— Хай принесуть і тобі.

— Не даси?

— Бджола проси, хай вона тобі дасть.

А бджола одразу й почула! Та не одна, а хмара їх з'являється біля колодязя, мовби за якимось таємним бджоляревим знаком. Можливо, принесений Миною махорчаний дух мав тут значення чи роздратували бджіл Минин крик та оздоба, бо злість людська бджолам теж нібито передається, — так воно чи ні, а тільки Романове військо, мовби по тривозі підняте, з жалами наготові, вже густо закружляло поблизу, загуло сердито, та якраз над Миною Омельковичем!

— Ти ба! Де їх в чортячого батька стільки набралось?

Сількор Око давай відмахуватись обома руками, та це бджіл не відлякувало, навпаки, піддало їм завзяття, вони й підмогу підкликали, ще сердитіше цілим роєм над Миною загули, і котрась, таки влучивши мент, шпигонула Мину в зашийок, а ще якась загнала жало під самим оком, аж бідолаха скрикнув і, затуляючись рукавом, кинувся навтьоки.

Відбіг від колодязя й зупинивсь, лаючись:

— А виздыхали б вони тобі всі! Не бджоли, а чорти якісь! Та втихомир ти їх!

Ми, дітлашня, просто падали від реготу, і Надька сміялась своїм клекотливим красивим сміхом, а дядько Роман теж звеселівши, провів, як чаклун, у бік пасіки рукою:

— Ану, бджоли, додому! Киш! Киш! І вони одразу й... відлетіли! Втихомирились зовсім. Потягли до вуликів свій приспокоєний гул.

— Як тепер я на зльоті з'явлюсь? — обмацував Мина Омелькович вжалене місце під оком. — Сількор. Око та з таким оком... Тьху ти, нечиста сила!

Надька порадила побризкати в обличчя водою, — тоді око не так запухне.

Скориставшись порадою, Мина Омелькович довго бризкався біля цебра, зизом поглядаючи то на нас, то в садок на пасіку.

— Наплодив ти їх тут цілі табуни, — бубонів він. — Ще й вусатого на сторожі посадив... Побачимо, як він тобі насторожує...

Весь час, доки Мина Омелькович сварився тут з бджолами та їхнім «отаманом», Настуся, притулившись до матері й надувши смагляві тугі, мов яблучка, щічки, поглипувала на цього крикливого дядька спідлоба, і якась аж доросла ненависть проблискувала в дитячих виразистих, наче намальованих очах. Коли дівча насурмлюється, то очата, так само як і в матері золотаво-карі, одразу темніють, подібно до того, як темніє степ, колп на нього від хмари тінь набіжить.

Та ось Мина, налементувавшись і ще раз ковтнувши з цебра, знову накрендив свого картуза й рушив нарешті з подвір'я — при цьому не міг він, звичайно, помітити, яким гострим незмиренним поглядом Надьчине дитя проводить його осадкувату постать з орлами свіжих, вчора, мабуть, нашитих на штанях, латок. Пішов, і всім ніби аж відлягло від душі. Довго що нам буде видно, як Мина Омелькович, віддаляючись, змигує тими своїми привареними на сідницях орлами, що їх він ніколи не соромиться, приносить двоглавих своїх до Терпівщини, навіть хизуючись, а тепер ще і в Козельськ понесе.

— Чого той дядько лаявся? — аж тепер одверто стривожується дитина. — Чого він кричав?

— То він жартував, — приспокоює молода мати Настусю, — ти не лякайся.

— Ні, він лаявся, жартують не так, — твердить своєї дівча.

Дядько Винник сумовито поглядає у бік дороги, а коли Мина вже зник за пагорбом, зауважує з гіркотою:

— Драний то чоловік, дитино. Непуть. Як бовкне що — то ні пришив, ні прилатає... Хіба неправду я кажу, хлопці?

Що тут заперечиш... Не вперше нам чути такі відгуки про Мину Омельковича. Невисокої думки Тернівщина про його, по-теперішньому б сказати, ділові якості. Найбільший гандж, що до роботи має велику нехить, а в нас ледарі ніколи не були в пошані. Хата його приліпилась на згірку, на самому розі двох вуличок, дерезою обросла від дороги, і жодної вишеньки біля неї, все ніяк не збереться Мина посадити, хоча щороку наміряється:

— Ось восени і я грушу дулю посаджу для свого синочка...

Не одна осінь минула, а груші так і нема. Вірний лишається своїй звичці Мина: сяде зрання на призьбі й до обіду сидить снопом. Курить, та покашлює, та споглядає світ, мов король який-небудь, надійно почувуючись за своїм колючим муром із дерези. Нам, хлопчикам, Мина під настрій пояснює, що має право тепер і передихнути, бо замолоду дуже тяжко робив, всі жили ви-тягло з нього прокляте панство. Роман цей лише скількись там часу побув на волонні, а тоді до садівників приліпився, Мину ж як загнали на конюшню, то вже й не вилазив звідти — біля коней, у гнояці день і ніч...

— Конячим духом так просмордишся, що увечері дівчата від тебе сахаються, — довірливо жалівся, бувало, нам Мина Омелькович. — А годували як? Ніякої тобі переміни, галушки та галушки, а роботу питають, за найменший недогляд уже по зубах Мину, канчуком по плечах...

Досі без обурення Мина не може згадати, як панчуки-офіцери до крові побили його нагаями, коли жеребну кобилу недогледів і вона лоша скинула... Одне слово, поневірявся чоловік, і це в нас викликає до Мيني щире співчуття. Знаємо про нього й те, у що він нас не посвячує, але про що відомо всій Тернівщині: нібито в тій же папській економії женили Мину не зовсім з його власної волі, бариня-відьма нібито нав'язала йому в жони одну із покоївок, щоб приховати чиїсь там гріхи, отже, є великий сумнів, чи синок Гришуня, який зараз у Мيني росте, і справді доводиться йому синком... «Чий бик не скакав, а телята наші», — так на ці речі дивиться Мина. Рідний там чи не рідний, а він так упадає біля свого одинака, що не кожен рідний батько міг би увагою з ним зрівнятися. А що Гришуня хоровитий удався, то це тільки побільшує Минину

турботливість про нього, сам за руку водить хлопця по знахарках та шептухах... Знаємо про Мину також і те, що він свого часу мало не розстріляний був за того крамаря в Козельську, на останню розправу його вже вели гайдамаки в шелюги, тільки темна ніч та оті шелюги нашого Мину і врятували. Це, звичайно, ми ставимо Мині Омельковичу в неабиякі заслуги.

— Глум, стусани, мордобій — всього було, — при нагоді довіряється дівторі наш комнезамівець. — Вродився людиною, а жити випало бидлом... Не раз своєю кров'ю вмивався. Не раз ночами звіриною вив від образи. А тоді ще дивуються, чого воно так: був Мина як Мина — і раптом зцапів чоловік!..

Зцапіти, зсатаніти йому недовго, раніше поневірявсь, натерпівся образ, а тепер ось іншим вгризається в печінки. Покричав тут, подався на Козельськ. Вже десь у степовім вибалку заховався Минин картуз, а Настуся ще й досі не подолала в собі перестрашу.

— А як до школи піду, він на мене й там кричатиме?

— Таж ось вони тобі оборона, такі хлопці хіба не заступляться, — сумовито всміхається Надька, вказуючи на нас. — Заступитесь, правда ж?

Правда. Будем захищати її, не смикатимем у школі за оці її коси, що вони в неї вже, як у дорослої дівчини, заплетені двома блискучими темними перевесельцями і теж пахнуть, як і в матері, зіллям. Заступатимемось перед будь-яким, бо воно ж мале та ще й напівсирота, або, як Бубиренчиха каже, «байструча», хоча ми цього слова уникаєм, вловлюючи в ньому образі. Так, так, кривдити Настуню нікому не дозволимо, недарма отут слово даєм... Отже, в школі матимем віднині ще один обов'язок, усвідомлення його робить нас ніби старшими.

Крім Андрія Галактіоновича, вчителя ще земського, давнього, що вчителює в Тернівщині ніби справіку, буде тепер у пас повий молодий учитель, що прибув змінити свого попередника на прізвисько Але, котрого сількор Око піддавав критиці за незвичні для Тернівщини слововживання. Дивна річ, у нашій слободі ніколи не вживалось таке собі слівце «але», наші люди якимось чином обходились без нього, і ось з'являється у школі вайлуватий і завжди ніби трохи сонний учитель у вишитій сорочці, тільки вишитій не нашими узорами, і раз у раз чує від нього Тернівщина оте чуднувате «але» та «але». Тож і прилипло воно до нього прізвисько хоча й незлюбивим, однак чіпким, і коли матері взимку посилають котрогось із малих до вчителя з кутею, то без усякого насміхання кажуть: понеси куті своєму Але, чи як там його величати. Побув зиму та й подівся невідомо де, ніби розтанув разом із смішним своїм прізвисько, а замість нього буде Микола Васильович Дух, присланий на підмогу нашому славному Андрієві Галактіоновичу, що його шанує вся Тернівщина, здавна вважаючи своїм. Колись, ще юнаком, приїхав Андрій Галактіонович працювати до нашої земської маленької школи і відтоді він осів тут назавжди. Звідси й на германську війну було його забрано, де йому випало пережити газову атаку, і газ такий виявився, що вчитель наш і досі постійно покахикує стиха і має жовтавий, хоча й дуже чистий, колір обличчя. І сам він якийсь чистоокий, гарний собою, носить довгу толстовку, грива чорного, перетканого сивими ниточками чуба спадає аж на плечі, — так ходить і в дощ, і в сніг, голова відкрита, в шапці Тернівщина його ніколи не бачила. Мешкає Андрій Галактіонович при школі, в кімнаті у нього зі стін дивляться поважні якісь мудреці, здебільшого бородаті, і сам він для нас як мудрець, здається, про все він на світі знає — що було і що буде. Може, тому й з нами поводитьсь без крику, з терпінням ставиться до наших дитячих витівок, мовби прощає нам їх за все те, що жде нас попереду, що на нашу долю випаде колись пережити. Навіть коли хто зовсім бешкетний стане перед Андрієм Галактіоновичем, він і на того голосу не підвищить, тільки довго-довго подивиться глибоким, наче в саму душу спрямованим поглядом і за звичкою підкрутить лагідно свого темного, чепурного вуса:

— Більше не будеш?

— Не буду.

— По партах ногами не ходитимеш?

— Ні.

— Ну, то біжи.

І тихо всміхнеться вслід.

Як і Роман-степовий, Андрій Галактіонович теж має стосунок до бджіл, троє вуликів його стоять у садку, край шкільного подвір'я. Деколи до нього навідується і Роман-степовий, головний «бджолиний отаман», разом вони тоді радяться, схилившись над вуликом, обмірковують щось своє, бджолярське, і тоді їх нікому сторонньому не зрозуміти: справді, мов двоє мудреців-ворожбитів, що бесіднують своєю, тільки їм доступною мовою. Іноді приєднається до їхнього товариства мандрівний художник, заверне, йдучи десь із Козельська в довгій хламиді-плащі й пом'ятому, з опущеними крисами капелюсі, що завжди на ньому ніби з-під дощу, навіть якщо буде це і в найбільшу спеку.

— Все шукаєте вічні барви? — привітно скаже до нього Андрій Галактіонович. — Ніяк не даються до рук? А вони, може, таяться в якомусь звичайному бур'янці, що ми по ньому щодня ходимо...

Художника Андрій Галактіонович називає «поетом місячних ночей», вважає, що гість його колись умів, як мало хто, передавати місячне світло, а зараз, на жаль, йому ніяк не вдається повторити своє ж власне досягнення...

На відміну від Андрія Галактіоновича щойно прибулий до нас учитель Микола Васильович людина, видно, зовсім інших нахилів. Власне, про нового вчителя ми ще мало що знаємо, за винятком того, що він любить співати, чим і встиг одразу сподобатись тернівцанам. Є ж такі люди: тільки вечір, так уже й тягне його до співу, вже полинув над Тернівщиною голос його від школи, де він, ставши біля відчиненого вікна й не запалюючи лампи, сам собі виводить чистим тенором якусь не тернівщанську, раніш у нас зовсім не чути пісню, що всю душу тобі доймає, надто ж коли це буде місячно і ніч світлитиме така ясна, що всі наші верби, левади сріблитимуться внизу по балках — навіть можна впізнати, де чия. Для Миколи Васильовича то вже не верби, то вже «зелена діброва, порадь, порадь мене, молодого!» А як музиканти Бондаренки вдарять на всі бубни увечері на толоці чи на далекім кутку біля Мини, вчитель і там з'явиться, слухає їхню музику приязно й зацікавлено, хоча до танцю й не йде, коли бойковиті дівчата жартома, буває, закличуть його до козачка...

Вдень новий наш учитель постає перед Тернівщиною в зовсім незвичній ролі: пов'язавшись фартухом, розводить у школі білої глини, бере велику рогожану щітку й, ніби змагаючись з торпівщанськими молодими, весело шмарує, вибілює нам шкільні класи, щоб веселіші були на осінь¹⁸. Вибілюючи класи, вчитель іноді наспівує, вдається ж отака невгамовна, охоча до співу душа... Відбуде зміну свою робочу, а під вечір, як сонце схилиться на захід, сідає Микола Васильович на свій безмірно заворожливий для нас велосипед, і тоді тільки спиці мигтять — поїхав наш учитель у степ на прогулянку, верхи на двох сонцях покотив! І хоч різні дороги ведуть із Тернівщини, однак опиняється вчитель якраз на тій польовій, що в'ється побіля Романового хутірця... Одного — разу, коли ми пасли на стернях поблизу, видно було нам віддалеки, як під колодязним журавлем велосипед зупинився і Микола Васильович про щось став розмовляти з Надькою, — може, якраз вона упрохувала його записати дівча своє до школи? Може, навіть і без жарту не обійшлося, бо по тому, як наша степовичка, взявшись за навислу над колодязем вервечку, весело похитувалась та вигиналася по статтю, навіть здалеку можна було вгадати, що Надька сміється! А тоді ми бачили щось і зовсім неймовірне: Надьчина майбутня школярочка, та дикувата Настуся, раптом опинилася верхи на велосипеді — то вчитель сам прилаштував її біля керма, взяв, щоб покатати! Ще й не вчилося, а вже йому така честь. І нема чого тепер Надьці непокоїтись, що не приймуть її малої до школи за неповністю літ... Так з дівчням на велосипеді й виїхав на вечірню доріжку серед полів Микола Васильович, виїхав та й покотив і покотив полями. Аж до Вигурівської могили й назад прокатав малу Винниківну на тих своїх двох нікельованих сонцях, а Надька, чекаючи, доки вони наблизяться, весь час стояла край шляху, і нам чомусь думалося, просто вгадувалося якось, що вона, молода мати, в ці хвилини нарешті почуватиметься щасливою — така гарна й безтривожна стоїть, у вільній поставі, в золоті вечірнього сонця вся...

Після того до третіх півнів чула Тернівщина, як учитель ще завзятіше виспівує в школі, чогось йому там не спиться, то примовкне, то знову лункий свій голос подасть — щось йому наша зелена діброва ніяк не дорадить, зачаровані місячні верби ніяк на сон його не вкладають.

Наступного ж дня надвечір спиці знову миготять у степ, та все тією доріжкою, що побіля Надьчиного колодязного журавля.

Глава XIV

На відміну від своїх батьків, людей веселих і компанійських, ця Ліда Дударевич — серйозне, може, аж надто серйозне дівча. Сірі очі старші за неї, часто сповнені задуму, допитливості чи якогось докору. «Типове дитя віку акселерації», — жартівливо каже про донечку сам Дударевич, котрого не вперше доля зводить із Заболотним на довгій дипломатичній дорозі. Тож і Ліда для Заболотних уже як своя. В товаристві Софії Іванівни вона перебуває, здається, навіть частіше, ніж біля рідної матері, викликаючи цим з боку матусі іноді легкі ревності. А втім, Ліда не є. Щодо цього винятком, бо й діти з інших дипломатичних родин також горнуть до Заболотної, яка не вважає це для себе тягарем, вона вже звикла до ролі підмінної матері й добровільної терплячої виховательки, надто ж при звичаїлася до цього, коли їй довелося після дорожньої травми тривалий час відсиджуватися вдома. Якщо котромусь подружжю випадає, скажімо, йти на дипломатичний прийом, а дитину нема з ким залишити, то мале скоріш усього опиниться у квартирі Заболотних, яка нагадує в такі вечори імпровізований дитсадок, де старшою виступає сама Соня-сан, а її найпершою помічницею буде Ліда Дударевич, котру малеча слухається беззаперечно. Дударевичі, звичайно, розуміють, що їхня одиначка, як і кожна сучасна дитина, потребує уваги, родинної ласки і що час від часу треба було б знімати з неї оцю її надмірну серйозність повертати свою школярку в безжурний світ дитинства,

¹⁸ Хоча де ще та осінь!

і з цією метою батько щедро постачає своїй улюблениці різні чудернацькі іграшки, до яких дівча, на батькову прикрість, не виявляє особливої цікавості, ставиться до них як людина, що вже переросла цей примітивний цяцьковий світ. Тож, щоб якось Ліду зацікавити, Дударевич придбав їй іграшку підвищеної складності — портативний японський комп'ютер, що здатен, однак, виконувати й зовсім не іграшкові програми. Річ виявилась такою зручною й дотепною, що частіше, ніж Ліда, цією іграшкою бавиться на дозвіллі сам Дударевич.

Дударевич на добрий десяток років молодший за свого колегу Заболотного і на цій підставі вважає себе дипломатом більш сучасним і, отже, й службове перспективнішим однаке коли йдеться про підвищення по службі, виходить чомусь так, що Заболотний бодай трохи, але опиняється попереду, дарма що не докладає до цього ніяких зусиль, чим особливо дивує Дударевича. До свого просування по службовій драбині Дударевич ставиться дуже зацікавлено і трохи навіть цинічно, він не приховує ні перед Заболотним, ні перед іншими колегами, що головним для нього в житті є зробити «здорову кар'єру», по можливості швидше видобутись на вищий, ніж дотепер, щабель в розумінні рангу, і що таке прагнення, зрештою, стимулює його ділові якості, отже, й церемонитись тут нема чого. Він і від старших колег не приховує, що надто йому довго доводиться чекати присвоєння вищого рангу, якого він давно заслуговує, і просто не вірить, що Заболотний може до таких речей ставитись спокійно, «по-філософському»...

— Хороший допінг, оформлений відповідним наказом, нашому братові ніколи не зашкодить, — так вважає Дударевич.

Взаємини між ним і Заболотним досить складні. То вони майже близько товаришують, то раптом віддаляються один від одного, ні-ні, та й повіє між ними відчутний холодок, який, однак, не позначається на ставленні Ліди до родини Заболотних, па її досить стабільних до них симпатіях, що дає підставу Заболотному іноді пожартувати:

— Найкращим дипломатом поміж нас в напружених ситуаціях виявляє себе Ліда. Ось би кого пора подати на присвоєння вищого дипломатичного рангу!..

Коли на якийсь час між родинами виникає незгода такої напруги, що її можна вважати мало чи не конфліктом, Ліда, хоч як це дивно, щоразу тягне руку Заболотних, а на батькові апелювання до неї, на його волення до справедливостей вона відповідає майже з дорослою категоричністю:

— Подбай, тату, найперше про те, щоб самому бути справедливим у стосунках із своїми друзями.

— А чим я, по-твоєму, несправедливий? — ледь стримує себе Дударевич.

— Хоча б тим, що у відсутність Кирила Петровича дозволяєш собі обговорювати його слова і вчинки.

Намагаєшся позаочі його принизити. А це нечесно.

Отака! Тож і зрозуміло, чому Заболотна-сан так лине до цієї дівчинки, підтримує з нею дружбу, навіть хай це буде й тоді, коли між сім'ями щось там чорненьке пробіжить.

Кочове життя по країнах, по амбасадах, взаємини з багатьма різними, часом полярно різними людьми — все це привчило Заболотну, так само як і її чоловіка, прагнути з людьми взаємин доброзичливих, злагідливих, виробило певний досвід переборювання конфліктних чи близьких до цього ситуацій, якщо такі виникають. Те, що після Заболотних в кожній із країн, де вони були, залишаються друзі, які ще тривалий час хоч від випадку до випадку озиваються до них, дають знати, що Заболотних не забуто, на думку Дударевича, скоріше повинно розцінюватись зі знаком мінус, як певний гандж, свідчення дипломатської неперебірливості Заболотного, однак Ліда щодо цього має свій і досить твердий погляд, вважаючи, що в Кирила Петровича це просто талант — вміння здружувати людей і що взагалі таке вміння — найістотніше в професії дипломата.

До Заболотних у Ліди ставлення особливо уважливе і вони їй, звичайно, відповідають взаємністю. Якщо про інших дітей, підкинутих на якийсь вечір дипломатськими зозулями, Заболотна може сказати інколи майже сердито: «Як ви мені надокучили, оце сьогодні востаннє понянькаюся з вами»¹⁹, — то про Ліду вона не дозволить щось подібне сказати, знаючи внутрішню ранимість дівчинки і уявляючи, як глибоко вона сприйняла б найменше нарікання чи випадкове необережно слово.

Різниця у віці тут наче й не існує. Обоє Заболотні ставляться до своєї юної сусідки з повагою, на яку могла б розраховувати й людина доросла, скажімо, коли треба дізнатись, якій телевізійній передачі, якому каналові віддати перевагу, чи щось додаткове з'ясувати про нову зірку екрану, то найчастіше вони радяться про такі речі з Лідою, і слово її для них буде цілком авторитетним. І навіть тут, у дорозі, Заболотний у ставленні до нашої юної пасажирки дотримується того ж тону поваги й бережливості, розмовляє з нею як рівня, і хоч між нами йдеться часом про такі речі, що для Ліди навряд чи й цікаві, можливо, що для неї вони безмірно далекі, однак відчувається, що на Ліду, на її присутність Заболотний весь час зважає, і що її сприймання і навіть її мовчанка для нього мають значення.

¹⁹ Хоч відомо, що це тільки розмови.

Зараз Ліда ніби придрімнула, приплющивши очі й відкинувши назад, на спинку сидіння, свою візантійську голівку, вона, здається, від усього відсторонилась, а ми з Заболотним ще й ще повертаємось до тих наших світанкових літ, полишених десь там далі, ніж Гавайї чи Полінезія.

— Чому так багато важить для нас дитинство? — вголос роздумує Заболотний, не відводячи очей від траси. Чи справді, як дехто вважає, туга за дитинством — це туга за тим раннім гармонійним світом, де все бере початки і все постає чистим, доцільним, може, навіть близьким до ідеалу? В кожному разі, не випадково з'являється час від часу потреба воскресити те, що було, бодай трохи наблизити світанкове ото сприймання життя. І навіть самий уже процес спогадання того раннього, росяного дає тобі насолоду, як і кожна зустріч з прекрасним...

— Але ж це для нас, а для інших?...

Справді, що для інших, скажімо, той відлетілий у безвість Роман-степовий у своїй бджоляній кольчuzі і його красуня донька, що хоч і зосталась для нас вічно молода, але кому вона тут усміхнеться, крім нас, на цьому хайвеї? Чи наш тодішній учитель Микола Васильович, що своїм співом при місяці враз переінакшив наші буденні тернівщанські левади, перетворивши їх в якусь переповнену чарами зелену діброву... Для нас він був зовсім не такий, як всі інші люди, і, згідно з нашими уявленнями, він би не повинен був закохатися, він мусив би стояти вище всіх земних пристрастей, а проте... Як воно сколихнуло тоді нашу Тернівщину, оте їхнє раптове кохання, що так сильно й прекрасно розпломенілося враз між людьми, для нас не байдужими, — між новим нашим учителем, якому б наче й не личило виступати в ролі закоханого, та нашою пречистою Надькою, що стала ще мовби гарнішою в цьому своєму почутті!

— Смішно, мабуть, але й досі мені блищить до місяця той ставок-калабаня на наших левадах. Вночі він ставав зовсім не той, що вдень. Бачу, як зорі тихо стоять у ньому. Деколи скинеться рибеня — на жарку погоду. Зорі затріпочуть, розпливуться, а по якійсь часині знов стають на місце, порушена гармонія відновлюється... І ось таке, здавалось би, незначне, неістотне, а посивілий твій однокашник всюди чомусь носить ці перлинки пам'яті з собою, з ними і в іншу перейде субстанцію.

— А що в цьому, скажімо, для неї? — торкаюсь поглядом Ліди, що таки придрімнула, згорнувшись у куточку своєю незграбною худенькою постаттю.

— Навряд чи що-небудь скажуть їй всі ці тернівщанські наші історії... Це тільки для нас вони щось...

— А ось і помиляєтесь, — каже Ліда зненацька, і по її світло-сірих, гостро засвічених з-під вій, я бачу, що вона зовсім і не дрімала. — Так, так, помиляєтесь.

І знов опустила вії. Заболотний кидає на мене через плече короткий, одразу звеселілий погляд: видно, йому було приємно, що ми помиляємось.

Глава XV

Восени, коли стерні буде поорано і ми пустимо корів уже по балках, по капустащах, де самі качани після зрізаної капусти стирчать і де нам тирлувати корів до самих заморозків, гріючи вранці босі ноженята в гарячому попелі вогнища або в теплих коров'ячих кізяхах, осені тієї, коли невтомні наші матері, не боячись застуди з холодного ставка тягатимуть важкі вимоклі прядива, щоб наткати із них взимку полотен, — побачимо одного дня на узгір'ї Надьку Винниківну, що за руку вестиме свою маленьку Настю-Анастасію до школи. Таке воно мале диває по підгір'ю понад балкою, де ми пасемо, так радісно дрібушить з новеньким торбням школярським через плече, — видно, задалегідь Надька спорядила своїй доні оцю чепурну, з чистого полотна черезплічку. З чималим запізненням веде Надька донечку свою записувати до школи, певне, таки вагалася, чи не відмовлять прийняти її дитину за неповністю літ, а зараз от вона зважилась і Настеня поруч матері дріботить, аж ніби поспішаючи до школи, під сиве оте колоччя шкільних маслин, за яким ще земською цеглою червоніє наша чотирикласна.

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя, — пожартує котрийсь із нашої хлоп'ячої ватаги.

Йдучи попід горою, Надька, видно, про щось перемовляється з дівчам, а в наш бік вони раз тільки й озирнулись обидві, ніби не впізнаючи нас і ці осінні збляклі балки, де все літо було духмяно та гаряче від конопель сизо було від головатой тугої капусти і аж нудно від солодкого, переспілого пасльону, де наші «зелені діброви» тобто звичайнісінькі верби, так розкішно купались вечорами у місячному сяйві. А тепер із них уже облітає листя на наші вогнища, а буває, що й солов'їне гніздечко впаде збите вітром, а незабаром все тут буде ще й морозом закуто, цілу зиму дзвенітиме лід по цих балках під нашими саморобними, із залізних обручів нарубаними ковзанами і ми з галасом висипатимем сюди, щоб у новий спосіб продовжити наші степові пастушачі війни: до ночі гасаючи з кийками, джунитимем і джунитимем «свинку», була така гра — наш тодішній слобожанський хокей!

Але цієї зими, що рано дмухнула на нас льодяними вітрами десь із Вигурівщини, нам буде не до ігор, не до забав...

Тернівщина клекотить! В усіх на устах соз, хлібозаготівлі, майже щоночі в приміщенні школи відбуваються збори, сходки нечуваної бурхливості, ніяк наші тернівщани не вирішать, суспілитися їм чи ні...

Уповноваженого з району слухають чемно, учителя — ще чемніше, а потім, занурені в думи, курять, мовчать, доки хтось із кутка, з темряви розважливо подасть голос:

— Воно то добре, як добре... А як, не дай бог?... Зі сходок повертаються далеко за північ чи навіть уранці, плентаються додому аж сірі, — не встигне господар передрімнути, як його вже знову на сходку...

Ох, як бурунила тоді наша слобода! Де бралася сила витримати в тих напругах, в тій колотнечі? Ні, та зима тиші не знала — самі хуртовини... Мина Омелькович аж охрип від агітації, викрикуючи на сходках до односельців, що ті, хто слухатиме куркульських підголосків, скоро запищать, як миші в норі, або й зовсім підуть чортам на сніданки! Душа, однак, не знаходила місця... Скільки разів то розбігались тернівщани із созу, то знову збігались, сьогодні записуються, завтра виписуються, сьогодні коней зводять до стайні, а завтра розбурхане, безстрашне жіноцтво уже вирує на толоці:

— Повіддавайте нам наших коней!

Наталка, дружина Мина Омельковича, натура була войовнича, це вона тоді очолила в Тернівщині баб'ячий бунт, це їй належала ідея покарати свого Мину в такий зловтішний спосіб: у хомут його! В одяг конячий! Досі Тернівщина пам'ятає, як Мину жінки водили по селу в хомуті! І він не благав пощади, з гідністю, можна сказати, ніс нелегкий свій хрест, хай і у вигляді хомута!.. Бунтарки повелися з Миною Омельковичем, як інквізиція з Галілеєм, витягли його в такий вигляді — з хомутом на шії — па толоку, в одну душу домагалися публічного зречення:

— Кажі: розпускаю вас! Розбирайте коней — даю такий дозвіл!..

А він їм:

— Не діждетесь, відьми! Нічого не скажу па власть... А хто мене хоч пальцем торкне...

Однак торкнули. Повалили в кучугуру, і товкли Мину гуртом, і верхи на ньому сиділа його завзята Наталка, товкла свого крикуна носом у сніг, примовляючи:

— Ось тобі соз! Ось тобі!

Ні конюхи, ні правління нічого не могли вдіяти з розшаленим жіноцтвом, ще вчора покірні слобожанки наші наче посказані того дня: кинувши Мину Омельковича в хомуті на снігу, вдерлись до стайні, розхапують від ясел щойно усупільнених гнідих своїх та буланих, декотрі з молодиць навіть верхи посідали на коней і, блискаючи стегнами, пустилися навскач хто куди! Досі бачимо, як вони, тернівщанські наші амазонки, женуть від стайні толокою увсебіч з насмішками, з реготом...

Мина Омелькович, стоячи осторонь у хомуті, дивився на них — як саме око історії — з осудом і гнівом, він навмисне а себе хомута не скидав, затято ждучи, доки при-йдуть із району уповноважені та міліція, — хай побачать його в такому глумовиську, хай усі газети напишуть, як тут сількор Око потерпав від несвідомого елемента!

А в години поразки найвойовничіші із жінок у кутузці сидять, в кам'яному льоху біля сільради, виконавці з ціпками їх вартують, а Мина Омелькович час від часу крізь щілину в дверях благальним тоном ставить дружині умови:

— Хочеш на волю — пиши заяву, що більше не будеш...

— Не діждешся, анциболот!

— Ну, прохаю тебе... Ось папір, пиши...

— Качалкою тебе спишу, як виберусь звідси!

А коли вже Наталка опинилася вдома після кутузки, найперше викинула із сіней квітчастого килима, що якимось чином заблукав із хуторів до її чесно́ї хати, і заходила при повному зібранні сусідів рубати той килим щербатою сокирою — гех та гех із-за плеча по тканому квіттю! «Не треба мені глитайського добра! Гола ходитиму, а чужого нитки не візьму!»

Потім якийсь час у Тернівщині панувало затишшя, і вчитель Микола Васильович, повернувшись із округи, куди він їздив на конференцію, навіть жартував, дізнавшись про наші події, все цікавився, чи не натерло холку Міні Омельковичу хомутом.

— Смійтесь, смійтесь, — казав Мина, — а мені не до сміху... Я ще декого з них відправлю чортам па сніданок. І ключі від церкви заберу, закрию їхню молільню! Хай усі вони, відьми, моляться тим, що в болоті!

І ось одного дня сидимо ми в класі, урок веде Андрій Галактіонович, сонце зимове спокійно світить у вікна, й ніщо ніби не віщує бурі... Та раптом — двері нарощає, і перед нами з'являється задиханий, вкрай перепуджений Мина Омелькович, заяча шапка на голові задом наперед, в руці в'язка великих ключів.

— Сховайте мене! — хрипить він до вчителя майже безголосо. — Бо кришка мені! Церкву заквив, а ті відьми женуться! Розшматують, роздеруть!..

При їхніх стосунках, здавалось, Андрій Галактіонович з обуренням виставить Мину за поріг, а він, на превеликий наш подив, мовчки кивнув Міні в кінець класу — на «Камчатку», а сам тим часом став, розіп'явся в дверях перед хмарою жіноцтва, що, лементуючи, вже налітало з коридора:

— Де той анциболот із ключами? Де ви його заховали, кат би його на камені побив!

— Віддавайте нам його! Мало йому хомута! Шкуру з нього спустимо!

І вперше в житті ми почули з уст Андрія Галактіоновича неправду:

— Нема його тут. Не було...

— Та сюди ж він біг?!

— То вам здалося. Заспокойтесь і не зривайте мені, будь ласка, урок!

Зачинивши двері перед натиском розбурханих наших матерів, Андрій Галактіонович і далі рівним голосом, ніби нічого й не сталося, розповідав нам про іхтіозаврів та бронтозаврів, що їхні хвостаті зображення, засиджені мухами, ще з земських часів висять на картонах у нас у класі. Водились ті чудиська, власне ж, не так і давно, якийсь мільйон чи скільки там літ тому купались вони у водах теперішніх тернівщанських балок з пасльонами, де тоді перепліскувались теплі, сині, як льон, моря та буяла на островах вічнозелена тропічна рослинність. Розповідаючи, Андрій Галактіонович жодного разу не глянув у той бік класу, де аж під задньою партою нашої «Камчатки», як найбешкетніший учень, сидів Мина Омелькович, зацхнувши над в'язкою своїх важких церковних ключів. Пронесло! Живий зостався Мина Омелькович, хоч і душа побувала в п'ятах...

Не тільки Тернівщина, бурунить у ці дні вся округа. Там трусять, там описують, а там уже десь, чуємо, продають з молотка. На Чумаківщину, до Кишок, до Масичін, до Порубаїв — в близькі й далекі хутори — слобода посилає бригади комнезамівців, активістів, готових за душу зчепитися з тими, що хліб гноять у ямах, що постачали копей махнам, посилали сипів своїх у банди, а тепер з вилами кидаються, коли хто прийде описувати або доводити їм план до двору.

Настрій дорослих передається й нам, школярам, в класах у нас неспокійно, бо вранці, як прийдемо до школи, всюди між партами накурено та напльовано, цілу ніч тут йшли баталії, все це батьків та матерів наших торкалося, тож чи й нам бути осторонь? Багато хто з нас тепер у червоних краватках, цим ми зобов'язані Миколі Васильовичу, завдяки йому створено в школі піонерський загін, і настрій у хлопців такий, що хай тільки скажуть — куди, не страшні нам зараз і куркульські обрізи. Бо якщо вже ви юні піонери, то ні в чому не личить вам відставати від дорослих, місце ваше, хлопці, на вістрі подій!

Вирушаючи на хутори, бригади дорослих часом і нас, дівчаків, прихоплюють із собою, бо така воля Миколи Васильовича, запального нашого вчителя й вожака, чиїми натхненними очима дивимось віднині на все, чим кипить наша Тернівщина. А він сам — як він горів у ті дні! Здається, і не їв, і не спав, самим духом жив, а скільки енергії та завзяття у всьому, що відбувалося поза стінами школи, бо ж про саму школу він ладен був серед тієї круговерті й зовсім забути — принаймні таке складалося враження. Коли, озирнувшись в тодішні події, думаємо зараз про нашого Миколу Васильовича, то ясно стає нам, якого складу характер променів тоді перед нами, безперечно, він і створений був саме для такого буревію, яким жила, яким вирувала в ті дні наша Тернівщина. Ще недавно, влітку, вона аж танула, слухаючи в місячні ночі красивий і розкотистий тенор молодого приїжджого вчителя, чий спів допізна лився з відчиненого шкільного вікна, то був спів чистого кохання, пісня юнацької душі, що знайшла свою любов і відчула себе вперше від любові такою щасливою, а нині Тернівщина слухала Миколу Васильовича здебільшого на своїх бурхливих сходках, яким не видно було кінця, і в голосі вчителя тепер дзвеніла тільки сталь, увесь він був сама віра та заклик, і ми, школярі, безмірно пишалися своїм учителем, ми були в захваті, що він у пас запальний такий та гарячий, ми готові були за ним у вогонь і в воду! Його правда була натхненною, а що може бути сильніше за це?... Ось він вибігає на сільрадівський ганок у блаженській своїй шинельчині, сухолиций, блідий, і, рвучким рухом голови відкинувши свого чорного чуба назад, звертається до наших слобожан, щоб знов і знов виповідати Тернівщині про комуну загірну, про ті сонячні часи, що настануть, коли «вже нічого не буде чийогось», а все стане гуртове, народне. В такі хвилини він, наш вогнистий промовець, ставав від хвилювання ще блідіший, ніж звичайно, ставав білий як крейда, очі його повнилися блиском, а голос дзвенів так пристрасно й молодо, що жіноцтво, слухаючи запальну його промову, аж умлівало від захвату:

— Ну й артист! Ну й душохват!

А коли десь серед натовпу в цей час була Надька Винниківна, то на неї, розпашілу від затаєних гордоців, озирались дівчата, радіючи заздрісне: ось такого зуміла причарувати, завабити, без пам'яті зуміла в себе залюбити!

А я знаю, а я знаю, Чого зоря ясна...

Що ж до нас, школярів, то ми тепер ще більше були заповнені натхненням свого вчителя, вірили кожному його слову, і нам аж дивно, чому не всіх йому вдається повернути до созу, адже ж так його слухають, коли він з невтомним своїм запалом промовляє до Тернівщини з ганку сільради.

Тож, коли нам велить Микола Васильович: «юні піонери, сьогодні на хутори!» — ми сприймаємо цей заклик з бурхливою дитячою радістю і водночас із жаданням героїства, зринає в душі й жага розплати за ті кривди, образи й жорстокості, що їх завдавали Тернівщині давні її вороги. Неодмінно згадається хутірська собачня, що десь тебе там нажахала, не підпустивши до колодязя, промайне глумлива пика чиясь, постане в

уяві і той скривлений несамовитою люттю глитайчук, що ладен був до смерті затоптати нашу Ялосоветку за житнє стебельце тоді, на Фондових землях... Десь же він там є, той рудий бандюга, десь гноїть прихований хліб у ямах та гострить на нас свої вила куркульські... Отже — до бою! Що школу пропустимо — не біда, адже сам учитель це дозволяє, більше того, сам кличе нас у похід, зате як цікаво буде там, — нехтуючи небезпекою, нишпорити по куркульських горищах, вишукувати в напівтемряві, серед павутиння, вкриті пилюкою різні книжки та журнали, шлики та башлики, а може, де попадеться й наган чи жменя іржавих патронів. Бо ж нас посилали в такі шпарини, куди дорослому не пролізти: ось ти перевір підпіччя²⁰, а ти спустись у засік, подивись, що там, потім лізьте, хлопці, під рублену комору, а насамкінець під стріхою проповзть по всьому горищу, чи не заткнуто де куркульський обріз. Це ж найцікавіша розвага для нас! І якщо котромусь із малих справді вдавалося намацати в темряві і висмикнути зі стріхи обріз чи важезну шаблюку, то це сповнювало нас почуттям правоти, і після цього тужба та плачі хутірських жінок уже не так розтерзували наші дитячі душі. А коли опинялись над шойно розкритою ямою, де гноївся хліб і звідки тхнуло цвіллю та прілістю погубленого зерна, то це ще більше упевнювало нас у собі, погноєний хліб давав виправдання для всього, що тут робилося, і не страшно було тепер вистукувати й колупати побілені, а півниками стіни, довбати долівку, тельбушити комори, — нічий уже плач після цього прийняти бригаду не міг.

Вчитель Микола Васильович сідав до столу і, зціпивши зуби, з блідим, крижаним обличчям брався складати акт молоді хурщики вимітали засіки, вантажили збіжжя на сани, а Мина Омелькович тим часом, забравшись десь у комірчину, похапцем трощив хазяйські обліті смальцем ковбаси.

Ось він, втираючи рукавом масні губи, виходить із комірчини, вдоволений, підморгує до нас:

— Розговівся! Після довгого посту розговівсь! І ви, хлопці, не соромтесь, не цяцькайтесь, бо ви ж класові діти, не якісь білоручки, а тут усе дуки, п'явки! — розтлумачує нам Мина що до чого. — Казав я їм: доберемось — от і добрались! Тепер не стріпнетесь! А то, бач, ще й глузують: «Позаяк хліба нема, то жертвую для комуни... кіло маку!» Ми вам покажемо — кіломаку!

Перш ніж покинути куркульську хату, Мина Омелькович мусить, щоб руки не гуляли, прихопити дещицю, скажімо, мимохідь стане тягти з жердки хазяйський латаний, з кучерявого барана кожух, але тут не обійдеться без вовтузні, бо розлючена хазяйка, де й взявшись, обома руками вчепіриться в кожуха з другого кінця. І вже достотно, як ті двоє скіфів, що розтягують овечу шкуру на золотій пекторалі, цупитимуть той кожух кожне до себе:

— Пусти, іроде!

— Ні, це ти пусти...

— Віддай, чуєш?

— Глухий, не чую!

— А щоб ти зозулі не почув!

Клятьба зозулею помітно стривожув Мину, але тільки на мить:

— Це ти мене, безбожника-незаможника, зозулею хочеш злякати? Так ось же тобі за це! — І він з такою силою шарпає свою здобич, що той гнилий кожух на очах розлазиться надвоє: півкожуха у Мيني в руці, а півкожуха в його супротивниці. — Хай же ні тобі, ні мені!

І він кидає свій ошматок додолу, а очима стриже кудись уже на піч, і тільки вчитель, з'явившись знадвору на лемент, пригамовує Минин апетит.

За ці дні Мина Омелькович навіть погладшав — що то значить опинитись людині в своїй стихії! Раніше, було, ходить, наче охлялий, сірий, щоки йому повтягувало, під очима підпухлини, як від вічного спання, а тепер обличчя йому викруглилось, воно аж пашить рум'янцем, особливо, коли ми, залишивши розтельбушений хутір, знов вилітаєм саньми у відкрите поле, де так і струже вітром і мороз аж пече. Іноді ми повертаємось до села вже вночі, при місяці, полозки наших саней далеко співають серед засніжених полів. Вкублівшись у куркульські ліжники, рядна та сіряки, що тхнуть скотарнею і що їх тепер буде заприбутковано як созівське майно, ми, піонерчата, ще в нервовій напрузі, з якимось пташиним інстинктом тиснемось до свого Миколи Васильовича, відчуваючи себе затишніше поруч нього після всього пережитого на хуторах...

Мина Омелькович, після бурхливих клопотів дня, будучи в доброму гуморі, сповнений кипучої, руйнацької сили, підбадьорює нас, що ось так, мовляв, і треба гартуватись у боротьбі з класовим ворогом, з тим, хто навмисне не хоче «конати хліб і хто до Тернівщини ніколи не мав і краплини співчуття. Згадувалось йому, як у голодні роки тернівщанські жінки ходили за позичками по хуторах і як їх там цькували собаками, розповідає нам про слобідських дівчат, що в розквіті краси мусили йти до тих кугутів найматися і з якою глумливою погордою їх там зустрічали: «Гаразд, дівко, візьму вже тебе... Руки твої, а вила наші!»

²⁰ Воно зветься дук.

Коли зустрічний вітер аж надто обпікав нас, Мина Омелькович дбайливо закутував свого сінка в куркульський сіряк, ще й башликом обкидав, щоб вуха хлопець не поморозив, а помітивши, що Грицик чимось схвильований, нахилився до нього та стурбовано допитувався:

— Гришуню, чи тобі нічого не болить?

Тендітне хлоп'я, цей Гришуня, зроду вдався хворобливий та ще з кобили маленьким упав, прибився так, що хорував цілу осінь, Мина Омелькович з горя місця собі не винаходив і навіть сам водив хлопчика кудись аж у Порегонівку до знаменитої косоокої ворожки, яка людям переполох виливала, вона й Грицикові крутила на голові миску з розтопленим у воді воском, виганяючи з хлопця страх. І ось тоді, хоруючи, Гришуня чомусь особливо потягся до музики й попросив батька, щоб він замовив у братів Бондаренків для нього кларнет. Бондаренки — то для Тернівщини гроно талантів, четверо їх, братів, і всі музиканти. Та не лише по всіх весіллях вони грають, славляться вони ще й тим, що самі для себе роблять інструменти — балалайки, кларнети, і навіть справжні скрипки виходять з-під їхніх удатних рук, не кажучи вже те, що і в Козельську ніхто краще за них не зумів би натягти бубон або барабан з волячої чи навіть заячої шкіри. В неділю, коли Бондаренки виходять на толоку розважити музикою рідну Тернівщину, то Гришуня щоразу в'ється біля них найближче, він ладен виконувати будь-яку волю музикантів, аби тільки дозволили йому бренькнути на балалайці чи дмухнути в кларнет. Тож і виникло в нього під час хвороби таке бажання — мати в себе справжній інструмент, і Мина без вагань пообіцяв своєму однакові вволити його волю, сказав, що останніх штанів збудеться, а кларнет йому буде! І таки дотримав слова. По якомусь часі приніс Гришуні від Бондаренків той маленький саморобний кларнет з кнопками перламутровими, і коли Гришуня притулив його до уст і видобув з дудочки звук, схожий на звук горлиці, то одразу й одужав.

Послужливий, такий неперекірливий цей Гришуня, наш незмінний товариш. Сам не пасе, бо нема чого, але на степ до нас прибігає влітку корів за казки завертати. Старті хлопці, то ж аристократи наші, ледацюги великі, вони лежать цілими днями на межі та кізяки курять, всякі, навіть сороміцькі, роздебенді плетуть, а менших ганяють, щоб корів їхніх завертали. Гришуня ладен їм цілі дні слугувати, слухняно робитиме для них і те, й те, аби вони тільки казки йому розказували, що їх вони здебільшого самі ж тут і вигадують. З усіх нас Гришуня, здається, найбільше подобався Настусі — і за кларнет, який він часом бере до школи, щоб потішити товариство під час перерви, і за тихість та лагідність вдачі, та ще ж, крім усього, він умів дуже гарно блакитних котів малювати — десь йому Мина Омелькович²¹ такий олівець добув із зовсім блакитним осердям... Іноді Настуся яблуко крадькома тицьне йому на перерві, тоді в Грицика аж вуха почервоніють від соромливого її дарунка, і хто знає, чи не з таких перших виявів дитячої приязні й зажеврюється між дітьми найраніше оте почуття, що до певного часу воно тільки в бруньці сидить, а настане пора, може, суджено буде йому розбуятись яскраво, на повну силу розквітнути. Можливо, в передчутті цього ми, хлопчаки, коли хочем подразнити Гришуню, то вказуєм йому на Настуню-хугоряночку:

— Он твоя наречена йде!

І хором:

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя!

Мина Омелькович мав певність, що в хаті в нього росте неабиякий музикант, той, для кого музика виявилась кращими ліками, ніж ворожчин віск, і треба було бачити, як тане Мина Омелькович, спостерігаючи сцену, коли Гришуня його — рідний чи не рідний, кому яке діло? — стоїть уже на толоці поміж дорослих музик і в тон їм самозабутньо дмухає у свою дудочку-кларнет...

— Треба було й сюди тобі каварнет захопити, — нахилиється Мина до хлопця, — може, оце, загравши в дудочку, не так би замерзав...

Хлопець зігнувся в саях, підшмаркує, — справді, чи не застудивсь?

Бо таки ж зимно, ніч додає морозу... Микола Васильович теж коцюрбється між нами від холоду, сидить, піднявши комір шинелі, і невідомі думки хмурають його чоло. Чи бурхливий цей день обміркує наш учитель, чи згадалось йому Кам'янське, і рідний завод, і гудки, що, може, зараз оце скликають людей у зміну нічну, адже хай там холод чи спека, за будь-якої пори року, в належну годину, вони гудуть і гудуть, нічим свій лад не порушать... Якось Микола Васильович нам обіцяв: «Навесні повезу вас, хлоп'ята, в наше Кам'янське на екскурсію. Почуєте, що то за музика, коли напровесні рано-вранці, тільки зазоріє, над містом полине переклик гудків... Десь аж понад Дніпром стеляться потужні розлогі їхні голоси, будять тебе, вставай, вставай, до життя, до праці!»

Сани наші летять степом, ніч голубіє, та ось Микола Васильович, враз стрепенувшись і мовби струснувши з себе тягар думок, нам не відомих, раптом заводить на все поле «Ой у полі криниченька, там холодна водиченька», і далеко серед снігів лунає його красивий, кришталевий, якийсь ніби іскристий голос. Лунає, сягаючи десь аж туди, де коло своєї криниченьки-колодязя із журавлем стоїть, намальована нашою

²¹ Мабуть, від уповноважених

уваю, Надька Винниківна у своєму закоханому чеканні. «Гей, там холодна водиченька!» І коці, підцвяхнуті тим співом, несуть наші сани ще дужче, і внічений Гришуня враз збадьориться, і візничий наш — Бубиренчишин Антидюрінг жвавіше хльосне високо в повітрі замашним своїм батогом з китицею, а Мина, вчаровани співом Миколи Васильовича, хмеліючи від захвату й гордоців за нашого вожака, весело погукує кудись у степову голубінь, у морозом пропечені безвісті:

— Ось так співають більшовики! Дрижи, світовий капіталє!

В місячному степу, серед тиші й снігового безмежжя, був простір для співу, тож Микола Васильович, по-юнацькому розійшовшись, давав собі волю, з його пісень ми дізнались і про небачений той паровоз, що вперед, у комуну, летить, і про те озеречко, де плавало відеречко, бо від того цебра-відеречка нам знов усміхалася вона — Надька і Надька... Навіть змокрілі, вкриті інєєм коні, здавалось, радіють та грають силою від власного бігу, хапають снаги від гарячого, розгонистого співу Миколи Васильовича, зараз їм і батіг не потрібен — коней наче хто підмінив, вони несуть наші сани, мов пір'їну, злипки снігу з-під їхніх копит кудись аж до місяця летять.

Глава XVI

Якщо зовсім пізно повертались, то вчитель брав школярську нашу бригаду до себе ночувати, напував нас рідкісним для тих часів напоєм — запашним чаєм, що його сам і розігрівав на примусі; кожному до чаю належала ще скибочка черствого хліба²², бо нічого в Миколи Васильовича не було, а з харчів на хуторах він ніколи не дозволяв собі взяти ні крихти. Ніде під час описів не брав і одежі собі ніякої, хоча з одягу тільки й мав те, що на ньому: гімнастерка й штани з темного сукна, сіра шинельчина одна на всі вітри, а па ногах хромовенькі, що більше для міста личили б, чобітки, яким, видно, ніяк не вдається захистити Миколу Васильовича від морозу, бо тільки додому, так і роззувається мерщій, давайте, хлоп'ята, снігу, треба відтирати ноги, доки ще Живі!..

Для себе на ніч ми вносимо знадвору соломи, морозяної та ламкої, розстеляємо на підлозі і вкладаємось па ній покотом, Микола Васильович зверху вкриває нас ватяною ковдрою, позиченою в Андрія Галактіоновича, а деколи на додачу кине впоперек ковдри і свою шинелю, — вона пахне нам місячною дорогою, морозом та вітром. Повкладавши нас, господар ще не лягає, сівши до столу, він береться щось швидко писати при гасовій лампі або, приклавши до вуха темний навушник радіо, шукає зв'язку, з іншим якимось далеким світом — радіо було в нас тоді великим дивом і з приїздом учителя зробило сенсацію на всю округу. Якщо Микола Васильович був у гарному па-строї, то давав по черзі кожному з нас послухати, що там озивається із навушника, і ми тоді чули перед сном далеку музику, таку ж прекрасну, як і оця, що тихим плином мелодій нині супроводить нас на шалених перегонах хайвею.

Одного разу, коли ми ще не поснули, скригнули двері до кімнати зайшов Андрій Галактіонович у глибоких калошах, в пальті наопашки, бо хоч і мешкає він з молодич колегою в одному приміщенні, через стіну, але хід має окремих, з протилежного ганку.

Поява Андрія Галактіоновича — це пришестья поважне, він гордовито несе на широких присутулених плечах свою левино-кудлату голову, чорна блискуча грива його злегка сріблиться, але то не мороз її посріблів, то вік людський бере своє. Коли, розгорнувши поли пальта, Андрій Галактіонович сідає до столу, відкривається нам знайома, а льняного полотна й ніби вічна його сорочка-толстовка, що літо й зиму вірно служить Андрієві Галактіоновичу, котрий, як ми знаємо, ще бувши студентом, ходив у Ясну Поляну до графа Толстого і мав з ним розмову. Про суть тієї яснополянської розмови нам нічого не відомо²³, а ось теперішню бесіду його з Миколою Васильовичем ми, зацхупувши, мов зайці, таки вловлюємо своїми настрєнченими вухами, хоч обом учителям, мабуть, здається, що ми вже спимо, вгрівшись під ковдрою — чи не попередницею котроїсь із тих легендарних ковдр, що її, величезної, колись нібито однієї вистачатиме, щоб нею спільно вкривався весь наш тернівщанський соз.

Сидять біля столу наші найбільші авторитети, світочі знань, гомонять стишено, щоб нас не тривожити.

— Я ж тут грубку натопив на обох, — каже Андрій Галактіонович. — Хай, думаю, й сусідові гріє, якщо вже нар єднає спільна стіна...

— Справді, нічого не вдієш, — підтримує жарт Микола Васильович. — Ми з вами як дві сторони медалі: нагріваєш одну — теплішає й друга...

²² «Сухим пайком», як казав він.

²³ Про неї Андрій Галактіонович обіцяв розповісти, як підростемо.

— Завтра, до речі, грубку топити ваша черга, колего, і не спробуйте ухилитись, — вдавано насуплюється Андрій Галактіонович. І далі ще більше стишує мову, певне, щоб порушити наш сон. — Сподіваюсь, що бодай це ви не занедбаєте, як декотрі інші з своїх обов'язків...

— Що ви маєте на увазі, Андрію Галактіоновичу?

— А те й маю... Найперші святі вчительські свої обов'язки ви ж таки занедбали? Цілими днями гасаєте по хуторах, навіть дітей ось втягуєте у свої зовсім не дитячі вправи. А це ж юнь, первоцвіт, — розважливо тлумачить Андрій Галактіонович молодшому колезі. — Дитина це, як Я розумію, людина найприродніша, вона інтуїтивно прагне добра, ласки, злагоди й гармонії в житті, в дитини і Сприймання світу ще нічим не викривлене, вона шукає в їйому красу, лад, а ви ці крихкі, несформовані душі без вагань кидаєте у вировище найлютіших пристрастей, в повсякчасні вибухи ненависті, де людина звіріє, втрачає Себе...

Худолиций, блідий від лампи Микола Васильович слухає старшого колегу шанобливо і водночас трохи іронічно.

— Ну, далі, далі...

— Опріч того, що це непедагогічно, — втлумачує Андрій Галактіонович, — це ще й безжально. Розумієте: безжально.

— Любий Галактіоновичу, ми живемо в безжальні часи! Невже ви досі цього не помітили? — Микола Васильович нараз схоплюється з місця і, нервово ступаючи по кімнаті, кидає різко, незмирно: — Де барикади, там середини нема! Старих нема, малих нема, тут кожен займи своє місце і дій, як велить тобі революційне сумління!

— Але ж це діти, зрозумійте ви. Тягти малолітків на ці ваші операції, щоб життя їхнє починалося з картин обшуків, руйнувань, з людських драм... Це ви вважаєте нормальним? Звалити на дитячі плечі ті ваші залізні щупи, а на крихку тендітну душу звалити ще непосильніший тягар прокльонів та зойків — це вас не тривожить? Вам це не болить?

— Болить, — каже різко Микола Васильович. — Але хай вчаться. Хай дихають вогнем битви! Хай ці наші юні Гавроші наяву бачать роз'ярілу хижість власництва, перекошені злобою обличчя, хай чують всі ті погрози та глум, якими нас зустрічають хутори! Для хуторян ми анцихристи, передвісники страшного суду, а вони? Були в них в серці жалощі, хоча б тільк співчуття до цих слобожанських дітей, коли хутори робили їх маленькими рабами, прирікали на найжорстокіший визиск? Ідіотизм сільського життя, де він ще в таких диких формах виявив себе, як не на хуторах? А зараз хліб у ямах гноять, для них він уже не святий, та й взагалі, що може бути святе для тієї дрімучої й захланної сили власництва? Поступись перед нею, залиш, як є, то вона завтра й нас із вами передушить! Милосердя не буде нікому, сліпнучи в ненависті, підійме сокиру й на цих безневинних, що сплять ось покотом під вашою всеспасенною ковдрою... Та про що мова! Ви, людина з таким досвідом, не згірш від мене повинні знати, на що вона здатна, ця до краю нині розбурхана, підступна, злобою та ненавистю налита хутірська Вандея!.. Чого-чого, а пощади звідти не жди!

— То що ж виходить? їхніми методами проти них? Проти ненависті такою ж ненавистю, на злобу — злобою?

— А чим іще?

— Доброта виховується добротою, справедливість — справедливістю — це ж для педагога елементарно... Ненависть розпалити неважко, людство розпалювало її вже не раз, і в колосальних масштабах, а як потім загасити її? Що їй протиставити? І руйниницький інстинкт пробудити, в ураган розбурхати — це теж куди легше, ніж потім знов загнати його в береги здорового глузду. Перш ніж викликати могутню якусь енергію, слід добре подумати, з яким вона знаком, якої природи і до яких наслідків усе це призведе. Що в душах залишиться? З чим зустріне людина суворі прийдешні часи? Вас, юнака інтелігентного, мислячого, невже ці речі не турбують?

— То що ж — поступитись? О, ні! — змахнув білим кулаком у повітрі Микола Васильович. — Через віки йшли, пробивались до своєї золотої мрії, і тепер перед хуторами спинитись? Позадувати? Вклонитись бастионам куркульським? Ні і ні! Не до пощади тут, дорогий колего! Битва непримиренна... Йдемо самі на бій, і зміну свою беремо, бо долі наші — і дітей, і дорослих — неподільні, надто ж на цьому вирішальному перевалі, де діє один закон: або — або!

— Золота мрія людства, смію запевнити вас, вона й для мене щось важить, — схилившись біля столу, Андрій Галактіонович задумливо крутив у пальцях свою чопурну, завжди підстрижену борідку. — Однак бачити свого колегу, народного вчителя, в парі з Миною Омельковичем, в одній з ним упряжці, — ні, цього я, вбийте, не збагну... Хай ви йдете, вами, скажімо, рухає ідеал, молодечий порив, а що рухає Миною?

— В нього є класовий інстинкт — це зараз теж неабищо.

— Сила сліпа, стихійна, брутальна, приправлена чорними задрощами до всіх і вся, — ось що в ньому є. Апостол руйництва, лицар трощення — хіба не таким він об'єктивно сьгодні постає в цих ваших походах... і — Апостол руйництва? — легка усмішка торкає тонкі руса Миколи Васильовича. — При вашому всепрощенстві і раптом такі нещадні характеристики? А хіба не ви ховали його в класі під партою... Виявили

ж гуманність! — Для мене цей Мина теж не пропащий. Натура крута, напориста, не заперечую... Можна чимось пояснити навіть почуття помсти, якої стільки накопало в ньому, та, однак, хіба цього досить людині? Месницький азарт, жага руйнування, хай сто раз вони вмотивовані, але чи такі сили створювали коли-небудь щось вартісне, цінне для всіх? Візьміть ви для прикладу Романа-степового: ось до людина-творець! Особистість, я сказав би, з прикметами людини майбутнього, такої, що матиме органічну потребу поліпшувати світ, вдосконалювати природу й жити у вічній злагоді з нею...

— В конкретному цьому випадку я згоден з вами... Та й з Миною Омельковичем нібито вони товаришували колись.

— А сьогодні Мина — якраз цілковитий його антипод. Бо степовий наш селекціонер у праці себе знайшов, а Мина у власнім злидарстві вбачає для себе найвищу заслугу, скрізь і всюди виставляє злидні свої напоказ: осі, вони, мої латки, я їх ношу, як герб, а де ваші латки? Роман для нього недруг уже хоча б тому, що в Романа росте все та родить, бджоли плодяться, навіть схрестити їх пробує, щоб вивести нову степову породу бджіл, а в Мيني тільки мухи дзижчать та дереза під самі вікна в'ється...

— Та що ви напались на нашого Омельковича? — весело вигукує Микола Васильович. — Майте ж милосердя!

— А я маю! Не закликаю ж я, щоб на дибку його тягти. За його незрівнянне ледарство, за те, що Мина ваш дерева в житті не посадив, цвяха ніде не забив... Безнадійних нема — я так дивлюсь. І це вже, колего, вам годилось би думати, як із вашого приятеля, із такого переконаного лапуги та виховати трударя, сумлінного й роботящого, що здатен був би зажити шани і в громаді, і в майбутній вашій хліборобській асоціації.

— Виховаємо, — впевнено всміхається молодий учитель, — Мина Омелькович справді має деякі вади, зокрема охочий іноді рубонутти з плеча. Натура відкрита, може й помилитися, але хто в такій веремії гарантований від помилок? Ситуація ж виняткова: діяти доводиться часто-густо навздогад, бо — перші, прецеденту не було, прокладаєм дорогу без топографічних карт, і тому така вона многотрудна, тяжка та вибоїста...

— Це правда, — згоджується Андрій Галактіонович, — але для мене безсумнівним є також і те, що справіку в людині двоє начал живуть, дві натури вічно в душі против борствують: будівник і руйнач. Один зводить храм Артеміді, а другий уже позиркує на нього поглядом Герострата. Відколи й рід людський існує, борються в ньому ці дві сили, дві пристрасті, одна з яких увінчує нас вінцем безсмертя, а друга, друга — ламай, трохи! — стає мовби нашим прокляттям. Тут вічний бій, він і нині триває, і яке з цих двох начал перемаже, яке візьме гору, від цього, друже, залежатиме все, все... І насамперед майбутня доля ось їхня, — показав він поглядом на нас, зашухлях під ковдрою. — А живемо для них, щодень думати, дбати про них — ми тут з вами тільки для цього...

— Сама революція вже найбільше про них подбала, — рішуче відповідає Микола Васильович, снуючи по кімнаті сюди-туди, ніби в невидимій клітці, й на ходу похрускуючи худими пальцями. — Подбала, подумала, та ще як!.. Нині ж ми покликані, щоб далі розчистити шлях, і не маємо сумніву, що він виведе нас у заобрійну омріяну далеч! Йдемо в часи, дорогий Андрію Галактіоновичу, де не буде руйначів — будуть самі будівники! І оці гороб'ята, що повкублювались тут, може, якраз і виявлять там повністю себе, свою творчу духовну снагу, та ще й спасибі скажуть, що ми з дитинства гартували їхню волю, сталили дух, вчили не боятися труднощів. Невже ви не згодні зі мною?

— Попробуй з вами не згодитись, завтра опинишся в кутузці, — підводячись, з присмутком жартував Андрій Галактіонович і, знов накинувши на плечі пальто, почовгав своїми човниками-калошами до порога, обережно обходячи нас, лежачих. — На добраніч вам.

— Ні, по-моєму, я вас переконав, — весело казав йому вслід Микола Васильович.

— Ні ви мене, ні я вас... А як же завтра?

— Завтра ви тут обходьтесь без мене, бо я знову буду в поході...

Так вони розходились, без сумніву, залишаючись кожний при своїй думці. Андрій Галактіонович ніс на вітер та сніговицю свою простоволосу лев'ячу голову, зачиняв двері за собою поквапом, щільно, щоб нічним холодом на вас не війнуло, не застудило котрогось, а Микола Васильович, обпершись обома руками об стіл, ще якийсь час стояв веред лампою в глибокій замисленні. Він цього вечора вже не брався ні читати, ні писати і про навушники ніби забув, — застигши в цій позі біля столу, він мовби дослухався до чогось, здається, найважливішим зараз для нього була ота зимова ніч за вікном, стугонливе її завивання. А може, щось інше причулося цієї миті, може, Надьчина «зелена діброва» йому зараз листям зашелестіла в степу, і зими ще нема, ще тепла зоряна ніч пливе над садком, де удвох вони з Винниківною стоять, одні на всім світі, і тільки ясний місяць зазирає у їхні сяючі, аж бліді від кохання обличчя...

Потім, сам собі всміхнувшись, учитель ступає кілька кроків до притуленого під стіною велосипеда, що стоїть там вкритий, мов кінь, якоюсь попоною, Микола Васильович бере ту попону й неквапом розстеляє її в себе на ліжку, — то він готує свою сувору спартанську постелю. Ще після того підійде до дверей, поверне

ключ, що завжди стирчить у замку. І, вкрутивши, применшивши гнотик у газовій лампі, тепер нарешті він ляже, в останню мить недбало кинувши під подушку свій важкий чорний наган.

Глава XVII

Несподівано занедужав наш Микола Васильович. Застудився, гасаючи по хуторах у блаженській своїй шипельчині, і на вечір уже його палив жар, Андрій Галактіонович самотужки лікував колегу, заварював йому липовий цвіт, а ми, школярчата, як могли, допомагали по житлу: дерев'яну підлогу в кімнаті змили, до сухого витерли, аж фарба заблищала, потім запалили примус, позатикали у великім вікні щілини, щоб на хворого не студило звідти.

Цього вечора знялась хуртовина, така завірюха, що й світа не видно, і, крім пас, слобідських, залишились ночувати в школі ще й дехто з хутірських дітей, яких і раніше в час негоди обидва вчителі залишали на ночівлю, не відпускаючи додому самих, щоб їх не позамітало в степу. Серед тих, кого прихистила школа, цього разу була й мала степовичка Настя-Анастасія, чи то пак Настуся. Вже вона тепер не сторонилася нас дикувато, ця повнощока, густо-смаглява школярка з великими, як і в матері, очима. Чисто вимиті темно-русі кіски завжди на ній тугенько заплетені, вони пахнуть квітами, ми всі не можемо відгадати, якими саме. Для нас таїть у собі привабу саме Настусине лице, не так навіть лице, як те, що воно всіяне густо мачинками-родимками — одна чимала, а докруг неї ще безліч дрібненьких, справді, як мак, — то, кажуть, на щастя. Випаде ж на одну людину аж стільки щастя! Як і більшість хутірських, Настуся не дуже говірка, скорше навіть мовчквата, хоча в погляді з-під чорних, раніше майже завжди нахмурених брівок тепер усе частіше проблискувала привітність до нас, слобідських. Андрій Галактіонович, пораючись біля занедужалого, залучив Настусю собі в помічниці, і в цій ролі наша степовичка — дарма що з усіх тут вона найменша — виявляла себе на диво кмітливою, розуміла вчителя з півслова, а де в чому навіть зважувалась давати йому поради, скажімо, що треба було б зараз хворому покласти на лоб компрес і, крім липового цвіту, перед сном дати йому ще й калини з медом... Андрій Галактіонович пожурився:

— Мед є, а калини не догадалися біля школи посадити...

— А в нас дома багато її. В пучки пов'язана, в омшапику висить, біля бджіл...

— Так то аж де...

— Якби хоч не така завірюха...

Хуртеча за вікном розгулювалась, усе там гуло-стугоніло, дах гуркотів бляхою так, що здавалося, й школу нам цієї ночі рознесе. Мовби в темряві горища борюкались якісь нічні чудиська, напівптахи чи напівзвірі, адже в нинішні часи всього можна було ждати. Влітку, скажімо, якийсь нічний звір по Романовім садку походив і на пасіці — раніше ніколи такого не траплялося, і ця подія не-абияк збурила тоді нашу Тернівщину: справді, що ж то було? Темної ночі невідомий звір чи двоногий який зло-вісник забрався на пасіку і всі до одного вулики поперекидав! Та ще льотками донизу, щоб бджоли без повітря задихнулись... Ось таких відвідин Роман, видно, не чекав, сподівався, мабуть, що Мамай йому все встереже, та ба не встеріг... Вчинене нас і досі мучило загадковістю: звір таємничий об'явився чи хто? Не вірилось, що то могла бути людина... Щоправда, дядько Роман, який завжди рано встає, вчасно нагодився на повалену пасіку, попідводив вулики — не дав бджолам задихнутись. Одначе заподіяне зло дуже його пригнітило, і все сімейство посумнішало після тієї нічної пригоди.

І того ж літа сич на їхній хаті сів, — недобра прикмета. Це теж додало тривоги, навіть і нам, дітворі... Ніхто з нас сича зблизька не бачив, а от чомусь ми завше боялись його крику нічного, що й зараз зовсім уявки нам вчувався у витті хуртовини десь там по горищах...

А до всього ще й учитель наш нагло так занедужав...

Микола Васильович лежав на твердій своїй постелі, вкритий по самі плечі шинелею, неголений, худіший, ніж завжди, і тільки подеколи, зачувши, як упевнено дораджує Винникове дівча Андрієві Галактіоновичу, коротко всміхався спаленими, пошерхлими губами. Його то кидало в жар, то морозило, аж трясло, і невідомо було, що готує йому ця тривожна, заметільна ніч.

Заскочив на хвилинку Мина Омелькович, вніс із собою знадвору хмару холоду та купи снігу на юхтових, десь добутих недавно чоботях, замотузованих зверху ще й намордниками крутих самов'язних личаків.

— Ось де мій музикант! — гукнув Мина, загледівши з-поміж нас свого, що одразу знітився, Гришуню. — А мати там місця собі не знайде: біжи, шукай, а то, може, десь уже й снігом примело!.. Справді таке піднялось — на ногах не встоїш, буран, ураган!

Чіпкого ока Мина Омельковича не уникнуло, що поміж слобідськими туляться по кутках і діти з хуторів, він глянув на Андрія Галактіоновича з докором, з неприязним згином брови:

— Куркулят пригріваєте?

Вчитель промовчав, він саме порався з чайником, проціджуючи липовий цвіт у кухлик, а Настя-Анастасія, тримаючи щидлочок, так і стріпнулася, вкрай приголомшена образою: рученята її якось самі собою опали, видно було, як щічки густо, до темного почервоніли, мачинки, дані їй мамою на щастя, майже зовсім зникли, потонули в смаглявому полум'ї рум'янцю. Це було вже не те дівча, що тільки-но так уміло та вільно поралось тут: настобурчилось враз, де і взялася колючість, і повні ті щічки та ягоди губенят надулись і стали спересердя ще повніші, а в очах з'явилось ще зі степу нам знайоме, оте, щось дике й звіркувате.

Та Мина Омелькович до таких тонкощів не приглядався, таких змін, здається, не помічав чи не вважав за потрібне помічати, уже він владно посунув до Миколи Васильовича і, виповнюючи кімнату надвірним холодом, не вивіяним із його сіряка, весело примовляв над змореним і ніби задрімалим нашим учителем:

— Що за козак, коли він лежить! Не той зараз час, Васильовичу, щоб нездужати! Без вас ну ніяк! Як собі хоче, а завтра щоб були як штик!

— Посоромились би, — докірливо глянув на нього Андрій Галактіонович. — Людина горить у жару, а ви...

— Що йому жар, такому орлові! Це ж більшовик, секретар осередку, а не якийсь там тюхтя!.. По ньому он куркульня позаминулої ночі стріляла в Яворовій балці, неподалік від Романа Винника, вам це відомо? Із зустрічних саней з обріза смалили по ньому, куля біля самісінького вуха просвистіла! Від їздового ми опісля дізнались, а Микола Васильович про свою пригоду ні словечка, хоча інший на весь би район роздзвонив!.. Такий він у нас! Робітництво знало, кого посилати в Тернівщину!

— Тож-то ви його бережете.

— А як його ще берегти?

— Лікаря йому треба!

— Яким возом? На крилах з Козельська? Та ще в таку завірюху. Там відьмаки з відьмами весілля справляють! — відкрикувавсь Мина. — Хоча стривайте... Є ж у нас одна фершалка недовчена, — і він глипнув скося на притихлу під стіною Настусю, все ще насурмлену, скуту образою й гнівом. — Ей ти, мати вдома?

— А то ж де... — ледь вимовила Настуся.

Мині Омельковичу зблиснула думка:

— Мо й справді погнати за нею виконавця? Одначе хто ж проб'ється вночі крізь таку сніговерть? — Він ще вагався. — Раніш у такі ночі хоч дзвони бамкали, щоб забяуканий не пропав у степу, а зараз і дзвонити чортма-чим... Піду в сільраду, хай ще там помізкують, — вирішив Мина Омелькович і, забравши Гришуню з собою, рушив до порога, залишаючи своїми загнуданими чобітьми величезні мокрі печатки слідів на вимитій нами підлозі.

Пішов, хоробро пірнув Мина у той темний, хурдельний світ, що всіх нас відлякував своїм завиванням, наганяв сум і острах на наші дитячі душі. Бо ж таке надворі коїться, дороги всі позамітало, і крізь бурю явно вчувається нам, як десь повсюдно дзвони гудуть у степу, ті самі, що їх уже в усіх довколишніх слободах поскидано з дзвіниць і ще восени відправлено на брукхт до Козельська.

Треба було внести знадвору соломи для спання, але нам страшно й носа виткнути за поріг, в оту виючу темряву, в хуртовину. Розгулялася завійна ця ніч, мовби й справді на погибель людині, каламутилась сивою тьмою, гуркотіла дахом, бурхала колючим снігом навстріч. Зовсім не схожа була на ті ясні, місячні ночі Нового року, коли ніхто не лягає спати допізна, бо й «пізно» нема такого поняття, є радість, веселощі, лункість та сміхи — є казка святкових снігів! Діти й дорослі летять з гори на санчатах аж у балку, на вербах мерехтять іній, навкруги кришталево світло, як удень, і, здається, всі люди по всьому світу святкують таку ніч, її красу, її морозну, ядерну ясність... А ця хурделить, виє довкола школи, зашуговує снігом вікно, та все ж хоч-не-хоч треба було вискочити, і ми удвох з Кириком таки вискакуєм, тягнемо оберемки мерзлої соломи, добре повибивавши перед тим із неї сніг у коридорі.

Цієї ночі обидві вчительські кімнати — як інтернат: є малі квартиранти і за стіною, в мешканні Андрія Галактіоновича; повно нас, дітвори, і ось тут, у Миколи Васильовича. Стишено перемовляючись, настеляєм соломі на підлозі, готуєм колективну постелю, дівчаткам відводимо місце ближче до грубки, так звелів Андрій Галактіонович, а ми, хлопчашня, ближче до дверей, звідки студить, бо ж кому, як не нам, козакам, треба гартуватись!.. Повдягавшись, ще довго не спимо, перешіптуємось, ділимося таємницями, Настуся біля грубки під ковдрою упевнює дівчаток, яка в неї мама красуня і що до неї не один сватався, вона могла б собі навіть комсомольця знайти, якби тільки для Настусі міг він стати рідним батьком. А хлопці тим часом жарко перешіптуються про той куркульський постріл, що Мина про нього розповів, — може, тієї ночі в степу вчителя нашого навіть поранено, та він не признається? Бо ж якийсь бинт ми загляділи, коли гімнастерка на ньому розстебнулася... Невідомий той бандюга, що на льоту стріляє з саней, для нас він постає в уяві гидкою потворою, найчастіше має подобу того слинявого сатанчука, що, аж пінячись, топтав Ялосоветку чобітьми влітку па Фондових землях...

Вже коли декотрі з нашого «інтернату» і в сон поринули і Андрій Галактіонович, здається, закуняв, схилившись головою на стіл біля лампи, почувся раптом кінський тупіт за вікном і голоси в коридорі, аж боязко стало... Та ось до кімнати входить, скидаючи рукавиці, голова сільради Роман Сергієнко, високий вусань у кудлатій папасі, і заступник його крутоплечий та постійно мовби зняковілий від чогось Ян Янович, а за ним... яблунева з морозу, обкинута білою шаллю Романова Надька!

Настуся зраділо кинулася до матері, але та, передавши Андрієві Галактіоновичу калину та мед, що їх сама здогадалася прихопити, тільки мимохідь приголубила доньку, торкнула рукою по кісках і одразу ж до хворого. А він пашів жаром так, що в безпам'ятстві вже чи й розпізнав її. Ні, мабуть, таки розпізнав, бо ледь-ледь ворухнулися усміхом перепалені губи, коли вона, блиснувши градусником, поклала його Миколі Васильовичу під пахву, а потім з заклопотаним виглядом, присівши біля нього на табуретці, заходилася лічити пульс.

Голова сільради та Ян Янович, про щось стихшено перемовившись з Андрієм Галактіоновичем, незабаром обидва залишили кімнату, а ми, збуджені, розхвильовані усім, що відбувалось, ще довго тієї ночі не спали, — де там заснути! Поприщухавши під ковдрою, ми й звідти спозирали, як порастєся Надька коло столу, чавить калину, а потім, підвівши голову хворому, поїть його з кухля та вкриває лагідно, бо він раз у раз розкривається в жару. Дивувало нас, яку вона терплячість виявляє до хворого, коли він відвертається, відмагається від ліків, а вона й не сердиться і таки ласкою досягає свого. Бачимо руку Надьчину то на лобі у хворого, то часом ця рука, смагла й туга, лежить на його худій, аж кістлявій, руці. Ось коли нам хотілось би, щоб могутню силу мало Надьчине калинове чар-зілля та щоб вона й справді виявилась чаклункою, отією, що блукала ночами по степу та все шукала когось, щоб знайти й навік приворожити, як її звинувачувала Бубиренчиха. Хай би то було правдою, аби вони тільки вміла зараз так поробити, щоб одразу одужав наш Микола Васильович, щоб ми знову побачили його в жартах, в бадьорості, в юнацькій його соколиності. Звичайно, ми догадуємось, що вони кохаються між собою, що якраз кохання їм допомогло Надьці пробитись до свого милого крізь люту цю завірюху. Відколи Надька переступила поріг, у нас чомусь з'явилася певність, що вчителєві нашому неодмінно полегшає і він ось-ось скине з себе цю хмару гарячки-маячні й завдяки доторкам Надьчиних рук одужає враз, просто в нас на очах!

Час від часу Надька про щось тихо радиться з Андрієм Галактіоновичем, потім і зовсім відпустила його, щоб ішов відпочивати, не морив себе, коли вона вже тут є. Тільки двері за вчителем зачинились, вона стала спиною до вікна і так стояла на місці, з виразом страдницьким спрямувавши погляд кудись угору, наче молилась, і нам згадалось, як ще восени Микола Васильович, під'їхавши велосипедом у неділю до церкви, попросив котрусь із дівчат викликати Надьку і як вона тоді, кинувши хори, півчу, кинувши всіх святих, одразу ж вискочила до нього радісно розпаленіла, сяюча! Бубиренчиха потім і цей вискок ставила Винниківні на карб, що святих, мовляв, поміняла на свого вчителя-ухажора... Тоді ще їй не тужилося, бурхала радістю наша Винниківна, щастям світилась, а зараз стоїть, схиливши голову, зажурена-зажурена проти вікна, на тлі його фантастичного, морозом та вітром розмальованого квіття, і нам здається, ніби вона всією жагою душі чи заклинанням волає до якихось сил, щоб вони дали їй коханому здоров'я. Чому так вкарбувалось? Чому й нині, вже в сивих наших літах, з'являється нам та картина смутку й скорботи — тужно схилена жіноча голова в рамі засніженого вікна?

— Правда ж, моя мама вродлива? — тулячись до котроїсь із дівчаток, шепотіла під ковдрою Настуся. І після мовчання зітхала, жалілася зовсім по-дорослому: — Невже так у самоті й літа їй сплинуть, і життя промайне безквітно?

Надька тим часом знов кидалась до хворого, коли він у маячні пробував зненацька схопитись, викрикуючи щось про вила, мабуть, то ввижався йому хутірський глитай Кишка, який напередодні з вилами-трійчаками кинувся був на комсомольців, коли вони приїхали до нього описувати майно. Нахилившись, Надька так обережно-обережно, ніби немовля, вклала хворого, чути було, як натужно він дихає, як хрипить йому в грудях, і він знову щось говорить у маренні, сліпо й нервово стискаючи Надьчину руку.

Вдосвіта Миколу Васильовича відправили до міста в тяжкому стані, Надька теж поїхала супроводити хворого до лікарні, щоб самій передати його на руки тамтешнім лікарям.

Глава XVIII

За час відсутності Миколи Васильовича хуртовина тернівщанських подій завихрилася ще шаленіше, бо сількор Око написав, що темпи хлібозаготівель спадають, в райгазеті Тернівщина з літака пересіла на черепаху, що її там для куточка зведень з лінолеуму вирізав як герб ганьби той самий знайомий нам художник, що час від часу гостював коли не в Андрія Галактіоновича, то в Романа-степового і що Мамає-характерника в синіх шароварах намалював на одному з Романових вуликів. Незабаром Тернівщину, як зовсім відсталу, занесли ще й на чорну дошку, і чутка пройшла, що тим, хто на чорній дошці, більше не

завозитимуть ні солі, ні гасу. Очима світить. Причина ж цього — гнилий лібералізм та потурання елементам, так запевняв сількор Око, тобто Мина Омелькович. Щоб виправити становище, прибули нові уповноважені, ще рішучіші за попередніх, і хоч Мина Омелькович ходив збдьорений, домігся свого, але в повітрі висіла тривога, жіноцтво перешіптувалося про якісь списки, що їх нібито тайкома складають на саботажників, на ухильників, на їхніх полигачів, уже беруть на олівець, мовляв, кого із злісних будуть виселяти за межі села, кого за межі району, а кого і ще далі, без усяких меж.

Неспокійно було і в школі, учнів порідшало, і всі ми розуміли без пояснень, чому це вчора не прийшли школярі з Чумаківщини, а сьогодні когось нема з Вигурівщини чи від Порубаїв...

— Поїдемо добивати хутори! — каже якогось там дня Мииа Омелькович, вигукуючи зі школи й нас, щоб забрати з собою в бригаду, а коли Андрій Галактіонович, посилаючись на хурделицю, спробував нас не пустити, Мина ще й прикрикнув на нього: — Це щоб і тут саботаж? На таке діло це відпускати? А хто ж тельбушитиме тих, що в їхнього безстрашного вчителя стріляли?

Наказує Мина Омелькович Антидюрінгу-Бубиренку запрягати двох найкращих куркульських кобил, нещодавно реквізованих, і вже сани легкі, мов скрипка, що за ними б і тачанці не вгнатись, виносять нас у відкритий степ, де ані сліду не знати, така страшна віхола мете. Розджохані коні летять невідомо й куди, бо Мина Омелькович, коли ми запитали, чи далеко їдемо, тільки туманним жартом відбувся:

— «Канесе, канесе, куди тебе понесе?» — знаєте? Це ж про мене, вождя комнезаму, хуторяни таку примовку склали... Тепер ось побачимо, куди їх самих занесе!..

Коней поганяє, щодуху чеше батурою носатий наш Антидюрінг, спиною до нього притулився новий уповноважений з району, мерзлякувато наїжачений мовчун, закутий у власну похмурість, а поруч із ним широко розсівся Мина Омелькович, прикриваючи нас від завірюхи крилом свого кобеняка.

— Ну як, юна підмого? Дамо саботажникам жару? — це він звертається до нас трьох, бо ж якраз нам — Кирикові, Гришуні й мені — випало опинитися цього разу в його бригаді.

Хурделиця мете, крутить снігом, все довкруги заволокло сивою каламуттю — не впізнати нашого степу. І вгорі теж скрізь каламутиться, вирує, — розгулялось, мабуть, надовго.

— А дивіться, хлопці, он-он полетіло! — киваючи в небо, каже Мина Омелькович.

— Де? Що? — стріпується нервово Гришуня.

— Та он придивись — між віхолою темненьке літає клубочком... Так і є: рій відлетів!

— Який рій узимку? — образивсь Гришуня, зрозумівши, що над ним просто потішаються. — Може, ворона яка заблудилась...

— А я кажу рій! — весело наполягає Мина Омелькович. — Рідному батькові не віриш? Ото, скільки їх там роїться, — ви ж бачите, хлопці? Між сніжинками й бджілки всюди мерехтять... Тут позбирали з гречок своє, та й гайда від нас в інші краї, дарма що там, кажуть, дюдя...

Помітивши, що Гришуня не сприйняв його жартів і навіть образився, Мина злагідливо торкає синочка за плече:

— Ну чого ти вже й губи надув? Я пошуткував!

А за хвилину він уже до Антидюрінга:

— Чи ти там не заснув? — Міні Омельковичу здається, що коні несуть нас не досить прудко, — Ану, дай віжки, я вам покажу темп!

Не догадувався Мина Омелькович, що його жде. Конюхи наші, знаючи Минину вдачу, вирішили пожартувати з нього, давши сьогодні в запряжку коней якихось зовсім скажених. Надто ж лихою та норовистою виявилась кобила сіро-бурої масті, котра, коли її запрягали, кволала була, наче стара, а тепер враз стала як лошиця: тільки Мина, пересівши на місце візничого, підняв батіг, щоб усмажити, як ця хутірська вивернула шию і так глипнула на сількора Око своїм конячим розлюченим оком, наче хотіла сказати: «Ну-ну, зі мною не жартуй!..» А коли Мина оперіщив її, вона у відповідь давай кидати задки та чвиркати з-під хвоста Міні в обличчя якоюсь жовчу, а він і втертись не може, бо в одній руці віжки, а в другій батіг. Забризканий весь, шмагає та лається:

— Звірюга, сто бісів тобі в ребра!.. Шкуру обі'ю!

І що дужче він шмагав цю скажену кобилицю, то лютіше вона кидала задки, біла, садила копитами в передок та чвиркала так, що очі Міні зовсім залило, він тепер крізь ту кінську жовч не мав змоги й правити до пуття — сани летять уже без дороги, наосліп, наче в безвість несуть нас у цій дикій завії. Батіг Минин свистить, а кобила садить і садить — передок саней на тріски розлітається під ударами її величезних залізних копит.

— Сказилась кобила, — регоче Антидюрінг, відхиляючись далеко вбік. — Єй-же-ей, це сказ!

А Мина, задиханий, уже й лаятись перестав, намертво стиснувши щелепи, тільки сопе люто, не втирається й не відхиляється, хоч на нього й далі чвиркало та стріляло у відповідь на кожен удар-поцьвох його батога, і ми аж тепер збагнули, що це ж нас коні «носять», вони, ставши як дикі, уже вийшли з-під

Мининої влади, здавалось, ще мить — і сани під нами буде розтрошено і нас самих ущент рознесе ця нестримна летюча сила.

А Мина тим часом усе б'є, б'є, б'є...

— Та годі вам! — нарешті не витримав уповноважений. — Втихомирте і їх, і себе.

Тільки після цього Мина відклав батога, і ми помітили з жахом, з похолодінням душі, що сани наші мчать прямісінько... до садиби Романа-степового!

— Куди ми? — сполохано шарпнувся до батька Гришуня.

Той, не озираючись, не відповів, наче мовилось не до нього.

Крізь завії снігу, що їх вітер жене й жене, ближчає хата, обставлена з півночі околотом, з голубими віконницями на причілку, і садок з'являється, ніби поменшаний, аж незнайомий, — ми до нього під'їжджаємо десь із тилу, з боку, протилежного від Тернівщини, звідси ми жодного разу до Романа й не заходили, коли шугали тут з колядками чи веселою пастушачою ватагою прямували влітку до колодязя пити. А сьогодні з'являємось наче з засідки, вилітаєм з боку Порубаїв, — бо ж сліпма водило-крутило нас по степу, чи, може, й зовсім ненароком завернула нас сюди ця скажена куркульська кобила?... Деревя стоять по пояс у снігу, голі, поріділі, усім вітрам відкриті. І тільки найменші молоденькі деревця старанно закутані околотом, — це від морозів та щоб зайці не пообгризли кору на них. Засніжений, незатишний садок, невже це той самий, що влітку так заваблював нас своїми тайнощами, спокушав, наливався, рясно червоніючи плодами під сонцем? Де ж серед цих дерев, зоднаковілих у своїй голизні, оте деревце найрідкісніше, чарами повите, з якого саме й родили сортови, налиті червоним світлом яблука, що їх нам дядько Роман дарував, залишаючи край дороги на стовпчиках? Ті, що й тут, на цьому хайвеї, нам світяться і, мабуть, світитимуться до кінця днів...

Понад садком, попід калиною, де снігу коням по груди, вихоплюємось несподівано до колодязя, а тут якраз і він, сам господар: спокійно обрубуює лопатою наледенілість довкола зрубу, щоб не спіткнувся на слизькому хтось, кому доведеться воду тягти...

— Оце ж той і є, що я вам казав, — буркнув до уповноваженого Мина Омелькович і, кинувши віжки Бубиренко-ві, першим зіскочив із саней. — Веди, показуй, де хліб закопав! — різко звернувся він до Романа-степового.

— Шукай... Він тут всюди закопаний.

Мина Омелькович, аж ніби зрадивши цій відповіді, глянув на уповноваженого і, хоч той ухилився від його погляду, сказав, певний, що дістане підтримку:

— Та оце не елемент? Бджілки, садочок, святий та тихий... А він і садок навмисне розвів, щоб менше хліба сіяти для держави! Злісний як є саботажник! Веди, відчиняй комору!

— Вона відчинена... — І справді — ніяких замків ні на коморі, пі на погрібнику, наче вже все тут ждало нашого прибуття. — Йди, може, нашкребеш на оладок у куфі на дні...

— Припини куркульські свої роздебенді! — викрикнуї Мина Омелькович і ні з сього ні з того накинувся на нас, малих: — А ви чого вуха нашорошили? Слухаєте цього полигача!.. Полигач — він полигач і є, за ним уже Соловки плачуть... Ану, почати обшук!

Бубиренко, що тим часом устиг прив'язати коней до колодязного стовпа і кинув їм оберемок сіна з саней, виструнчивсь перед Миною, як перед старшим.

— А ви чого там мулитесь? — скинув оком Мина Омелькович на нас, що, тулячись одне до одного, стояли, похнюплені, біля саней зніченим гуртиком. — Оце така підмога? Юні піонери називається? — витріщився він на нас, розсердившись, що ми й далі не зворухнулись на його окрик. — Юні ви полигачі, підголоски, а не підмога!.. Ану, покажи їм, Гришуня! — І, вихопивши з саней залізну штрикачку, що була йому незамінним знаряддям під час попередніх обшуків, Мина рішуче простягнув її своєму синкові: — Бери, повчи їх, як треба!

Дитячі тоненькі рученята, що дудочку-кларнет раніше тримали, зараз змушені були нехітьма взяти гнучкий сталевий прут, підступне нахолоджене залізо, що до нього язиком на морозі не торкнись, бо так шкіра з язика і прикипить, — здуру якось ми й такий для себе випроб з цим щупом робили: прихопить язика чи ні?

Гришуня зараз, ніби навмисне, без рукавиць, голими руками взявся за це пекуче залізо, взявся й тримав незграбно штрикачку перед собою, мовби не знаючи, що з нею робити, бо, мабуть, і йому, як і нам, тієї миті здавалось, що Настуся, юна товаришка наша, разом з матір'ю саме спостерігають із котрогось вікна: ану, що ж це за герої наїхали, що вони тут зараз робитимуть після своїх колядувань?

— Не буду я! Не хочу! — раптом плаксиво й гнівно викрикнув Гришуня і кинув штрикачку в сніг.

— Що з тобою? — аж сам собі не повірив Мина. — Чого не будеш?

— Не буду, не буду, хоч убийте! — нервово викрикував Гришуня, і очі його наливалися сердитими слізьми. — Вони ж середняки!..

Мина був ошелешений. Він втратив дар мови. Такий несподіваний опір зустріти, й від кого — від свого пестунчика!

Підхопивши із снігу залізний прут. Мина заміривсь, як для удару, але Гришуня не відсахнувся, тільки зблід:

— Ну бийте! Бийте! Чого ж ви?

Уповноважений заступив собою хлопця:

— Облиште дітей. Хай ідуть в хату погріються... Обійдемося без них.

Доки Гришуня ковтав сльози біля саней, а ми, шулячись біля нього, безслівне втішали нашого друга самою своєю близькістю, Мина відвернувся від нас, сповнений презирства, і вже давав вказівки Бубиренкові:

— Бери щуп і за мною. З омшаника почнемо. Може, якраз там у нього під вуликами й таїться яма...

І вони всі троє на чолі з Миною пошугали через подвір'я в глибину садка, де, напівприметений снігом, горбився знайомий нам ще з літа зимівник Романових бджіл.

Господар, що все ще обцюкував лід з таким виглядом, наче був тут кимось стороннім, тепер випростався й за-сльозеними очима глянув на нас.

— Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись, — сказав він.

В хату? Погрітись? Та ми вмерли б від сорому, переступивши поріг!

Зігнуті, посинілі, стоїмо біля саней і так стоятимем, доки й не зледенієм!..

— Я вас, дітки, й не винуватю, — спершись на держално лопати, каже дядько Роман до нас тихим, вибачливим голосом, і в його погляді нема зараз ні гніву, ні докору, а тільки зажура й жаль. — Часи, видать, такі підійшли, всюди це, мабуть, повинно пройти...

Роман Винник перевів погляд на садок, на землянку омшаника, де вже сховались ті наші троє, і ми помітили, як господар враз посуворішав і один його вус, донизу опущений, стріпнувся раптовим посмиком, наче від різкого болю. Щоб не показати нам своїх переживань, він одразу ж нахилився і знову взявся до роботи.

В ці хвилини нам хотілось би сказати йому щось відрядне, втішливе, але в дитячій невмілості знаходити слова співчуття ми й далі ховали біля саней свою зніченість похнюплено, мовчки.

А де ж Настуся, наша маленька товаришка степова? Не було сумніву, що в якусь шпарину позирає на нас, на тих, котрі колись дружно обіцяли боронити її... Одного дня ще восени прийшла вона до школи сумна, аж темна.

Ми — до неї: «Чого ти?» Помовчала, а тоді: «Сич уночі на хату сів...»

Тепер зрозуміло, чого йому треба було на Романовій хаті сидати...

Господар переогодом знову запропонував нам піти перегрітись, і ми разом глянули на ту безліч разів бачену хагу! Де раніше так радо вітали нас, зустрічали гостинцями й, жартами після нашого новорічного посипання... Хто б сказав, що зустріч наступна буде ось такою... Зараз ця хата нас аж відлякувала, відчувалося, що зараз вона вся наповнена не теплом, а докором, нам ніби й кризь намерзлі шибки видно, як звідти, з усіх її вікон в голубих віконницях, навстріч нашим скоцюрбленим постатям тривожні Надьчині очі кричать: «Оце ви тут? Щедрувати прийшли? Спасибі ж вам...»

Більше Мина Омелькович не брав нас у такі поїздки.

Тепер ми, як і раніше, могли бути в школі щодня, хоча усталений ритм шкільного життя цієї зими було нещадно порушено. Миколу Васильовича ще не виписали з лікарні, на всі класи — від першого й до четвертого — зостався Андрій Галактіонович, він об'єднував нас, і старших і менших, до купи й вів заняття одразу зі всіма, якимось чином умудряючись кожного бачити своїм приязним оком і нікого не полишити без уваги.

А якогось там дня під час великої перерви ми вибігаємо на толоку, де біля сільради валка саней розтяглась, уже налаштована в дорогу: на станцію людей відправлятимуть!

На майдані людно і якоесь суворо, на ганку сільради приїжджі міліціонери про щось перемовляються з нашими активістами, час від часу кидаючи погляди на того чи іншого з хуторян, що по двоє, по троє похмуро топчуться уподовж валки біля саней у своїх довгих до п'ят кожухах. Все це були ті, що донедавна володіли найкращими землями довкола Тернівщини і, вічно ворогуючи з нею, з слобожанами не родичались, тому й ні з ким їм було тут сьогодні прощатись. Мовчуни, мугирі, ще хугірської погорди не втративши, ні до кого словом не хотіли обмовитись, і лише коли їм звелено було сидати по саях і Мина Омелькович насмішкувато вигукнув з ганку: «Прощайтеся з Україною!» — вони дали волю своїй пиховитій ненависті:

— Занадись ти, голодранське кодрло!

— Була Україна як дівчина у вінку — стане як старчиха!

Тільки Роман-степовий нічого не вигукував. Нові санчата його, змайстровані серед літньої спеки, поблискували кленовими полозками в самім кінці валки, замикаючи її, і коли передні сани рушили, Романові ще якийсь час стояли, прикипівши полозками до снігу. Не хотіли покидати Тернівщину! Нашої товаришки, нашої Настусі, майже не видно було: загорнута в квітчасте, писане рядно, вона десь там потонула серед вузлів і, здається, й не хотіла дивитись на нас, а коли зрідка спозирне в наш бік, нам одразу аж жарко стає на морозі, бо відчувається, як звідти пропалює нас карим оченям Настусин незмирений осуд. А мати її,

розпашіла на морозі Надька, що з неї й горе не випило її смаглявої вроди, ще стояла біля саней, ніби очікуючи когось, висока, ставна, обкинута білою кашеміровою шаллю, і все дивилась у бік школи, наче сподіваючись, що звідти раптом хтось з'явиться і всю долю її одразу переінакшить. Ждала, можна догадатись кого, — а проте звідти якщо хто й не зводив із неї погляду, то це був Антидюрінг. Нелегко, певне, давалася йому ця розлука. Може, вимайнуло йому в ці хвилини десь із закамарків душі, що все ж таки трудівниця перед ним, та, що від зорі до зорі, від роси до роси з батьком у своїм степу працювала, без батраків, сама за трьох батрачок справлялась, а може, ще й те зараз додалось, сколихнуло душу нашому Антидюрінгу, що ніколи йому не забудеться, — як блукав він літніми ночами в степу довкола Надьчиного садка, як годинами вичікував, охоплений пристрасстю неподіленого кохання, і все сподівався, що ось-ось Надька вишелесне, вирине до нього з-під яблуневого віття, біла від місяця, падаючи йому просто в обійми, а вона так ні разу й не виринула, не впала...

Жінки слобідські також найбільше на Винниківну зараз видивлялись, на її тугим вузлом випнуту з-під шалі на потилиці косу, і жалібний чийсь голос, здається, якраз баби Бубиренчихи, приказував та приплакував, невже ж оту косу й воші десь об'їдять, невже ж її, молоду, отак і самотність десь посіче? І хоч Надька стояла, тримаючи голову без поникливості, навіть гордовито, нам, школярам, малювалось цієї миті, як на голові в Надьки вже з'являється щось сіре, на ряднину схоже, копичиться якесь покривало, що носять лише покритки або вдовиці. Проте і з-під того сірого незникливо проглядала до нас Надьчина нашмагана вітром краса, яка, ми були певні цього, ніде їй не злиняє і таки ж справді не злиняла, горить для нас ось і тут, аж на цьому крайсвітнім хайвеї...

Коли Надьці нагадали сідати, вона мовби схаменулась, погляд її гостро сягнув од школи кудись понад нашу солов'їну балку, потім і нас, тернівчанських хлопчаків, торкнувшись мигцем сумовито і мовби вже відсторонено.

Рушили сани й ці, останні, замикаючи валку, повільно віддаляючись від нас із Винниковою сім'єю. Надька, минувши натовп, одразу одвернулась у степ, а Настуся, як онімиле пташа, аж тепер визирнула вже не зіщулено, і своєї схованки й довгим поглядом проводжала вчителя Андрія Галактіоновича, що стояв на шкільнім ганку, як завжди, без шапки, тільки своєю лев'ячою гривною прикритий, креснуло дівча й по нашому школярському гуртику карим своїм оком, і одразу ж після цього Настусин погляд, як і материн, пірнув кудись у степ, відхилився, ніби присоромлено, ніби не ми, а вона сама чимось перед нами завинила. Побігли сани далі й далі в неспокійний, зав'южений степ, в невідомість помчались тим самим шляхом, де стільки разів на межових стовпчиках нам радісно червоніли, світлом літа налиті, Романові яблука. Тепер ні яблук, ні тієї забави над шляхом, навіть стовпчиків не видно було, їх з головою позамітало снігом.

Услід за саньми сніг вихрився, завірюха дужче й дужче зривалась, заімливши обрій, і хоч нічого вже там було не розгледіти, проте нам і тоді крізь сльозами застелені очі ще зовсім виразно бачились, як проводжають Романа рідні його тополі, самотньо застаючись осторонь шляху в збурених завірюхою полях, і як — уздогін Романовим саням — бджоли роями в збуренім небі летять, і летять, і над усім нашим степом, над гречками снігів бринять по-літньому, по-золотому!..

— А далі? — запитує Ліда.

А далі після того, як Микола Васильович вийшов з лікарні, він гостро посварився з Миною Омельковичем за Романа Винника та його сім'ю, бо в цьому випадку, як наш учитель вважав, допущено було перекручення, навіть свавілля, і хоч дехто дотримувавсь погляду, що «ліс рубають — тріски летять», але ж людина — це вам не тріска!

Взявши коней, учитель гайнув був на станцію, але нікого вже там не застав із тих, кого сподівався застати. Тільки й побачив виталини від вогнищ на снігу, замерзлі яблука кінських кізків побіч залізничної колії та сталеві рейки, що морозно дзвеніли кудись у далеч. Нема, не встиг, шукай тепер, а де — ніяка циганка не скаже...

А втім, якби дано було комусь прозирнути крізь запону часу, в яких би несподіваних поворотах постали подальші долі декотрих згадуваних тут людей!.. Станеться згодом так, що за одним спільним дротом фашистського концтабору опиняться двоє незмирених між собою тернівчан — Мина Омелькович і вчитель наш Андрій Галактіонович, заберуть їх ніби як заложників після тієї ночі, коли в степу за нашою слободою гуцмани знайдуть парашут невідомої дівчини-радистки, що її саму згодом буде зловлено в кучугурах біля Дніпра. Вночі, коли дівчина спускалася з парашутом, спіткало її нещастя, — вітром парашут віднесло далеко від призначеного місця приземлення, тож юна радистка, ще нічого не встигнувши, потрапила в руки фашистським посіпакам. Обшарпану із скрученими за спиною руками, вивели її по селах, впізнавайте: хто така? Була в них підозра, що родом тутешня... Хоч як мордували її, вона не назвала ні свого імені ні товаришів своїх не виказала... Андрія Галактіоновича п'яні шупмани теж потягли на очну ставку, впізнавай: твоя учениця? Побили старого так, що став сліпнути, певно, пошкодили зоровий нерв. І ніхто з наших тернівчан впізнати парашутистку не захотів, хоч багато кому в тій вродливій, рославій дівчині явно вгадувалась та, що маленькою колись тут до школи бігала, — впізнавали її по мачинках-родимках на щоках,

що ніде не зникли, не злиняли, бо то ж їх мама своїй донечці на щастя дала!.. Стратять її в Козельську, не домігшись ні слова від неї про те, хто вона, звідки, з ким та з якою метою викинулась уночі над нашими степами.

Страчено дівчину було жакливим середньовічним способом, і ще довго потім ходила по наших краях легенда що один із гестапівських катів, садист з нахилами дослідницькими²⁴, звелів розітнути радистці їрудну клітку, видерти серце й за хронометром вивіряв, скільки здатне битися вийняте з грудей людське серце! І коли вже й секундомір у нього в руці зупинивсь, і сам він здох, а серце дівоче, ніби самій природі наперекір, усе билося й билося...

Мина Омелькович та Андрій Галактіонович в зв'язку з цією історією водночас опинились тоді за дротом в глинищах соколянського каньйону, ось там після жорстоких допитів Андрій Галактіонович і став швидко втрачати зір, але, й сліпнучи, він для зігнаних в таборі людей все залишався вчителем, ночами у тій гнилій ямі напам'ять читав їм цілі поеми з Шевченкового «Кобзаря». Мина Омелькович був при ньому, мов ад'ютант, невідлучно, хоч раніше ніяк не міг з ним порозумітись, і відкрилися йому очі на Андрія Галактіоновича, тільки коли баланду горя й приниження довелося разом сьорбати з однієї табірної бляшанки. Там і поховав Мина свого табірнього товариша, а самому йому таки вдалося вибратися із-за дроту живим, тепер він сторожує в нашій Тернівщині на польовому стані механізаторів, пильнує народне добро та піддає нещадній критиці всіх ближніх і дальніх, надто ж тих, хто займає вищі за нього посади, а коли хто з приїжджих запитує, хто він є, то Мина каже про себе: «Я довгожитель планети».

— А Микола Васильович?

Для подій бурхливих, видно, був народжений той наш учитель, юний та натхненний. Згодом, коли хуртовини вляглись, бурі ушухли й життя Тернівщини знов увійшло в колію, Микола Васильович якось ніби заскучав, а наступного року й зовсім до школи не повернувся. Чому? — так це й зосталось для нас загадкою. Зустрічали потім його наші хлопці-приписники в літніх військових таборах у лісах за Ворсклою, куди тернівщан відповідного віку шоліта брано було в терчастини на військовий вишкіл, — колишній учитель наш ходив там уже в комскладі, носив комісарські відзнаки в петлицях. Ще промайне ім'я Миколи Васильовича в сорок третьому під час форсування Дніпра в районі Бородаївських хуторів, де чимало наших тернівщан накладуть головою, а хто зостанеться живий, то засвідчить, ціною яких страшних втрат добувалися правобережні плацдарми. Ось тоді в списку відзначених Зірками Героїв Дніпра й з'явиться Микола Васильович Дух, то ж, безсумнівно, був наш колишній співучий учитель.

Та все це згодом, згодом, а в ту найхуртовиннішу зиму ніхто не міг би сказати, як воно буде. Перед тим, як розійтись по світах, ми, слобідські хлопчачки, ще не одне літо ганятимем пасти худобу до тих місць, де був Романів садок і де нам найсильніше чулося сухе пахтіння осінніх трав. Від Романового степового осідку не зосталось майже нічого, крім обваленого колодязя, недокорчованих пеньків та кількох диких колючих кущів, — то все терники, на яких коров'яча шерсть висить клаптями упродовж цілого літа. Власне, переінакшилось тут не одразу, бачили ми спершу хату драну, що світила ребрами кроков далеко, і колодязь перед хатою — один на весь степ, уже без цебра, з самим журавлем, неприродно високим у своїй самотності. А потім і цього не стало: погнали терни. Паче ж терну в себе Роман і не саджав, а проте після бурі, над усіма прошумілої, чомусь саме терен тут розрісся, найколючіше деревце нашого краю. Терен, мати, коло хати...

Навесні він таким біленьким цвіте, а в дні вересневі, коли осінь обснує Романівщину срібним павутинням, і повітря в усі сторони світу стане безмежно прозорим, і така лагідна тиша стоятиме над степом, цей нічийний терен тоді туманно ягідками синіє в рясній росі, і кожна росинка в ці тихі осінні ранки висітиме довго, задумливо, — вже й сонце підбилось, а вона все не падає, тримається посеред павутиння та колючок, поблискує звідти до вас, мов чиясь прощальна забута сльоза.

Глава XIX

Все тут вічно женеться і вічно втікає!

Вітер траси, той відлітаючий вітер, він для нас, за-герметизованих, ніби й не існує, іноді здається, ніби ми втрачаєм контакт із власною швидкістю... І все ж рух є, метал вібрує, поруч нас і навперегони з нами всюди летять потоки свистючих сліпих енергій.

Від довколишнього простору автострада відгороджена високою сталевною стіною, що тягнеться на десятки миль та раз у раз мигтить до вас табличками: «Private property» — приватна власність.

Тож їдьте собі і їдьте, з дороги не звертаючи, а якщо виникне бажання випити гарячої кави чи треба дозарядити машину паливом, тоді будь ласка: на узбіччі траси, осторонь від її відпрацьованих газів, вас уже чекають станція обслуговування машин і придорожня кав'ярня.

²⁴ Він нібито досліджував максимальні можливості людського організму.

Сидимо утрюх за столиком, знічев'я оглядаємо незнайомих людей, білих, чорних, старих, молодих, традиційних, модерних, усіх, котрі, як і ми, на хвильку вихопились з бистрини автостради, щоб хоч недовго побути в іншому часовому плині, за межею швидкостей. Багато сумних облич. На це мимоволі звернеш увагу. Чому сумні? Мовчки п'ють каву, неквапом з'їдають стейки, дехто ж віддає перевагу млинцям, що їх можна полити кленовим чи якимось іншим сиропом, — ці солодкі приправи різних гатунків стоять у пляшечках на кожному столику. Люди типово сучасних трас: притомлені дорогою, неговіркі або, як тепер кажуть, малокомунікабельні. Навпроти нас біля вікна сидять юнак і дівчина, примітні, вродливі обок, але якась хмара туги обох їх огортає. Обличчя зовсім юні й чисті, візантійських овалів, очі дивовижно сині в обох і ніби придимлені. Чому? Ця синість очей єднає їх, мов брата й сестру. Кава їхня холоне в чашечках, а вони жадібно палять — напеременки — одну й ту ж сигарету, раз по раз після затяжки мовчки передаючи її одне одному, палять так, ніби рятуються від якогось болю чи принаймні з бажання забутись. Беззахисність, простодушність — це в них обох на поверхні. Та ще безмірна віддаленість від нас. Віддаленість збайдужінням, цілковитим непомічанням усіх, хто тут поруч з ними в. Справді, що для них оці випадкові супутники з номерної бетонної дороги, а тим паче ми, люди здалека? Для них просто не існують і ніколи не існуватимуть всі оті пасльони, глинища, ярмарки та колядування, ніколи не торкнуться їхньої уяви веселі наші дощі над степом, і зими в блакитних снігах, і солов'їні концерти в тернівщанських левадах. Не долинуть звідти до них ні розливи пісень у місячні вечори, ні жагучі шепоти чиїхось кохань у липневі духмяні ночі... Для них ближчі відстанню світи невідомих галактик, ніж оте наше все!.. В обох золотаве волосся хвилями аж до пліч, куртка на ньому оранжева, на ній зовсім червона, у знаках, у вензелях якихось... Джинси потерті на одному й другому, взуття побите, наче пішки пройшли тисячу верст. Відколи сіли до столика, ще, здається, жодним словом не перемовились, віддалені одне від одного, може, теж на якісь страшні відстані. Та щось таки ж єднав їх, чомусь вони подорожують саме ось так, удвох, щось таки їх спонукало, щоб вибрали він її, а вона його з-поміж усього людства? Подорожують разом, мчать кудись нерозлучно, і навіть тут час від часу — теж без жодного слова, поміж затяжкою сигарети — нахиляється він до неї або вона до нього і єднаються в якомусь млявому, сомнамбулічному поцілунку.

— Мабуть, студенти, — каже Ліда. — Вона он, бачите, скинула кеди й боса сидить.

Справді, є в них щось студентське, тримаються зовсім вільно.

Куди вони їдуть? Теж мчать до Мадонни? Чи просто пустились у білий світ, щоб забутись, захмеліти у швидкостях, втекти від буднів, від якихось незлагод житейських? Не скажеш, що за чимось вони женуться чи від когось втікають. Чи, може, це втеча від самих себе?

— Така славна пара, — спозиркує на них Заболотний. — Жаль, якщо знищать себе наркотиками.

Справді, крім їхньої сигарети та кави, для них зараз тут не існує ніхто і ніщо, цілком байдуже їм, були тут чи не були ми, найближчі їхні сусіди по цін випадковій кав'ярні. Та й решта всі, що в цій «корчмі» придорожній тонізують себе гарячою кавою та холодними соками, — вони теж заглиблені кожен у свої думи та клопоти, до юних молодят нікому діла нема. Не виявляють присутні ніякої цікавості до нашої мандрівної трійці також. Це, ясна річ, цілковито нас влаштовує, зайнятих якраз млинцями з кленовим медом, та й чому, власне, мали б ми сподіватись тут на чийсь увагу, крім службової уваги кельнерок. Кожен тут сам по собі, всі ми тільки подорожні, тільки волею випадку зведеш в цій стандартній придорожній «корчмі». Так одне мимо одного й пролетимо на своїх скажених швидкостях, весь час віддалені між собою, пролетимо, не пробуючи навіть зменшити цю обопільну віддаленість, не задумуючись над тим, що як-не-як, а всі ж ви таки випурхнули з однієї, з Адамової колиски... Щось повинно ж би ріднити вас бодай перед лицем безмежжя, перед холоднечою тих далеких галактик, в чій таємниці вам, здається, скоро буде проникнути легше, ніж у галактику чиеїсь душі, повитої в смутки за сусіднім столиком...

В кав'ярні охайно, зручно, обслуговують вас без метушки, але швидко, без запобігливості, але уважно.

Після гонитви й напруги траси тут можна відпустити нерви, ти опинився, хай хоч ненадовго, в атмосфері спокою, де ніяких стресів, де панує інший, уповільнений ритм життя. Сюди ледь долинає гуркіт трейлерів, що пролітають десь там, по трасі.

Юні кельнерки вбрані в уніформу, що, видно, їм приємна, — червоні шапочки, білі блузки та чорненькі міні-спіднички, — дівчатка так легко снують поміж столиками, кидають привітні погляди на Заболотного, вони його, певне, помилково вважають за когось іншого, може, за популярного кіноактора, що грає у вестернах. Ставний, у шляхетній сивині, з тонкими рисами інтелігентного обличчя, він, безперечно, когось дівчаткам нагадує, бо тільки випадє вільна хвилька, вони, збігшись гуртиком, уже пострілюють оченятами в бік нашого столика, розглядають Заболотного зацікавлено, і не встигне виникнути в маленькім нашім товаристві якесь бажання, як юні міс уже тут, весело щебечуть біля Заболотного: о'кей, сер, сенк'ю, сер, чого сер та його друзі ще воліли б? Милі, елегантні створіння в червоних шапочках та бездоганно напрасованих міні-спідничках, вони охоче затримуються біля нашого столика, Заболотний, всміхаючись, привітно жартує з приводу їхніх червоних шапочок та сірого вовка з хайвею, і кельнеркам це явно подобається, одна з них,

осмілівши, запитує, чи справді він фільмовий, той, що з вестернів, чи вона програла подружці парі. Хмарігна смутку набігав на обличчя мого друга.

— Не з вестернів я, дівчатка, — каже він у сумовитім роздумі. — Друг мій та я, ми з ним, вважайте, з тих фільмів, яких вам ніколи й ніде не побачити...

— О, це ж цікаво! — На їхніх обличчях подив.

— Ви англосакс? — нахилившись через плече подружки, простодушно допитується одна з кельнерок, високоросла діва.

— Ні, не вгадали.

— То ж хто ви? — дівчатка ще більш заінтриговані. — Звідки ви? З якої країни?

— З Країни Веселих Дошів... — каже Заболотний серйозно, старанно вимовляючи по-англійськи кожне слово. — З Солов'їної Республіки... З регіону Пасльонів та Глинищ... Мені це навіть важко перекласти.

Тон його мови зовсім серйозний.

Дівчатка зачудовано й непорозуміло переглядаються.

— Це десь далеко?

— Далі, ніж Гавайські острови.

— О?

— Далі, ніж Полінезія...

— О?

— Це в зовсім іншому часовому поясі. Стрілки ваших годинників туди ніяк не перевести... Час там, дівчата, не летить, а лине, пливе... Червонобокi яблука там родять просто на стовпчиках... — Ніхто б не сказав, що Заболотний дівчаток розігрує, бо все це мовиться з почуттям, з ледь усміхненим смутком. — Люди там ходять у бджоляних кольчугах і вміють ночами літати, а трави сповнені райських пахошів... Звідти, принаймні для нас ось із ним, усі шляхи, усі драйви свій початок беруть, а куди проляжуть — жодна циганка не скаже...

Одначе — пора! Заболотний першим рішуче підводиться, сенк'ю вам, дівчатка, ми справді вам вдячні, а тепер ідемо, щоб знову продовжити шалений свій гін. Б'юїк наш стоїть уже налаштований для подальшої їзди: пального залито в бак належну кількість галонів, гума перевірена, — хлопці з бензоколонки знають своє діло. Тямковиті, зичливі, зроблять усе до пуття і без нагадувань, ще й усміхнуться вам па дорогу:

— О'кей! Приїжджайте ще!

Заболотний за звичкою й тут не проминув нагоди перекинутися кількома фразами з одним із юнаків, котрий витираючи скло в нашій машині, похвалився, що дід його' походженням теж із Юкрейн, колись давно у пошуках кращої долі помандрував за океан, працював з братами на тутешніх шахтах, а батько будував якраз оцю швидкісну трасу, де синові дісталось місце біля бензоколонки. «Отже, й вам ця дорога, вважайте, не зовсім чужа» — жартує наш співрозмовник, котрий надалі запам'ятається нам як «хлопець із Юкрейн». Коли ж Заболотний поцікавився, що саме цьому придорожньому хлопцеві відомо про його далеку Юкрейн, юнак схмурих лоба туго-думно, а потім, враз прояснівши, відповів чутиим ще, либонь, у дитинстві, нібито люди там дуже співучі і що, крім хліборобства, вони здавна кохаються в бджолах.

— Це вже знання неабиякі, — посміхнувшись. Заболотний по-дружньому поплескує нового знайомого по плечу. — До речі, можеш своїм друзям — вони, здається, італійці? — сказати, що й перший у світі рамковий вулик був винайдений на Україні. Модель виявилась така вдала, що бджоли й інших порід одразу прийняли її, завдяки чому рамкові вулики поширились по всій планеті... А це ж чогось варто?

— О, йес...

Оскільки б'юїк наш повністю впорано, то, щоб звільнити місце для іншої машини, нашого трудягу відігнано вбік, отже, стоїть він тепер, нікому не заважаючи, осторонь на моріжку, що весь у плямах мазуту, стоптаний та перечавлений шинами, — прим'ята травиця аж рудизною взялась, наче припалилась від того лиснючого мазуту.

Можна б уже рушати, але Ліда просить зачекати хвилинку, вона ніяк не надивиться на вовтузню двох веселих собачок, що їх якась родина саме випустила з машини провітритись.

— А глянь-но сюди! — кличе мене Заболотний, нахилившись над чимось схвильовано. — Впізнаєш? Аж не віриться...

— Споришець!

— Хто міг сподіватися, що зустрінемось, та аж де...

— Лідо! — кличе Заболотний і нашу супутницю. — Дивись: оце ж і є він, спориш, трава із трав... Він тобі щось каже?

— Поки що нічого, — відгукується вона, неохоче рушаючи до нас.

Нахилившись, ми удвох, ніби якусь рідкість природи, розглядаємо цю скромну, в мазуті закучерявлену травичку, не боячись видатись Ліді смішними. Бо таки ж зустріч: справжній споришець-кучерявчик стелиться в нас біля ніг — пробивсь, проріс крізь усю планету! Гай-гай, де ми з тобою здибались, друже...

Поіронізувати б над власною сентиментальністю, але ми зараз не здатні на це. Топтана-перетоптана, незavidна якась травичка, а враз воскреслає для нас цілий світ, безліч картин та облич проглядають із нашого стернистого степу: Надька з дитям, і Роман, і замурзані веселі наші ровесники, що стількох їх уже нема і навіть сліди погубились — кого куди розметало життя! Може, комусь із них, залеглому перед атакою, теж на очі потрапив такий спорищець в останню хвилину, іншому ця споришина, може, за колючим дротом являлась, проростаючи крізь щілини в камінні на сірому плацу смерті, а ще котрийсь зворушено розглядав її, чудом уцілілу, на стрижених газонах далеких столиць... І тепер ось знайоме зіллячко стелиться нам, ніби з дитинства прозирає крізь мазут на цьому іржавому крайсвітньому моріжку...

— Ні, Лідо, — кажу, — ми таки сентиментальний народ.

— Написати б докторську про значення споришу у взаєминах народів, — якимось соромливо всміхається Заболотний. — Або хоча б про його роль у житті дипломата... Крізь саму серцевину планети проріс, от тобі, Лідо, й спорищець! Запам'ятай його...

Вже збираємось сісти до машини, як раптом чуємо веселе:

— Хелло!

Не від кав'ярні долинає погук дівчачий, червоні шапочки гуртиком визирають із дверей, котрась із дівчаток прощально тріпоче рукою, — цей вияв симпатії найперше призначений Заболотному. Видно, він таки їх заінтригував, тих юних кельнерок. Так і залишаються в невіданні — хто він: англієць чи скандінав? Людина мистецтва чи, може, мандрівний маг, психоаналітик або астролог-звіздар? Так чи інакше, але чимось він пробудив у них цікавість до себе, якимось аж надто загадково висловлювався цей подорожній, чомно уникаючи прямоти, обволікаючи свою особу у велику якусь таїну.

Заболотний вирулює на полотно, розвиває швидкість. Рух, бистрина, і знову десь там вслухаються трави узбіччі, як ріка дороги шумить і шумить.

Над трасою щодалі помітніш мерехтить мла вихлорних газів. Бджола, певне, впала б мертвою на льоту, хапнувши такого повітря, не витримала б, мабуть, і та агресивна, гібридна... Хвилястий рельєф місцевості злегка вигинає автостраду перед нами донизу, і очам відкривається безкрая лавина автомобілів, рухомий потік, ріка. залізна ріка! Блискоче-переблискує під сонцем сталевими спинами кузовів. Серед незліченності губимось ми, летимо. Різні бажання й спонуки вивели нас на трасу, і єднає людей мандрівних хіба що цей лет та напруга дороги, де впину швидкостям нема, — справді мовби якась надсила ясна, котить за обрій цю несамовиту ріку, цей Дунай заліза, блиску, гуркоту й чаду.

Глава XX

Хайвей, здається, приймає лише тих, хто спішить, кого жене жага швидкостей. Безліч коліс летять у своїй круговерті, хапаючись гумою за бетон автостради. Обігнали трак, обганяєм автофургон, в якого ззаду стирчать чийсь ноги у кедах, в обстріпаних джинсах, — відсипляється звалений утому подорожній. Ще обганяєм довгу, найновішої моделі машину, обшиту по боках синтетиком під колір дуба, з вікна салону виставив голову ірландський сетер, йому душно, хапав повітря, мабуть, відмовив кондишен... Очі в собаки сумні, повні розуму — це ми з Лідою встигаєм помітити. Заболотний, обганяючи, надає швидкості, і вже сетера нема, вже десь позаду виглядав в машини його розумна голова з вухами охляп, натомість інші авто зблискують поруч нас мигтючим склом та нікелем, щодуху пролітають із своїми загерметизованими пасажирами...

А втома тим часом дається знаки, вона зменшує світ до розмірів блискучої кульки, що мигтить і мигтить перед нами на вершечку антени найближчої з передніх машин, якій услід ми мчимо весь час на однаковій відстані.

— Аж очі ріже, — Ліда відвертається від антени вбік, мабуть, кулька металева та блиск її дівчинку нервують.

Зір утомився від хайвею, довколишність, власне, вже не сприймаєш, вона зараз для тебе стає майже безбарвною, пролітає відчужено, тобі тільки й лишається цей одноманітно-сірий свист швидкостей та ще царство реклами, якому, видно, не буде кінця. Довгоногі діви з напوماдженими губами, ці сучасні варіанти еллінських звабниць-сирен, до апельсинової золотавості засмагли на гавайських пляжах, намагаються будь-що своїми сліпучими усмішками спокусити подорожніх, грайливими позами завабити байдужно діролітаючих мимо них новітніх, захищених куленепробивним склом одіссеїв.

— А що ж там Верховний Коментатор каже? Заболотний вмикає радіо, і невидимий супровідець наш тут як тут, і каже він, що, на думку колегиї присяжних, вбивство із милосердя не визнається злочином. Отже, й не підлягає покаранню... І ще він сповіщає спокійним, якимось еластичним голосом, що з південних широт поволі, але невблаганно рухаються над континентом хмари агресивних бджіл, — гібридний покруч бразильських з африканськими, — які розплоджуються із страшенною інтенсивністю і виявились такі войовничі, що нападають на цілі міста...

— Навіть на отакі можуть напасти? — запитує Ліда, кивнувши на місто-гігант, яке саме пропливає попід небосхилом. — Певне, ті бджоли за щось розсердились на людей?

— Хіба нема за що? — каже Заболотний і, щоб приспокоїти Ліду, вдається до пояснень, що, мовляв, ті агресивні рої посуваються насправді досить повільно, з швидкістю черепашачою, їм нема куди поспішати. Тож доки бджолині орди наблизяться до цих широт, може статися, що вони й взагалі втратять свою агресивність, призвичаються до людини й до всього, що їх тут зараз дратує... Виявляється, їх найбільше дратує рух, і нападають вони не на все поспіль, а головним чином на об'єкти, що рухаються...

— Он як, — посміхається Ліда. — Виходить, щось вони метикують...

Коментатор тим часом повідомляє, що в містах цього континенту дедалі більшої популярності набуває «Служба надії». Розрахована вона на людей, котрим нема до кого звернутись за душевною підтримкою, порадою, заспокоєнням, окрім хіба до телефонної трубки²⁵. Духовний цей сервіс, на думку Коментатора, має ті переваги, що втішник не питає вашого імені, ані становища, пі адреси, відгукується він на голос кожного, хто телефонує до пункту «Служби надії» у хвилину критичну, у хвилину розпуки...

— «Служба надії», о, якби ж то була вона всесильна, — сумовито зауважує Заболотний. — Порад багато, прогнозів ще більше, а тим часом у світі таки щось відбувається. Менше сміху чує планета — хіба це не серйозний симптом! Зміни в кліматі людських душ, взаємна їхня відчуженість, хіба ми цього не відчуваємо повсюдно? Там вбивство із милосердя, а там — із жорстокості тупої, непоясненої... Або оті очманілі від власної жорстокості «шкіряні куртки», що гасають вночі на мотоциклах вулицями Токіо, уявивши себе новітніми камікадзе чи кимось там іще... Нечуваний розгул повітряного піратства... Викрадення людей, огидний тероризм, напади серед білого дня... А в ролі втішальників раз у раз виступають торговці наркотиками, чи, як їх іще звать, торговці «маревими». Різних віщунів та астрологів розвелось, і що?... Ні, не такої людям треба «Служби надії»...

Місто, що пропливало по обрїю, досі ще не відпливло. Все воно тоне у величезному, навіть з відстані помітному мареві — то гарячим грибом висить над ним зужите, загазоване повітря. Заболотний з досвідом знятого урбаніста пояснює, що забрудненість повітря особливо посилюється надвечір, коли каміння стрітів пашіє зібраним за день жаром, а скупчення висотних споруд руйнує атмосферні потоки, вітер, якщо він не набрав ураганної сили, не продимає лабіринти кварталів, тож городянам тільки й лишається втягати в легені брудне, застоєне повітря, загазованість якого часто сягає понад усякі норми...

Проїхали багато, втома нам дається взнаки, а Заболотного вона ніби й не бере. Все ті ж короткі, блискавичні рефлексії, по-музикантському тонка й для стороннього ока ледь помітна чутливість рук.

Скільки ось годин з такою швидкістю йдемо у потоці «мерседесів», «понтіаків» та «ягуарів», а водій наш, як і вранці, підтягнутий, випростаний, і по тому, як він легко, без напруги веде машину, вгадується висока натренованість і майстерність.

Та все ж Ліда вважає, що пора б зупинитись, щоб керманіч наш міг перевести дух, розігнати втоми.

— Зупинитись, а де? — відгукується Заболотний. — Не так просто знайти вільне місце тут людям подорожнім...

— Пошукаємо, — каже Ліда, скидаючи поглядом узбіччя траси.

Після ряботіння пролітаючих реклам, після пістрявості вказівних знаків та одноманітної геометрії придорожніх стандартних споруд раптом у відстороні на узгірку — клен! Живий клен! Облите совцем кострище краси а першій осінній багряності... Єдине, на чому немає реклами. Виник як живий застережний знак серед урагану швидкостей. А над кленом, над недалеким переліском і прилеглим до нього зеленим низькодолом луків величезною хмарою — птахи, птахи... За всю дорогу ми не бачили жодного птаха, а тут ось їх в'ється одразу стільки...

Заболотний, ожвавівши, підвертає свого б'юїка на край полотна траси:

— Стоп, машина! Зробимо кілька слайдів з отим он кленом...

— Із птахами, — додає Ліда.

Виходимо з машини, вся наша увага зараз у небо. Пливе й пливе хмара летючих створінь. Що за птахи? Вороння? Коли птахи наближаються, вони з чорних стають сизими, сонце переливається на їхньому пір'ї. Ось тепер нам виразно видно, що то не вороння, то шпаки, птахи нашого дитинства!

Шпаки цього континенту цілком схожі на наших, вони заповнили перед нами півнеба, вирують у повітрі, то віддаляючись, то знов наближаючись, сизо перелискують у сонячному промінні. Ліда, яка невідривне стежить за ними, признається, аж тепер усміхнувшись, що спершу ті летючі цятки її вжахнули, вони здалися їй не птахами, а хмарою величезних чорних бджіл, тих самих, що десь там рухаються над континентом на північ, нападаючи по шляху просування на людей, атакуючи міста.

²⁵ Погляди наші мимовіль фіксують червоний телефонний апарат, що цієї миті майнув на стовпчику край автостради.

— Якби підійти ближче до клена, — каже Ліда і вже була розігнана бігти на узгірок, до того самотнього, з багряною кроною красеня, та раптом зупинилася розчаровано: — Канава!

Глибокою канавою обкопано, ще й дротом обтягнуто весь узгірок, де, надійно відгороджений, стоїть самотою край траси той багрянолистий абориген цих місць.

— Зона якась... А я хотіла листя назбирати, — присмучується Ліда.

Заболотний тим часом зосереджено клацає й клацає, робить цікаву серію знімків з тієї пташиної хмари, а наостанку навів об'єктив на трасу, хай буде ще й такий слайд. Сам собою утворився тут цей своєрідний, чимось для нас небайдужий триптих: багрянолистий клен на узгірку, тихе вирування птахів у небі і траса з невщухаючим свистом машинних потоків... Незліченні табуни кінських сил, зімкнутих у найдосконаліших двигунах, прожухують трасою мимо нас, не даючи себе розглянути, лиш обдаючи вітром. Колись на шляхах тернівчанських найвища енергія була в тупоті копит, у леті буйногрових, що запінено несли степами свої чорні квітчасті тачанки, а нині...

— По конях! — гукає нам Заболотний, і ось б'юк знов набирає швидкість, стаючи невід'ємною частиною нестримного залізного руху. — Матимем кілька рідкісних слайдів. Соня Іванівна належно оцінить наш вибір...

Слайди та мікрофільми — це в Заболотних хобі, спільне їхнє захоплення. Мають безліч знімків та слайдів з різних куточків планети, з різних її широт і довгот, і якщо хтось увечері, опинившись у Заболотних, виявить бодай найменшу цікавість до їхньої творчості, то цим неабияк потішить подружжя.

— Ніколи не бачила стільки птахів, — каже Ліда в замрії, ще перебуваючи під враженням щойно побаченого. — Ми таки вгадали, де зупинитись.

— Справді, зібрався їх тут цілий пташиний ярмарок, — згоджується Заболотний. — Гуртуються перед відльотом, чи що? Однак дехто з цими пернатими має клопоту. Нещодавно війну птахам оголосили, і не хто-небудь, а військове відомство, чим накликло на себе неабияке обурення місцевої громадськості...

Ліда, повеселівши, навіть удається до жарту:

— Крім бджіл, птахи теж виявились агресивними?

— Жартуй не жартуй, Лідо, а факт: причиною катастроф, котрих час від часу зазнають надпотужні повітряні гіганти, іноді справді виявляються птахи... Ось чому для безпеки польотів уже видаються спеціальні штурманські карти, на яких шляхи міграції птахів будуть відповідно позначені.

— Птах проти лайнера, — роздумує дівча. — Таке крихітне проти гіганта...

— О рід людський, народжений для лету! — з жартівливим пафосом, як це він любить іноді, вигукує Заболотний. — Швидкостей жадаємо, швидкостей нам, надзвуків, ракетних, а спитати б: чи швидкості самі по собі наближають людину до щастя? Ти як гадаєш, Лідо?

Дівча знизує плечима:

— Вам, дорослим, видніше.

І вже нахмурилось. Тепер нам довго ждати, доки Ліда з якогось приводу звеселіє і хоч стримано всміхнеться.

А коли згодом між мною і Заболотним заходить мова про доцільність людської усмішки, про те, чи завжди цей порух уст буде потрібен людині, чи, може, в далекім майбутнім усмішка взагалі зникне, мов якийсь пережиток, Ліда, вислухавши нас, зауважує тоном досить критичним:

— Як це усмішка може зникнути? «Кіп смайлінг» — завжди усміхайся — то, звичайно, дурниці, вигадка для реклами, принаймні це не для мене, — дівча при цьому ще більше схмурило бровенята, — але коли щира усмішка, не награна... Коли в ній настрій чи ваше ставлення до когось... Та я певна, що люди майбутнього ніколи не зможуть без усмішки обійтись! — Тон її не припускає заперечень.

— Дивись, яка вона категорична в питанні усмішки, — весело каже мій друг. — Але, очевидно, це справді те, що завжди було й завжди буде. Хіба можна уявити, скажімо, Монну Лізу неусміхненою? Навіть не усмішка, а тільки натяк, зачаток усмішки, тихе зоріння її, але в тому зорінні-мерехтінні вся суть людини, безмір її внутрішнього світу... Усмішка — це ж, власне, частка душі, її вияв, її світло, і тому вона, треба думати, вічно буде, Ліда тут має рацію...

Я вже помітив, що Заболотний цілком серйозно цікавиться думкою Ліди про ті чи інші речі, хай навіть це й буде висловлено з надмірною дитячою категоричністю. Дівчинка справді багато на що має свій погляд. Скажімо, ніяк вона не може погодитися з котримось із недавно бачених фільмів, де планета наша постає як суцільне володіння роботів, а життя там нібито неминуче самозруйнується, природа озлидніє так, що на жодному з континентів не зостанеться місця ні для птаха, ні для квітки, ні для струмка...

— Після того фільму я заснути не могла, — признається дівчинка.

— Якби, Лідо, продюсером фільмів був я, — дозволяв собі пофантазувати Заболотний, — створив би одну-єдину стрічку...

— Яку?

— Звалась би «Астероїд». В душі Уеллса. Нам з Лідою цікаво почути, про що був би той фільм, поки що уявний.

— За основу взято буде далеке майбутнє, — ніби й справді чимось давно задуманим ділиться мій друг. — Йтиметься про ті часи, коли усмішка ще є, а от зуб мудрості, цей рудиментарний придаток, він таки зникне за непотрібністю... їжа буде інша, все інше чи майже все... На океанах на той час утворяться цілі поселення, величезні плавучі міста, мешканці яких, освоївши океанські надра, розвиватимуть підводну металургію в різних широтах світових вод, бо ж пересуватись таким океанографам тоді не буде проблемою — це ж так? Для плавучих своїх Венецій люди вибиратимуть місця в найкращих кліматичних зонах, щоб дихати ідеально чистим океанським повітрям...

Ліду це, видно, заінтригує.

— Аз питною водою як? — цікавиться вона. — Не морську ж пити?

— Потужні опріснювачі працюватимуть, — діловито пояснює Заболотний і далі розмотує стрічку уявного фільму. — А ще ж величезні айсберги Антарктиди — уявляєш, які то запаси прісної води! Звичайно, за право користуватися айсбергами час від часу можуть виникати конфлікти, — отже, й дипломатам, Лідо, там ще буде роботи вдосталь. Всесвітні асамблеї збиратимуться спеціально заради найсправедливішого розподілу айсбергів між континентами земної кулі. Одного разу дійде навіть до різних незгод, запахне ядерним чи яким там порохом, і саме в цей момент астрономи помітять: з глибин космосу наближається невідоме небесне тіло, гігантської маси астероїд, і курс його пролягає так, що не минути його зіткнення з нашою красунею планетою. Ось де виникає ситуація нечувано кризова! Що діяти? Як відвернути загрозу, страшну небезпеку, що нависає однаковою мірою над усіма? Можеш уявити, Лідо, з якою напругою працюватиме в ті дні всеземна «Служба надії», як ждатиме планета, що ж їй запропонують світила науки, мудреці сивочолі, філософи... Обмін думками відбудеться блискавично, висуваються тисячі проектів, десь в Океанії цілодобово засідає Верховна Асамблея майбутніх — їхня ООН та Рада Безпеки, а в небі тим часом астероїд катастрофічне росте, планетянам тепер його видно не лише вночі, а й при денному світлі, і з кожною годиною небесний гість помітно більшає, розбухає в небі, і хоч уже запропоновано безліч способів відвернення небезпеки, але гарантованого, надійного поки що нема...

— Ти, звісно, запропонуєш такий спосіб від себе? — кажу до Заболотного.

Вловивши в моїм запитанні іронію, він, однак, і далі розмірковує тоном серйозним:

— Саме над цим постановник майбутнього фільму зараз і роздумує... Бо якісь речі йому поки що неясні. Скажімо, як поведуться самі вони, люди майбутнього, їхні наймудріші мужі, перед лицем того Наростаючого, Невідхильного?... Чи зуміють в час найкритичніший, перед лицем крайньої небезпеки, об'єднати самих себе, згармонізувати свої зусилля, тобто подолати айсберги власного честолюбства, взаємних чвар, очужілості, розтопити льоди підозрінь, що цілими горами понаростали між ними за роки всепланетних похолодань?

— О, хоч у твоєму фільмі зреалізувались би нарешті золоті сні людства!

— Інакше кажучи, шановні леді й джентльмени, чи здатні ви будете підвестись над власними пристрастями, виявити належну терпимість і велич душі, — ось про це вас буде екзамінувати астероїд із фільму не відомого вам продюсера із Тернівщини, який, можливо, для екрана візьме собі ім'я: «Іноземець із Франції Маловічко»...

— Фінал, само собою, буде оптимістичний?

— Обійдемося без happy end, але світло в кінці тунелю, звичайно, буде. І роль рятівника знаєте кому дістанеться? Не кібернетикові з головою, відполірованою, мов більярдна куля, і не суперменові-астрологові, якому скорились тайни небесної механіки... Роль рятівниці у фільмі дістанеться дівчинці, тогочасній маленькій Мадонні, що буде віку такого, як, приміром, ось Ліда, чи навіть менша, можливо, нагадає собою нашу Настусю-Анастасію, чия зоря так рано закотилась... Тільки то буде не похмуре, а, навпаки, усміхнене, веселе й життєрадісне дівча. Граючись біля своєї мами, що чергує на Головному пульті Планети, дівчатко натисне на якусь там дуже важливу кнопку в електронних пристроях — і відповідний пучок променів буде послано небезпеці навстріч, і астероїд трішечки відхилиться, трішечки змінить свій курс і... пролетить мимо! Потужно прошумить небесне тіло мимо нашої планети, колихне води океанів, вітром перестороги обвіє земляні і знову зникне в просторах всесвіту... Ну то як? Приймається такий варіант фільму? — Заболотний сміється...

— Казочка для дорослих, — відповідає Ліда йому скупою, та все ж усмішкою.

Глава XXI

З кожною милею наближаємось до мети, до тієї невідомої Мадонни. Час від часу намагаємось уявити собі: яка вона? Як у Рубльова? Чи як на полотнах старих італійських майстрів? А може, схожа на одну з тих, які ми бачили в козельського нашого друга-художника, що вдень вирізував для райгазети з лінолеуму

карикатури на прогульників, а вечорами сидів, як обпоєний, над образками своєї колекції, - він її терпляче збирав упродовж багатьох літ. Дві з його Мадонн особливо нам запам'яталися: одна — мальована на полотні, розміром невеличка, зображала молоду матір під яблунею²⁶, художник запевняв, що вона не поступається перед створеним на цю ж тему шедевром Кранаха, а друга була в іншому матеріалі: на білій порцеляновій тарелі чудова жіноча голівка, обкинута віночком із синіх волошок... Що то була за краса! Чи не одна з них — чого не буває? — і опинилась оце тут, на крайсвіття занесена ураганом часу?... Який гомін пішов нещодавно в тутешніх мистецьких колах з приводу неї: сенсація, знахідка віку! Слов'янська Мадонна! Народний примітив, з якого прозирає геній!..

Ясна річ, прикро було б не побачити цей шедевр. Оскільки ж часу в мене обмаль, невдовзі маю повертатись додому, Заболотний ще й тому так запалився цією подорожжю: «їдьмо негайно!» Сказано — зроблено. Сам сів за кермо, жертвує уїкендом, і я, звичайно, зворушений цим дружнім жестом.

Твори мистецтва мають свої долі і свої, нерідко загадкові, шляхи міграції. Та чи не найбільш вражаючим у житті мистецьких шедеврів є їхня здатність знаходити шлях до людських сердець — здатність єднати...

— Пригадуєш «Дорогу в Провансі» Ван-Гога? — озивається до мене після мовчання Заболотний. — Ніколи в Провансі не доводилось бути, а творіння це чимось таке близьке. Навіть не знаю чим. Звихреністю почуттів? Отими неспокійними хлібами, тривожною тополею, звированим небом? Чи самою дорогою серед хлібів, на якій маячать дві постаті, — здається, йдуть кудись двоє хлопчаків... Все там затаїло в собі тривогу, сама звихреність кольорів ніби віщує якісь бурі прийдешні... Щоразу, коли дивлюсь на «Дорогу в Провансі» з тими двома невиразними посталями подорожніх, виникає одна і та ж асоціація — здогадуєшся, яка?

— Та певно ж...

Дорога на робітфак стелилася нам тоді. Точніше, спершу на Козельськ, а звідти вже згодом на робітфак. Наша дорога тодішня теж пролягала поміж хлібами, проводжали нас і тополі знайомі, а все інше, звичайно, було не таким... Зоріло-світало над степом, коли ми вийшли з Тернівщини. Сонце зійшло нам уже за селом. З щемом серця полишаємо рідну Тернівщину, йдемо у світи, зовсім юні й сповнені надій. На дорозі нікого, попереду нас рухаються лише дві наші власні тіні, жердинясті, довготелесі, мов донкіхоти. Вперше покидаєм домівку, пускаємось у далеч незвідану, тож відчуваємо значність моменту: тепер у нас нічого нема, тільки — дорога!

«Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане...» Чи давно бабуся загадувала нам цю загадку, що незмінно подобається малечі, бо ж у такі казкові шати чиясь химерна уява прибрала звичайну дорогу... І ось вона, «Гася». В'ється і в'ється поміж хлібами, то пірне десь у вибалку, то знову потяглася на пагорб і далі мріє поміж хлібів...

За Яворовою балкою, зійшовши на кряж, де кінчаються наші землі, зупиняємось, щоб озирнутись востаннє: прощай, Тернівщино! Прощайте, рідні глинища та яруги, і ви, старезні верби в балках та гарячі коноплі, де можна було, заховавшись, неначе в лісі, нагомонітись з однолітками про всякі дитячі тайнощі, а іншим разом і наревітись на одлуці, якщо повелися з тобою несправедливо, якщо завдано тобі якоїсь аж надто пекучої кривди...

Тернівщанський вітряк бовваніє вежею край села, на розхресті доріг. Розгонисті крила, на які ми зважувались чіплятись, щоб спробувати висоти, зараз стирчать хрестом непорушне: давно вже вони не крутились, не обвіювали тугим своїм вітром тернівщанську малечу. Біля вітряка ні душі. Та ось із затінку, з-під крил, відділяються дві постаті й, щоб нам їх видніше було, виходять на саму дорогу...

— Глянь, то ж вони! — гукає до мене Кирик. — Ялосо-ветка й ваші бабуся... От народ!

Досі ще не пішли, хоч бурякові гектари давненько їх ждуть... Кому, здавалось би, ми потрібні, а вони — не надивляться, і наче аж сюди чути нам бабусині слова: «Молодші, може, ще вас побачать, а я, мабуть, ні». Доки й сховаємося за горою, вони з місця не зйдуть. Бо й справді ж — розлука не на день... У скрині в бабусі вже все наготоване для дороги, не схожої з нашою, для мандрівки останньої чи, як ото мовиться, вічної: одежа чистенька, хустка, білі панчохи, ні разу не вдівані, а в прискринку, зав'язаний у вузлику, ще й срібний карбованець на свічки... Самі бабуся про все подбали. По землі, як і ми, ходять більше босі, до сивих приморозків без взувачки — по стернях та по грудках, а там, де будуть, хочуть походити в білих м'якеньких панчохах. Перед тим, що їх жде, бабуся не відчувають страху. Зовсім спокійні вони перед отими просторами вічності. Може, ще й тому, що не мають сумніву: будуть на небесах. Звідки така певність? А самі подумайте: «Весь вік трудилась, із сусідами не лаялась, нікому й «брешеш» не сказала...» Хіба не аргумент? От нам із Кириком щодо цього буде складніше: в Козельську, куди ми йдемо, ніхто небес нам не обіцяв, як ще воно там буде, невідомо, а втім, чого ж боятися невідомості, хіба неодмінно в ній має таїтись щось недобре? А, була не була...

²⁶ В тій смаглочолій з дитям ми впізнали — знаєм кого!

Розвивайся ж, ой та сухий дубе,
Завтра мороз буде!
Ой збирайся, молодий козаче,
Завтра, завтра похід буде!

Це бабусина пісня. Не раз вони співали нам її упівголоса, сидячи взимку за прядкою або біля кужеля. І дивна річ: пісня ця, саме відлуння її й зараз знімає із нас страх та непевність, додає відваги. Похід так похід!

— Прощайте! — махаємо з Кириком картузами в бік Тернівщини до тих двох віддалених постатей, що вже стоять, як у прозорій воді, тонуть у сонці.

— Ну, тепер — гайда! Поки не так жарко. — І ми рушаємо далі.

Хоч як щемить на душі, та все ж намагаємось не показувати цього один перед одним. Тернівщини вже не видно, тільки ніби пісня уявна ледь бринить звідтіля про те, як дрібні дощі змиють тобі голівоньку, а розчешуть густі терни... А висушать буйні вітри!.. Хто знає, чим нас зустріне Козельськ. Були ми з Кириком там лише двічі: перший раз, коли викликали кількох тернівщанських хлопчаків та Катрю Копайгору на піонерський зліт, а ще іншим разом з нагоди Жовтневих свят вдалось побувати, коли в райклубі виступали й наші тернівщанські артисти, що, озброєні пугачами, завзято відстрілювались від махновців...

Взято нас було тоді, як виявилось, більше для того, щоб коней під час вистави стерегти, до залу нас навіть не пустили, не для дітей, мовляв, це видовище, — довелось у вікна заглядати, видираючись на плечі один одному, зате ж їхали ми тоді до Ковельська з піснями та за дзвінких колесах, а зараз тьопаємо пішки, бо, знаєм самі, зайвого тягла в артілі нема, переживаємо смугу труднощів. А до районної нашої столиці пішій людині добутись не просто: щоб за день обернутись туди й назад — це треба вовчих ніг! Або щоб умів літати, як оті наші Винники. То, певне, в роду в них була така бистроногість: не лише Роман, а й батько його, що в тернівщанських переказах виступав під не зрозумілим для нас прізвиськом дід Чапча, — він, кажуть, теж був здатен під час парубкування за найкоротшу ніч подолати відстань неймовірну! Як це можна було цілу ніч підбігцем, підлетом через яри, понад жита — і так десь аж під Полтаву? Інший би вмер від розриву серця, а він... І всього лиш, щоб якусь там хвильку з дівчиною перебути, під зорями гад Ворсклюю з нею постояти! Коли були менші, ми справді вірили, що в того Чапчі крила були, достоту, як у кажана. І сам той скоробіжець уявлявся нам людиною-кажаном, що, мов демоняка, розіпнувши крила, весь аж чорний від своєї нічної пристрасті, від вседолаючої любові, летить до дівчини крізь темряву ночі, летить, аж гуде, низько понад житами, і лише, де клуні та садки хуторян, там він крила знапружить і одразу злітає вище, понад дерева, щоб не заплутатись у нічному гіллі, як, буває, заплутуються кажани в кінських скуйовджених гривах... Такий то був Чапча, і син, видно, у нього вдався — тож літали колись люди? Щоправда, неабияк будши закохані, а ми ось, змокрілі, мов курчата, плентаємося кожен на своїх двох.

Поклали собі: як дійдемо до Громової могили, отоді зробимо перепочинок, не раніш. Йдемо довго, від зголодності голова крутиться, бо цей рік такий, що й ноги пухнуть, при ходьбі тебе аж похитує, світ жовкне, якісь темні бджоли перед очима літають, одначе йдемо, йдемо... Та ось нарешті вона виринає з-під обрію, округла, срібляста, наче баня якогось храму, що ледь виглядає з землі, це і є Громова могила! Вона ніби матка серед багатьох менших могил, що їх всюди розкидано в наших степах, — давно кимось насипані, видніються, ближче й далі, декотрі ледь мріють, порозпливавшись, у сонячнім мареві... Для тернівщан, як і для всіх довколишніх сіл, Громова — то своєрідний маяк серед безбережжя наших степів, орієнтир, від якого відмірюють відстань. Щоразу, коли хочуть пояснити якесь місце, визначити себе у просторі, то кажуть: ото, не доїжджаючи верстов зо три до Громової, або: це з нами сталось одразу за Громовою...

Розмірами Громова величезна, схили її всуціль поросли сріблястою травкою-мітлицею, така ковзка ця травичка, що й санчата по ній летіли б. Ми хоч обидва і втомлені, та все ж видираємось по цьому ковзкому сріблястому схилу, а коли опиняємось на самім вершечку Громової, то аж гукнути хочеться від захвату: степи та простори на всі чотири сторони світу! І Козельськ звідси вже відкривається цегляними будівлями та куполом райклубу, що архітектурою схожий на собор святого Петра в Римі, а ген-ген, низько — долем, насип залізниці побіг кудись аж за обрій.

Маємо з собою пляшку сирівцю, зробленого бабусею, маємо й по чотиристаграмовому кусневі глевкого хліба-малая з колгоспної комори, тож, підживившись, потамувавши голод і спрагу, лежимо тепер горілиць, небо над нами — нема йому дна! Синього, сяючого — безкрайній край.

— Хочу літати, — каже Кирик. — Як той Чапча... Як птах отой, що вгорі он пливе... Справді пливе, в повітрі високім купається...

Що воно там, угорі? Якось питали про це Андрія Галактіоновича, він у відповідь пожартував: не все, мовляв, і вчителєві відомо, якраз, може, ви колись йому скажете — що там?

Птах пливе, крильми навіть не зворухне, так легко й вільно там, у недосяжності, він почувається.

— Шуліка, чи, може, орел?

— Звідки тут взятись орлу? Це той, що курчат бере...

— Ні, орел!

— Ні, шуліка!

— Шуліка-орел, орел-шуліка, ха-ха-ха!

Вгорі небо, а під нами що? Скарбів, мабуть, повнісінько в цій Громовій? Шабель та сідел в оздобах, баклаг із чистого срібла та різних вояцьких поладупків? Дірочка темніє в сухій землі — що там у ній? То один, то другий прикладаємось вухом: о, здається, джміль там гуде! Головний скарбівничий... А довкруг нас сріблиться нехворощ-трава, дика, така гладенька й ласкава, як спинка лошати, аж погладити її хочеться. Ще у нас її звать нехвороща біла²⁷, а в давніх літописах це якраз її, сріблясту травичку оцю степову, названо євшан-зіллям, так принаймні розповідалося нам у школі. І хоч гірка вона на смак, через що найголодніша худоба її не їсть, але які міцні пахощі йдуть від неї: коли довго дихаєш, аж голова хмеліє. Ростуть у наших степах і козельці²⁸, зілля теж дике, але їстівне, в цьому його перевага, нехвороща ж гіркотою не поступається перед полином. Та хоч яка гірка, зате ніколи вона не відцвітає, в будь-яку неgodу не втрачав своєї сріблястості, і щось у ній є таке, що схилив тебе до задуми. І сама ця наша Громова, найвища з могил, неодмінно чимось торкне тобі душу, ціле літо вона мовби виглядає когось, — чи не за те й люблять її вітри? Від самої колиски ми чуєм: «У полі могила з вітром говорила, повій, вітре буйнесенький, щоб я не чорніла».

Це, нам здається, саме й співалось про Громову!..

Мліє в дрімотній непорушності степ. Ніщо ніде не зрухнеться, тільки птах, нам не відомий, все ще в небі пливе, в промінні купається... Та ось несподівано десь із далечі — гук! дужий, розлогий... Ми схоплюємось разом на ноги: де? що? А то он у далеких оболонях поїзд гукнув, вилітаючи низько, з-під неба. Вперше побачений, повившись димом, просто наче до нас він гукнув, покликав обох уже в іншу дорогу — з дитинства в дорослість.

Зараз ще нам невздогад, з якої далечі відстаней, з яких моторошних ночей проблісне нам це сонце рідних степів, серед яких лютих стуж зігріє нас материнським своїм теплом ця наша ласкава, в сріблястій травичці Громова, що з вітром тут цілі віки говорила і що від неї й ми відмірятимем свої шляхи, як від осереддя, від заповітного кореневого знаку наших степів.

— Розкажи нам з Лідою, як ви рятували Мадонну, — раптом звертається до мене Заболотний. — Тобі ж довелося бути в тім батальйоні, що здійснював операцію... Як там це відбувалось насправді?

Розказати? Виповісти? То була наче інша дійсність. Весна нечуваного сонця, і сади зацвіли нам, як уперше в житті, і величезне місто, розбомблене з повітря, лежало в суцільних руїнах. Біло-біло квітують сади, і потворність руїн, що лежать цілими горами, — так це там поєдналось. Потім була та виняткова нічна операція. Тунель у каменоломнях, вузькоколія з іржавими вагонетками, стара, закинута штольня, в якій щось маєм знайти. Ми не знали, що там заховано, ніхто не знав таємниць тієї замурованої штольні, до якої ми вступили темної ночі, озброївшись заздальгідь ліхтариками. Похмура тьма, сирість, грязюка, пліснява. Мов печерні люди, сторожки, нашорошені від довкружної загадковості, недовірливо занурюємось у темряву з своїми ліхтариками, бо ж хто скаже, що маєм відкрити в цьому сучасному пеклі підземелля, в нутровищі цієї лисої гори. Може, чекає нас тут склад якоїсь нам не відомої, загадкової зброї, можливо, все тут заміновано і ось-ось гримне вибух від найменшого необережного доторку? І так, в крайній напрузі нервів, аж доки у скупому світлі чийогось ліхтарика тьмаво зблиснуло золото музейної ліпленої рами... Рукавом гімнастерки сержант Кутя протирає вкрите пилюкою давнє полотно, і перед нами, ніби ми спимо, ніби з ілюзії, виникла... Ні, люди, таке випадає раз у житті! Ніколи не забути до невпізнання змінені враз серйозні солдатські обличчя, що їх мовби торкнулось неземне світло... Тієї ночі — вже в розташуванні батальйону — стояли мовчазно ми на варті довкруг полотна, довкруг сяйва, що тихо линуло до нас звідти, де босонога висока жінка легкою ходою йде з немовлям по хмарах...

Навіки могла зникнути, в п'ятьмі штольні зітліти, згнати, завалена камінням гори, а сталось інакше, її врятовано, і світло краси вже струмує на кожного з нас, входить у твоє духовне ество, і невіддільні стають від неї і ті весняні сади у тихому сонці, в якихось аж перебільшених квітуваннях, і ті циклопічних масштабів руїни серед яких ми пробираємось, обережно несучи на чиємусь плащ-наметі чудом віднайдену, чудом врятовану Мадонну. І коли хто з нас у ті дні дивився на небо, на легкі хмарини, що пливуть у високостях, то й там йому малювалось, як вона йде, босонога, по хмарах з італійським своїм дитям на руках, видобувшись із темряви сирої й похмурої штольні, йде у вічних сяйвах просто кожному з нас навстріч...

— Можна уявити, скільки було тоді у вас хвилювань, — зауважує Заболотний. Та чи можна й хвилюванням назвати той стан?

²⁷ Бо в і чорна.

²⁸ Чи не звідси й Козельськ.

— Після всього пережитого, — кажу йому, — то були дні великого просвітління. І паші хлопці, і хлопці з інших полків приходили, щоб глянути, годинами могли вистоювати серед розпечених сонцем руїн і не зводили з неї очей... Бо ж тепер мені ясно: ми рятували Мадонну, а вона рятувала нас...

Глава XXII

Автострада, вигинаючись між полів, вилискує змигками сонця на металі, на лаках та склі, нескінченним своїм блискотінням, летом нестримним вона ще більше уподібнюється до витворів самої природи, нагадує величезну ріку, що в сліпим устремлінні несеться кудись у безвість. Летить і летить із шумом та свистом енергій!

І враз знерухоміло все.

Попереду в нас вискнув гальмами «опель», аж чорні пасмуги потяглися за ним уздовж полотна траси — то гума так при гальмуванні горить, прикипаючи до асфальту. Хайвей, скільки око сягне, знерухомів одразу, — мабуть, так раптово спинилась би величезна, забита ламаною кригою ріка, зустрівши невідому запруду. Одна якась мить, — і цього було досить, щоб рух перестав бути рухом, а ріка дороги перетворилась у згромаджений залізний льодостій. Хайвей занімів, все застигло, завмерло — самий рух умер. Враз стало чути музику в сусідній машині — мелодійна, така гарна серед несподіваної, аж неприродної тиші хайвею.

Здивовано поглядає на нас звідти дівчина-підліток, що сидить за кермом, з іншої машини визирнула літня японка в окулярах, питає: що сталося?

Десь за нами зривається виття сирен. До нестерпності різке, воно наближається, мов шквал, залізним криком розтинає повітря. От уже пролетів мимо нас пронизливий зойк сирен, промчались вперед червоні поліцейські машини і їм навздогін санітарний фургон... Видно, як неподалік попереду щось їх зупинило, одразу ж з'явилися кремезні постаті полісменів, з службовою квапливістю протискуються кудись між кузовів санітари в білих халатах...

В обидва кінці дорога захаращена, залізна ріка спинилася до крайнеба, те, що тільки-но летіло, двигтіло, мчалось і стугоніло, зараз стоїть нерухомо, розпікається на сонці, виповнивши повітря духом гарячої гуми, лаку, бензину. Траса завмерла, здається, надовго, отже, вам, подорожнім, тепер сиди та диши у цілковитій бездіяльності, ковтай смог серед нерухомості заліза та чаду, і невідомо, скільки це триватиме. Хоч куди б ти спішив, хоч які б тебе справи гнали, а вже ось затисли тебе — так, ніби в пастку потрапив, — і кому поскаржишся? До кого ввернешся з відповідною нотою?

— По-нашому, братці, це зветься пробка, — каже Заболотний, виходячи з машини. — А по-тутешньому — «десятимильна автостоянка»...

Що ж там все-таки сталося? Ніде найменшого поруху, хайвей не подає ознак життя. Суцільна знерухомленість, незвична, видно, навіть для старого сетера, що, часто дихаючи, виглядає з розкішної, пурпурового кольору машини. Сетерові жарко й сумно. Рух увесь зосередився зараз тільки в рубінових засвітлених мигавках-маячках, що до моторошності рівно, байдуcho крутяться на поліцейських машинах. Рубінові вогники, верткі денні світлячки над непорушністю залізного розпеченого Дунаю, якісь вони недоречні зараз — при сонці, при могутній сліпучості дня. І все ж якусь сувору значливість вони несуть у собі, щось промовляють — німий крик світла серед занімілого урагану! Мигавки-маячки вперто, по-діловому крутяться й крутяться, з невпинною послідовністю звершують оберти навколо крихітної своєї осі, описуючи круг по обр'ях цього великого й прекрасного світу.

Знічев'я дивимось і дивимось на працюючі мигавки, на ті дивні лічильники спиненого часу. Щось фатальне є в них, нікому не підвладне, тривожне, позачасове. Серед тиші полуденної, серед безмовності знерухомленого металу відраховують саму незрушність, неясну тривогу, одноманітно відраховують, може, останні краплини чийогось життя.

Одначе — що ж там?

Уповдовж полотна дороги на безліч миль тягнеться висока металева сітка, напнута на міцних, теж металевих стовпах. Сіткою відгороджено від хайвею все інше життя з силуетами далеких міст, з соковитою зеленню розлогих пасовиськ, сліпучістю озеречок, з польовим повітрям, птахами та зовсім мініатюрною худібкою, що, зменшена відстанню, ідилічно пасеться в маревах-імлах...

Подекуди на стовпі чи посеред сітки вас знову зустріне табличка: «Private property» або просто «Private»... Безліч цих «прайвіт» уже промайнуло нам за дорогу, викликаючи в пас коли досаду, коли іронічне зауваження щодо цих засторог, знаків того, що твої мандрівницькі права тут мають суворі межі: так ось рухайся, а вбік не смій ані кроку. За сіткою то вже належить комусь і мав визначену ціну, скажімо, дерн з отаких чудових луків тут вважається практичним нарізати шматками й продавати по містах, де пласти дерну, ці живі килими, виставлені у вітринах, ви не одразу й відрізните від килимів, тканих чиймись руками...

А місце події — ось воно. Біля одного з металевих стовпів з написом «Private» стирчить боком невеличка, здається, японської моделі машина. Ніби паперова іграшка, вся зіжмакана, строщена, — залізний

стовп, в який вона врізалась, розсік її, радіатор ударом загнано в салон... Чому її кинуло туди, на стовп? Хто в ній?

Сторонніх поліція близько не підпускав, запасайтесь терпінням, ждiть, поки знову буде відкрито рух, а тим часом на цiм відтинку порядкують викликані телефоном служби. Перегородивши дорогу, збились біля потерпілих і санітарна, й кілька поліцейських машин, які щойно промчали з нестерпним виттям, а зараз лишили собі тільки мовчазне мигтіння світляних маячків. Автострада уже запрудилась на кілометри, розпікаючись, блищить металом десь аж під обрiй, хайвейний люд, що, певне, звик до різних пригод у дорозі, поводить досить стримано, без нервувань, ніхто поблизу не виявляє ні особливої нетерплячки, ні зацікавлення: той гумку жує над кермом, той вийшов, розминає кості...

Заболотному при виїзді Софія Іванівна, ніби й таку пригоду передчувши, давала настанову: «Ти ж там, на трасі, не встрявай не в своє, не роби з ними інциденту»²⁹. Одначе для Заболотного ці настанови мають силу лише до певних меж, досить створитись у дорозі гострій ситуації, як одразу всі вони летять до дідька. Такий тип людини: де тільки пахне небезпекою, ризиком, — Заболотний мусить бути там, позиція споглядання не для нього. І зараз ось він уже рве вудила, нервуеться, його діяльну натуру дратує всіма визнаний припис триматись осторонь, Заболотний аж зблід, оприкрений тим, що його не підпускають до місця події, не дають на когось там глянути, когось рятувати. Весь він енергія — скута, нерозкрита. Жадоба дії кипить у ньому, прагне вчинку. І хоч друг мій розуміє, що ранг дипломатичний, самий статус особи сторонньої велить йому бути стриманим, «не робити інциденту», але що вдієш, коли метушня рятувальних служб здається йому безглуздою товкотнечею, хтось там стікає кров'ю, а вони все ще вовтузяться біля сплющеної тої малолітражки, що скособочено стирчить біля стовпа. Рятівники, видно, щиро силкуються й ніби квапляться, намагаючись зірвати заклинені дверцята, але, як завше збоку, для стороннього ока все в них там виходить ніби повільно й намарно...

— Ні, я піду, — зрештою не втримується Заболотний, і його довготелеса постать, зграбно прослизавши між кузовами, вже ринулася вперед, до місця сумної пригоди.

Незабаром бачу його в енергійній розмові з огрядним полісменом³⁰, ось він, Заболотний, жестикулюючи, щось доводить полісменові, втлумачує, дораджує вперто³¹, і нарешті полісмен, махнувши палицею, дозволяє йому пройти, приєднатись до тих, що вовтузяться біля нещасної машини. Мить — і Заболотний, нахилившись, зник у тисняві тіл, його дорожній досвід одразу, певне, знайшов для себе застосування. Всі зусилля спрямовані там на те, щоб відтягти, видерти машину назад, бо весь той клубок знівеченого металу, виявляється, разом із прогнутим стовпом заліз аж у сітку загорожі, застряв у ній, як застряють риби в капронових сітках. Силкуються там гуртома, щось погукують, чую вже уривчасті погуки й Заболотного по-англійському, мабуть, означають щось близьке до нашого: «Раз! Два! Взялись!» — дивно, але факт, що таке слівце в потрібну мить додає людям злагожденості в діях. Дверцята, видно, заклинило намертво, силою удару кузов загнало далеко в пастку, людям з трудом вдається вицупити малолітражку назад, розчахнувши почавлене залізо. Нарешті когось добули, санітари кладуть тіло на ноші, несуть... Є пожива тепер для цікавості знудьгованого натовпу, дорожні дамочки аж навшпиньки стають, щоб не пропустити видовища, яке зможеш увечері побачити на телеекранах, а тут воно перед тобою вочевидь: юнака несуть. Джинсові штани пропливають, втикані блискучими кнопками, молоде, не знівечене обличчя вражає спокоєм, воно вродливе, воно вже далеке від усіх земних пристрастей, золоте волосся льняним пасмом повисло в розсипах неживих... Та це ж він! Той золотоволосий, що тільки-но цілувався в кав'ярні з своєю такою ж золотоволосою супутницею! А вона? Що з нею? В момент удару, виявляється, це якраз вона була за кермом, і її придавило, затисло в метал так, що ніяк не можуть видобути.

Заболотний, поряд з іншими, натужно працює в гурті, нараз випростався, сива голова його з'явилась над натовпом, блищить зрошене потом чоло, змахнув росу і знов нахилився, щось розглядає там унизу... Що він там розглядає? Людину розранену? Чи те, що людиною було?

— Жива? Нежива? — перемовляються ті, що ближче до місця аварії.

— Йй, здається, голову відірвало, — каже здоровенний негр, пробираючись звідти, із тисняви. — Розчавило, як цитрину.

— Може, вона п'яна була? — кидає блакитне волоса дама, стоячи біля песика-спанієля, що виткнувся головою з машини.

²⁹ Так вона воліє висловлюватись, маючи на увазі тих, хто пильнує лад на дорогах.

³⁰ Чи не виник, чи «не зробився» між ними отой самий «інцидент»? Але, будемо сподіватись, обійдеться без цього.

³¹ «Натура, як у тура!»

— Ні, вона не була п'яна, — каже Заболотний, повертаючись звідти, і бліде обличчя його скривлюється сердито. Він весь посірілий, струджений, аж ніби став зістарений враз. — Це ті, з кав'ярні, — каже він, всідаючись за кермо. — Що як брат і сестра... Можливо, це була їхня весільна подорож...

І потім довго не чуємо від нього жодного слова.

Ліда сидить, затиснувшись у куток, — в неї повні очі сліз. Налились і не скапують.

Санітарна з своїм саркофагом помчалась в один бік, ми мчимо в протилежний, ще якийсь час вловлюючи слухом даленіюче завивання сирен. Пролітають стовпи, не кінчаються залізні неводи загорож, що їх накинута ніби на всі довколишні простори, — для шаленства руху відведено лише цей ажурний сітчатий тунель. Деколи ви-майне знов заборонна табличка, що на неї після всього, що сталося, просто нестерпно дивитись.

В небі по той бік сталеві сітки котиться білий м'яч сонця, сирен не чути давно, а ті джинси й пасма золоті, неживі ще довго перед нами пливуть у повітрі.

Простугонить міст, при в'їзді на який маєте заплатити встановлене мито спритному в рухах митареві, якому, видно, байдужісінько до всього, що може з вами статися десь на трасі, як і до події, свідками якої ви щойно були.

Хайвей має свої нещадні закони. Швидко й буденно розчавлює недостатньо уважних, відкидає, як брукт, на узбіччя й ніяких епітафій на камені своєму не пише. Скількох уже звів на цих перегонах у небуття і скількох ще зведе!.. Струменем із шланга змиють калюжу розтеклої по гудрону крові, нещасний автомобільчик незабаром опиниться на кладовищі старих, потрошених машин, і рух відновиться повністю, гарячим вітром швидкостей зметено буде сліди трагедії.

Двоє таких юних, таких вродливих людей... У новім світлі постають для нас обоє з своєю дивною поведінкою в кав'ярні, де так пожадливо курили, де, як у пустелі, не помічаючи довкола нікого, час від часу цілувались прощально й задумливо. Назавжди зійшли із стовпотворіння хайвею, з напівдороги виключили себе з гонитви, від усього її шалу відсторонились зі своїми тайнами, яких уже ніколи й нікому не розгадати. І нікому не дано прозирнути в справжню причину нещастя, — була то миттєва похибка руки, стресова неточність реакції чи задовго перед цим свідомо обраний акт самознищення?

Всього за кільканадцять миль будемо від місця, де сталося нещастя, як Верховний Коментатор коротко передасть у простори ефіру ще одну новину, сповістить байдужою скоромовкою, що якісь двоє невідомих, юнак і юнка невизначеного фаху й невизначеного підданства, стали на цьому хайвеї жертвою випадку, щойно загинули внаслідок автомобільної катастрофи...

— Що ж це було? — каже Заболотний після тривалої мовчанки похмурим, якимось важким голосом. — Чому вони врізались? Що їх кинуло з потоку в оту металеву сіть?

Нас невідступне мучить ця загадка. Шукаєм пояснень, прикидаємо різні варіанти, і їх, виявляється, може бути безліч. Похибка руки, перевтома, стрес, миттєвий розлад нервів? А могла ж вона, водійка, й від чаду зомліти за кермом, від дорожнього перегару, міг бути причиною загибелі й просто напад юних пустощів, один лиш засліплюючий поцілунок, що їх кохані часом дозволяють собі й на таких, на шалених швидкостях? А хіба не міг це бути вибух людської розпуки, наперед продуманий відхід у небуття двох звідчасних ексцентричних натур, заздалегідь узгоджений акт самоспалення на вогні наркотичних райських видінь? Навмисне чи ненароком — ніхто нам тепер цього не скаже, ніякий коментатор не пояснить...

— А може, — раптом озивається Ліда, — їм просто настогидли нестерпні оці загорожі-вольєри, що все ніяк не кінчаються?

Може, й так... І відважились, врізались на льоту, щоб прорватися до тих недосяжних трав, до озер, до ще необкинутах сталевими неводами таких забавливих просторів далечі й неба.

Глава XXIII

Людина протягом життя зазнає докорінних змін: іноді той, кого ви знали в дитинстві, постане перед вами таким інакшим у зрілому чи в похилому віці, що то вже, власне, будуть різні люди, зовсім різні варіанти особистості.

Принаймні про Ялосоветку, сестру Заболотного, можна було з певністю сказати, що за кілька передвоєнних років вона змінилася до невпізнаний. Вилюдніла, зміцніла, з чахлого, недокрівного створіння стала просто красунька! Налилась здоров'ям, в характері з'явилась веселість, жартливість, і голос пробився співучий, не раз зі сцени виступала в нашому тісному тернівчанському клубі, і дивувалась тоді слобода, звідки це пасльонове дівча, що в нестатках та надголодь виростало, здобулось на такої чарівності голос, що ллється з грудей дівчини без зусиль, без натуги? Інші сирі яйця для голосу п'ють, а вона, може, росу солов'їну вдосвіта пила із своїх забалківських верб. Батькові Заболотних вже не довелось чути Ялосоветку зі сцени, згас за кілька років перед війною — доконала чоловіка давня, ще з фронтів громадянської принесена хвороба.

Хлопці, повироставши, порозскакувались хто куди — той у прийоми пристав, двоє на кордоні десь служать, а той подався вчитись до міста, тож зосталась Ялосоветка в батьківській хаті сама.

Коли ми, вже студенти, приїздили з Кириком додому на вакації, Ялосоветка не могла приховати перед подругами гордоців за брата, вказувала дівчатам на нього, мов на чудо: хіба ж не талант! Східні, найтрудніші мови вивчає та ще одночасно і в аероклубі вчиться! Скоро аеропланом в саму Тернівщину прилетить, в степу на стернях сяде, де колись бігав пастушком... Подруги Ялосоветчині, тернівчанські наші піддівки, що повиростали швидко, мов із води³², покрадьки задивлялися на мого друга, не одній він, видно, душу розбентежив. Бо з приїздом Заболотного-студента, здається, і співи в селі ставали гучніші, і вечори довшали, — допізна від кутка до кутка, як і в давніші літа, заблукувала пісня дівоча, балками линула кудись аж на Чернече, мовби шукаючи когось, але навіть і серед далеких вечірніх співів Ялосоветчин голос вирізнявся, так що й старші жінки заслухались: бач, як за літо голос їй висталився на буряках, на вечірніх шляхах із поля...

Потім з'явився в Тернівщині тракторист із сусіднього села Микола Винник, що доводився далеким родичем нашим тернівчанським Винникам, і зовсім незадовго до війни Ялосоветка з Миколою одружились, стали жити в старій хаті Заболотних, доки собі збудують нову. Але нову так і не встигли збудувати — почалась війна. Микола пішов на фронт у перші ж дні, і слід його відтоді пропав, — потяглися для Ялосоветки літа майже вдовинські. Хтось нібито бачив її чоловіка в шмаття рознесеним вибухом снаряда на дніпровським мосту, вважалось, нема Миколи, одначе після визволення Тернівщини він раптом пришкандибав до Ялосоветки з госпіталю і, тижня не посидівши вдома, став працювати в майстернях Озерянської МТС...

Ми з Заболотним зустрілися в нашій Тернівщині уже по війні, коли прибули глянути, хто ж тут після всього лишивсь... Скільки людей не повернулось, про скількох із наших ровесників ми тепер тільки чули від їхніх рідних: нема, нема, нема. Двоє з Кирилових братів теж полягли на фронтах, і їхні імена, як і багатьох інших загиблих тернівчан, з'являться згодом на обеліску посеред села, а ще багатьох було згноєно за дротом першої ж воєнної осені, коли десятки їх, необстріляних, шойно мобілізованих, потрапили у величезне оточення, а з оточенських боліт — за колючі табірні загорожі, в залиті дощами соколянські каньйони. З дівчат тернівчанських, що їх кількома наборами брали в Німеччину, повернулись із каторги теж далеко не всі, однією з перших прибула звідти наша шкільна товаришка Катя Копайгора, в неї, рішучої та язикатої, вдома з перших днів виник конфлікт з Миною Омельковичем, котрий усе доскіпувавсь, чи є в Катрі випечений номер на руці, ота печатка пережитого горя, а якщо нема, то чим вона доведе, що справді була в рейху серед каторжанок?... Сам Мина Омелькович, перебувши кілька місяців у Соколянах за дротом, повернувся в Тернівщину беззубий та напівсліпий, у його натурі стались помітні зміни, іноді з'являлась навіть задума, і, коли ми з Кирилом зустріли його випадково на толоці, він наче не дуже й здивувався нашому приїзду, тільки кинув якось загадково:

— Не так воно все просто, хлопці, в житті...

Заболотний застав Ялосоветку в рідній хаті, на сторожі батьківського вогнища. Для Заболотного на той час дипломатська його дорога вже була визначена, але додому він прибув ще в льотчицькій формі, і це для сестри стало найбільшим подарунком і гордістю, бо ж саме таким ждала вона, та що вона — ждала вся Тернівщина свого уславленого сокола! Єдине, за чим шкодувала Ялосоветка, що Микола не міг цього бачити, — МТС якраз послала його у відрядження, добувати запчастини...

— Бо доводиться ж по гаєчці збирати трактора для Тернівщини, — з веселими слізьми на очах розповідала братові Ялосоветка. — Та й ми з тобою могли розминутись, бо я тепер на фермі, на роботі постійній, не щодня вдається й додому вирватись, деколи і ночую в тамбурі або в червоному кутку — у нас там тепло... А тут у мене квартирантка ж тепер є, ти повинен би, Кирику, її знати, — і вона повела на брата лукавим, багатозначним поглядом.

Виявляється, квартирує в Ялосоветки молода вчителька, що її недавно направлено до Тернівщини відновлювати розполохану війною школу. А перед тим, як прибути сюди на вчителювання, дівчина ця певний час працювала в Козельську вільнонайманою в госпіталі — рядовою санітаркою, та ще й донором була, кров здавала для поранених бійців. А коли госпіталь виїхав, то куди ж їй? Вибрала Тернівщину. Таке ми почули з Ялосоветчиних вуст про її квартирантку. А родом новоприбула десь із-за Дніпра, із Вузлової, і коли Ялосоветка це сказала, я помітив, як Заболотний зблід.

— І звати її Соня? — запитав він, ще більше бліднучи.

— Софія Іванівна, ти вгадав, — сестра посміхнулась.

— Де вона?

³² Аж ми з Кириком іноді не могли і вгадати, де чия.

— Пішла по солому в степ, ти ж знаєш, паливо в нас яке... Аж із Романівщини носимо... А я ще з посилками не впоруюсь, бо недавно мене глиною привалило, досі не видихала, — Ялосоветка й це сказала майже весело.

Вирішено було йти на розшуки і — негайно! Ялосоветка не стримала усміху, спостерігаючи, як брат хапкома себе причепурює, ремінь па шинелі поправляє, щоб ані складочки зайвої...

Ось так ми тоді опинились з Кириком у нашій степу за селом... Осінь була, сялася мряка, галич вигравала в полях надвечірніх, в тих самих, де ми колись знали еру пастушачу, де лежав тепер сірий, непривітний простір. Нічого не було похмурішого за ті післявоєнні задичавлені осінні степи, коли залізо війни, скручене, обгоріле, стирчало в бур'янах, і окопи ще не всюди в полях було позагортано, і прибиті дощами, темні дредноути скирт ледь бовваніли осадисто, ніби напівзатоплені кораблі, в осінніх туманах.

Колюче терниння темніло в тім вибалку, де перед війною можна було ще знайти серед пеньків напівобвалений колодязь, купу саману, порослого бур'яном, де й тоді вас зустрічав обгризений худобою терпкий-претерпкий терен, що, невідь-звідки з'явившись, розрісся й до пізньої осені висів на колючках синім дощем... Звичайно ж, це була Романівщина, той пагорб і той самий видолинок, що ніби аж поменшав, задичавлений, куди, здавалось, ніщо вже й не дістає, крім тернищ та туманів. Щоправда, й раніше туман тут деколи стелився низом — навіть улітку, бувало, ночами сріблиться при місяці довкола Рома-нового садка.

Отже, йдемо ми з Кирилом тим степом, де чиїсь пристрасті блукали задовго до нас, де інші під зорями ходили, сміялись, ревнували, любились, де Романова бджола колись гула і жита красувались, перевиті волошками та березкою, де щозими, шугаючи в снігах з запаленою зіркою вгорі, несли ми крізь ніч голубу до знайомих тополь свою колядницьку радість... Зараз тут вечоріє, мжичить, і за плечима у нас фронти, шинелі, важкі від дощу, і скільки ж із нас сюди вернулось, — порожньо в полі, ніде нікого, навіть жодного зайця не випужали, не вискочив куций із кураїв.

Госкнота!

Та ось, відділившись від далекої скирти, суне нам назустріч темна якась купа, суне солом'яний танк!.. В'язанка трухлії, зчорнілої від дощів соломи, мовби сама собою, без нікого, гороїжачись, поволі рухається крізь ранній присмерк в напрямку до села. Того, хто несе, зовсім не видно, його з головою накрила солом'яна темна копиця, вона рухається стежкою справді ніби без сторонніх зусиль, лише догадуватись можна, що там унизу, під розкуйовдженим шатром соломи, є ж таки хтось! Хтось маленький, до неймовірності зменшений, мало не до землі придавлений осіннім цим тягарем, уперто дигає стежиною в солдатських, обліплених грязюкою кирзових...

Сходячи зі стежки, ми дозволяємо собі невдалий, як тепер ясно, жарт:

— Стій, хто йде?

І тоді з-під в'язанки звелось до нас, відкрилось зіжмакане болем, мовби столітнє, обличчя, з величезними страдницькими очима, що, одначе, були — молоді! Так змучено й жалібно дивились вони на нас, струменями світла струмували з трухлії соломи, відкрито і якимось аж винувато сяяли до Заболотного своїми двома небесно-синіми змученими сьйвами...

— Софійко, це ти?

Я й досі не певен, чи він її тоді впізнав... Бо ж як було впізнати в цій нещасній ту, зовсім юну, яка рятувала його, збитого льотчика, впізнати зараз її в цій до краю змученій жінці, що, придавлена тягарем, купою чорної позаторішньої соломи, ніби з-під землі дивилась на цього бравого майора посеред стежки, дивилась, а очі все їй наливались і наливались слізьми. Така змученість обличчя, а очі сині, молоді, і дивляться вони зараз на Заболотного аж злякано, благальне.

— Софійко!!

— Таки впізнав...

І гіркий усміх поповз їй по устах, скривив болісно все обличчя, на мить зовсім зістаривши його.

Такою тоді постала перед нами Софійка... Не до того було, щоб з'ясовувати на цій стежці взаємини.

— Ану-бо, дозволь!

Заболотний найперше вивільнив Софійку з-під в'язанки, відсторонив її різко, майже сердито, а сам, нагнувшись, звелів мені піддати, і вже мокра трухлява копиця опинилась у нього на плечах.

Так з тією копицею на своїх золотих майорських погонах і промарширував через усю слободу, через балку до батьківської хати у глинищах.

Всю ніч просиділи ми тоді втрьох за розмовою. Осіння негода за вікном глухо шуміла вербами, дощ стікав по шибках, і голос Софійчин теж наче стікав тихо, сумовито... Мати померла. Батько так і не повернувся, і ніякої вістки про нього, хоч подавала запит навіть у Міністерство залізниць, у відділ кадрів... Брат влаштувався працювати на Вузловій, а Софійці, після того, як госпіталь виїхав, запропонували школу, і ось вона опинилась тут...

— Кажуть, ти й донором була? — питав її Заболотний.

— А що такого? Багато ж було... В госпіталі до мене так добре ставились. Один офіцер, коли виписувавсь, навіть сватався... — її усмішка при цьому вийшла зовсім гіркою, негарною.

Софійка трималася перед Заболотним, як перед людиною майже сторонньою, відчувалося, що вона не боїться виставити себе перед ним у невідгідному світлі, певне, вважаючи, що її вже нема для нього і те, що між ними було, також не існує, і ніколи його не повернути. Відчувалось, що вона ще й зараз тяжко переживає втрату матері, не вдається ще подолати їй свою теперішню самоту, признавалася, що тільки й відради, коли Ялосоветка вдома, але ж це не щодня буває, ось і зараз зосталась ночувати на фермі, бо ходити звідти далеко, та ще така грязюка, а в Ялосоветки досі нога болить після тієї пригоди в глинищах... Розповіла співчутливо квартирантка, як Привалило Ялосоветку, коли глину брала, і що зовсім випадково люди врятували її, — першими діти помітили, що коняка з возом біля глинища стоїть, а з людей нікого нема. Якби не діти, то, мабуть, не скоро догадались би кинутись, а так встигли, відкопали, хоч і ледь живу... Ціла гора глини на неї зсунулась, аж не вірилось, коли добули з-під завалу: стільки в землі людина пробула — і все-таки дихає...

Заболотний, слухаючи про сестру, невідривне дивився Софійці в обличчя, в оті її небесно-сині, вдивлявся, мовби відшукуючи в них якісь знаки, вловлюючи якісь змигки, що додались би до її слів і щось для нього важливе підтвердили б. Коли Софійка поправляла гнотик у мигавці, Заболотний уважно стежив за її маленькою струдженою рукою, потім знову поглядом ніби щось шукав в Софійчиному обличчі.

— Погана я стала? — зненацька запитала Софійка, вловивши на собі цей настійливий погляд, і усміхнулась тим своїм гіркуватим, як від терпкого терну, усміхом. І сама ж відповіла: — Горе нікого не красить... А ось ти не дуже й змінився, — додала вона, хоч і не посміла дивитись в цей час на нього. Перегодя стала розглядати Заболотного спокійно, мовби відсторонено так, наче перед нею був один з тих багатьох, кого вона доглядала в госпіталі, а тепер він ось уже виписаний і йому дорога своя, а їй — своя.

— Так от, — раптом нахмурився Заболотний, спідлоба глянувши на Софійку. — Поїдеш зі мною.

Перша її реакція була — сполоханість, переляк. Щирим страхом і розгубленістю розширились їй очі. Що він каже! Хіба таке може статись? Заїхав на хвилику, десь там він вчиться в дипломатичній, має свою, в усьому визначену дорогу, і раптом таке почути від нього...

— Згарячу це ти... Не подумавши.

— Ваші вагання, товаришко донор, тут ні до чого. Він ждав ще від неї слова, а вона німувала вся в розбентеженості, а за вікном так тужно шуміло осінню, вітром, дощем, завівало звідти такою негодою на цю маленьку хатину в глинищах з її теплим каганчиком... Софійка сиділа понурившись. Потім підняла голову, очі, налиті болем, стривожено синіли, і, здавалось, чути було сполоханий стукіт серця, що вискакує їй із грудей...

— Ні, Кирику.

— Яке може бути «ні»?

— Кажу ж: це ти згарячу. Він аж спалахнув:

— За кого ти мене маєш? По-твоєму, тільки ти ждала?...

— Я вже й не ждала... Ждала душа.

— А моя ні?

Софійка невідривне дивилась на Заболотного. І враз:

— Нащо я тобі? Глянь, якою я стала... Звелася ніна-що... Ніяк із хвороб не вилізу...

— А медицина нащо? Крім нашої, є ще й індійська, тибетська... На світі є лікарі, незгірші за наших шептух та знахарох, що переполох колись так впевнено нам, малим, виливали, — тим-то й страху не знає Тернівщина.

— Тобі жарти. А я вже й тим рада, що доля пощадила тебе.

Сама ніжність була тепер в її погляді, бездонна глибіннь ніжності, дівочої, вдячної.

— От і поїдеш зі мною, — рішуче сказав Заболотний.

— Бути тяготою, баластом... Ні. Ти ось який, груди в орденах, а я... Чи пара я тобі? — І навіть пожартувала: — Бо ще й на тебе заяву напишуть: сокіл повітряних сил, дипломат-аташе, чи як це там у вас, а дружину собі окупаційну взяв...

— Ну то й хай. Буде ще й такий дипломат...

— Ні, прошу, не треба більше про це. Так ні до чого вони й не домовились того разу. Вдруге приїхав Заболотний у Тернівщину навесні, на свято Перемоги, коли саме вишні всюди цвіли і терни забіліли під сонцем по всіх наших байраках. Весна багато що скрашує, сила життя найглибші затує рани... вишневому цвіті тонуть біленькі вдовинські хатки, а самі вдови в чорних хустках, суворі, мов піфії, сидять край шляху при в'їзді в Тернівщину на купках каміння³³. В такий день і з'явився в Тернівщині Заболотний. Пройшовся в парі з Софійкою по толоці, навідав із нею наші глинища та балку Солов'їну, де все о цій порі тьохкало та

³³ Давно домагалась Тернівщина кам'яної дороги, і ось вона прокладається нарешті, — саме тягнуть її через слободу кудись далі, на Озера.

вильохкувало, а ранок наступного дня вони вже зустрічали удвох на станції залізничній. Колгосині коненята клишоногі, освітлені високою вранішньою зорею, ще до схід сонця привезли їх на ту саму станційку, де колись Микола Васильович сподівався наздогнати свою любов, де й нам чиясь невідома рука відкривала семафор під зорю, в далекі несходимі світи.

Глава XXIV

Бензин спалено, треба знов заряджатись. Бензозаправну станцію знаходимо в передмісті, забудованому котеджами, що стоять негусто, без загорож, на чималій відстані один від одного, а вуличка між ними вся в розкошистих, охоплених багрянцем кленах, — ми ніби потрапили в якийсь тунель з багряного листя й тихого сонця... Бензоколонка притулилась край великого парку, що, можливо, далі переходить у ліс, вся земля попід деревами всуціль встелена яскравим килимом опалого листя. Доки машина заряджається, ми, зупинившись осторонь, розглядаємо могутні дерева, їхні крислаті, наскрізь просвітлені сонцем шатра в цих ранніх, тілесно-теплих багрянцях. Незвично: в повітрі ще літо, а в парках усе палає... Опалому листю тут не дають залежуватись. Між деревами галявиною посунула спеціальна машина, звихрила цілу бурю листя, здійняла вище себе червоно-багряну заметіль, а де пройшла — за нею вже ні листочка, знов тільки зелене стрижена щітка газону. Дітвора цього передмістя теж має сьогодні чим клопотатись: уподовж усієї вулички чути дзвінкоголосий переключ, чепурненькі хлопчики та дівчатка згрібають навпроти своїх котеджів листя, пакують його в мішки-беки з міцної мутно-білої синтетики. Не звертаючи уваги на дітвора, вийшла на вулицю когось виглянути огрядна, густо нафарбована молодиця-негритянка — вся голова в бігуді, однак вийти в такому вигляді на люди для неї, мабуть, звичайна річ — несе свої цяцьки на голові, мов корону. А діти як діти: нагорнувши кучугуру листя з-під кленів, самі ж її давай і розтовкувати, «пірнають», мов з берега, занурюючись у шелестюче листя з головою. Потім, певне, когось заглядевши, чимдуж кидаються до роботи, ще старанніш натоптуючи листям свої поліетиленові беки... Заболотний уважно стежить, як зникає кленове листя в каламутно-білих мішках, декілька напхот напхотних беків уже лежать під деревами, готові до відправлення.

— Ось так воно, Лідо, — зауважує мій друг, — навіть красу осені та мерщій у торбу синтетичну... Сьогодні й вивезуть і разом з мішками попалять.

Ліда мовчить, хоча по очах можна вгадати, що й шкода їй того кленового листя і що, може, хотілось би їй теж зараз «попірнати» в ньому, пустуючи з дітьми.

Це вже починається околиця того міста, куди ми поспішали з досвітку, де в одній із кімнат багатющого тутешнього музею перед нами постане Мадонна... Уявляється нам вона близькою до полотен відомих майстрів, мабуть, відчутна буде в ній школа ота або ота чи, може, постане якраз у свіжості новизни й неповторності: намальована соковитими, яскравими фарбами на небесно-блакитному тлі, під яблуневою гілкою, обтяженою плодами, хай би, однак, хоч віддалено нагадала собою ту нашу козельську пречисту, що першою відкрилась нам у дитинстві і що й досі стоїть перед очима кожною своєю барвинкою, виразом, настроєм. Злилася з малям усім своїм еством, до чогось дослухається й дивиться просто на тебе, наче каже: «Я ж знаю про тебе все». В її материнському погляді знаходиш ласку, глибину любові, стриману материнську гордість за своє дитя і ледь вловимий смуток якоїсь, тоді нам ще не зрозумілої тривоги... З виду смаглява, наче пригоріла десь від близького полум'я, а тло все таке ж чисте, небесне, як і на тій порцеляновій, що ми колись бачили в художника і що була обкинута зверху ще й наївним віночком із синіх волошок, наче сплетених котроюсь із наших тернівчанських дівчат... Слов'янська Мадонна, шедевр невідомого майстра — так сповіщала преса. Десь у Європі її придбано, з належними запобіжними заходами переправлено через океан, і ось вона поповнила тут багатюще зібрання — колекцію світової слави, — будь ласка, можете дивитись... Де саме й від кого придбано твір, який шлях він пройшов, перш ніж потрапити сюди, це залишилось туманним. Заболотний навіть висловив здогад, чи, бува, не одна це з тих провінційних Мадонн, подеколи зовсім рідкісної роботи, що їх у роки війни викрадали фашисти з обласних наших музеїв та повивозили на Захід... Козельську нашу теж було викрадено, і досі ніде її не знайдено, зникла безслідно, — чи не вона це часом аж за океан заблукала? В усякому разі, бажання упевнитись у цьому теж можна вважати одним із мотивів нашої подорожі.

Одна з найславетніших галерей, заради відвідин якої ми такий довгий здолали шлях, — нарешті ось вона, перед нами. Притулимо десь, запаркуємо свого б'юїка, струсимо з себе дорожній пил і підемо, впиваючись, блукати серед шедеврів... Мадонна — поруч, за отим он бетонним фасадом музею, за частоколом могутніх, помпезних колон, над якими вгорі в'ється по горизонталі химерія ліплень... Стережуть Мадонну воїни в шоломах, в туніках, що, розсипавшись по фризу, силою меча розв'язують якісь свої давні античні конфлікти.

Однак, що це?

— Здається, нас тут чекає «сепрайс», — каже Заболотний, виходячи з машини.

Саме під тим фризом з античними богами та воїнами в шоломах, серед можуть колон, біля важких, окутих міддю центральних дверей юрмляться люди з чималими, ніби грифельними, таблицями на грудях, виставленими так, щоб їх було видно кожному, хто прямує до музею...

— Пікет! — першою догадується Ліда. — Вони страйкують! Бачите: «Strike! Strike!»

— Веселенька історія! — каже Заболотний, коли ми, зійшовши з дороги, зупиняємось перед музеєм. — Це ж угадати момент! От вам і «сепрайс»...

Приховуючи досаду, він мимоволі всміхається в той бік, до страйкарів з отими їхніми таблицями, що справді схожі на грифельні дошки, якими колись і ми в школі користувались. «Страйк!» «Страйк!» Страйк!» — біліє на кожній із таблиць. Страйкарі, як нам здається, зумисне повертають їх саме до нас: читайте, мовляв... І хай вам буде відомо, що сьогодні тут до музею ходу нікому нема. Пікет страйкуючих утворив між колонами досить мальовничу групу, в центрі якої виділяється життєрадісна, з розкішними формами просто ж красуня-мулатка, — густо-смаглява, ніби щойно з тропіків, мадонна з немовлям! Єй-же-ей, чимось на Винниківну схожа... Чи що смаглява така та високочола, чи що, пригортаючи немовля своє до грудей, всміхається з-поміж колон до нас так привітно, як і та, що стояла під яблуною, коли ми приходили до колодязя пити?

З цією зичливою, відкритою усмішкою мулатка, видно, стежила за нами від того моменту, як ми вийшли з машини і як усі троє неквапом підіймались широкими центральними сходами, доки опинились біля самих колон, де чатують свою пишну браму страйкарі. Невідомо, хто тут був старшим, але ця повногруда рослава мати-мулатка стояла поперед страйкарів на самій видноті, з виглядом веселим, безбоязним тримала своє дитинча на руках, а друге, трохи більшеньке, кучеряве й волооке, прилипнувши в матері біля ніг, розглядало нас дуже зацікавлено, але без ворожості.

— Як тебе звати? — запитав Заболотний хлопчика по-англійськи.

— Ай ем Джонні, — гордовито ткнуло себе в груди хлопчєня.

— А я Кирик, — ткнув себе в груди й Заболотний. — Кирик, запам'ятаєш? Як навчишся писати — напиши: з якого боку не візьмеш — все буде Кирик та й Кирик...

Страйкарі, видно, були люди з гумором, їм подобався цей тон розмови і процедура знайомства. Кирик — навіть і їх зацікавило це ім'я, справді дивне: хоч як його поверни, а воно все буде однаковим...

Заболотний, запаливши сигарету, приязно оглядав людей.

Більшість страйкарів становили жінки, чорні й білі, поміж ними вирізнялась ясним личком навіть елегантна японочка, — жіноцтво, певне, переважало серед працівників музею, і хоч удатись до страйку спонукали їх, видно, причини серйозні, проте страйкували вони якимось весело, ніби знайшли в цьому спільний відпочинок: матері поприходили сюди з дітьми, серед маленьких страй-карчат тулився і симпатичний песик, він теж мав па шії табличку: «Strike!»

Джонні, осмілівши, відійшов від матері й поважно під-тупцював до нас, не зводячи погляду із Заболотного, — видно, цей привітний, коректний містер Кирик чимось привабив малюка.

— Музей зачинено, ми страйкуємо, — по-англійськи пояснило хлоп'я Заболотному.

— Річ серйозна, — всміхнувся Заболотний і, звернувши погляд на матір хлоп'яти та інших дорослих, додав, що для нас це несподіванка, бо ми люди подорожні, їхати вдалеку, спеціально, щоб побачити слов'янську Мадонну, їхній новий шедевр...

— О містер! О Мадонна! Ми встигли полюбити її! — темпераментно вигукнула мулатка і, погойдуючи немовля на руках, сипнула такою скоромовкою, що тільки і можна було зрозуміти: пошкоджено Мадонну! Ножем порізано! Ще одне варварство! Він був із ножем!

Помітивши, як ми пригнічені почутим, інші пікетниці стали навперебій втішати нас, є надія, мовляв, що полотно невдовзі буде реставроване, за справу беруться першокласні фахівці, хоча прикро, звичайно... Але що могла вдіяти доглядачка, їхня старенька Фанні? Ніж біля обличчя, з переляку вона знепритомніла, а тепер всю провину адміністрація перекладає на неї! Звільняють людину з роботи... І це вже не перший випадок! Торік полотно голландського майстра теж пошкодив маньяк, — розвелось їх тепер, психопатів...

Дедалі трудніше стає музейним доглядачам: платня мізерна, ціни ростуть, та ще й від маньяків та гангстерів життя нема! Адміністрація ж навіть про елементарну безпеку для персоналу не хоче подбати...

— Ось ми з нею і пікетуємо! — сказала молода мати-мулатка, пригортаючи маля до грудей, і все лице відкрито осяялось усміхом, аж ніби й не відповідним до цього моменту. Наче облилась сонцем — така була у своїй щирій привітності та темношкірій південній вроді. Ну чим не Вишняківна наша, коли вона, було, засмаглявіє після жнив, стане аж чорна від серпневої смаги...

Джонні в цей час подав гук остороги: внизу, саме підкотивши, зупинився перед музеєм блискучий «кадилак», і з нього вийшло поважне сімейство, теж, видно, з наміром оглянути мистецькі скарби. Сходами впевнено підіймалися в парі — солідний, огрядний містер під руку зі своєю довгов'язою дамою, а з боків їх супроводив цілий виводок рудоголових угодованих бебі в коротких штанях. Містер, ведучи даму, ступав просто на гурт пікетниць, ступав з невидючим поглядом, насуплєно й владно, мов той боксер, що з'являється

на рингу з цілковитою певністю в перемозі. Його, здається, тільки й цікавили оті великі різьблені двері з червоного дуба, окуті в залізо та мідь, вони й самі були витвором мистецтва, стояли по замкнені, навіть трохи відхилені, — ніби чекали, щоб і зовсім відчинились, зробивши виняток для такого поважного містера, чий меценатські пожертви, можливо, якраз становлять для музею левову пайку його бюджету...

— Ні! — раптом заступила містерові дорогу блідолиця сива дама, що перед цим досить чемно взялась було польською мовою розтлумачувати Заболотному причини страйку, а тут, враз спохмурнівши, виставила табличку і аж ногою притупнула перед самовпевненим містером: — Ні і ні!

Він холодно глянув на цю, певне, старшу з пікетниць, пройшовся по інших неквапним, оцінливим поглядом, постояв насупившись, потім, круто повернувшись до людей гладкою спиною, вже з гримасою неприхованого презирства повів своє сімейство назад, до «кадилака».

— Ганьба! Серед кого я живу? — стала по-польськи вигукувати йому вслід сива дама, хоч нічим він її ніби й не образив. — Всі оці ваші мафіозо! Тероризм! Гангстеризм! Одні здирці викрадають дітей, щоб вимагати викуп за них, інші ножами нівечать полотна геніїв! На «Пієту» в соборі святого Петра — і на неї руку підняв якийсь маньяк! Жінкам доводиться стояти на чатах, а ваші оті мужі науки, чим вони в цей час зайняті? Все нові вигадують бомби! О, яка ганьба! Дике століття! Матка боска, нащо мені дала народитися в ці ганебні часи!..

Жінка розхвилювалась, інші пікетниці стали приспо-коювати її, доки вона, опанувавши себе, ніяково сказала до нас опалим голосом:

— Пшепрашем. Екск'юз мі...

Далеко ж ми їхали, щоб почути цю її гнівну інвективу, вибухнуту так пристрасно тому невідомому навздогін!

Але як нам самим повестись у цій ситуації? Пояснювати, звідки ми забились, упрохувати, щоб зважено було на особливі обставини? Можливо, й було б зважено і нас таки пропустили б до музею подивитись бодай на інші полотна... Одначе, з свого боку, нам теж годиться виявити належну повагу до цих людей, до їхнього дружного пікету. Розвеселений Джонні, вже ні на крок не відходячи від Заболотного, все намагався зацікавити його своїм другом-песиком, що теж носить на шиї табличку: «Strike», а коли Заболотний, нахилившись, запитав, які ж, мовляв, ставить вимоги цей пінчер-страйкар, то жарт було одразу оцінено, і хлоп'я, й дорослі — всі засміялись, — тут, видно, за будь-яких обставин почуття гумору не втрачають.

Однак що ж нам далі робити? Теплий погляд Заболотного спрямований на маленького страйкаря.

— Бувай, Джонні!..

Звісно, жаль. Таку відстань подолано, стільки намотано миль, щоб тільки глянути зблизька на рідкісне полотно, котре стало для нас чимось навіть більшим, ніж просто твір мистецтва... І ось тепер, коли образ Мадонни був, здавалось, так близько, зовсім поруч...

— Чому все-таки ми не зробили спроби зайти до музею? — звернулась Ліда до Заболотного, коли ми стали спускатися сходами до машини. — Я певна, що нас би вони пропустили...

— Лідо, а солідарність? — зупинившись, глянув на неї з веселим подивом наш командор. — Кому ж, як не нам, тут виявити інтернаціональну свідомість? А то б сказали: ну й ну!..

— Вірно, я не подумала, — чесно визнало дівча. Відчувається, що наша юна супутниця не особливо засмучена таким ходом подій, не вважає, видно, що ми даремно зробили сьогоднішню подорож, для Ліди ця подорож, здається, має цінність сама по собі...

Спускаючись далі сходами, раптом чуємо позад себе:

— Хелло, Кирик!

Симпатичне чорне хлопчєня з страйкарського гурту, ув'язавшись, теж дигає за нами вслід, старанно ступаючи із сходинки на сходинку і не звертаючи ніякої уваги на оклики матері, тієї веселої персистої мадонни, що про неї Ліда на зворотному шляху скаже з повагою: «Вона як Мати-героїня...» Було й справді в ній щось від добродушності наших смаглявих степових матерів — темною красою, здоров'ям пахтить, як вишня серпнева, саме плодороддя могла б зображати, коли, тримаючи з циганською недбалістю одне дитя біля груді, водночас підкликає друге, щоправда, голосом несердитим і без особливої тривоги, просто «Джонні» та «Джонні», нависпів, а Джонні той, схильний до самостійності, й вухом не веде, уперто дигає далі за нами по бетонних, ще трудних для нього сходах, аж доки Заболотний — під сміх пікетниць — нахилився і взяв чорного карапуза на руки.

— Джонні, а мама?

І так па руках він, сягнув ступаючи широкими сходами, відніс свого нового друга назад, де хлопчина, радісно зустрінутий цуциком-страйкарем, був з належною церемонією поставлений між колонами поруч із своєю квітучою мамою:

— Ось так, Джонні, буде о'кей!

Внизу, коли ми підійшли до нашого б'юїка, на лобовому склі, як і слід було сподіватись, уже білів наліплений тікет — привіт від тутешньої поліції, добре знайомий усім водіям квиточок, згідно з яким ви

маєте заплатити штраф за неправильне паркування, тобто за те, що поставили машину там, де стояти їй не дозволено.

Ліда нахмурилась:

— Уже встигли...

Мигцем проглянувши зірваний тикет. Заболотний недбало долучає його до цілої колекції інших тикетів, жужмом запхнутих за щиток від сонця, — їх вони з «місіс Заболотною» чимало нахапали десь у минулих поїздках, бо, як насмішкувато пояснює мій друг, все чомусь їм рідко вдається запаркуватись, не порушуючи правил.

Сіли й поїхали.

— А люди славні, — серйозним тоном каже Заболотний, і ми ще раз озираємось, востаннє скидаючи поглядом пікетниць, мальовничу групу тих живих страйкуючих мадонн, чиї помаху рук, доки від'їжджаємо, привітно тріпочуть нам від центрального входу музею. Постаті пікетниць все далі й далі, вони швидко зливаються, тануть між колонами Art Museum, цього сірого величезного храму мистецтва, одягнутого в шати камінної пишності. З відстані бачимо знову лише помпезний фасад його з написом: «Art Museum», з бароковим ліпленням, до, розсипавшись по фризах, античні воїни в шоломах, в туніках стільки вже літ у войовничій напрузі ведуть свій нескінченний двобій.

ЧАСТИНА ДРУГА. Перед світлофором

Художник ранкової зорі

Мне бы дорога теперь да дорога, в дождь, слякоть, через леса, через степи, на край света.

Гоголь

Безіменне він жив. Його в нас так просто й звали: Художник.

Ніхто не знав, звідки він приходив у нашу Тернівщину й куди потім зникав. Вічно був у дорозі. Чули ми тільки від Андрія Галактіоновича, в якого Художник деколи зупинявся, що за молодих літ цей дивний для нас чоловік навчався в академії, був у дружбі з Репіним і Куїнджі, а котрась із його ранніх картин нібито навіть була відзначена золотою медаллю на виставці в Парижі. Місячне світло вловив, як ніхто, потім і сам не міг своє досягнення повторити...

Золота ера промайнула для Художника рано, після чого тяжко пережите нещасливе кохання чи й ще якісь житейські незгоди повернули його в наші краї. І ось уже ми бачимо, як він мандрує звідкись польовою доріжкою в зім'ятому, старому капелюсі, в забрудненому плащі, плеската скринька з художницьким причандаллям теліпається через плече, а непроникливе, з суворими вусами обличчя його осяває ранкова зоря. Все якимось так випадало, що вона йому світить навстріч — із-за Чаполочевої гори, із-за наших тернівщанських глинищ-яруг.

Доводилось бачити, як, блукаючи по наших балках та байраках, придивляється він до всього, що там росте, а надто ж до того, що барвить. Не минав своєю увагою рослини найнезавиднішої, хай то була бузина чи цибуля, чистотіл або ж навіть всюдисущий отой паслін... Вдивлявся. Уважно розтирав пальцями на долоні сік із бадиліни чи з ягідок. Шукав таких фарб, щоб не линяли, не боялись часу. Зовсім нелинючих. Вічних! А щоб не линяли — для цього нібито треба ще й доброго, якогось особливого, найчистішого воску... Так Художник опинився на Романовій пасіці, де потім йому й зародилася думка змалювати Надьку...

Згодом у Ковельську, коли Художник показував у своїй занедбаній комірчині Надьчин портрет, ми одразу впізнали її — така була схожість усмішки й вихилу голови, вроджена граціозність, неповторне сяйво карих очей...

— Ось моя Мадонна, — сказав він тоді, добуваючи картину з якогось мотлоху, і враз, як од сонця, стало світліше в його комірчині-хижці, де по кутках висіли тільки порожні клітки без птахів.

Але це буде значно пізніше, а спершу, коли Художник став з'являтися в наших степах, ніхто і уявлення не мав про його можливості, хоча для нас, дітлахів, у його особі справді було щось незвичайне, починаючи з того його забродженого, що аж шумів від ходи, плаща... Бо ж ніхто в Тернівщині одягу такого не носив, бачили ми лиш сіряки, кобеняки, свитки, а тут раптом такий хламида...

Відомо було нам від Андрія Галактіоновича, що Художник котрим уже рік носить у добі нездалаяну пристрасть — щось задумав! А використовує вид якихось диво-фарб, таких, щоб не вицвітали, не полили і не блякли від часу, зберігали б вічну свіжість, соковитість, чистоту тостів післядощової райдуги... О дві зліва, були б як живі! Хуторяни часом робили, з нього посміхаючись: «Гей, ладе маляр, коли вже ви на шапку собі розживетесь, закинете отой скапелюшений катхелки, ще на ньому й погана курка не захоче гніздо мостити?»

Художник на їхні поглумки не зважав, він знай шукав своє, буди певен, що ось-ось, ще трінь-тріптечки — і йому неодмінно відкриються оці диво-фарби, знайде їх хоч би й тут десь у наших краях, серед цих будяків та лопухів, видобуде силу барв із нашої хай і небагатої росліпшості, може, навіть з лободи, а пелюсток маку, чи пасльону, або ще з чогось найзвичайнісінького, і засвітяться вони у нього в-під пензля подібно до славетних органічних фарб стародавньої Індії, — блакитні, небесні або заграють, запалахотять цвітом першої зорі! Адже все це в нас є — і пасльони густо-сині, і жовтогарячі соняшники та цвіт гарбузів по вгородах, і зоря світанкова, і маків рожевий цвіт, і неба небезвісті, над цілим степом — все є, зумій тільки видобути з наших полів та з небес, зі всієї природи оту красу, яка коли б злиняла, яка б воно жила, буди вміло перенесена — та ще й з бджолиним воском — на густе, з тернищанських конопель ткане полотно!

І дорослих, і нас, дітлахів, не раз обсідали сумніви: невже він із наших бур'янів зробить барвники, що все перебудуть? Аж, засперечаємось, бувало, чи можливе таке. А власне, чому ж би й ні? В кожному разі після відвідин Художника і його приглядань, коли він, нахилившись край межі над бур'яниною, довго над нею ворожить та дробі бере, дочуваємо, ніби й бур'яни стають біля нас зячині, вже води не ніщо... Набирають ціни!

Ні для кого не було таємницею, що вже багато літ Художник потерпав від нападів зеленого змія, — чи по тому й ондижився після свого паризького золота в нашій глушині? Життям і в нас тут він жив якимось недоладним, бурлацьким, хоч, здається, кращого й не шукав, вважаючи. цілком нормальним для себе такий спосіб існування. Вічний манерідшек. Від села до села, з стежини на шасе, із одних доріг та на інші, бо, зрештою, хіба ні це схожі вони всі між собою? Спостерігати нам цього мандрівного нетягу доводилось не те щоб і часто, зникне, збезвіститься надовго, хіба що випадково від людей перечуємо, нібито бачили його на станції, на пероні лежав, повалений зеленим змієм, занехаяний до невпізнання. А потім проспиться десь і знову з'являється на нашій польовій доріжці, бачимо котячі вуса його, очі булькаті, при боці плесяса та художницька скринька теліпається, ніде не загубившись, а найбільше вражає нас у цій вже немолодій людині стрімка, сягнута хода — коли Художник іде, вічний його плащ, роздіваючись, аж шумить мимо нас шумом, крила. Просто не вірилось, що був цей чоловік зеленим змієм десь там у багнюку поваленим, адже, як це дивно, Тернівщина ніколи не бачила його в нетверезому стані, а щоб він сп'яну взявся когось малювати, про ця не могло бути й, мови. Тримався, би, видно, справді любив він наш степ, цю курявичку шляхів, що має, за його висловом, присмак давнини й волі.

А взагалі був неговіркий, більше мовчав, станс, було, й дивиться, як після дощу ми, хлопчакі, нетямлячись від захвату, гасаємо по калюжах, по залитій дощовою водою траві. Або під час жнив іноді зупиниться край ниви й спідлоба спостерігає, як наші найкращі тернівщанські косарі — Яроші, батько й сини, — жито косять: так легко та влад ходять у них коси в руках, а мати їхня випростається з перевеслом у руці й задивиться на них поглядом, у якому зіллялись і втома і щастя. Десь потім увечері Художник скаже в розмові з Андрієм Галактіоновичем, певне, згадавши цю сценку: «Добрі у вас жінці, а понад усе — їхня мати... Вважайте, багатий у мене сьогодні видався день: бачив щасливу людину...»

На шкільному ганку сидять, читають удвох — Андрій Галактіонович та його мандрівний гість, іноді ж до їхнього товариства долучається й Клим Подовий, що так артистично дзвонами дзеленькав, скликаючи тернівщан та цілу округу на Великдень чи на храмові свята, а цілу зиму гуркоче, як сатана, ткацьким верстатом, аж хата його вся двигить, — то наш незрівнянний дзвонар іншому заняттю віддається, полотно тче із тернівщанських льонів та конопель. І чи то вже була така потреба, чи примха в Художника, але ніяких інших полотен він для малювання не визнавав, брав для своїх робіт полотно лише з-під Климової руки. Почаювати з Художником за столом в учителя — це була одна з Климових мрій, нагодою цією він вельми дорожив, бо, здається, тільки тут з нього не сміялись. Якщо інші наші дядьки, зібравшись біля крамниці, строїли над Климом всякі смішки, буцімто дзвонарське його уміння відзначав навіть приїжджий архієрей і обіцяв висвятити Клима на найвищу у світі дзвіницю³⁴, то Художник жартів щодо Клима ніколи собі не дозволяв, знаючи, що Клим повернувся з австрійського полону трохи ушкодженим на голову і коли розповідає про своє перебування десь далеко, в Австрійських Альпах, то реальність у нього часто переходить у фантазмагорії, і ви довідуєтесь, що все в них там не так, як у тернівщан, усе в них упереміш:

- І місячно, і зоряно, і дощ іде!..

Ця Климова фраза стала крилатою серед тернівщан, навіть і нас, дітей, звеселяла, бо ж хто повірить, що такі дива десь там бувають, — щоб усе в природі відбувалося водночас!

А от Художник вірив чи принаймні вдавав, що вірить у таке, як у чистісіньку правду. І місячно, і зоряно, ще й теплий дощик сіється, — а чому б і ні? Для Художника, як і для нашого химерника Клима, в цьому не було ніякої суперечності, взагалі світ для них обох із всіма нашими бур'янами, вербами й зорями був збудований навдивовижу досконало, згармонізовано, обидва вони, здається, не знаходили ніякого ганджу

³⁴ В усе це Клим вірив широсерде.

в природі, все доладним було в тваринах, комах та рослинах, що оточували нас. Тільки парубки вечорами іноді до сказу доводили нашого Кліма, бо мали звичку дражнити його, жорстокі у веселошах, вони ставили Клімові та Химі під вікном дикі пристрої, так звані гуркала, розкручували їх здалеку за мотузку, мов пропелер, пристрій гудів несамовито, і все це для того, щоб господар, осатанівши з люті, вискакував з хати в самих підштаниках і в такому вигляді за паруботою по всьому кутку ганявся... Не впізнати було Кліма в такі вечори: доведений до нестями, він здатен був убити людину. Від природи ж Клим Подовий був наділений винятковою добротою, під час колядувань він ладен був із Химою віддати нам за щедрівку останнє, що тільки було у їхній злиденній хаті.

— Святе подружжя, — кине, було, Андрій Галактіонович, дивлячись, як Хима та Клим, побравшись, мов діти, за руки, йдуть у неділю побіля школи на степ послухати першого жайворонка.

Художник ставився до Кліма з видимою повагою, цілком серйозно дослухався до Клімових мовби здитинілих розбалакувань і до того, як він сприймає наш довколишній тернівщанський світ. Адже тоді була дивиною людина, яка не женеться за тим, щоб швидше розбагатіти, презирством таврує хутірську захланність, оту, що аж сліпне від бажання ще більше поповнити свої комори добром, хоч вони й так щороку тріщать від зерна та збіжжя. Подружжя це жило вкрай невибагливе, справді апостольська скромність була Клімові притаманна: в небі дзвонів табунець, а на землі курочка ряба. Оце його володіння. Клапоть городчика на три цибулини та кущ бузку на причілку — не відомо, сам посадив для своєї Хими чи птиця яка посадила, пролітаючи... Охоче береться Клим ткати людям полотна, всю зиму грюкає верстатом, аж мисник з посудом трясеться, і тільки у свято, відклавши роботу й надівши білу сорочку, йде дзвонами подзеленькати для душі.

А ті весняні Клімові ходіння з Химою в степ, «у гості до жайворонка», — вони чомусь особливо зворушували Художника.

— Поема ніжності — ось що таке ці ваші Хима та Клим, — ділився він своїм роздумом з Андрієм Галактіоновичем. — Химерні — це так, але ж яка сила почуття їх єднає, які світлі у них обличчя, коли він за руку веде її у весняний степ. Входять у поля, мов у храм із повітря й сонця, де їм належить усе те сяйво й довершеність симинутови. Вся просторінь: і птаство з його щебетанням, і синь небес — то ж їхнє, їхнє!.. Кожна травинка, квіточка дарує їм радість буття... Жайвір у небі бринить справді, мов частка їхньої власної душі.

Наслухавшись Художника та Андрія Галактіоновича, уже й ми, школярі, ніби іншими очима дивимось на це химерне подружжя, що раніше здавалось нам тільки смішком, бачите, як дружно Клим та Хима живуть, як, сівши біля хати на призьбі, співають у два голоси «Із-за гори світ біленький» або як Клим не пускав дружину на холод, щоб не застудилась, а коли треба води, сам, брязкаючи колодязним ланцюгом, мов кайданами, весело поспішав в балку, до обмерзлого колодязя, і потім з повним відром з'являється па порозі у здоровенних, в'язаних з валу, з ткацьких відходів дячаках, про які тепер уже й не знають, що воно й таке.

А потім ота тяжка застуда, і в одну весну Хими не стало — а самотнів Клим. Відпустив вуса, став схожий на Дон-Кіхота. Зостались йому лиш дзвони в небі та пам'ять про Химу в душі. Згодом і його самого переживе тернівщанський переказ про те, як він свою занедужалу Химу в теплі весняні дні брав на руки й виносив з хати, а вона ніжно питала його, коли він переступав поріг:

— Тобі, Климцю, не важко?

— Ти мов пір'їнка, — відказував їй і ніс до бузку, до цвіту, клав на тапчянець, спеціально для неї збитий і прилаштований під бузковим кущем, під його розкішними, повними пахоців китицями.

Клим знає, що Хима любить ці пахоці, і тому так ото робив для її полегші. Покладе дружину і сам сяде біля неї:

— Ось тобі бузок, Химочко... А он тобі сонце! — І кивне обнадійно в небо весняне. — Тільки ж видужуй. Не кидай мене самого.

А як її не стало, довго ні до кого словом не обзивавсь, тільки згодом, коли провідав його Художник, поділився з ним наш осиротілий дзвонар своєю, видно, твердо виношеною думкою про те, що мертвих людей нема...

— Надпоганіший хтось, і той живе... Живе десь там, — і показував у землю. — Під нами живуть. Ніби в шахтах. Глибоко, глибоко. Де рогаті. Де судилище... А праведні люди, ті — он, угорі! В небесах! Зірки — то їхні очі!.. І Хима — як тільки ніч — звідти на мене дивляться...

Інший у душі посміхнувся б, а Художник і тато химерні признання сприймав серйозно, принаймні нічим не виказував, що піддає сумнівам Клімові шахти, судилища і райські його небеса.

Зате ж Клим Подовий був чи не єдиний після Андрія Галактіоновича, хто до кінця і без вагань вірив, ще рано чи пізно, а друг його, цей невтомний шукач вічних бар, таки досягне мети, з якоїсь бубки чи бадилини добуде отой свій енкаустик, чи як він там зветься. Був певен наш Клим, що в особі Художника перед нами з'являється той, хто володіє якимись силами тайнознавства, хто справді здатен пензликом черпнути барви

просто від палаючої над нашими глинищами ранкової зорі! Приловчиться, черпне кінчиком пензля — і вже поклав на Климове сіре та цупке полотно...

Певність у тайнознавчих можливостях митця пояснювалась для Клима ще й тим, що Художник заходився малювати Надьку Винниківну якраз у час ворожбитський — вранці-рано, коли все ще спить, літне небо після ночі в змиг ока оживе, розквітає: й перші відблиски зорі червоно ляжуть на садок і на щоки. Тідгажи зазорів, уже Художник велить Надьці вийти з сутіні садка, поставить її лицем до палаючого крайнеба, налаштує мольберт і пензликам торк, торк у той бік, де зоря, і одразу ж із неї на полотно, на ту напнуту сирову шматину, — так це принаймні впливало з Климових клятвено достовірних розповідей... Зовсім недовго працює Художник, бо ще сонце й росу не спало — вже в нього кінчився сеанс, іди собі, Надько, гуляй до завтрашньої зорі, а він піде колодязь із журавлем малювати або дивитись, як Роман порастеся біля вуликів.

Бджолине поселення трохи аж схоже на нашу слободу: вулики стоять, мов хатки, чепурненькі, в усяку пору повні життя, оповиті духом таємничості. Рай! Медом і сонцем на пасіці пахне все літо. Тільки день починається, бджолята вирушають звідси у степові мандрівки. До найдалших квіток летять за солодкими росами, за нектарами. Навіть із будяка добудуть медвяну росичку і з тихим золотим гудінням понесуть її понад житами до своєї бджолиної слободи.

Крім усього, що барвить своїм корінням, листям га бубками, Художникові для його особливих, іще не найдених фарб треба було воску доброго, ярого, бо нібито завдяки воскові та ще якимось бджолиним речовинам фарби якраз і стають тривкими, здатними навіть час перемогти. А якщо по віск, то до кого ж — до Романа!.. На Романове замовлення Художник пофарбував йому вулики в ясно-синє, брав щіточкою блакить просто від неба і фарбував: «Вічно будуть, не злиняють — небо ж не линяє!» Так і стоять синенькі, а на одному з'явився ще й гостровусий Мамай-козак, що ніколи не спить, — він на пасіці як у дозорі: здатен-бо ж обергати бджолу від злого ока.

Художник намалював його понад замовлення, так ніби для жарту:

— Хай він вам пасіку стереже та на кобзі бринькає... Про те, щоб намалювати Надьку, спершу не йшлося, бо Художник взагалі натуру відбирав суворо, був досить перебірливий щодо тих, кого ввій волів би увічнити на шматині полотна. Замовлень не бракувало, але він брався за них насурмлено, якимось неохоче. Одного разу на храмовому святі озерянська попада, пишної вроди молодиця, пропонувала йому цілого червінця, тільки щоб змалював її, як є, в дукатах та корсетці, одначе Художник і червінцем не спокусився, сказавши, що сьогодні він краще безвідплатно гойдалку малюватиме. Не завжди вдавалось схилити його й до розмалювання скринь дівчатам у посаг, хоч це в нашого майстра добре виходило і від замовниць відбою не було. Зате Надьку Винниківну, хоча й на маленькій полотнинці, він вимальовував трохи чи не все літо, не пропустивши, здається, жодної світанкової зорі, необхідної для цієї роботи. Мину Омельковича з нього приводу навіть заздрість проймала, і він, знаючи Художникову слабкість, якимось на толоці біля крамнички взявся знаджувати його чверткою, яку напотові, нерозпечатану, тримав у руці:

— А мене ось тут, не сходячи з місця, ви могли б змалювати?

— Вас? — І Художник, оглянувши Мину та його сургучем запечатану принаду, важко відвернувся. — Міг би, але не хочу.

І допитайся його, чого не хоче, що йому в Мині не так! Адже перед тим з власної волі малював занепалого від недуги діда Бобріка, який весь вік лимарював у Тернівщині, а тепер, ніби виправдуючись, тільки охкав та бідкався над своїми хомутами:

— Жаль, цього ще ось хомута не доробив. Попросив бригадир з більшого менший зладнати, щоб шию кобильчині не розбивав, а я, здається, й не встигну...

— Чого ж не встигнете, діду?

— На переселення пора... Небіжчиця все частіше себе гукає...

Так от цей дід Бобрік честі з боку Художника зажив для його бороди, бач, фарби знайшлися, а для Мيني... Ні відмовляється він розуміти примхи таких ось людей хай вони й володіють талантом.

Свого часу Художник згодився оформити декорації для тернівщанських аматорів сцени — от цю заслугу Мина за ним визнає. Навипрохували дівчата й хлопці у матерів сирових полотен, позшивали разом з мішковиною й, розстеливши на всю клуню, запросили умільця: намалюйте!.. Три дні топтався він по розстелених полотнах із своїм квачем, весь обляпаний фарбою, невдоволений аж на носа насунувши свого зім'ятого італійського капелюха, зате ж потім Тернівщина вмирала від захвату коли одного вечора клубна сцена відкрилась очам красою лаштунків: і верби, й ставок, і перелаз, і зірки в небі все, як живе!

Місячне марево Художник також ще й досі ловив і Климів бузок не минув, та все ж найбільше душі він докладав щоб змалювати Надьку з дитям, вважаючи, що нічого вищого й достойнішого в житті для митця нема як відтворити красу материнства... Про це ми не раз почуємо від нього згодом, уже в Козельську...

Отже, полюбилась Художникові Романова пасіка: де б не блукав, а сюди заверне. Чимось зійшлися обидва: мандрівник і господар. Сівши на призьбі, неквапом гомонять про дивовижно мудрий бджолиний

уклад життя, про закони та звичаї цих створінь, пробують розгадати, чому іноді бджоли пускаються в танець біля вулика після польоту і що означає той їхній танок: чи то тільки знак товаришкам, куди їм летіти, на якій відстані від вулика шукати поклади нектарів та квітковий пилок, чи й ще якась мова є в ньому? Загадкою для обох, бджоляра та Художника лишається також і те, як бджоли в цілковитій темряві еу-лика будують таку досконалу споруду — воскові засіки для меду та квіткового пилку. Звідки бджолі знати розрахунки будівничого? А ці ж їхні архітектурні споруди навіть математиків вражають точністю робіт, ідеальною відповідністю будови своєму призначенню.

— Генії. Незрівнянні зодчі... — тихо скаже Художник, — Звідки це в них?

— Треба буде спитати, — усміхнеться бджоляр.

Загомоняться, а там, дивись, уже й згасли вечірні заграви, тоне степ у синяві літньої ночі, садок стоїть заворожений, безшелесний, всесвіт ніби вслухається в самого себе, зникаючи своїми таємницями в безвістях, десь за межами меж. Дивлячись на мигтіння зірок, що течуть у високостях неба, розважно бесідуючи допізна, ці двоє людей завдаватимуть собі дум про загадковості життя й про ті існуючі поза нами зоряні недосяжності, що мовби позбавлені руху, одначе при спогляданні яких сьогодні кожен із нас майже реально відчуває нестримний політ планети серед нічних світил, невпинний той рух, що розгін йому дала сама вічність.

— Бджола загадка, зірка загадка, а людина хіба ні? Таємниця з таємниць, — роздумує Художник. — Декотрі кажуть: людина — це жмуток м'язів... Але чи то все? Чи не краще б сказати: жмуток м'язів, піввідра крові та безмір душі...

Жодного схід-сонця Художник наш не проспав, така натура. Тільки зазоріє, по-вранішньому заплomenіє грай-небо, вже він за роботою. Стоїть по коліна в росах за ровом край садка, підхоплює з того грайнеба пензликом відблиски зорі та на полотно їх, на полотно! На щічки дитини й матері та на розкішні плоди, що разом з листям вінком нависають над ними, скупані в росі, — навіть на листі відблиски грають, — то він їх пензликом обережно кладе... Саме так, за свідченням Кліма-фантазера, відбувався творчий процес в того чудодія: зирк на ту, що під яблуною, зирк на схід, злегка пензликом черпне зорі — і на полотно, на щічки дитяткові та його молодій матері.

Ой я знаю, ой я знаю,
Чого мила красна,
Перед нею й поза нею
Впала зоря ясна!
Ой упала зоря з неба
Та й розсипалася,
А Надійна позбирала —
Закосичилася...

Для кого, для чого він малював? Що в нього там виходило? Нікому з тернівщан Художник не показував цієї роботи, тільки Клим Подовий і вдостойвся, всюди потім роздзвонював, яке дивне творіння уздрів він на тій полотнинці: ніби Надька, але й не Надька, просто сяйво якесь, яскравінь кольорів, їхня гра й переблиски, де ранкова зоря, і роса, і усмішка людини — все поєдналось, як то лише зрідка буває в природі, — ніде, ані в Ковельську, ні навіть у Полтаві серед тамтешніх святих не бачив наш Клим такої краси неземної! Юна мати з-під яблунового вінка дивиться на дитя з ласкою та любов'ю безмірною й, дивлячись, ледь всміхається кутиками вуст, але — от ей-же-ей! — не завжди вона всміхається, а лиш коли-не-коли, залежно... невідомо від чого! Просто зникаючі, то знов напливаючі усмішки Клим-дзвонар розбемкав по всій окрузі, а всяка химерія та начаклованість, як відомо, завжди заваблює, тому багато знайшлося таких, надто ж серед жіноцтва, котрих розпалило бажання будь-що подивитись, але тут виявилось — зась вам! Художник нікому не хотів показати, що там у нього вималювалось на його ворожбитському полотні. Тож і сумніви в декого виникли: чи є там Надька? Та ще й така, що змінює настрої за певних обставин, — залежно від того, хмарно чи сонячно, чи хто яким оком гляне на неї, намальована то всміхнеться ледь помітно, то знов схмурить брови, коли щось їй не так. А може, то взагалі самі тільки вимрійки, плід буйної уяви нашого Кліма, що йому і місячно, і теряно, і дощ іде водночас?... Декотрі з тернівщанських балакух, маючи кривду на Художника за те, що відмовився їм скрині малювати, подекували, що на його полотні, може, й зовсім нічого не було, може, отак пожив у Романа, поласував медом та яблуками, а тоді зібрав своє немальоване малюваннячко та й був такий — збезвістився знов, як бувало й раніш. А якщо й намальовав оте диво, що про нього Клим по всіх усядах дзвонить, то і його не довго втримає, кому-небудь за чарку збуде, а ви потім тільки торопійте, коли десь у жіночому чи в мужеському монастирі раптом серед святих побачите і тернівщанську Надьку, свою далеко не безгрішну кралю степову.

Збезвістився, не з'являвся більше в Тернівщині, однак на цьому не кінчається історія нашого Художника. Вже згодом-згодом доля звела нас із ним, коли ми опинились з Кириком Заболотним у

Ковельську, в нашій районній столиці, де один із нас, працюючи в друкарні, крутив схожу на величезну віялку друкарську машину-«американку», а другий, крім коректури, віддавав своє завзяття чудовій районній організації, що звалася МОДР. Тут, у райцентрі, ми зблизились і навіть заприятельжилися з химерним нашим Художником. Підробляв він у редакції тим, що з лінолеуму вирізував карикатури на прогульників та розкрадачів, а також на імперіалістів Заходу й Сходу, на отих пузатих буржуїв із викривленими ненавистю пиками, в личині яких перед нами вже тоді поставала сама фашистська воячина, що й не ховала своїх намірів вигубити всіх нас.

Приносячи до редакції скромні свої творіння з лінолеуму, жодного разу, до речі, редактором не відхилені, Художник подеколи затримувався в нас, заходив і в друкарню подивитись, як ми працюємо, зазирає до складальних кас, що їх він, усміхаючись, порівнював з бджолиними щільниками, тільки ці наші «щільники» не медом налиті, а свинцем, гартом, різними видами шрифтів — курсивом, цигеро та петитами, якими нам праглося відтворити всю бурхливість наших районних буднів... І, звичайно ж, не нектарами, не квітковим пилом тут пахло, а бензином та друкарською фарбою, іноді ж бо ще й тюлькою та цибулею, — це коли хлопці бралися за підвечірок, припрошуючи до гурту й Художника, котрий і в цибулячому лушпинні не проміне відзначити якості барвника. Адже саме таким лушпинням фарбують по селах крашанки на великдень, від чого вони набувають шляхетного кольору теракоти...

— Розкажіть, як ви вчилися в київській школі Мурашка?

— А чому, будши в Академії, найперше вирішили малювати «Місячну ніч на Ворсклі»?

Нашій цікавості немає меж. Перед нами ж людина такого багатющого життя!..

Художник, ясна річ, почував нашу до нього хлоп'ячу симпатію, юними друзями називав він і секретаря редакції поета Кучерявого, що завжди аж бурхав натхненням, і вдатного на різні вигадки парубка-друкаря Івана, і цих тернівщанських, за його висловом, «отроків», що, худючі, як волячі жили, весь день були на побігеньках, бо, крім найперших своїх обов'язків — той у МОДРі, а той у друкарні, — «отроки» не уникали й інших доручень, а їх не бракувало, бо навіть через дорогу, з вікна райкому тебе, довгоногого, завжди нагледить хтось, кому неохота бігти кудись у справі і він шукає для себе надійного кур'єра, отого старшого куди пошлють. А хлопці саме й були такі, бистроногі та безвідмовні, чого ж не випробувати новачка у ролі гінця? Зато й друзів не минають деякі блага, скажімо, через відсутність апартаментів хлопцям дозволяють ночувати в редакції, в цій колишній монастирській свічкарні, де підлога, викладена мозаїчною плиткою, навіть і влітку не нагрівається, така цементно холодна, що спати краще вважалось на редакційних столах, постеливши під себе підшивку «Вістей» чи яку-небудь іншу.

Одного разу, коли Художник чомусь не приніс лінолеумів у домовлений день, нас із Кириком було послано розшукати його й з'ясувати, в чім річ. Ми довго блукали по розкиданому на пагорбах Козельську, аж поки на околиці у котроїсь вдови натрапили на слід нашого маестро. Винаймав він для себе у тієї жінки похмуру хижку-комірчину, де з кожного кутка прозирали занедбаність, нестатки. Все тут свідчило, що для господаря матеріальний бік життя мало що важить. Металеве ліжко продавлене, запилені підрамники купую звалені в кутку, замість рушників, на стінах сіріють дерев'яні порожні клітки, призначені для птахів. А стіл... Все на ньому впереміш: картони, щітки, овальна дошка з засохлими фарбами і поруч — блюде шерbate з огризком солоного огірка... Художник нашій з'яві неабияк зрадів, його прозорі очі аж сльозами вдячності наповнились, хоча наш візит навряд чи й вартий був такої розчуленості. Дещо нам прояснилось, коли за тим огірком ми помітили ще й чарчину порожню... Вітаючи нас з підкресленою гостинністю, господар запропонував без церемоній сідати на його залізне, з прогнутою сіткою ліжко, воно ж, мовляв, як студентське... Про лінолеуми він не хотів і говорити, похвалявся, що дістав нарешті замовлення, від якого б не відмовився й Мікеланджело: буде розмальовувати стелю й надвітарну площину колишнього монастиря, що його незадовго перед цим було перетворено у райклуб. Ось там оця рука³⁵ зобразить нарешті монументально, з розмахом наших сучасних мадонн — жінок-буряківниць, натуру якраз візьме з отих радгоспних плантацій, що їм кінця-краю не видно навколо Козельська... Забігаючи наперед, слід сказати, що Художник, взявшись за розпис райклубу, справді захопився роботою і йому йшли назустріч, за його вимогою було збудоване відповідне риштування, і там він на великій висоті трудився день крізь день, переобідуєючи іноді лиш куснем карткового хліба та кухлем води. Оскільки це було від нас неподалік, то у вільні хвилини, зазираючи з Кириком до райклубу, бачили ми, як над колишнім вівтарем потяглися у весняну далечінь зелені рядочки бурякових плантацій, а на передньому плані дедалі виразніше стали проступати могутні жіночі литки поки що невидимих полівниць. На жаль, розпочатий живопис так і лишивсь недовершений, ті жінки з товстими фламандськими литками проіснували більше у видіннях майстра, в реальності ж вони якось туманно розпливлися серед плантацій недомальованими напівжінками, в обрисах їхніх тільки вгадувались похилені в праці прекрасні, налиті здоров'ям постаті, — довершити ж величезну свою роботу Художникові

³⁵ Він зробив гордовитий жест рукою.

так і не судилось: чи відповідну натуру нелегко було знайти того тяжкого року, чи стали йому на заваді інші причини, нам не відомі, можливо, навіть оті щедрі аванси, які йому видавались і готівкою, й картками на продукти, щоб, звичайно ж, потім перейти на поживу зеленому змію.

Художника ми застали вдома якраз після авансу, в стані його матеріального розквіту, він висипав перед нами просто на ліжко чималу купу пряників: «Хлопці, вгощайтесь!» — а сам до них і не доторкнувся, рука його з ледве помітним тремтінням потяглась до карафки на потемнілій дерев'яній полиці, і він щось там без чарки сьорбнув, одвернувшись од нас соромливо.

Завваживши нашу цікавість до найбільшої з пташиних кліток, Художник пояснив нам, що донедавна в ній мешкав його вірний товариш — перепел степовий, якого й ви не раз чули в житах, а тут він підпадьомкав на всю оцю комірчину, звеселяв Художникові душу... Навіть сусіди до перепела звикли були, людям подобалось, що він їх будить уранці, хай надворі хоч що — хуртовина чи дощ, а він таки підпадьомкне на світанні бадьоро, і ось тепер нема: доки малював буряківницю, хтось, мабуть, голодний клітки потрусив...

— Тож можете уявити моє горе, хлопці. — Думки його, і гідно, зараз були тільки про перепела. — Самота вона і є самота...

Не до карикатур, звісно, людині в такому стані. Мабуть, крім того, діймав Художника ще і якийсь фізичний біль, бо дихав він хрипко, утруднено. Хотілося чимось йому допомогти, але чим? Щоб дати людині спокій, її зібралися йти, але Художник сам нас затримав:

— Побудьте ще.

Ось тоді ми й зважились запитати, до ж та картинка, па якій нашу тернівщанську Надьку було намальовано, чи не можна бодай одним оком глянути на неї. Дуже кортіло упевнитись: невже справді володіє вона отими фарами, чудодійною здатністю хай навіть уявно, хай навіть на однісіньку мить ожити в усмішці, ледь помітно ворухнути кутиком уст до тебе з полотна або, навпаки, несподіваним смутком повитись?...

— Розуміємо, що це секрет, — ніяковіли ми, — але ж нічого їй не станеться...

Він усміхнувся хитрувато, підморгнув хмільним своїм оком.

— Стривайте... Спершу добудьте мені з-під ліжка отой фоліант...

Поклавши перед собою на стільці запилюжений важезний альбом, став нам показувати в ньому чийсь картини, пояснював тайнощі форм, світлотіней, гомонів щось ніби в напівзабутті про дивну життєвість міфологічних сюжетів з німфами та сатирами, — він сипав іменами, що ми їх, невігласи, раніше й не чули.

— До кого через тисячу літ усе це перейде? — запитував він мовби сам себе, — До кого помандрують ці шедеври віків? Адже Мадонни створювались для того, щоб випромінювати радість на всіх живущих, і самі б вони мали бачити довкола себе світ радості, — це ж так, хлопці?

Ніби когось згадавши, поскаржився нам, що чимало людей живуть спрощеним, бездуховним, майже примітивним життям. Розпалюють у собі ворожнечу та ненависть навіть тоді, коли цього можна уникнути. А природа ж так подбала про нас: дала все необхідне для того, щоб людині не знати страждань... Наблизитися до щастя...

— А ви? — запитав його тоді Кирик. — Чи наблизились? рам багато хто співчуває: такий, мовляв, чоловік, а ходить, як старець. З талантом, а страждає весь вік.

— А може, я хочу страждати? — посуворів Художник. — Може, в цьому потреба моєї душі? Але не подумайте, що перед вами той, хто не вмє радуватись життю... Бурлака, ну й що? Хто шукає, тому завжди бути в дорозі. Людина й далеч доріг, їй відкритих, — оце гармонія... Птах у небі, весняний вітерець навстріч, простір полів, Заквітчаних колоссям та квітами, — оце суттєве, друзі мої, а решта все марнота марнот!..

Малювати, творити прекрасне — це, він вважав, написане йому на роду, заповідане від матері, покликано його у світ барв силою нездоланною, якимись загадковими збудниками, що для них він і ймення-назви не прибере...

— Бачили ви бджолу, як вона, забравшись у гарбузову квітку, втонувши в золотому пилку, аж стогне там від щастя та насолоди — знайшла, що шукала... Божественна для неї мить! Може, апофеоз життя... Звісно, могла й не долетіти, могла й загинути на льоту... Ну й що? Де пошук, де політ до прекрасного, там природа страху не відає, ось у чім річ... А художник, хлопці, так само шукає свої нектари, свій апофеоз... Коли ж маєш мету заповітну, то що тобі всі оті незлагоди житейські?...

А згодом звертався до Кирика:

— Хотів би я тебе змалювати в оцій твоїй юнгштурмівці. — Кирикові юнгштурмівка справді личила, наче й шилась на нього. — Тільки вийду з кризи, — обіцяв Художник, — спробую десь тебе втулити в райклубі, може, навіть у тому куті, де колись Георгій Побідоносець розчавлював потвору... Дивлюсь на вас! які ви ще юні!.. А звідти грізні заходять хмари... Я до тих часів навряд чи доживу, а вам ще доведеться за правду постояти. Он палять рейхстаг... Димитрова судять... О, вам ще буде та буде випробів, хлопці...

— А ми не боїмось, — казали ми йому. — Ми хоч зараз... На значки ГПО вже здаєм...

— Знаю, не полохливого роду. Тож хай вас оця береже...

І тоді ми вперше побачили в нього добуту з-під картонів Мадонну, ту, що на білосніжній тарелі, у вінку із синіх волошок...

Однак це ще не була Надька. Ми запитали про неї:

— Де ж та?

Художник підійшов до лежанки, покопирсався в запічку серед свого мотлоху, і враз щось сяйнуло перед нами стягою ранкової зорі...

— Ось вам моя Мадонна...

Впізнали ми її одразу, нашу вишневощоку Надьку, стоїть, тримає мале дитя біля грудей. Вся вона мовби оповита тихим сяйвом материнської відданості, любові й злагоди, а блискучі яблука над нею з-поміж листя нависають таким рясним вінком, наче все небо вродило ними і роса ось-ось із них скапле разом із соковитим цвітом вранішньої зорі...

Не могли ми й слова вимовити від захвату, зацікавлені, вражені, і явно помітили, як уста її ворухнулись в усмішці, зверненій до дитятка чи, може, й до нас.

Так оце вона, оце його заповітне творіння... Свіжа й барвиста стоїть наша степова Мадонна під яблунею, злегка схилившись до своєї славненької, в білій льолі дитини, їй віддана вся ніжність, вся дума-задума, що нею промениться материнський, сповнений тихої ласки погляд. І найбільша сила картини була якраз зосереджена в цьому погляді молодої матері: дивишся і бачиш, що нічого, крім немовляти, зараз для неї на світі не існує, є лише це крихітне життя, і вона його мовби чатує, оберігає поглядом від якихось напастей, від невідомих, нікому не чутних ще небезпек, що, може, тільки вона їх і передчуває своїм материнським інстинктом...

Надька Винниківна, своя ж тернівщанська людина, стала живописом, може, навіть самим безсмертям стала — щось подібне ми відчували тоді, хоча, певне, думалось не такими, як нині, словами...

Отже, помилились сільські наші балакухи, ті, хто піддавав сумніву саме існування картини, а якщо і є вона, мовляв, то ненадовго, той мандрівний невловидуша і цю свою замальовку збуде комусь, як припече похмелитись. Однак ж не збув, не пустив за вітром, береже як найдорожчий скарб у цій своїй комірчині... Художник наче й ждав, що ми будемо так вражені його творінням, заповнені стоятимем, зацікавлені в чарах. Тим-то зовсім спокійним, буденним голосом він став пояснювати:

— З усіх Мадонн тільки в Луки Кранаха є вкомпонована так — під яблунею. Однак в мене, я вважаю, вона вдаліша вийшла, — казав він без усякої скромності. — Моя живіша... Хто розуміє живопис, той належно оцінить і оце освітлення, і оцю соковитість, насиченість барв...

— Вродила ж вам наша Тернівщина, — пожартував тоді Кирик Заболотний. — Не станете ж ви заперечувати, що барви ці з наших полів та байраків? І саме це освітлення та роса...

— Звичайно, все це ваше, — посміхнувся Художник на Кириків жарт. — Вам і належатиме.

А поки що його творіння, в ганчірку с'як-так загорнуте, знов зникло в запічку серед купи мотлоху.

Справді, — як мить видіння, подарована вам хмільненьким цим чаклуном...

Лише згодом пішла чутка, що приїздили до Художника представники з столичних музеїв, з одного якогось і другого з наміром придбати твір, але чим кінчилися їхні переговори, так і не знав у Козельську ніхто.

Пізніше, кота вже були ми студентами, а радістю перечули від друзів з Козельська рваного майстра: знов нібито взявся він за своїх «Буряківниця» для райклубу і нібито добре кладеться робота, ходить старий по селах, шукав типаж... Порадувались ми його відродженню. А потім зненацька трагічна звістка з Тернівщини в люту хуртовину кудись пробиравсь наш Художник, і поблизу колишнього Романового хутірця знайшли його в снігу закоцюблого — в тім же вічнім плащі й капелюсі, а за пазухою, чепурно закутана, приберігалась для когось ота безсмертна картинка, що й серед снігів не втратила яскравої свіжості барв, — тільки на устах зображеної замість усмішки з'явилась скорбота, а на щоці — велика, наче жива, сльоза.

Куди він прямував, та ще зимової ночі, звідки йшов і що його погнало крізь наші степи в таку завірюху — ніхто цього пояснити не міг, і понині це залишилось загадкою.

Привезли замерзлого до сільради, склали документи про нещасну пригоду, належним чином заактували і мольберт, і фарби, що їх мав при собі Художник, і знайдену в нього біля самого серця нашу тернівщанську Мадонну, — було її потім передано до міста, і там десь серед тисяч експонатів у сховищах, у запасниках загубились її сліди... Чи, може, не так уже й затубились? Учасники визволення Харкова добре пам'ятають, як фашисти палили при відступі картинну галерею. Готували підпал ретельно, бензином із каністр поливали всі поверхи, а біля виходу з галереї було виставлено ще й спеціальну команду автоматників, котрі мали стріляти по кожному, хто спробував би вихоплювати картини з вогню... Для чого був потрібен цей підпал, цей з усіх поглядів безглуздий акт вандалізму? І чи тільки чиєсь потьмарення звершувало його, сліпа озлоба приречених? Чи, може, якраз у полум'ї мали зникнути сліди злочинів ще раніших, сваволя грабіжників вищих, які, ще заздалегідь пограбувавши галерею, найцінніші експонати встигли-таки відправити на Захід?

Відомо, що, незважаючи на виставлену ворогом озброєну варту, двоє метких харківських підлітків якимось чином зуміли пробратися всередину й звідти, вже з палаючого будинку, крізь клубовиння диму вдалося їм викинути на чорний двір кільканадцять полотен... Наші військові журналісти настійливо шукали потім тих двох безіменних сміливців, по радіо було передано звернення до них відгукнутись, але ні у веремії перших днів визволення, ні пізніше так ніхто й не відгукнувся...

Що серед тих врятованих кільканадцяти полотен нашої тернівщанської Мадонни не було — це нам із Заболотним згодом вдалося встановити достеменно. То де ж вона? До картини обидва ми не переставали час від часу цікавитись, хоча спробуй ми шукати її — ніхто не сказав би, звідки й почати це. За кілька років по війні на одному з аукціонів у Нідерландах промайнуло було полотно невідомого майстра «Мадонна під яблунею», але чи вона то була, чи зовсім інша? Так нічого певного і досі не знаєм про неї. Чи попелом стала, як і багато скарбів галереї, чи й зараз десь, ледь усміхнена, мандрує по світу?

Глава XXV

Океан суне на нас сутінню хмар. Густим присмерком заволокло дорогу й ліси, потемніло навколо, — здається, ось-ось і зовсім споночіє, зробиться ніч.

Траса перед нами вже не та, що вела сюди: для зворотного шляху Заболотний вирішив оновити маршрут, вибрав по карті автостраду під іншим номером, і хоч відстань лишається приблизно та сама, рух на цім напрямі, за припущенням Заболотного, буде менший, отже спаде й загазованість траси і взагалі можна буде почуватись вільніше.

Заболотний не помилився: дорога тут і справді пішла відкритіша. Краєвиди змінилися, біжать милі необжитих просторів, лісистих пагорбів-дюн з якимись вишками віддалік, серед сосен. Ні реклам, пі торгових центрів на узбіччях траси, природа стала тут наче ближча до людини, невідомо тільки, що несе нам оця хмара, яка заходить з боку океану, дедалі більше виростаючи з-за лісів та пагорбів...

— Чи не ураган насувається? — позирає в бік хмари наша юна супутниця. — Найчастіше вони з океану заходять...

— Забоюсь? — усміхається до неї Заболотний.

— Зовсім ні, — відповідає Ліда, і по грайливих блищиках у вічу видно, що справді ескадри тих хмар її не лякають.

Дивна річ, але після Арт-музеуму дівча якимось збадьорилося, ніби все там склалось гаразд, ніби нам таки вдалося побачити ту довгу очікувану, в чомусь, може, навіть ви-ідеалізовану Мадонну.

— «І цветы, и шмели...» — починає Ліда раптом пригадувати чийсь рядки і звертається до Заболотного: — Кириле Петровичу, а далі як? Ви колись біля океану читали.

— О, ти пам'ятлива... «І цветы, и шмели, и трава, и колосья, и лазурь, и полуденный зной... Срок придет...» Бач, а далі забув, — усміхнувся він і після паузи тоном посуворілим враз видихнув зглибока кудись уперед, у лобове скло, за яким темніли тучі: «Срок придет, и забуду я все! Вспомню лишь это: полевые цветы меж колосьев и трав...» — І, помовчавши, кинув погляд у бік океану: — А дощ таки буде!..

Хмара звідти темніє велика, неначе в дитинстві. Чорна, з білуватими пасмами, можливо, навіть градова, вона, розбухаючи, вже волокнисто сивіє поруч нас у всій своїй грізності.

— Невже не проскочимо? — каже Заболотний, не зводячи з дороги очей.

— Які ви щасливі, — говорить Ліда несподівано. — Скільки хороших людей зустрічалося вам у житті... Ви жили па теплій планеті.

— А ти хіба ні? Ти вважаєш, що зараз похолоднішало? — допитується Заболотний, але дівча мовчить.

— Ось ти наслухалась, Лідо, нашого далекого, — кажу до неї. — Яким воно постає тобі? Ти справді знаходиш там щось варте уваги?

— Звичайно. Я стільки взнала і людей, і всього такого... Один Роман-степовий чого вартий... А Надька, яка вона добра була до вас... я наче бачу її, молоду, усміхнену матір...

— То люди, що жили у злагоді зі своїм сумлінням, — роздумливо каже Заболотний. — А людина, що з совістю у злагоді, то ж таки людина, а не бутафорія! Ти як вважаєш, Лідо?

— Саме так і вважаю.

— А ми ось із ним, із моїм другом, в якому вигляді там постаємо? — аж мовби улесливо запитує Заболотний. — Позитивні чи не зовсім?

— Вам видніше.

— А все ж? Уяви, якби ми оце більшістю голосів обрали тебе маленькою богинею совісті... Щоб ти сказала про нас тодішніх? Мабуть, зазнали б дуже суворої критики з твого боку?

— Не дуже, але...

— А ти без «але»... Справді: що б ти сказала?

— Що? Що соромно мені за вас! — раптом випалює дівча. — Так, так, соромно! Повелися ж ви... самі знаєте як! Такий справедливець, сивий лицар, як мама каже, а не захистили ж Надьки?! А Настусю! Це в злагоді з сумлінням? Це чесно?

Заболотний ніби аж зрадів. Озирнувся до мене повеселілий: ось так різонула маленька наша богиня... Навідліг, без дипломатії!

А вголос сказав:

— Мерсі за відвертість. Що ж, самі напросились... Те, що назавжди могло б тернами забуття порости, раптом дістає вас, хлопці, десь аж на іншому краю планети... І скидок ніяких богиня совісті вам па дає, ніяких пом'якшувальних обставин для неї не існує...

— Ну, хай малі були, хай несила, це зрозуміло, — змилювалось дівча. — Але ж ви й спроби не зробили як-небудь за них заступитись? На очах сваволя чинилась, а ви... Хіба неправду кажу?

Ми мовчимо.

І дівча мовчить, але якимось іншим, ніж у нас, мовчанням.

Перша крапля розбилась об скло, за нею вдарила, розплескалася друга... Таки не вдалося проскочити! Дощ припускає, засліплює водою. Заболотний змикає щітки, бо все скло вже залите, дорогу ледь видно. Порвало небо. Не злива — просто обвал води: ллє, як у тропіках, ллє як з відра! Відчувається, що стало важче рухатися машині, зараз куди більше їй треба докладати сил, пробиваючи товщу навстрічних водяних потоків. Зблиснуло в хмарах, зблиснуло грізно, і небо просто над нами розрядилось потужним гуркотом.

— Ховаймо антену, братці, — каже Заболотний, натискаючи на відповідну кнопку, й розповідає випадок, свідком якого був торік: біля бензоколонки під час грози блискавка вдарила у вістря антени однієї з передніх машин, від сильного розряду стартер сам увімкнувся й завів двигун... Машина пішла!

— Уявляєте, який зчинився переполюх: мчить легковик, мчить на шаленій швидкості, а за кермом — нікого!..

Таранимо воду, злива хвилями б'є, порощить у лобове скло, світ розпливається в сивій завії, з-під коліс машин, що орють воду попереду, нам навстріч бурхає водяна курява, кушпелить. За нами так само комусь вистрелюють цілі вихрови води, розбитої з-під наших коліс... Вся дорога зараз — суцільна водяна завірюха, крутіж, натужний рух металу в дощовій сивизні...

Але хто сказав що тут пішоходів нема? Збоку траси, зігнувшись, стоїть людина, точніш, подобинна її, скоцюрблена в знак запитання. І той знак нам теж надає якісь знаки, мовби хотів трасу спинити...

— Він голосує!

— Хіпі!

Хіпі здебільшого патлаті, а цей бритоголовий...

З двох поширених способів «голосувати» — два пальці вгору або ж ці два рижком униз — наш зустрічний обирає спосіб останній, що означає: підвезіть за спасибі, бо платити не маю чим...

— Не люблю підбирати цих немитих хіпіусів, — каже Заболотний, пригальмовуючи машину, — але де його подінеш? Все-таки побратимець по планеті...

І вже дверцята відчинено:

— Пліз!

Ціла купа мокрого, незграбного тіла сіла на передне сидіння!

Ліда з острахом дивиться на мене.

Щось в цьому хіпі таке, що з першого погляду викликає співчуття і довіру. Без кінця повторюване «сенк'ю» якось не дають підстави вбачати в ньому зловмисника.

Міг він бути одним із прихильників Крішни чи Заратустри, приверженцем до якоїсь східної секти чи, скажімо, до тих, кого міг не раз бачили вечорами на райгї величезного білдінга, де вони, бритоголові, в ось таких пурпурових хламидах, ставши півколом, іграють босими ногами, протяжно й сумовито виспівують не зрозумілі для перехожих старовинні, може, ще санскритські гімни... Цілком можливо, що учасники зумисне виснажують себе, бо вигляд мають такий, ніби щойно вибралися з лікарняних палат, очі повивалювались. Однак цей, хоч і в хламиді, і бритоголовий, виявився, що не має нічого з цим спільного. Він студент-філософ, вірить у вічний абсолют, у творчу надсилу і шукав її ознак та втілень у довколишній дійсності.

Новий пасажир наш застуджено шморгав носом, мокрі вуха його якось беззахисне відстовбурчені, і бліде, з правильними рисами обличчя має вираз тихої довірливості. В перші хвилини він роззирається майже сполохано, ніби потрапив не до машини, а де якоїсь клітки, його непокоїть паперовий «бек», що стоїть унизу, хлопець боїться його потовкти чи забруднити, а там справді чимало залишилось із запасів провіанту, що ним щедро доставила нас у дорогу Соня.

Заболотний запропонував незнайомцеві їжу, він дістав, — взяв, жував хоча і без особливого апетиту. Ніякої підступності чи криводушшя в цьому обличчі не має, навпаки, щось є в ньому людяне, майже дитинне — оця довірливість, дитяча безхитрісна чистота... Вчився в коледжі і хоч не довчився, проте вільно володіє

кількома європейськими мовами, в тому числі і слов'янськими, здатен також прочитати в оригіналі староіндійські тексти, щоправда, й при такому знанні мов не одразу з цим мандрівним поліглотом паїніл стороні вдається порозумітись. Звідки й куди?... Заболотному це конче кортить з'ясувати, як також і те, що саме в таку негоду вивело хлопця «на простори епохи». І чому пішки? Машину вкрали, чи що? В голосі Заболотного, коли він розпитує, чути, крім внутрішнього усміху, також і певне співчуття, і, вловима щирість його зацікавлення, юнак одразу проймається довірою, дозволяє собі відвертість майже інтимну. Виявляться, не перший день він курсує на цьому похмурому відрізьку траси, між пустельних домів та лісів, адже саме десь тут стався той трагічний інцидент, ота жахлива катастрофа, що про неї стільки писали газети, коли в непрогляднім тумані, та ще нічної пори, якесь авто з невідомих причин зупинилось раптово, і на нього, нічого не відаючи про небезпеку, на всіх швидкостях стали налітати з пільми й туману десятки інших машин, тонновиків, цистерн... Можна тільки уявити те залізне трошиво й хаос, ту трасу, де разом з іншими багатьма загинула і його дівчина, його кохана Кет.

— Але ж могло бути, що хтось і врятувався? Як ви гадаєте, сер? — Погляд юнака з надією припадає до Заболотного.

— Цілком імовірно, — зауважує серйозно Заболотний і згадує про той випадок, коли в Андах розбився об скелі багатомісний лайнер з пасажирами, і хоча всіх тоді вважали загиблими, припинили й розшуки, однаке згодом виявилось, що загинули не всі — декотрі уціліли, розповзлись по лісах...

— Мати бодай іскру надії... О, як то важливо! Дякую вам. — Юнак полегшено зітхнув.

В усякому разі, він не збирається припиняти розшук, хай це декому й здається безглуздом... А залишитись без Кет, втратити її в розпалі почуття, в zenіті любові — це не безглуздо? Адже без Кет його існування взагалі втрачає будь-який сенс! Хай народжені були вони на різних континентах, виростили в різних звичаях та традиціях, але ж як безпомільно відчули вони — серед усього людства! — своє призначення одне для одного, співгармонійність своїх внутрішніх світів! Після коледжу вони мали твердий намір разом податися в Індію, знайти притулок своєму щастю десь на берегах Гангу, адже предки його Кет походили саме з тих місць, і сама вона смуглою вродою нагадувала йому золотий глек на березі священної нічної ріки... Належала вона справді до тих витканих з місячного саява, залюблених дівчат з берегів Гангу, що йдуть ночами за місто купатись і довго стоять, справді, мов золоті глеки, на пологому річковому березі, склавши руки на високих грудях, і ждуть, ждуть... Сповнені жаги й пристрасті, вбирають мудрий спокій природи, торкає їхні перса теплінь напоєної життєвою силою ночі, серед якої лиш вони, ті індійські мадонни, здатні оцінити цілющість любові, відчутти в поцілунку смак божества! І хай після довгих чекань палають вони в любовному захваті лише мить, але та найкоротша мить для них рівноцінна вічності!

Шал його мови урвався несподівано, як тільки йому здалося, що Заболотний наздоганяє котрусь із передніх машин, зближуючись на небезпечну відстань.

— Ви теж? — мовив наш супутник з тривоною. — Збавте швидкість... Je vous pris, — додав він чомусь по-французьки.

— Вам лячно?

— Я турбуюсь також і за вас...

— Ви нас зовсім не знаєте.

— А ви себе знаєте? Ви самозбагнулись? Що, коли ви зовсім не ті, ким себе уявляєте? Так, так, раптом ви — інші?

На якийсь час у машині запанувала мовчанка. Дивність почутого, здається, й на Заболотного справила враження. І хоча він, зваживши на прохання чуднуватого свого пасажира, таки трохи збавив швидкість, але зробив це плав-по, тут же й пояснивши:

— При поганій видимості різко зменшувати швидкість небезпечно, це знає кожен на трасі. Якщо пригальмуєш зненацька — одразу налетять, зіб'ють ті, що йдуть услід... Дорога має свої закони, і ми їм підвладні.

Юнак смикнувся нервово, йому ніби змигнуло в свідомості якесь відкриття.

— То чи не в цьому й розгадка повсюдних глобальних прискорень? Що небезпеки постійно поруч нас — летять, наздоганяють... Десь там безліч їх насіда!.. І хоч-не-хоч жени, мчи, щоб не налетіли сліпма, не розчавили, як мою нещасну Кет. — Останні слова схлипом болу вдарили йому з грудей.

Він відкинувся усім тілом на спинку сидіння, здається, раптова втома й цей біль ураз виснажили його. Потім розранене горе, видно, знов додало йому пристрасті, в голосі з'явилася гнівна сила.

— Але десь таки мусить бути межа цим наростаючим швидкостям, цій гонитві гонить? Ідеться, звісно, не про те, щоб штучно стримати самих себе, повернутися в епоху диліжансів, — я не вірю, що хтось буде здатен створити «нерухоме суспільство», — однаке перевести дух, озирнутись довкола, перевірити свої контакти з середовищем, дати, нарешті, гуманний напрям можливостям людського генія хіба ж не пора?

Відчувається, що нерви нашого супутника вкрай розшарпані, що йому справді нестерпно дивитись, як люди, наче збезумівши, мчать і мчать кудись крізь зливи й тумани, охоплені шалом гонитви, женуть на

скажених швидкостях, маючи, здається, одну лиш жагу — мчати, летіти, переганяти інших, хай навіть у непрогляднім тумані, в згубній пітьмі! І це ті, хто вважає себе вінцем творіння! Гонитва щодалі наростає, хайвеї задихаються, — і куди від усього цього податись, куди? Як і його Кет, він так само перекопаний, що хіба лиш на берегах Гангу чи в Гімалаях, серед людей первісне добрих, простих, ще можна збагнути сенс і привабу життя. Якесь внутрішня невтоленна жага раз у раз заносить його фантазію кудись далеко, в край довічного привілля, де все інакше, де райські леготи-весновії пестять кожну квітку, де зникає туга і страх перед долею, перед незбагненністю світобудови... Десь там можна рятуватись від безглуздя й жорстокостей цієї сліпої гонитви, бо ще не все втрачено, ще можна віднайти якісь істини, близькі до вічної гармонії, і він їх шукатиме на перших стежинах людства, під зорями мудрих брахманів!

Заболотний тим часом далі таранить зливу. Стиснувши уста, не зводячи погляду з траси, він якось аж весело таранить цю нескінченну дощову завірюху. З-під коліс передніх машин ще важчі б'ють буруни, на лобовому склі в нас суцільно ллється розбита щітками вода, вагу її відчуваємо на кузові, на колесах. Заболотний увесь підтягнувся, йому, видно, подобається тримати в руках цю силу таранячого металу, цю бурю важких, всепробивних енергій. Траса хлюпоче, сичить, стугонить. Паралельним полотном теж ринуть потоки машин, вилітаючи навстріч нам, швидко розбухаючи в леті клуб'ям жовто-білих вогнів у туманних патлах. З силою прошумлюють повз нас, розвихрюють воду. Час від часу злива спадає, дорога тоді набирає далечі, вся вона червоно тече в гронах мокро розблислих рубінів, їх безліч попереду, сигнальних світил. Невпинно від нас віддаляючись, вони десь гам зливаються в ледь жевріючі галактики підвладних лиш рухові цяток-туманностей.

— Мені шкода таких, як цей, — каже Ліда трохи соромливо, вважаючи, мабуть, що випадковий пасажир не зрозуміє нашої мови. І справді, він сидить якийсь ніби відсутній, ніби перебуває в трансі. Лише по якійсь хвилі ми здогадуємось, що його просто заколисало, похилило до сну.

— Нещасні діти всепланетного похолодання, — каже Заболотний, мигцем скинувши погляд на хлопця, дрімотно понуреного. — Порад багато, прогнозів ще більше, а тим часом молоді люди в розквіті сил гублять себе, валяються по всіх парках, дивлячись на світ, як у порожнечу, з туманом байдужості в очах... Різні є серед них. Минулого тижня ми з Сонею в музеї одного зустріли: перед полотном Джорджоне стоїть, жуйку жує. Неохайний, патлатий, мов той махновець, на грудях модні дешеві прикраси виробу індійських ремісників, а от у погляді щось чисте, самозаглиблене... Я навіть дозволив собі запитати, чого він тут. Що привело його до цих давніх полотен? І знаєте, що він відповів? З тих, каже, я — можливо, для вас і смішних, — хто вірить у рятівну місію мистецтва. Бо коли що здатне в наш час сколихнути, зміцнити чи навіть осяяти душу, то це, він вважає, світло мистецтва. А людям зараз це найпотрібніше — струс просвітлення...

— Вже ніч? — прокліпаючись нервово озвався наш пасажир, він таки встиг подрімати. — Так рано ніч? Заболотний приспокоїв його, що це сутінь від хмар, до ночі далеко...

— Я щойно бачив Кет, — сказав хлопець полегшено. — Ми з нею опинилися серед атлантів... — Хіпі вивчально глянув на Заболотного: — Що планету колись населяли атланти — ви вірите в це? По-моєму, ви з тих, хто має вірити в атлантів...

— Принаймні в атлантів духу, — посміхнувся Заболотний.

— Атланти були, навіть якщо Атлантиди й не було, — упевнено сказав наш супутник. — Останнє з їхніх племен, атлантів-гуанчі, конкістадори винищили на Канарських островах вже ось на світанку нової історії... Могутніх, красивих, довірливих людей, що, подібно до птахів, перемовлялися тільки мовою свисту, безжально вигубила ватага пігмеїв-завойовників, котрі мали єдину перевагу — вогнепальну зброю в руках... І то був початок глобального падіння. Відтоді наша планета стала меншати. І ділі зменшується! Вона — як шагренева шкіра людства: з кожним новим, грубо вдоволенним бажанням ми самі вкорочуємо її, самі нищимо спадщину атлантів, цей я часів Адамових нам усім дарований рай. Світлі ріки отруюєм, небо зробили звалищем нечистот... XVI сторіччя, вершина Ренесансу, коли весь тодішній світ осяявся від геніальних полотен, хіба ж це давно було? І ось минуло кілька віків, і мадонни уже не малюють, їх більше розкрадають, нівечать, продають... Психопати кидаються па них з ножами... Тож чи дивно, що ми з Кет почуваєм до всього цього непереборну відразу, що нас тільки й живить мрія віднайти сліди золотого віку людства, віднайти оті заповітні краї, де ще ріки чисті, де все тане в любовощах, де мить прирівнюють до вічності і в жазі поцілунку відкривають суть божества! Кет, я важаю, духом навіть сильніша за мене, вона зовсім не знає депресій і переконана в циклічності буття, в неминучості «ночей брахманових», після яких світ знову наповниться вранішньою снагою буяння, і забудеться жажіття потопів, безглуздя саморуйнувань... Після бруду й смороду нищення, після усіх цих сатанинських вибухів знов забринять над світом бджоли, сп'янілі від нектару райської квітки, і добрі генії житимуть у кожнім деревці, линутимуть у вітрі, у пахоощах налітої здоров'ям, заквітчаної землі!..

Дивна річ, про Кет він говорив зараз як про зовсім реально існуючу, ніби для неї й не було катастрофи, бо ж, вірячи у безтілесне існування людської субстанції, він, певне, вважав цілком природним припустити,

що Кет його десь і зараз отам блукає під зливою серед сутіні, серед сосен та пагорбів і жде не діждеться зустрічі з ним.

Злива з часом помітно вщухла, на дорозі повиднішало, вона відкрилась кудись аж до підніжжя темних, що низько пропливають над лісами та дюнами, хмар. І своїм нестримним рухом, блискотінням летючих незліченних вогнів вона тепер ще більше уподібнювалась до якоїсь фантастичної ріки. Юнак, здається, тільки зараз став до-тямлювати, де він і куди несе його цей важкий і суворий у своїй нездоланності рух траси. Мовив тихо, ніби до себе:

— Все життя людське — це, власне, рух... Рух до самотності. І хіба є куди з цієї траси звернути?

Але ж Кет, вона таки, видно, для нього існувала, хай навіть і в якомусь безтілесному образі. Бо, припавши поглядом до лобового скла, він час від часу повторював кудись туди, в прискерки траси:

— О Кет! Золота моя Кет...

Ліда, що уважно ловила кожне слово подорожнього, раптом запитала, чи відомо йому, що сталося в Артмузеу-мі. Якийсь маньяк порізав «Мадонну під яблунею»... Юнака це зовсім не здивувало, адже такі випадки, на його думку, цілком у дусі часу: у Римі від руки вандала зазнала пошкоджень навіть «Пієта» Мікеланджело...

— Бо це вік злочинів, — додав він твердо. Тим-то вони з Кет вирішили залишити цей часовий пояс, вийти з-під цього знака зодіаку й рятуватися втечею в краї інші, омріяні, де мудру тихоплинну ріку осяває місяць молодий, схожий рогами серпа на ікла дикого слона-елефанта! Осяває води нічні і теплу родючу тишу полів, де й вони з Кет нарешті почують сріблястий сміх-щастя, створять свою власну оазу ніжності й любові...

Над трасою все ще нависають цілі турми хмар, звированих, неспокійних, раз у раз осяюваних грозовими розрядами. Юна супутниця наша, котрій хоч і доводилось бачити в іншій півкулі справжні тайфуни, зараз за кожним гряканням грому, при спалахах блискавки злякано щулиться, її, мабуть, тривожать і ці турми хмар, низько навислих над трасою, і потужні сполохи грозового світла із-за вугільно-темного лісу, під час яких вся споруда неба, здригнувшись, мовби коливається, набуває погрозливої хисткості, принаймні в нас таке враження, що від кожного сполоху небо тремтить. Ліда час від часу кидає крізь заднє скло короткі погляди на трасу, і нам зрозумілі ці її озирки: дівча хоче упевнитись, чи ніхто за нами не ув'язався. Для дипломатських дітей стало майже звичкою бути весь час у напрузі, і Ліда в цьому не є винятком, вона теж, подібно до інших, уже принамурилась до того, щоб жити в стані напнутих нервів, постійної настороги, частіше, ніж звичайно, озируючись, до чогось прислухаючись.

Ось і зараз, нахилившись до Заболотного, питає стишено:

— Вам не здається, що за нами хтось таки ув'язався? Заболотний поглядає в дзеркальце, де відбивається дорога.

— Нікого, Лідо, — каже спокійно. — Цього разу лише звичайний потік машин.

Супутник наш раптом, мовби когось заглядівши, просить Заболотного зупинитись. Машина, виведена з потоку, вклякнула край полотна. Хлопець подякував і, підібгавши свою хламиду, з винуватою усмішкою вислизнув на узбіччя траси, хоч поблизу не було жодної живої душі, не виднілось нічого, крім лапатої темені сосен.

Калюжі, мокрі кущі, звихрені вітром, а трохи далі, між дюнами, купою брухту лежать для застороги водіям знівечені машини... Не раз уже вони зустрічались нам уздовж траси, ось такі купи строщеного заліза, їх навмисне не прибирають, бо то все застороги, все пам'ятники зруйнованим швидкостям!

Лапата темінь сосен, дюни і біля іржавої купи брухту скулена — знов знаком запитання — постать з непокритою головою, в пурпуровій хламиді...

— Який він нещасний, — тихо сказала Ліда, знов шулячись від спалаху блискавки.

Так і полишаємо його в тривожній темряві край дороги, полишаємо з щемливим, гірким почуттям. Як несподівано виник був перед нами з сивизни дощової, так знову в розтанув у ній, швидко розчинившись у вечірнім тумані, сам ставши туманом серед мокрих, темних лісів...

Глава XXVI

Нарешті ми вихопились з-під зливи, і Заболотний натиснув, як від каже, на всю «железку»:

— Спробуєм наздогнати втрачений час!

— Спробуй, хоча цього ще нікому не вдавалось... Злива таки відчутно вибила нас із графіка, проте за кілька десятків миль дорога під шинами раптом зашуміла зовсім суха, тут, виявляється, й не крапнуло, дощ потягло стороною. Ось тепер друг мій дає собі волю: це вже не їзда, це політ! За склом усе злилося від швидкості й ночі. Таранимо темряву, безмежну, безформну. Летимо, віддалені від неї лиш оболонкою цієї надійної нашої «капсули», де панує затишок, жевріє життя, й думка щось далі малює. Де він ночуватиме, той

хлопець, що зостався в мокрих лісах шукати свою любов? І чи існує в природі ота творча надсила, яка могла б йому зараз допомогти в його становищі?

Ліда підшморгує носом у кутку — плаче вона там, чи що?

— Лідо, ти чого?

— Нічого, це я так... Соню-сан згадала, у неї стільки там зараз хвилювань...

— Така натура, — каже мовби аж невдоволено Заболотний. — Доки ти в дорозі, все їй здається, що з тобою неодмінно стався якийсь ексидент... І як ти їй звідси поясниш, що затримала нас звичайнісінька злива, щоправда, зовсім непередбачена...

— Може, Софія Іванівна до наших піде? Або в кіно?

— Де там! Вдома сидітиме, ждатиме хоч і цілу ніч... Теж натура, як у тура... — І хоч каже Заболотний це майже суворо, однак у голосі його чути затаєну ніжність.

Взаєминами своїми подружжя Заболотних іноді мене просто зворушує. За жартами, за іронією, за якимись навіть псевдосварками вчувається глибіню справжнього почуття. Щораз помічаєш, як вони дорожать одне одним, можливо, що це саме той випадок, коли доречно говорити про цілковиту родинну злагоду, про гармонію душ. Іноді глянеш на них — такі, ніби вчора побралися, хоча мають двох синів, як вони кажуть, легінів, обидва зараз на Батьківщині: старший — курсант морехідки, а менший навчається в школі-інтернаті для дипломатських дітей, ще рік — і теж матиме атестат зрілості... Заболотні тут уже завершують належний їм термін перебування і в ці дві живуть надією, що незабаром бути їм удома, де, як Заболотний час від часу похваляється, він здійснить нарешті свою давню мрію — стане бджолярем з науковим ухилом, а Соня буде при ньому асистенткою.

Одне слово, жде їх нектарна ідилія, про яку добре відомо й цій Ліді Дударевич, чия підтримка фантазіям Заболотного забезпечена вже хоча б тому, що йдеться про домівку. А дівчинка гостро, навіть чи не з більшою гостротою, ніж дорослі, переживає розлуку з рідним краєм, а бабусею, чиїх ласк навіть при бажанні не можуть Ліді замінити всі її покровительки тутешні. Якийсь час Дударевичі мешкали в готелі, населеному переважно людьми похилого віку, привітними, чепурненькими бабусями, котрих сюди спроваджують їхні дорослі діти; тож у цьому готелі лагідні бабусі самотньо й доживають вік в умовах пансіонних, здавалось би, цілком терпимих. Люди середнього достатку, вони не почувають особливої матеріальної скрути, але ж постійна самотність, ця туга, ця відсутність рідні! На схилі віку, в пору критичну — і ось так! Життя без онучат, без дитячого товариства, життя без нікого... На дипломатських дітей ці пансіонні люди просто полюють, підстерігають із своїми ласками, коли малі повертаються зі школи, щоб наблизитись до них, погладити по голівці, щось запитати... «З якої країни ти? Хто твій тато, хто твоя мама?» Не раз Ліда чула на своїй голівці доторк сухенької, теплої чисті руки, бачила перед собою незнайому згорьовану людську старість з неудаваною добротою в очах, і щоразу їй було — невідомо й чого — соромно, ніяково й боляче від ласки цих зовсім сторонніх для неї людей. І ось тепер, признавшись раптом вам, як вона старалась іноді уникати зустрічі з тими готельними чистенькими бабусями, Ліда, певне, запізно шкодуючи, аж зітхнула:

— Софія Іванівна мала рацію, коли казала, що то я недобре робила! Тепер я розумію, треба було інакше... Бо то ж вони від самотності підстерігають нас, дипломатських, щоб ткнути цукерку чи погладити тебе по голівці, як рідну онуку.

Образ Заболотної, видно, зараз не полишає Ліду. Згадавши якийсь випадок, дівчинка взялась виображувати досить дотепно, як одного разу, доручена матір'ю Заболотній, вона летіла із Сонєю-сан із Токіо і якого тоді страху набрались вони обидві, коли літак їхній потрапив у грозу: ото був ексидент! У салоні стало зовсім темно, тільки блискавка б'є раз у раз... То споночіє зовсім, то знов за ілюмінатором блись! блись! по всьому крилу. Пасажири були охоплені жахом, а найбільше перелякався тоді їхній сусід, кругленький такий бізнесмен із Гонконгу, небораці здалося, що від удару блискавки вже загорілось крило...

— А Софія Іванівна, хоча й сама тремтіла з переляку, однак так смішно його приспокоювала: «Пожежі не може бути, сер, я знаю, адже в мене чоловік льотчик!..»

— Сильний аргумент проти блискавки, — усміхнувся Заболотний.

— Летіти крізь грозу — це справді моторошно, — розповідала Ліда. — Відтоді літати боюсь, а проте якби оце рейс додому — згодилась би хоч зараз... Швидше б уже до своїх! А там Крим, Артек... Кизиле Петровичу, вам у дитинстві доводилось бути в Артеку?

— Далеко він був тоді від Тернівщини.

— Ах, містер Кирик... Скрізь були, все бачили, а з Артеком розминулись.

— Що вдієш... Швидко ми тоді з артеківського віку виростили.

— Пригадую, ще до школи завдавало мені клопоту одне питання: що буде, коли всі люди повиростають? Коли всі, хто є на землі, стануть дорослими?

— О, то було б жахливо.

— По дорозі в Артек, Кириле Петровичу, ми неодмінно заїдемо глянути на вашу Тернівщину, — ілі ж із Сонєю-сан обіцяли мені... Запрошували навіть на свою майбутню пасіку...

— Слова не ламаєм.

— Я просто мрію глянути па вашу солов'їну балку, па біленьку віллу Заболотних у вербах під кручею.

— Вілла, правда, не з паркетами — з глиняною долівкою. Зате долівка в нас там татарським зіллям та осокою притрушена... І хоч моря нема, і калабані повисихали, ало повітря! Пий не нап'єшся!.. Ах, Лідо, Лідо...

— Ні-ні, я мушу там побувати!

— Неодмінно побуваєш.

Хай би й справді побачило дівча Тернівщину, та ще такою, як вона постала нам із Заболотним в один із останніх наших приїздів, у цвітінні садків, з повітрям, мабуть, найчистішим у світі... Вийшли ми тоді з ним у поле, вдихнути того повітря на повні груди й перезирнулись:

— Ах, дихати б і дихати! Ніде такого нема...

— Принаймні для нас... Вливається в груди само життя...

Того дня постала очам і степова доріжка, що світилася нам колись червоними яблуками, розкладеними на стовпчиках. А серед степу, в тому ж самому вибалку, хутірець тополями вигнався, стрункими, високими, як тоді.

Ще в селі нам сказали:

— Яворову балку навряд чи впізнаєте... Таке то, мабуть, місце живуче: пеньки кілька літ стирчали після Ро-манового садка, при німцях там хворих коней дострілювали, а тепер знову на тій Романівщині цілий хутір виріс... Правда, зветься інакше: польовий стан або табір. Осідок наших механізаторів.

Не могли ж ми те місце не провідати...

Табір як табір: поміж тополями просторе подвір'я, самохідні комбайни, чекаючи жнив, вишикувались, мов для параду; під довжелезним навісом теж повно всякої техніки, що їй ми вже й назвиськ не знаємо. А далі, спускаючись аж у вибалок, біліє цвітом весь обкипілий садок! Тихий, повен сонця, і бджола десь у суцвітті гуде...

— Кириле, де це ми опинились?

— Справді — де?

Чи не сниться нам бджолиний віолончельний цей гул і сонцем залите святкове тихе цвітіння, таке тихе, що й пелюстка не впаде? І ніде нікого. Лише ластівки змигують, прошивають подвір'я сюди й туди, десь у них гнізда під навісом і під хатою теж, хоча хата — це, власне, цілий будинок, удвічі, мабуть, більший за ту оселю, що колись стояла на цьому місці й привітно впускала нас, засніжених, коли ми з зізвздою приходили вдосвіта сюди щедрувати... Тільки вікнами й ця повернута до слободи, до сонця, а вповодж побіленої стіни аж на край хати тягнеться квітник, ціле літо тут палахкотітимуть троянди — червоний, як жар, «майор Гагарін» і незрівнянна жовто-золотава, цвіту сонця, з цілою гамою відтінків-барвинок «Глорія Дей»...

Та ось із глибини садка, з того сяючого цвітіння, пригинаючись під віттям, з'являється постать карячконого, у теплій, незважаючи на спеку, фуфайці, з берданкою на плечі, якоюсь недоречною серед цього цвіту, серед безлюддя й тиші, де лиш бджоли бринять... Недовірливо, згинці, іноді струшуючи на себе пелюстковий цвіт, прямує назустріч нам ця постать, похмура й чіпка, з обличчям еллінського сатира, в якому, одначе, для нас є щось знайоме.

Та це ж Мина Омелькович! Ізсохся, поменшав, але навіть не посивів, став сіро-бурий якийсь...

— Я вас із садка давно примітив, та навмисне себе притаїв: ану, думаю, що вони будуть робити? — каже він, коли ми вже сидимо всі втрьох у затінку на веранді. — На весіллі гуляли? Знаю, знаю, Ялосоветка сина женить, тільки мене покликати забули... Коли старший братан твій, — спозирнув Мина Омелькович на Заболотного, — дочку віддавав за агронома, то догадалься-таки й Мину гукнути, а ці молодята... Та я й не пішов би. По-перше, що пост цей ні на кого кинути, хоч воно, звісно, комбайна ніхто не вкраде, а головне... Насмішкуватий у тебе племінник, Кириле, в «Перець» би йому писати. Та, правда, ти ж і сам такий, всі ви. Заболотні, зроду насмішники... — І раптом з-під острішкуватих сіро-бурих брів не по-старечому гострий погляд на Заболотного: — Невже ти й справді більше десятка мов знаєш чужих?

— Не лічив. Може, й знаю.

— Ану забалакай до мене по-якомусь, — пожвавішав Мина. — Забалакай, щоб я нічого не зрозумів! Якоюсь найнезрозумілішою мовою до мене заговори!

Заболотний, усміхнувшись, заговорив. Дві-три фрази було сказано бенгальською чи, може, мовою хінді.

Мина вислухав уважно, оцінливо:

— Ала-бала, а все-таки мова... До чогось дотумкатись можна. «Русі, хінді — бхай, бхай...» А мені, бач, не випало вчитись. Уже дорослим звернувся був до Андрія Галактію-новича: «Навчіть мене вищої математики!» А він: «Нащо тобі вища, коли ти й нижчої не вскубеш...» Навідріз відмовився Галактіюнович тоді зі мною возькатись, не злюбив він мене, не знаю й чого... «Апостол руїництва» та всяке таке... А який з мене апостол?

— Одначе в скрутну хвилину саме ж Андрій Галактіонович дав сількорові Оку притулок у нас на «Камчатці», пам'ятаєте? Коли жінки збунтовані за вами гнались? — нагадав йому Заболотний. — Якби не вчитель, ох начубили б вони вас тоді!

— Начубили б — мало сказати... Розтерзали б на смерть, — уточнив Мина Омелькович. — Летіли ж цілим табуном ті відьми розлючені...

Добре затирилась нам та сцена, коли вчитель, перегородивши дорогу збуреним жінкам, став тоді па дверях:

«У класі нікого нема, самі діти!» А Мина в цей час під задньою партою з в'язкою ключів у руці трясеться... Ми після того навіть з докорами до вчителя підступали: ви нас правди вчите, а самі ж неправду сказали? «Сказав, діти, взяв гріх, зате людина жива».

— Того дня Андрій Галактіонович, може, й життя мені вберіг... — розмірковує Мина. — Затє пізніше, коли ми з ним за колючим дротом опинились, не раз і я його виручав. Якщо макухи чи буряка сирого десь роздобуду, то все на двох, навпіл... Горе, воно хоч кого навчить: чи темного, чи вченого... Жаль тільки, що, коли вже з ярмарку йдеш, наздоганяє тебе ця твоя вища без нижчої математика...

Неквапом зануривши³⁶, він кидає вивчальний позирк то на одного з нас, то на другого.

— А ти? — звертається до мене. — Все за чистоту рік і морів борешся? Борись, борись — добре діло. Бо гесівське море он жабуринням уже заростає, риба дохне, вода гние. Сморід аж у Тернівщину чути... Стільки сіл та угідь позатоплювали, а толку?

— Куди ж сількор Око дивиться? — запитує Заболотний.

Мина всміхається вперше.

— Жартуни. А що не забули провідати Мину Омельковича, за це хвалю, — каже він і знову звергає на те, що його, видно, муляє: чому небіж Заболотного не покликав його на весілля. — Всіх дружків-механізаторів звідси забрав, нікого не забув, а Мину, бач, не догадавсь. Сиди собі тут, діду, марево сторожуй, — киває він у степ на марево, що біжить і біжить попід обрієм. — Тож небесний Петро отари овець все кудись жене, а куди він їх жене, а звідки?... Багато незрозумілого в світі. Клімат увесь міняється, а чого? Про людей і не кажу. Гуляють ото весілля без мене — хай. Та тільки обидно. Увесь рік при них, при механізаторах, а дійде до весілля... та хай. Отак і сидиш забутий у степу цілісінський день один, як палець, ніхто тебе тут не бачить... Затє я звідси бачу всіх! І голову й заступників! Хто бухенький проїхав дорогою, хто вночі в лісосмугу котрусь із токових повів... Усе бачу!

— Впізнаєм сількора Око: не дрима... Ще ж, мабуть, пишеться?

— Сількор Око, хлопці, одписав своє. Тепер він частіше у вічі правду ріже навіть начальству — і великому, й малому. Через те й не всюди бажаний він... Нічого не кажу — механізатори, хлопці вони путящі, і небіж твій, Кириле, цілу весну з трактора не злавив, назасідавсь на своєму троні так, що, мабуть, і штани болять. А от шаноби до старших — цього б йому не завадило підучитись... Як тільки зберуться після роботи ось у цьому таборіщі лясати поточити, так і чую: а де ж це наш довгожитель? Мабуть, знову перед телевизором заснув? Хоч би розказав якусь казочку про свої заслуги!.. Казочку, чуєте? Вони, молоді, вважають, що життя Мина Омельковича то казочка, що людина він без заслуг. Казна-що мелють язиками! Ніби Мина цей гирями кидав, та ще в кого, в Романа Винника, свого ж односельця. І рушники нібито у нього із стін постягав, і тканий обрус поцупив... Все мішма в них, як у Кліма Подового. А не було ж цього? Кому, як не вам, знати, хлопці... Та ви мені хоч би довідку написали від себе й печаткою в сільраді засвідчили: не було, нічого не було! А то ж народ пішов... цигарку в зуби, перекивнуться й знову: розкажіть, Омельковичу, веселу оту історійку, як баби в хомуті вас по селу водили... Це воно їм треба?

— Молодь любить жарти.

— Добрі жарти. Рідний син — і то якомсь після чарки давай шпиняти: а ви, тату, тоді таки дров наламали, кого слід і кого не слід — під одну графу підвели...

Розпитуєм Мину Омельковича про сина Гришуню, товариша наших дитячих літ. Тут Міні є чим похвалитись: не підвів його син. Усі ці роки для Гришуні минали на Далекій Півночі, працював він там як радист високого класу, на островах зимував, де ніч по півроку, де тільки пурга свистить та білі ведмеді провідують тебе. Але навіть будиши і в тих краях, Гришуня нібито цікавився, чи не натрапить десь там на сліди Романа Винника, аж з незрозумілою впертістю дошукувався звістки про нього... «Дався ж йому той Роман», — сердито каже Мина Омелькович.

Запитуємо, що від Гришуні чувати, бо додому він багато літ не навідувався, щоправда, збирався, як піде у відставку, повернутися, може, й назавжди в рідні краї... тож чи не передумав?

— Та вже він тут, під боком у Тернівщини, — веселішає Мина. — В озерянськiм радгоспі прилаштувався з усією своєю капелюю. І знаєте, яке собі діло знайшов?

³⁶ Мина вживає тепер сигарети з фільтром.

— На радіовузлі?

— От і ні. Бджолами захопився! Хто подумав би... І зараз оце на бджолярські курси поїхав у Гадяч, а бджілки його тим часом у нашім садку пасуться. Ось прислухайтесь: то вони гудуть.

Ми вслухаємось, і нам справді здається, що ми чуєм золоте гудіння з-поміж віття розквітлих яблунь, наскрізь прогрітих, розморених сонцем... А десь із села долинає гупотнява барабана, чуємо музику, співи розлогі — видно, весілля вже вибурихнуло на толоку.

— Таки співають, — звертаю увагу Мина Омельковича. — А ви ж казали колись...

— Що казав? — І він раптом осікся.

Змайнуло, може, і йому в пам'яті, які сварки виникали в нього на толоці з Климом-дзвонарем, котрий, стоячи на чатах духовності, завжди першим нападав на Мину безстрашно:

— Дзвони покидаєш, хори потрощиш, а співати де?

— Не співатимем! — лютивсь тоді Мина. — Ніхто не співатиме! Плакатимуть усі, хто елемент!.. І ось спливли літа...

— Співають, та ще як, — каже Мина, дослухаючись в Тернівщину до весілля. — Може, в чому і я помилявся, — хто без гріха? Кобила на чотирьох і та спотикається. Кому під силу передбачити все, як воно буде? Ось і він, — Мина скидає оком на Заболотного, — коли падав із-за хмар на Вузловії, думав, певне, амба вже йому, кришка «серед столу широкого», а бач, він там ще й долю свою знайшов. — Це Мина Омелькович, ясно ж, має на увазі Софійку. — Чи й зі мною: Романові ті бджоли мені в печінках сиділи, терпіти їх не міг, а рідний сип тепер, будь ласка вам: бджолярує! Хіба ж не насмішка долі? Запевняє, що на диво розумно та справедливо вони живуть, навесні, як ослабнуть, то одна одну годують — ви вірите, що може бути таке?

— Між бджолами може, — усміхається Заболотний.

— Ні, я вас серйозно питаю... Як це вдається вгадати їй, з якої квітки брати, а з якої — ні? Або чому, хоч най-далі летить, а не заблудиться?

Ми вже помітили, що Мина нинішній більше тепер запитує, раз у раз вдається до питальної форми, хоч раніше сам без вагань давав Тернівщині категоричні й остаточні відповіді на всі питання буття.

— Таке ж мале, ніхто його не вчив... А щоб отак триматися між собою, в біді одне одного виручати — ну звідки в ньому таке поняття?

— Вчені кажуть: інстинкт, — весело пояснює Заболотний.

— Ти все жартуєш, — недовірко позиркує на нього Мина Омелькович. — Правда, в тебе робота така... Вашому братові так і треба, щоб не розгадали, де всурийоз, а де в жарт... А моя робота проста, хоча теж не без культури. Маємо ось у цій хаті червоний куток... львівський телевізор, газети, радіо... І шашки — тільки грати з ким? Хоч сам із собою грай, якщо на весілля тебе забудуть покликати. Ноль уваги на тебе. Бо для них ти вчорашній, живе скопаємое... Ти їм смішний. А якби Мина хутори не позносив, межі не розорав, — де б вони теперішньою технікою розмахнулись? Не з нічого ж це все виникло: гонам краю нема — від неба й до неба... Найкраще «аврора» тут родить, — в жнива бурти як наллють — подивитися любо. Коли стою перед таким буртом уночі з оцією берданкою, не раз, буває, пригадається, як лободу їли та зелені колоски стригли... Згадаєш — і аж душу тобі стисне. О, скільки, хлопці, за ночі сторожування всього тут передумаєш... — Мина Омелькович раптом нахиляє до Заболотного голову: — Ось ти, Кириле, зніми з мене картуза. Знімай, знімай, не бійся!

Зняв Заболотний той картуз, вигорілий, пропотілий, що служить Міні, здається, ще з тридцятих років.

— Ну що там? — запитує Мина.

— Лисина.

— А від чого? Від задумливості, хлопці. Бо й хмарина десь у небі пливе, а ти думаєш: де вона була? Що бачила? Як там люди за морями живуть?

Потім він показує нам своє таборище. Постануть перед нами й телевізор величезний у червонім кутку, і вишикувані в шафі томи енциклопедії, що їх Мина нібито підряд усі читає, і чепурно застелені ліжка, де в негоду ночують зморені працею люди, ті, що зараз на весіллі витанцьовують, забувши про одного довгожителя, котрий стереже тут польове їхнє стійбище.

Оглядаєм усе: і садок, що розбуявся на тому місці, де щось інше колись родило, де смаглява краса чиясь зустрічала в росі світанкову зорю; побудем унизу біля відродженого ставка, схожого на той, де щозими Надька, розчервонівшись, полотняні «ризиди прала»; мовчки постоїмо біля колодязя, що хоч і без журавля, з коловоротом та ланцюгом, але вода в ньому з дубового цебра така ж солодка, свіжа, як і тоді.

Бджолу послухаєм.

Пахощі цвіту вдихнем.

Вечір спадає над степом, ластівки змигують у призахіднім сонці, а від Тернівщини ще чутніше долинав гомін весілля... Ой у полі криниченька, там холодна водиченька!..

Серед саду зупиняємось, серед біло-рожевих, наповнених сонцем та бджолами суцвіть. Не хочеться звідси йти, з усім цим розлучатись. В ім'я чого природа так щедро творить красу? Що за музика всюди бринить? Що за сила тут пробивається крізь саму вічність життя, крізь розмаїття його видозмін?

Бджолята гудуть, гудуть...

Все тут заспокоює душу, пробуджує в ній жагу жити і жити, бути на цьому прекрасному світі завжди.

Аж до шляху проводить нас Мина Омелькович. Ще пристоймо й тут перед тим, як іти догулювати весілля. Звечоріло вже. Повітря тепле, запашне. Визорилось небо. Зірка покотилась десь на Тернівщину, в балку... І ще впала одна...

— А ця десь за Латишевою горою...

Котилася ясна зоря з неба Та й упала додолу...

Мині Омельковичу, видно, ніяк не хочеться відпускати нас. Признається, що часом сумно йому буває тут без людей, надто ж восени, як вітри зашумлять, а ночі такі довгі... І ще відкриється нам, як у роки окупації все з острахом ждав, що повернеться з безвісті Винник Роман і стане зводити з ним порахунки, питає за того сича руїни, зловісного птаха ночі, що колись тут на його хату сів...

Іноді верзлося в уяві, як темної ночі поведе Роман нещасного Мину до невикорчуваних пеньків на місце колишнього садка, тикатиме носом у ті пеньки, а потім у занехаяний колодязь штурхне... Нічого подібного не трапилось, а натомість прилучилась Мині пригода, що й досі мучить його: просто загадка, він ніяк не може її розгадати! Було це, як уже визволення в Тернівщину прийшло і котроїсь там осінньої ночі польовий госпіталь, рухаючись за фронтом, прибув з Вигурівщини й зупинився в нашій слободі ночувати. Дощ, бездоріжжя, з житлами тіснота, пішли під госпіталь і хати, й повітки, що їх не встиг при відступі ворог підпалити, — довелось навіть на толоці розкинути армійські брезентові шатра. Мина Омелькович, який ще не викашляв табору й хорував на очі, вирішив звернутись до фронтових лікарів, може, чимось зарадять. Пішов до них на толоку в найбільше їхнє шатро, освітлене гільзами з гнотом, і сталося так, що лікарка, якій випало очі Мині закапувати, під час процедури запитала раптом:

— А де тут у вас Винники жили?

Запевняє Мина, що, ей-же-ей, так і запитала, він трохи із стільця не впав з несподіванки, чи перестрашу, чи не знає й від чого, коли вона ось так запитала.

— А чого це вас інтересує? — здолавши страх і розгубленість, запитав і він у лікарки.

— Просто так, — відповіла вона. — Хотілось би глянути на те місце... У вас його тепер нібито звать Романівщиною?

Закляк, аж мову йому тоді відібрало, ждав чогось страшного, так принаймні запевняє Мина тепер.

Що то була за особа? У погонах і в гудзиках уся, струнка така молодиця, чи пак військова жінка, в чобітках і в пілотці, і коса на потилиці тугим вузлом закручена, ну чистісінько, як у тієї... Косу чомусь він найперше помітив, хоча й очі сльозились. Не посікло, видать, горе, не об'їли оті самі...

Минають роки, а він досі терзав себе думкою, хто ж вона була, та лікарка фронтова? Бо дарма що ніч стояла, хоч око виколи, і грязюка — ноги по витягнеш, однак лікарці забаглося раптом, щоб Мина повів та показав їй теперішню Романівщину... До смерті чомусь вжахнувся Мина тоді, уявивши, як веде він у темряву ночі осінньої жінку з револьвером, щоб показати їй те пустище, де лиш кілька пеньків стирчать після всіх бур, що тут пронеслись, після того, як сич руїни сів уночі на Романову хату! Уявив, як ходить ця жінка у своїх чобітках серед неіснуючого садка, як дослухається до чогось у глухих опівніччі, в сліпій темряві, а потім раптом до свого проводжатого:

«Так це вам треба дякувати, Мино Омельковичу?» На щастя, виручила тієї ночі Мину тривога, не випало йому зробити лікарці тяжку ту послугу: дано було команду по госпіталю негайно збиратись, надійшов наказ до ранку бути вже біля Дніпра, бо звідти гуло, гуло...

А краплі, що їх лікарка тоді для нього не пошкодувала, виявились просто цілющими, прояснився Мині зір, і навіть зараз він за версту годе розпізнати, хто там їде або йде по шляху.

— Так хто ж, по-вашому, вона могла бути, нічна ота лікарка? — допитується в нас Мина Омелькович неспокійно. — Що коси клубком з-під пілотки, як ви, хлопці, гадаєте, хто?

Мовчать хлопці. Слухають літак, що десь високо між сузір'їв іде, рівно проорює небо.

— Чи ви ще ж зайдете перед від'їздом? — запитує Ми-па, коли ми встаємо, щоб іти, і в голосі його вловлюєм нотки улесливі, зовсім для нього не звичні.

— Постараємось, — каже Заболотний.

— У вас тут гарно, — додаю я. — Здається б, і пе покидав цього райського куточка...

— Вдень жарко, а ось уночі! — жвавішає Мина. — Одна, живучи там, де білі ночі, і навіть добре живучи, якось сказала: скучаю за чорними ночами України... Може бути таке?

— А чому ж ні...

Напередодні від'їзду ми таки ще раз побуваємо з Кирилом у нашій степу, не перестаючи тут усьому дивуватись. Ця Романівщина, невмируща земля, чи хтось її заворожив, чарами наповнив, щоб вічно вона так

приваблювала до себе? Чи справді на цьому місці, як Мина каже, кимось «каша закопана»? Бо ж пустирищем була скількись літ, з купою саману та з тернинням, де лиш худоба клапті шерсті лишала, а зараз знову життя тут воскресло, відродилося, знов чиясь сила та любов піднялися в небо гінкими тополями!.. Просто, мабуть, місце таке вдатне, чимось і серед інших чорноземів примітне, недарма ж на ньому й Роман свого часу око зупинив, і післявоєнні наші трактористи теж, уподобавши цю місцину, саме її вибрали під польовий табір. Спершу вагончик стояв тут, давав під час осінньої негоди нічліг трактористам, а зараз така добряча садиба устаткувалась.

З теперішніх механізаторів нікому, здається, не довелось бачити під цими зорями Романа-степового, для нових поколінь він існує скорше як особа напівміфічна, як той, хто ходив колись тут у бджолиній кольчuzі, хто, оселившись серед степу, жив тут ніби за інших формацій та за інакшого клімату, розводив сад, пасічникував, мав нібито охоронну грамоту від усеукраїнського старости Петровського, а потім під ту всеохопну бурю, коли інших зносило, його теж підхопило й понесло, мов із дерева осінній листок... Могла бути й «промашка», як дехто з старших визнає, та хіба, мовляв, великі події відбуваються без промашок?

Переболіло цій землі, перегуляла вона пустирищем, однак життя бере своє, польовий табір, виникши тут ніби з чиєїсь випадкової волі, пустив уже міцне коріння; майстерні і житло механізаторів мають вигляд не тимчасових, а збудованих надовго, ластівки гніздяться охоче, виводять ластів'ят навіть у майстернях серед грюкотняви, серед заліза. І садок розростається, дарує людям плоди, захищений, як і колись, тополиною стіною від шмагких польових вітрів. Склався новий осередок людського життя, де все стало інакшим, де, може, незмінними тільки й лишилися оця злива сонця, змиги ластівок удень та нічне лопотіння тополь від найменшого повіу... Серед механізаторів багато таких, що повиростали вже після війни, і найстарішою для них людиною в польовому таборі якраз і в Мина Омелькович, сторож із стажем, доглядач тутешнього правопорядку. Ніби непіддатний часові, за давненим, анахронічний, існує він якось мовби напівзабуте, і ті смаглиї крутоплечі, що сідають після роботи за столи, вдаються до нього здебільшого, щоб пожартувати:

— Ну як, дядьку Мино, вночі ніхто не душив? Крадії не приходили?

— А тієї, з косами довгими часом не було? І впливе з тернівщанського епосу давня переповідка про ту красуню ворожбитку, що колись тут хлопців чарувана, — вдень ховається від людських очей, а ночами готує зоряну воду, з косами до п'ят блукає по садку, і місяць лоскоче пругкаве тіло молоде та перса, наліті сонцем, як дві соковиті груші бергамоти...

Саме й мають на увазі хлопці її, коли питають:

— Так не було тієї, не навідувалась при місяці?

Мовчить Мина Омелькович. А ці пожартували, і вже його ніби й нема, ніби він зовсім відсутній, про наладку комбайнів хлопці мову поведуть, і лише згодом котрийсь знову скине оком на табірного вартувальника і скаже, проймаючись мовби співчуттям:

— Темної ночі лячно, мабуть, стерегти наше таборище, дядьку Мино? Коли ні зірки в небі, ні живої душі в степу, еге ж, страх бере?

Оскільки людина з берданкою мовчить, то котрийсь із механізаторів, ніби прийшовши на виручку, відповідає за сторожа:

— Страшно, доки не заснеш, а як заснеш, то нічого... У жартах механізаторів відчувається певний приціл, в такий спосіб вони мовби відплачують Мніні Омельковичу за ту постійну хмуру зверхність, з якою він ставиться до всіх, хто його оточує, бо для колишнього комнезамівця навіть серед тих, хто красується на Дошці пошани, авторитетів нема, як небагато їх і з-поміж решти людства. Чомусь більше конфліктами запам'ятались Міні всі ті, з ким він зустрічався на своєму віку.

Винятком є хіба що бригадир механізаторів Іван Заболотний, брат Кирилів, кремезний, хоч: уже й зовсім облісїлий кадровий хлібороб, котрий одним з перших тернівщан сів на трактора ще до війни і зараз тут вожакує. Знатний чоловік і в районі, і вдома, трудяга, хоч і з осколками в обох ногах. Мина Омелькович, здається, тільки бригадира механізаторів тут і визнає, бо ж саме Іван час від часу з властивим йому спокоєм стримує хлопців, коли вони аж надто далеко заходять у своїх пересміхах щодо Мینی. Та варто бригадирові десь відлучитись, як одразу вступає в роль котрийсь із жартунів, найчастіше це буде син Ялосовечин, Олекса, той самий, що без Мینی весілля грав, женячись на вигурівській красуні. Чубань отряхуватий, охочий до всяких витівок, почувавши веселу підтримку товариства, він таки зачепить Мину Омельковича, вічного свого опонента:

— Товаришу Куцолап, а це правда, що колись люди тут і вашого духу боялись? Бо — рознесу! Бо — розтрощу! Амбарний замок на рота повішу! Невже таким бойовим ви й справді були колись?

Отут уже Мина вибухає:

— Шмаркач! Вершколиз! Що ти знаєш про те «колись»? А ви, підсміхачі: чи кому з вас по спині істик ходяв? Вже й не знаєте, що воно таке істик... А кого з вас куркудська лють з обрізом підстерігала край дороги? Орете сидьма, сіете сидьма, культурно — куди ж... Тільки хто вам дороги відкрив? Десять років штани протирали в школі, а так і не втямкали, що то означає: або — або!..

Притихнуть хлопці, наче й присоромлені трохи, а втім, навряд щоб надовго.

Досі не в миру Мина з оточенням! За висловом однієї з кухарок, до душі йому тут тільки їжаки, що вночі вилазять на подвір'я таборища погратися, — бігають, похрюкують, шелестять під майстернею у бур'янах. Іноді Мина Омелькович, як ось і зараз, впіймавши їжаченя, приносить його до столу під яблунею, де бригада обідає, тикає писком у блюдечко з молоком: пий!

— Бо ми як були малі, то молока й не пробували. Не те що теперішні... — Камінець в город механізаторів. — Ці, знатні, тільки вершки й п'ють... Смаленого вовка не бачили... Зуби скалити навчились, а спробували б, як то воно голодних корів учити ходити в ярмі... Як то з пухлими ногами цілий день за плугом... А ці, вельможні, бач, і обсіюються, і обжнивуються, мотора не випрягаючи, з крісла не встаючи...

— На те й ен-те-ер, товаришу Куцолап.

— Авжеж. Залізний вік. А про золотий поки що самі балачки лекторські...

— А коли ж, по-вашому, золотий настане, дядьку Мино? Що там коран з цього приводу каже?

— Вік золотий вибороти треба.

— Вибороти — в кого?

— В самих себе найперше.

— О, це вже інтересно!..

Мина Омелькович все тикає їжачка в блюдечко:

— Ну пий же, пий...

Однак їжаченя лише тремтить, не п'є, писочок під голки сховало. І тільки сторож поклав його на землю, на хвилику Погляд одвів, як уже й нема їжаченяти — зникло, наче його й не було.

— Не вдалось вам його приручити, Мино Омельковичу?

— Диким вирішило зостатись... Не хоче мати такого тренера.

Оприкрений Мина втечею звірка. Походить, шукаючи, у розімлілих бур'янах під кузнею й вернеться засмучений: нома.

Назавтра знову залишиться йому тільки спека самотності серед просторого цього подвір'я, де всі будуть поратись біля техніки, дзенькатимуть залізом у майстернях, а тобі, сторожеві, мовчазним бесідником лише й зостанеться отой високостовбурний дикий дельфінник, по-тутешньому коров'як, що стирчить під кузнею серед лопухів, — він дрібними жовтими квіточками цвіте, весь стовбур обліплений цвітом... Вдень цвіте, а як сонце зайде, то й ті жовті очата його посплющуються: така природа. Дивиться коров'як на Мину, Мина на нього. Між пелюстками коров'яку бджоли невтомно ворущаються, порядкують: чиї вони? Невже справді від сина з радгоспної пасіки залетіли сюди в гості?

Ось цей простий, без хитрощів світ і сторожує Мина, удень і вночі чатує це врівноважене степове життя, що проросло на тому місці, де воно колись корчувалось, ламалось, а тепер знов і зорями світить, і садом родить, і листям тополиним лопотить на світанні... Коли місячно, тоді степ стає заворожений, а садок повниться чарами, ластівки сплять усе повите сном, тільки ти на ногах та зоряна вода з колодязя дивиться, не спить... Видно, знайшов себе Мина Омелькович в ролі сторожа нічного, мабуть, важко й уявити йому себе поза духотою літніх цих вечорів та безмовністю ночей, без вічних чвар із кухарками, без жартів механізаторських, часом дошкульних, що крутяться довкола того, як він, Мина, добре виспавшись удень у червонім кутку перед екраном телевізора, вечорами стереже любовні шерхоти їжаків та ще допильновує, хто з ким пішов у лісосмугу на побачення. Сцени ревнощів, що час від часу вдираються в таборище з буйною силою, дехто пов'язує з недремністю колишнього сількора Ока, проте Мина це рішуче відкидає, анонімок він, мовляв, не пише, хоча й любовіщів позашлюбних, тобто стрибання в гречку, покривати не збирається. А тим часом в очах бригадної молоді Мина Омелькович і сам не безгрішний, бо ж помічено, що він іноді читає в садку книжку, що зветься «Коран».

Для хлопців-механізаторів це, видно, приємне заняття: вести з Миною Омельковичем роздебенді на вільні теми після роботи, з'ясовуючи зокрема, чому раніше в дядька Мيني більше кукіль на ниві родив та дереза з горба коси розпускала, а зараз ось він розкошує серед моря виведених селекціонерами високосортних сильних пшениць, — цікаво, чи з'ява їхня була кораном передбачена?

Мина Омелькович, повечерявши, сидить край столу, напіводвернувшись від хлопців і ніби зовсім байдужий до їхніх іронізувань. Та ось на подвір'я в'їжджає дівчина велосипедом, юна поштарка, що привезла механізаторам цілу торбу газет і журналів. Дівчину звати Груня, вона в косах, туго заплетених, перевеслом покладених на груди, — кухарки милуються: тепер рідко так носять, скоріш самі себе обтинають, стають як покритки... Для дівчини у механізаторів завжди знаходиться жарт:

— Кажуть, Грушо, коли ти народилася, Мина Омелькович пропонував назвати тебе тракториною...

— Не наговорюйте на людину, не міг Мина Омелькович так новонароджену зобидити, — заступається листоноша за старого, усміхаючись водночас до всіх.

Кожній людині личить усмішка, та, мабуть, найбільше дівчатам. Як цій ось Груні... Сама юнь вона, сама привітність та сонячність — смагла, кароока, ще й з мушкою на щоці... Як та, що в такі ж юні літа, в

пору, коли б кохались, викидалася з літака з парашутом вночі на ці снігами вкриті степи і що її потім під вартою водили по селах обледенілих — упізнавайте, чи ваша. Тисячі марок обіцялось тому, хто впізнає, та ніхто не впізнав...

— Отже, Груню, дуже просто, могла ти й Тракториною стати...

— Облиште, хлопці. Майте ж пошану до ветерана, — соромить Груня механізаторів. — Самі колись теж старі будете...

А табірні джигуни їй на це: яка вона гарна сьогодні та які правильні книжки сюди постачає, та ще й цитатою на додачу: «Вона вся — жадання, ніжне, бурхливе, полохливе, сміливе, палке!...»

— Невже для вас немає нічого серйозного в житті, — докірливо скаже дівчина й далі захищає Мину Омельковича від дошкульностей жартунів, бо хіба ж, мовляв, не Мина Омелькович оці яблуньки та вишні разом з вами садив і цілими днями вичищав запустілий колодязь, з якого ви всі тепер воду п'єте? Хіба не Мина Омеякович, наш фундатор, був тут колись у дружбі з народним селекціонером Романом-степовим, що потім став відомим мічурінцем Заполяр'я? Аж за Полярним колом помідори та огірки в теплицях вирощує, без сонця, при світлі північного сьйва! Відеречком, кажуть, землю з тундри носив, а таки свого досяг!..

Натхненне дівча! Аж ми із Заболотним, слухаючи таку версію, тетеріємо з подиву... Що ми чуємо? Мина і дружба з Романом? Мина й колодязь? Мина і яблуньки?

Проте, виявляється, в словах дівчини якась доля істини є, принаймні щодо колодязя. Коли невдовзі після війни виник тут польовий табір, Мина перший збаламутився, все не міг заспокоїтись, бо вода йому в бочці привезена гірка. Он у тому обваленому колодязі була куди солодша!.. Не-вдоволенний на весь світ, з сердитим бубонінням день за днем витягував із Романового колодязя всяку нечисть, здавалось, нічого, крім грязюки, й не буде, а воно таки й чиста пішла, джерельцем заблискотіло на дні колодязя саме життя, й відбилось у ньому блакиттю небо степове. Одначе про те, як видавав він грязюку на-гора, Мина чомусь умовчує, не почули про це від нього навіть тоді, коли під табірними зорями залишилися ми з ним самі, коли тільки їжаки шаруділи в бур'янах та коники у вечірній траві сюркотіли...

Сині смерки розлились по степах, було тихо на землі, було зоряно в небі. Знов стоїмо серед степу, де чийсь пристрасті блукали задовго до нас, де мандрівний Художник крокував сягисто кудись, де невідомі юнаки і юнки, палеві почуттям, ждали своїх коханих, ревнували, сміялись, любились, де й інші, прийдущі, не раз ще звідають хмелю кохання, жарких його чарів...

— Спасибі, що не забули ветерана, — сказав Мина Омелькович на прощання майже розчулено. — Живіть здорові, хлопці.

Для нього ми були ще «хлопці». А він для нас був як отой ворон, що живе триста літ і всього надивився, все оком своїм увібрав, про багато що передумав... Був для слободи і страшним і смішним, був для неї втіленням чогось неминучого, ще стихія, невдатності, сатанинського духу руїнництва, підряд усе ладен був корчувати, ламати, а потім якимось дивом сподвигнув себе аж на такі ось вчинки — плодові дерева власноруч саджає комусь на цьому польовому стані або, ланцюгом оперезавшись, береться за цебро, опускайте, буду той нещасний Романів колодязь чистити...

— Затримаю на хвилю вас, хлопці, ще хочу запитати про одне. — Мина зважується сказати, видно, для нього щось вельми важливе. — Буваючи по світах, чи не зустрічали ви десь там нашого Миколу Васильовича? То ж який друг... Може, траплявся де?

— Ні, на жаль. Ніде наші дороги з ним більше не сходились...

Розпливаючись у сутіні теплого вечора, стоїть перед нами Мина Омелькович в тяжкому роздумі, мовби не бажаючи сприйняти нашу відповідь. Бо ж, за його даними, декотрі з слобожан нібито зустрічали вчителя за Дніпром, уже в полковницькому званні, якийсь час він, Микола Васильович Дух, навіть разом з нашими тернівщаськими та озерянськими лежав у польовому госпіталі, в брезентовому тому шатрі, де серед польових хірургів нібито була й та особа-женщина, що перед тим Міні очі закапувала! Кажуть, вилита була Винниківна, така струнка, вигиниста молодиця, тільки от коса вже переткалася трохи сивиною. Тож виходить, що запальний наш Микола Васильович і без ворожки-циганки суджену свою розшукав, хоч не під солов'їною вербою, а серед крові та стогонів, під шатром фронтowego шпиталю, а доля їх таки звела.

Таке враження, що Мина Омелькович стиха радіє, що доля виявилась до тих двох милосердною, хоч свого часу він би й проти долі постав, бо ж нічого тим закоханим тоді не бажав, окрім розлуки навек.

— Микола Васильович, ох, борець, ох, сміливець, ото тільки й людини було, — каже Мина у захваті. — Геройська душа! А безсрібник... Сам, як Ілліч, на восьмушці жив, а з комор хутірських для себе не взяв і крихти, хоч я іноді й пробував намовляти, каюсь... В люті морози, крізь усі завірюхи — в легеньких чобітках, у шинельчині... Отаких би, хлопці, людей нам побільше: менше бюрократів було б, та крутіїв, та хапуг...

— А співав як, — нагадує з почуттям Заболотний.

— Соловей на всю область! — тихо засміявся Мина Омелькович. — Недарма ж сороки наші аж нетямались: артист, душохват!.. Пригадуєте, хлопці, оту, що він найбільше любив, що тільки в місячні ночі її співав... «Зелена діброво, порадь, порадь мене, молодого», — здається ж, так?

Ще якусь хвилю стоїмо край шляху, разом вслухаючись у безповоротний той спів, звернений із шкільного вікна до місячної ночі, до балок, наповнених маревом, а потім уже настає мить розвітання, й степові сині смерки розділяють нас.

Нічна автострада гуде.

Над кермом обличчя людське. Втомлено опущені плечі. Несвіжий з безсоння зір чіпко стереже далечінь. Менше й менше стає неподоланих миль. Час від часу місячно-блідю обличчя водія освітлюється сигаретою, притомлена рука машинально увімкне музику приймача, а то й сама людина вслід музиці враз розполохає себе й інших бешкетним погуком-співом — не з веселощів, ні, — тільки щоб розігнати втому-дрімоту. «Котилася зоря з неба та й упала додолу!..»

Глава XXVII

Минає чимало часу, доки навстріч нам попід обрієм випливає зоряність міста й на півнеба встають фантоми хмарочосів. Наближаються, грізнішають, світять загадками своїх незлічених вікон. Передмістя зустрічає нас задушним повітрям, тут зливи не було, знову чад, смог, і хоч час пізній, в ущелинах білдінгів рух і серед хаосу танцюючих реклам, як і вдосвіта, без кінця-краю летять потоки машин, гуркочуть угорі по мостах та естакадах, віражують на поворотах доріг, вискакують десь із-під землі і знов шугають у підземелля... Перед нами виникає тунель: всуціль обличкований білим, повен світла, він увесь аж сяє, наскрізне гуде лунким органним гудінням, ніби співав хвалу своїм будівничим.

— Люблю цю чортову аеродинамічну трубу! — вигукує Заболотний, коли ми опиняємось у тунелі, де нас мовби самим вітром несе вперед.

А там ще трохи, і ось уже затишна вуличка з пожежною каланчею, і постовий полісмен, упізнавши Заболотного, звично вітається з ним, і, якби не жалюзі на вікнах, десь із верхнього поверху, мабуть, виглянула б до мого друга і його Софія Іванівна, або, як він каже, «нових часів Ярославна з Н-ської стріт...»

...Так і є: ні до знайомих «місіс Заболотна» не пішла, ні спати не лягла, сидить за спущеними жалюзі, в товаристві невтомного на дванадцять програм телевізора. Мабуть, з усіх дванадцяти каналів проби зняла, доки діждалась... Тендітна, мов дівчина, жваво схопилась Заболотному навстріч і, заяснівши очима, по-дівочому ніяково тулиться йому до грудей. А за мить уже відсторонилась, лагідно дивиться йому в очі: ану який повернувся? І знову, як завше, коли ось так дивиться вона знизу вгору на свого Кирика, очі її враз наливаються сяючою, просто-таки небесною синявою... З усього видно, що сучасна ця Ярославна з Н-ської стріт готувалась у належному вигляді зустріти свого мандрівника: чоласта голівка гладенько причесана, білосніжним шарфиком обкинута плечі, па відкритій шиї якась ще й цяцька...

— Переживала?

— І не думала.

— От і молодчина... Даремно Ліда турбувалася.

— А як Ліда витримала дорогу?

— Мали в її особі надійний контроль.

— Дударевичі тут нахвилювалися за своє чадо³⁷!

— Це ми помітили, — каже Заболотний, — і він і вона — аж до ліфта вискочили приймати відважну свою мандрівницю.

— Уявляю, як намучилося дівча...

— А втім, у дорозі не надокучала: має і розумець, і такт...

— Ну, а Мадонна, яка ж вона? Побачити вдалось?

— Що за питання, — упевнено каже господар.

— То розповідайте ж: яка?

Заболотний, змружившись, мовби чогось дошукується в очах дружини, ще повних того синього сяйва...

— В погляді є щось від вашого... І така ж ясночоло, — схилившись з ніби жартливою церемонійністю, він вустами припадає Соні до руки. Одначе й крізь жарт чувається щирість цього поруху. — На всіх вас, женщин, чимось вона схожа... Бо ви таки створіння прекрасні. Якщо рівняти з чоловічою половиною людства, то ви, жінки, без сумніву, кращі за нас.

— Аж коли збагнув, — всміхається Соня поблажливо й звертається до мене: — А ви дорогою задоволені? Для вас, певне, такі швидкості незвичні?

Справді, у яких швидкостях ми перебули цей день... Перебули там, де ніби самий час прискорює свій біг. Збожеволіле залізо, згвалтований гудрон, чад, загазованість, непереборне, як наркотик, жадання гонитви... Як тут не очманіти? Супутниця наша, дивне оте дівча, вийшло з машини зовсім кволе, ледве

³⁷ Дударевичі мешкають на два поверхи нижче.

дочалало до ліфта — та й нас, дорослих, від втоми аж похитувало, — ці гони-перегони нелегко людині даються.

Ще й зараз голова мені гуде від дороги, від її напруг. Пора б уже йти, але Заболотні не хочуть мене відпускати в готель, залишають ночувати в себе.

— Ще ж вечеряти будемо, чимось вам знімемо втому, — підбадьорює мене господина.

Доки подружжя зайняте на кухні, я маю змогу на екрані телевізора ще раз побачити мигцем показаний фасад Арт-музеуму, а за ним на зелених газонах кам'яні й чавунні скульптури невідомих митців, чую кілька слів також і про «слов'янську Мадонну», про те, що техніка, в якій виконано портрет, виявилась загадкова, тутешнім фахівцям не знайома, тим-то ушкоджений шедевр буде відправлено на реставрацію в Європу або навіть в Африку, на батьківщину Фаюмських портретів... Вимкнувши телевізор, де екран уже заповнився пізньою рекламою зубної пасти, знічев'я розглядаю вітальню Заболотних, цю по-своєму знамениту кімнату, що знімки з неї, мабуть, лежать не в одному сталевому сейфі... Он якраз над телевізором висить фотографія молодих льотчиків, вона тут неодмінно приверне вашу увагу: на фотокартці, а також на шпалерах поруч неї проступають кілька характерних продзьобин, як це буває на мішені, — то сліди куль...

Мав тут місце випадок, що дикістю, брутальністю викликав свого часу хвилю обурення не лише серед родин дипломатів... Місія давала того вечора офіційний святковий прийом, а це саме та подія, коли матерям з малолітками доводиться особливо клопітно: треба подбати, куди на час прийому приткнути дітей, і найчастіше виходить так, що опиняються вони такого вечора на квартирі Заболотних! Бо в Заболотній душа безвідмовна, і Соня дітей любить, і діти горнуть до неї, — сусіди вважають, що в Софії Іванівни просто вроджений талант виховательки. «Крім того, вона в мене ще й філософ, — жартує з цього приводу Заболотний, — для неї вовтузня з дітьми — це не більше не менше, як зустріч із молодшим людством». А втім, і Заболотному теж подобається, що їхня квартира час від часу перетворюється ніби в дитсадок, гомінкий, щебетливий. Дитячою безпосередністю — ось чим найбільше приваблює мого друга «плем'я молоде», цей щирий, славний народець... Якось він казав мені, що тільки серед цього нелукавого народця по-справжньому й відпочиває душею, вибравшись із дипломатичних джунглів, де на кожному кроці чигають на тебе дволикі януси, потенційні відступники, несподіванки вражаючих хамелеонних перетворень...

Оскільки ж Софії Іванівни того вечора також належало бути внизу на прийомі, щоб разом із співвітчизницями вітати гостей, усміхаючись, як ведеться, кому на повний усміх, а кому на півусміх, то діти, зведені матерями до квартири Заболотних, на якийсь час були залишені самі: ось вам цяцьки, ось телевізор, хай цього вечора ще він побуде з вами в ролі няньки...

Все складалось гаразд, дорослі розважались внизу, діти забавлялися нагорі, одначе після того, як цяцьки набридли, дітям закортіло ще й, вимкнувши світло, підняти металеву штору жалюзі, щоб подивитись бодай трішечки з вікна цього високого поверху на вечірнє місто: яке воно звідси? Знайома каланча надокучливо темніла по той бік вулиці, за нею тяглися ландшафти дахів, бескеття забудов, стирчали, громадячись у тисняві, скелі білдінгів, ближчих і дальніх, нижчих і вищих — безкраї камінні джунглі губилися в темряві з безліччю однакових вікон, за якими повно загадок, бо всюди ж там хтось живе... Ущелини стрітів унизу десь тільки вгадувались, всюди напував камінь, його застигле владне одноманіття... Потамувавши цікавість, забувши про жалюзі, діти незабаром повернулись знову до телевізора і ще не встигли розташуватись перед екраном, зчинивши веселу вовтузню за місця, як у цей момент незрозуміле дзизнуло щось над русявою голівкою найвищої з-поміж дітей Ліди Дударевич... Перша куля розтрощила вазу з квітами, що стояла на телевізорі, — бризнув увсібіч осколками кришталь! — і цієї ж миті дзизнуло ще раз — розсипалось в друзки скло фотографії на стіні. Що це? Звідки? Менші не встигли й второпати, як Ліда крикнула їм:

— Додолу! Падай усі!

І, звалюючи малечу, сама впала на підлогу теж. Вважається, що цим Ліда врятувала себе й інших, саме що першою схаменулась, не розгубилась від переляку і не те щоб не злякалась, а, як вона потім пояснила, «не встигла злякатись»... Чотири постріли було зроблено по дітях, і тільки чиєсь щастя було тут від них прикриттям, бо, як пізніш встановила експертиза, невідомий терорист цілився якраз у маківки дитячих голівок — їх він безперечно виразно бачив на тлі голубого екрана.

Коли на скрик тривоги батьки, матері вбігли юрмиськом до квартири Заболотних, жалюзі вже знов були опущені, світло ввімкнуте, діти, живі й неушкоджені, тиснулися на кухні неприродно збудженим, майже веселим гуртиком, хоча в найменших, в їхніх тороплених очах ще склянився жах. Не затримавшись біля дітей, Заболотний, як був, кинувся до вікна й, відшарпнувши жалюзі, припав поглядом до провалля темряви, в якій всюди тонули дахи, ледь помітні між скелями білдінгів... Зблідлий, стояв тоді Заболотний і дивився, не ховаючись, в ту зловісну прірву, наче був певен, що по ньому стріляти звідти не посміють.

Безліч дахів, безліч можливих бійниць — із котрої ж вели вогонь? «Кирику!» — з тривожним скриком дружина миттю опинилась біля нього, один її рух — і важкі жалюзі з металевим гуркотом потекли вниз. «Навіжений!» — аж тоді злякано усміхнулась вона, припавши до чоловіка.

Так відтоді й живуть ось тут, зашторені металом, мов заблоковані, живуть при вічно опущених жалюзі.

Вважається, що дівтора відбулась легким переляком, тільки Ліда після того стала помітно мовчазніша, в очах в'явився смуток нерозв'язний... Батьки показали її навіть психоаналітикові, і хоча під час обстеження в стані її здоров'я не було виявлено нічого загрозливого, однак мовчазність, як і сум в очах дівчинки, не зникли, вони стали для Ліди мовби її прикметою, тож коли вас тепер знайомлять з нею, то неодмінно додають: «Оце ж та, що не розгубилась, що першою під час обстрілу зорієнтувалася, чим і врятувала себе й малят». Дівча як дівча, однак знайомі й незнайомі при зустрічі чомусь розглядають її пильніше, ніж інших дітей. Невідомо навіть чому. Бо ж змін ніяких з дівчам ніби й не сталося, вчиться нормально, батькові, якщо він квапиться, а мама відсутня, Ліда швидко приготує його улюблений стейк і допоможе підібрати краватку в тон, чим Дударевич щоразу пишається перед колегами. Іноді він навіть утаємничує доньку у свої службові клопоти, тим-то й вона вважає, скажімо, що таткові її слід би вже надати вищий дипломатичний ранг і що взагалі краще б йому працювати «по квоті», бо там, де він зараз нарощує стаж, йому доводиться дуже й дуже нелегко. Має вона певне уявлення й про ЮНІСЕФ³⁸, якому віддає невсипущу енергію Заболотний, і Ліді часом спадає на думку, чому б і татусеві її не прилаштуватися в той ЮНІСЕФ, адже там, за Лідиним спостереженням, люди працюють дружніші й веселіші, ніж будь-де.

Найвідчутнішою травмою під час обстрілу квартири Заболотних зазнало фото, колись подароване Соні її майбутнім чоловіком і яке вона відтоді возить з собою по всіх усюдах. Збільшене, воно й тут звеселяло її вітальню, та й зараз, хоч і висить прострілене на стіні, цілком зберегло свій первісний весняний настрій: четверо молодих у комбінезонах льотчиків, обійнявшись, стоять веселою групою на польовому аеродромі, стоять по коліна у розквітлих ромашках, засліплені сонцем, — клацнуто їх, видно, перед самим вильотом, коли ось так на хвилику зупинились серед буйнотрав'я ці усміхнені соколи, і серед них у центрі Заболотний, ще зовсім юнак. Вигляд хлопці мають безжурний, руки вільно лежать на плечах один в одного, — така славна вийшла група... Небагато хто знає, що з усіх їх доля пощадила лише Заболотного... Низом через увесь кут фотографії розмашистий напис: «Запам'ятайте нас веселими!» І якраз над тим написом сліди куль.

Соня, накриваючи на стіл і помітивши, до чого прикута моя увага, сказала спокійно:

— Хотіла ті пробоїни пластиком заліпити, а мій не доз-воля... Хай, каже, залишається, як є. Щоб нагадувало. Щоб не забували опускати жалюзі... Таке страхіття пережити. Мій же бачив того кретина, — стишеним голосом додав вона згодом. — Спеціально їздив у поліцію, щоб глянути...

— Ти мав зустріч із тим негідником? — запитує Заболотного, коли він, несучи вазу з фруктами, з'являється в кімнаті. — Що воно хоч за тип?

— Слиняве товстопике створіння, на хімії розгодоване... Цілком сучасний подонок. Зі школи вигнали за тупість, читати ледь тямить, але на горищі, де виплодок цей розважався вінчестером, крім запасу набоїв, було знайдено ще й цілі купи расистської літератури...

— Наплодилося ж їх, — зітхнула Заболотна. — Увечері на вулицю сама не виходь, у парк не поткнись. Там навіть серед білого дня до тебе може вчепитися якийсь патологічний тип або звідчасний наркоман: осміхом чемності шкириться назустріч, а з-під плаща вже фінку показує — монету йому дай, бо він гине, йому треба зараз, негайно купити дозу наркотика... Може, й цей наковтався якоїсь гидоти?

— Принаймні тримався він досить нахабно, — сказав Заболотний. — Навіть хизувався: зовіть мене терористом... Що це він стріляв, не став і заперечувати. «Нащо ж ти стріляв?» — «А хотів зробити вашим малим комуністам сепрайс!»³⁹ — «Для чого сеп-райс?» — «А так... Сепрайс, і все». — І при цьому гидка усмішка дегенерата.

— Звичайно, займатися б цією справою Дударевичу, а не Заболотному, — сказала Соня, — чи й хто інший міг би піти, чому саме Заболотний?... Та це вже як водиться: ко-лв треба когось відрядити в їхні офіси на переговори, то щоразу жереб такий моєму ось випадав. Де найнеприємніше — туди неодмінно вашого друга пошлють...

— Ніхто твого Заболотного, Сонечко, не посилав — він сам зголосився, — уточнює господар.

— Отож... Бо йому найбільше треба! Відмовитись він не вміє! Хоч у пекло, а піде правди дошукуватись... Скажіть, — вона усміхнулась до мене раптом, — чи всі такі скажені виростили у тих ваших тернівщанських глинищах?

Ніби докір, а в словах її чую приховану гордість.

— Довелось нам, Соню, підвозити сьогодні одного хіпі, — певне, щоб змінити тему розмови, став розповідати Заболотний дружині. — Злива, ніч заходить, а він, до рубця промоклий, стоїть на узбіччі, «голосує».

³⁸ Міжнародний фонд допомоги дітям.

³⁹ Тобто несподіванку...

— І ви зупинялись? Не побоялись брати заброду пічного в машину? — вжахнулась дружина. — Серед них же і вбивці є!

— Цей, як бачиш, виявився мирним, на життя ближніх не посягав. Просто людина-квітка. Справді, серед них є такі, що вважають себе квітками. Нам випала квітка досить таки занедбана, та однаково довелось виручати...

— Певне, ще один бродячий філософ?

— Та схоже... В усякому разі хлопець не пустопорожній, — жвавішає Заболотний. — Деякі його міркування, безперечно, варті уваги. Скажімо, він вважає, що нам, землянам, потрібен який-небудь сигнал із всесвіту чи навіть з'ява позаземних пришельців — щоб нарешті нас об'єднати! В одне зібрати весь геній людства й поставити його на захист планети — ось потреба потреб, ось те, що дасть нам силу, отямить, згуртує неуживчивих оланетян в єдине ціле і зарятує нас як рід!..

Я в подиві дивлюсь на Заболотного: що він приписує тому хіпі? Не говорив же той чогось подібного! А Заболотний, зрозумівши мій подив, весело приспокоює мене:

— Міг, міг той хлопець і таке сказати. Адже йдеться про те, який шанс утриматись, зберегтись, не зникнути цьому біологічному видові після ночей Брахманових...

— Надто високі матерії, — сказала Заболотна майже недбало, і думка її знов повернулася до того жахливого випадку з обстрілом квартири. — Що серед дітей без жертв обійшлося — це таки щастя, хоча за Ліду, правду кажучи, я й зараз не зовсім спокійна. Днями Ліда призналась, яким він їй, той бандюга, страховиськом уявляється: волохатий увесь, з пазурами замість пальців, сидить між скелями хмарочосів і щовечора вистежує когось, припавши кривавим оком до оптичного прицілу гвинтівки...

Погляд Заболотної мимовіль ковзнув по зашторених вікнах. Видно, що той монстр, волохатий упир-дракула, час від часу тривожить тут не тільки дитячу уяву...

— Судили його? — питаю.

— Неповнолітній виявився, — каже Заболотний, — тим-то й покаранню не підлягає... Треба чекати, доки в дорослого вбивцю виросте... В терориста замаї ерілого.

— Та цур йому, не згадуймо таку погань проти ночі, — відмахнулась і Заболотна, ще й ще раз доладновуючи стіл з вечерею, щоб усе там було в неї ідеально.

Господар тим часом заходився клопотатися біля бару, вмонтованого в стіну, — видно, для нього це заняття приємне — чаклує над пляшками, як справжній бармен, кривдить лід в келишки, з веселими нотками в голосі допитується в дружини:

— Тобі сьогодні що? Чистий джин чи джин енд то-нік? — Це він вимовляє з якимось лукавим притиском на останньому слові.

— Мені тільки «енд тонік», — відповідає дружина тією ж жартівливою інтонацією, і вони обмінюються усмішками, бо якесь, видно, тільки їм зрозуміле значення вкладають обоє в це своє «енд тонік».

Є люди, біля яких почуваєшся легко, невимушене, здається, що ти їх своєю присутністю справді зовсім не обтяжуєш... Такі ці Заболотні. Не пригадую випадку, щоб мені було прикро в їхньому товаристві, завжди відчуваєш, що ти тут бажаний, тобі раді, та я певен, що це міг би сказати й будь-хто з їхніх гостей. Ось ми сидимо, неквапом вечеряємо, хто вживає чистий джин, а хто «енд тонік», і мені приємно слухати навіть про їхнє суто родинне, про те, що старший син Олег нарешті подав їм звістку, — він у них мореходець і час від часу дає знати про себе то з Чорного, то з Середземного... Матері згадалось, як він проводжав їх востаннє, — звичайна сценка, а для неї вона така незвичайна: стоїть її син уже зовсім один серед аеродромного поля, дивиться вгору, махає літакові вслід, і вже тільки матері дано впізнати його — сонце суцільною плямою лягло на юнацьке обличчя.

— Мені здавалось в той момент, наче на всій землі він там стоїть один-один... Як вартовий планети...

Заболотний, вловивши присмуток у голосі дружини, хоче якось розважити її:

— У сина вус моряцький висіявсь, а мама ще така молода... Правда ж, молода? — закликає він мепо в свідки.

— Втішай, втішай, — сумовито хитає головою дружина. — Пливуть літа, як вода у ярочку... Змайнуло життя, незчулися й коли...

І вона з ніжністю глянула на чоловіка. — Посивів ото як... Чи не рано ти в мене посивів, соколе мій?

— Саме вчасно, — схмурюється Заболотний. — А ось ти як була, так і є чорноброва.

— Не кажи, наліталась і я, — сказала притомлено. — Іноді вже й спокою хочеться...

— Ну-ну! — вдавано настрожив Заболотний. — Що за розмови: «налітались»? Все в природі створене для лету! Он і хлопці, — він очима вказав у бік фотографії, на своїх нестаріючих друзів. — До цього часу в польоті... Людина летить, летить земля, летить всесвіт зі всіма своїми тайнощами, і ми з вами, власне, лише частка цього вічного лету, по-суті загадкового, до краю ніким не осягненого. Навіть не відаєм: чи безглуздий він, чи, навпаки, сповнений найвищої мудрості, такої високої, що аж не доступної для нас?... Летимо — і це є життя!

— Додому хочу, — зненацька призналася Заболотна.

— І чого б то? — вдавано дивується чоловік.

— Там всюди наші, як каже Ліда... І не треба оцих жалюзі...

Заболотний, видно, відчувши потребу вивести дружину в її «мінорів», раптом підвівсь із-за столу:

— Хочете музики?

Доки він клопочеться біля секретера, щось розшукуючи в своєму магнітофонному господарстві, дружина іронічно кивнула в його бік:

— Зараз буде його коронний номер...

— Де ж та касета? — нервово порпається Заболотний уже в іншій шухляді.

— Замість нервуватись краще спокійно повтори оту чаклунську формулу, — весело радить дружина і підказує, ніби в грі, скоромовкою — «Віддай, куций, бо вдавишся! Віддай, куций, бо вдавишся!»

— Стоп! Віддав, заклинання допомогло, — сміється Заболотний, вдоволений, що касета знайшлась.

Звичними, точними рухами він налаштував магнітофонну стрічку, ввімкнув звук, і ось у цій тиші, де ми, примовкнувши, ждемо, раптом виникають тоненькі, дивні якісь позивні, що, здається, долинають до пас із далеких світів, десь із найвіддаленіших галактик...

В кімнаті сталося щось, і це щось подібне чуду:

Коник степовий сюрчав!

Я помічаю, як Заболотні змінились, обличчя в нього і в неї враз проясніли, наче опинились обое десь-десь і наче інше повітря наповнило кімнату, і вже й ті молоді льотчики зі стіни, що стояли, обійнявшись, у фронтових аеродромних бур'янах, стали до цієї музики дослухатись...

— Хобі його, — влучивши паузу, кивнула Заболотна на чоловіка. — Якось привіз записаного перепела, іншим разом — тьохкання солов'я із тернівщанської балки... а це ось, будь ласка, коник виступає...

Ми слухали. Недосяжна галактика тернівщанського степу дарувала нам зараз свою ледь чутну, з гарячого повітря зіткану музику.

— Це тепер модно, — відгукнувся Заболотний від магнітофона. — Мелодії коників, різних цикад сьогодні успішно тут конкурують навіть з платівками бітлзів... У нехитрій цій музиці нервовий наш вік шукає для себе заспокоєнь. Та й раніш люди щось у ній для себе знаходили. Анакреон чи хтось інший з античних поетів навіть оду склав на честь ось такого, мабуть, найменшого в світі музики.

Пауза досить довга, степ мовчить, несе нам лише свою жнив'яну тишу, потім знову голосок, і ми спрагло вслухаємось в дивне, ні на що не схоже сюрчання-цвірчання... Таке воно незвичайне зараз для нас, це коникове сухе, сповнене жаркого тріску сюрчання, так чимось торкає душу, затиснуту серед цих опущених жалюзі, серед навислих десь із темряви нічних хмарочосів. Крихітний житель степів, створіння найменше з малих, а який у ньому дух невтомності, дух життя.

— От вам і коник, — сказав Заболотний, коли стрічка скінчилась. — Малий-малий, а схоче, то й океан перескоче!..

Глава XXVIII

Цей коник-стрибунець дав себе записати Заболотному десь там, далеко звідси. В тих степах, де небо чисте, аж сяюче, вражає вам душу своєю незбагненою блакитною неосяжністю, де ночі темні, як у тропіках, і лиш по обрях, ніколи не гаснучи, багрово червоніють бунчуки заводських димів...

Там вони мчали у чудові дні середліття. На одній із зупинок Заболотний запитав місцевого пастуха-інваліда, що, однорукий, пас свою корівчину на налігачі попід лісосмугою:

— Чи це тут були колись Фондові землі?

— Можливо. Не чув про такі.

— А траса ця відколи з'явилась?

— Після війни одразу німці полонені її клали.

— Так змінився весь край: де були дикі трави, зараз хліба, хліба...

— Життя йде, аякже.

І вони мчали далі.

Троє їх, подорожніх, вільних, як птиці, людей. Після тривалого перебування в далеких краях, після виснажливої напруги того життя, де все було інше⁴⁰, де багаторукі череваті будди упродовж довгих, тягучих літ посміхалися їм з незмінною загадковістю, нарешті мають відпустку, їдуть до моря. До моря, в якому не буде акул!

⁴⁰ І люди, і небо, й дерева!

А поки що бистринь автостради, мигтіння придорожніх дерев і в усі краї степове роздолля, що простором своїм аж п'янить. Розляглося хлібами до самих небес і десь далі, за виднокруг.

Троє, що в машині, настроєні весело, безжурно, їх радує світ. Приємний для них навіть цей пучечок сріблястої трави, що стирчить над лобовим склом, прилаштований замість амулета. Заболотний десь нащипав цієї травки у лісосмузі і ото приткнув над собою, на рівні очей. Запевняє, буцімто літописне євшан-зілля, навколо якого дослідники досі ламають списи, найпевніші і було не чим іншим, як оцією степовою мітличкою, котра має такий міцний, терпкуватий дух.

— Сентиментально й сумнівно, та хай буде по-твому, — виявляє терпимість Дударевич, господар машини.

По службі вони, буває, конфліктують, доходить подеколи до гострих сутичок, а зараз між ними сама злагода. Тамара каже, що це їх поєднала дорога, швидкість, насолода відпустки.

Обидва приятелі сидять попереду поруч — один за кермом, другий у ролі радника біля нього, Тамара зручно вмостилась за спинами в них, на заднім сидінні, обтягнутім квітчастою — золотаво-оранжевою із синім — тканиною, що Заболотному буйністю кольорів нагадує розпущений хвіст павича.

їдуть швидко, однак жадають ще більшої швидкості. Тішаться, мов діти, коли вдається когось перегнати.

— Ану обженем оцю блоху!

— А цей сарай на колесах — чи довго він чадитиме перед нами?

— З дружньої держави, а так чадить, ха-ха-ха!

— Обганяй його, смолокура! — підбадьорює Тамара свого Дударевича. — Жени сміливіше, серденько!

— Жену, моє золотко. Не має собі рівних наш «мустанг»... Недаремно два роки ми збирали на нього сертифікати.

Незграбний дизель, стріляючи кіптявою, залишився позаду, обігнавши й напхану пасажирами малолітражку з залізами, прив'язаними зверху, розітнуте повітря, обтікаючи «мустанга», пружко свистить за вітровим склом.

— Мчати отак з вітерцем, — каже, вільно відкинувшись на сидінні, Тамара, — це в природі сучасної людини. Мабуть, і в генах їй уже оселився дух динамізму, жадання швидкостей. Дорога наелектризовує, тут просто молодієш! Ви як гадаєте, Заболотний?

Та не встигає він відповісти, як гонитва їхня, сягнувши межі, кінчається — кінчається тим, чого, власне, й можна було чекати...

— В авіаторів це зветься вимушена посадка, — каже Заболотний, оглядаючи з Дударевичем спущене колесо. — Діставайте домкрат, товаришу аташе! Чи в багажнику у вас ніяких знарядь, крім ластів для підводного браконьєрства?

— Ми завбачливі, маємо й домкрат.

Доки приятелі пораються з колесом, Тамара, залишивши їх, блукає серед придорожніх шовковиць. Шовковиці натрусилось, напало, ногою ніде ступити, і на дереві можна гіллячка обліплена плодами. Білі й чорні, м'які, соковиті, вони самі просяться до губів, кинеш — тануть у роті. Ах, смакота!.. Чиє воно? Кому належить?

Віддалік хтось сидить під лісосмугою. Якщо то сторож, то, певне, в нього треба дозволу питати? Така значуща композиція: сидить край шляху людина, а перед нею — хліба, хліба, хліба. Колись Тамара навчалась у художній студії, хотіла б вона зобразити це. Нічого більше: тільки людина притомлена в темному, й перед нею в сонячній мерехтінні безмір хлібів. Хіба не могло б це бути символом самої планети? Хіба не в цьому її сила і сенс?

Той невідомий, присутулившись, сидить спиною до руху, до траси, зовсім не цікавлячись нею: задививсь кудись у поля, задумавсь чи просто куняє? Плечі й картуз незворушно темніють серед сивизни бур'янів. Тамара, наблизившись, запитала:

— Пробачте... Чиї це шовковиці?

Плечі ворухнулись, як зі сну, голова на міцних в'язах, в кашкеті з захисними комбайнерськими окулярами, що поблискують у незнайомця на лобі, повернулася невдоволено в Тамарин бік:

— Що?

— Я дозволила собі посмакувати... А вони ж, ці шовковиці, мабуть, чиїсь?

Обличчя в комбайнера аж темно-сізе від пилюки й щетини. А серед цієї пилюки й щетини два клаптики чистої, ну просто небесної блакиті, в якій після промайнутого невдоволення з'являється щось доброзичливе.

— Всіхне це добро: збирайте на здоров'я — шовковиця для того й родить... Наші не встигають за клопотами й збирати... Дітям, коли їх везуть автобусами до моря, отим в тут робота. Позаїдаються, не знають потім, як і відмитись.

Тамара уважно розглядала цю людину — людину, що від хлібів. Сила і змореність. Тиха, мужня статечність. Бруд поту на посрібленій скроні, сіра пилюка на сірих бровах, а під ними небесна блакить очей,

щойно перед цим сторожких, а зараз чимось звеселених, — видно, його вже не дратує, як першої миті, ця блукаюча дамочка у джинсах, в цяцькованих браслетах особа із траси... Яку душу таїть у собі ця кострубата закіптюжена постать, що так природно вписалась в розлите світло степів, в цю прозорість повітря?

— Чого ви так дивитесь? — спитав незнайомиць, відчувши на собі вивчальний Тамарин погляд. — Живого комбайнера не доводилось бачити? Так оце він перед вами, натуральний, як є. Напарник пішов у загінку, а я вирішив: дай трохи посиджу, дух переведу.

— Творець хліба... А я ваш спокій порушила... Пробачте.

— Нічого. Ми звичні. Одживуємось, тоді відіспимось, а зараз... Бачите, скільки ото білих паляниць розкидано по степу — треба ж встигнути позбирати їх вчасно...

Тамара кинула звеселений погляд у простір, мовби й справді сподівалась там побачити оті його паляниці... Величезний лан, аж наче припалений, гущавінню чистої пшениці тиснеться до самої лісосмуги. Лита мідь колосків стоїть сухо, безшерхітно. Де-не-де в глибині лану пшеницю покрутило пасмами-косами, намертво звихрило й прибило до землі, як її там і взяти комбайном...

— Скажіть, вас нікуди звідси не тягне?

— А куди? За довгим карбованцем? Декому подобається бути літуном-перекотиполем — діло його. А котромусь більше до душі триматися кореня. І син мій такої ж думки. Вчиться в Кременчуцькому училищі льотчиків цивільної авіації, але й він збирається повернутись — підживлюватиме хліба. Звісно, не завжди тут рай, надто ж як взяти це літо. У нас ще нічого, ото тільки подекуди покрутило в куделі пшеницю, наче відьми там танцювали, а на третій бригаді цілий лан «аврори» за ніч буря поклала... Отам з комбайнами намучимось... Буря з градом, та ще град нічний — ви чули коли-небудь про таке?

— А що — це рідкісне явище?

— Щоб град уночі? Та ніколи такого не бувало! Навіть старі люди не пригадують. Голова наш і в академію запит подав: звідки цей град уночі? Які причини? Невже що в космосі дірок нарobiliли?

За безміром хлібів, за мерехтучим від сонця океаном повітря ледь помітно проступають з глибини обрiю хмари, купчасті, сріблясто-перламутрові, до краю наповнені світлом.

— А там он знову хмари, — застережливо кивнула в той бік Тамара. Вона щойно їх помітила.

— То не страшні. Ті лиха не несуть. То добрі хмари... Отак стоять собі і стоять та тихо світяться до степу...

— Мов гірські вершини... Ваші степові Арарати...

— Ми їх у дитинстві називали «діди», — зненацька почувся голос Заболотного, що, продершись крізь лісосмугу, саме наближався до них.

Механізатор здивовано озирнувся на прибульця і чомусь навіть зрадив його репліці.

— А в нас їх і зараз називають «дідами», — приязно сказав до Заболотного. — Земних дідів мало тепер, на фронтах полягли, а там ще zostались, — кивнув він угору.

— Славні «діди», — не приховував захоплення Заболотний і, зупинившись поруч з Тамарою, задивився на ті біліючі за розливом хлібів хмари. Обличчя його буде зараз якесь просвітлене, наче й на нього падали сьайвини від тих далеких степових Араратів.

— «Діди» і «діди», — посміхнулася Тамара своїм співбесідникам. — От уже ви й знайшли спільну мову.

Якась пташина, сівши на вершку шовковиці, крикнула звідти неприємно, сердито.

— Чого ти нервуєшся? — обернулася до неї Тамара. — І як тебе звати? Чи не зозуля?

— Ракша, — пояснив Заболотний.

— Тепер і зозуль поменшало, — знов перевівши погляд у степ, мовив механізатор. — Торік одна поселилась у наших плавнях, так до неї з траси цілі екскурсії: скільки навіщує, скільки кому літ накує? Збирались навіть кемпінг біля тієї зозулі відкрити...

— І, звичайно ж, поряд з кемпінгом ресторан «Ку-ку!»? — додав Заболотний, і обидва вони засміялись.

Підійшов Дударевич, діловито доповів Тамарі, що «мустанга» її вже підковано, все о'кей, можна рушати далі. Однак вона ще пристояла, стежачи, як щось схоже на величезну цикаду, з'явившись з-під обрiю, поволі, з віддаленим гуркотом рухається в цей бік... Комбайновий агрегат дедалі виростав, наближаючись, з сухим дзвоном ішов загінкою.

— Оце ж мій, — сказав до Тамари механізатор і, спустившись з горба, досить легко, як на свою огрядність, рушив агрегатові навстріч.

— Хай щастить, — побажала Тамара йому навздогін.

— І вам, — кинуто було у відповідь на ходу. Відчувалось, що вже увесь він зараз там, біля агрегату, а ці подорожні люди, хоч хто там вони є, від цієї миті одразу мовби перестали для нього існувати.

— Я на нього не справила враження, — сказала Тамара. — Або, точніше сказати, справила неvigідне враження.

— Ви можете й помилятись, — заспокійливо мовив Заболотний. — А взагалі, хто ми йому?

Сіли в машину і тільки рушили, Заболотний — раптом до Дударевича:

— Зупини.

— Що сталося?

— Стороння пасажирка заблукала.

Він опустил скло, щоб дати можливість вилетіти заблукалій звідкись до салону бджолі.

Коли випустив її, Дударевич, давши хід, докірливо похитав головою:

— Ну, знаєш! Це ти справді такий сердобольний? Чи боявся, що вжалить?

— І те, й те. А загалом повчитись би нам у цього племені. Ось чиї звичаї та етикетки студіювати б нам, дипломатам.

— Ні, це без мене, — скрививсь Дударевич. — Та й тобі... Ти ось випустив бджолу, пожалів її, а вона ж загине. Бо звідси вона на пасіку не втрапить...

— Втрапить. Своїх вона знайде, будь певен.

— Яким чином? — зацікавилася Тамара.

— А вусики-антени? Уявіть собі, на кожній антені п'ятсот тисяч чутливих пор, і кожна пора має нервові закінчення...

— Фантастика!

— Саме так.

— О, скільки ще тієї фантастики у житті, — сказала Тамара. — На сеансах гіпнозу, скажімо, спостережено: спроби навіяти гіпнотизованому аморальні вчинки викликають раптовий вихід його з гіпнотичного стану! Хіба ж не дивно?

— Дивно.

— І хіба це не свідчить про чистоту, закладену в самій природі людини. Тільки диявольськими зусиллями вдається спотворити істинно людське в людській душі... чи навіть зламати її. Знівечити. Жалюгідний покруч, ляльку чи кар'єромана з неї зробити... Але ж при найменшій можливості вона знов воскресла! На те вона й душа!..

— Люба моя, ти знову витаєш в емпіреях, — зіронізував Дударевич. — Якщо ти в рожевих окулярах, скинь їх... і озирнись: чи не посіріють твої ландшафти?

— Не посіріють, будь певен.

— На дуже високу, видно, хвилю настроїла тебе зустріч з тим польовим атлантом, — додав Тамарин ревнивець, маючи на увазі комбайнера.

— А що? Одразу видно: чудова людина! Чиста. Надійна! На таких тримається життя. Правда ж, Заболотний? Пояснить хоч ви цьому моему цинікові, що він цинік. Дружину свою тільки за те, що вона здатна захоплюватись, Талейран мій ладен вважати ледве чи не хвойдою... Ви не знаєте, як він мене ревністю дошкуляє, звичайно, потайки від колег...

— Невже ревнує? — запитав Заболотний.

— О, ще як! Просто дивно. Бо взагалі ж він у мене страждає на емоційну недостатність.

Дударевич видивився на дружину з ображеним докором, зітхнув глибоко.

— Ось ви мене вважаєте недостатньо емоційним, — заговорив він неголосно, тоном навмисно сухуватим, — і це по-вашому неабиякий гандж, а власне — що в емоціях? Всі лиха здебільшого від них! Злі пристрасті, пиха, заздрість, підступність — це все вони, ваші емоції, ваша так звана лірика! І глобальні конфлікти, зрештою, від них... Бо війни — це та ж пиха, егоїзм, владолюбство, прагнення когось розчавити, підтоптати... Інакше кажучи, логіка, практицизм, розрахунок не таке вже й зло, як декому уявляється. Мислити, мислити холодно, прагматично, хай навіть жорстоко, але далекоглядно — в цьому порятунок! Мислити стратегічно — ось чому треба навчитись. Принаймні я — за диктатуру мислі. А якщо вже ви хочете рятувати планету, — а я ж знаю, ви хочете саме цього і ніяк не менш, — тоді мисліть розважно, не будьте смішними й наївними.

— Смішна й наївна — це в нього я, — пояснила Тамара Заболотному.

— Факт відомий, до речі, всьому дипломатичному корпусові, — зауважив Дударевич.

— Зате ти в мене сама розважність, сама доцільність і ніяких відхилень. В чому я була справді наївною, так це в тому, що піддалась на твої умовляння, згодилась прийняти від тебе весільну каблучку... І ось маю: такий ти в мене правильний, далі нікуди! А я б хотіла, щоб мій благовірний викоїв коли-небудь якусь дурницю, утнув би щось бешкетне чи навіть коханку завів би... Може б, нам тоді обом було веселіше? Ну ж бо, поринь у мрії...

Дударевич раптом нахмурився:

— Ти от верзеш всяку всячину, Томко, навіть слухати ніяково, а мені чомусь пригадався той день, коли ми вперше з тобою відвідали Хіросіму. Не зайве й тобі перенестись би думкою туди... Ось ми стоїмо, недавно одружені, ще закохані, і мовчки дивимось на сходи банку «Сумімо-то», де відбився силует людини, тієї, ще недавно живої, можливо, навіть прекрасної, що за якусь атомну мить випарувалась, перетворилась у

міраж, у ніщо. Зоставила нам лише свій негатив — homo sapiens на гранітнім папірусі віку... І ти хочеш після цього, щоб я вірив у твій виідеалізований світ, поринув у мрії.

— А ви знаєте, що в Хіросімі того дня, — присмугнілим голосом сказав Заболотний, — крім японців, гинули і американські військовополонені з тамтешнього табору — білі, негри... І навіть там, на краю життя, де, здавалось, кінчається самий рід людський, самознищуючись так безглуздо й кошмарно, — навіть там природа людська, про яку оце говорила Тамара, виявляла себе з кращого боку... Люди, конаючи, підтримували одне одного, це ж таки факт. Нанівжили, обгоріли, рятували інших таких самих, подавала; допомогу старим, вихоплювали з киплячої ріки дітей, побожеволідих від болю й жаху, — хіба це все, зрештою, не промовляє на користь людини?

— От-от, саме ще й мала я на увазі, — гаряче відгукнулась Тамара.

— Людська солідарність — це взагалі найбільша цінність, яку ми винесли з війни, — в задумі сказав Заболотний і, одвернувшись, до ринув поглядом у степи.

Траса — через дитинство! Через тихі, майже нездвижні світанкові літа — цей лет, свист, скажений кілометраж...

Не раз і йому зі своїми однополчанами доводилось у цім степовім небі літати, і досі бачить він, як проводжають їх у політ, зовні мовби й безтурботних, друзі-механіки, зброярі, мотористи та ще дівчата з ідальні льотною складу... «Не запізнуйтеся ж, хлопці, на вечерю!» З удаваною веселістю мовилось це, з глибоко затамованою тривогою льотчицьке щастя, бо дівчата, — проводжаючи вас, здається, й сумніву не мали, що замовлять від лиха вас своїм словом, відводять найстрашніше, — безперечно, вони вірили в магічну силу своїх побажань... Одначе часто виходило теж, що й магія напутніх слів що спрацює і до вечері — серед похмурих, лютих та зморених — когось таки не буде, чиясь ложка так і лежатиме не торкана, і тільки важкі думки про того, котрий не одвернувся, ще довго еднатимуть вас, живих, уцілілих. Оті ночі-максимум⁴¹... Заболотного й досі часом подив бере, що віл є, просто є, існує і знову мчить ось тут степами, випадково вцілівши після всього, що було... Вернешся з польоту, метал весь у пробоїнах, а ти живий... Чудо ж?! Чи як те назвати? Десь у цих степах похований найближчий друг Заболотного. Перед тим незаслужену підозру було кинуте на того славного хлопця, і коли він з польоту не вернувся, сказано було з торжествуючою злістю: «До ворога перелетів, де інакше...» А що тільки один Заболотний бачив, як друга його було збито в бою, що тільки він єдиний міг посвідчити, де сталося і як, то і йому було кинуте: «А чим доведеш?» Обурений недовірою, він тоді сам собі клятву дав: «Хоча би для цього маю жити! Мушу! Мушу!». Після війни він побував у цих степах і при допомозі людей таки розшукав те, що мав віднайти, і з'явилась серед степу могилка на дощаній піраміді. Ім'я друга очистилось від обмови, і хоч другові твоєму вже однаково, мертві з могили не встають, а втім... Скільки разів доводилось отбиватись крізь воїни, щоб вийти цілим від напругу втих вирішальних секунд, що лишаються до початку атаки. Ніч крізь ніч на висотах.

— Чому, Заболотний, ви нічого не розказуєте про своє льотчицьке життя? Нам під час евакуації дивитись було страшно на ворожі літаки, а ти ж їх збивав?

— Він їх лущив, як горіхи, — зауважив тоном іронічним Дударевич. — Хіба по ньому не видно: натурою він камикадзе, дівдизія-торпеда.

Тамарі його жарт не сподобався, видався безтактним.

— Ще тобі на цю тему іронізувати. Скажи спасибі, що був, коли інші й для тебе здобували Перемогу... Той, кому з пелюшок було забезпечене тепле амбаседне існування, краще помовчав би в таких випадках... Вундеркіндом ріс, під крилом у папи-мами, а чиясь юність тим часом на фронтах згорала.

— Кожному своє, — кинув від керма Дударевич. — Не всім же ставати героями.

— А я й не герой, — нахмурився Заболотний.

— Я вже помітила, — звернулась Тамара знов до Заболотного, — що фронтові люди чомусь неохоче розповідають про свої подвиги. Ухиляєтесь ви також і від розповідей про свою Соню, про то, яку боротьбу за неї витримали. А я ж знаю! Мені з достовірних джерел відомо, з якою гідністю відстояли ви свою любов проти натиску декотрих наших чорнильних душ чи, як мій Дударевич сказав би, окремих чорнильних душ, які ще подекуди мають місце. Знаєм, який натиск був на вас: «бери дружину з мовою», «з доброю анкетною», «навіщо тобі окупаційна, вона буде тільки гальмом для просування по службі»... Мій Дударевич теж довгий час не схвалював вашого вибору. Хіба ні? — зиркнула вона на чоловіка.

— Но вже в минулому, — відповів Дударевич. — Соня-сан переконала нас, що вона гідна свого Заболотного. почуття зрозуміле, а ось чому ви, посторонні жінки, всі від нього в такому захваті, цього я ніяк не збагну.

— А це ж ясніше ясного, — вигукнула Тамара. — Мужчина, який у найскладнішій ситуації міг так постояти за свою любов, хіба не вартий захвату? Заболотний справді повівся, як лицар неба, пробачте за

⁴¹ Ночі з максимальним числом бойових вильотів.

комплімент... А як би мій Дударевич учинив, коли б довелось вибирати між мною і його постійною коханкою на ім'я Кар'єра, це ще питання.

— Не мели дурниць, — розсердився Дударевич.

— Ба, лютиться, бо правду кажу, — усміхнулась Тамара. — А вам, Заболотний, може, цікаво буде знати, як цей Дударевич мене ошукав, зіграв колись на моїй дівочій довірливості. Ось я бачу себе зовсім юною в училищі. Захоплюється мистецтвом дівчисько це, хай екстравагантне, але ж таки здібне, сам професор казав: подає надії... Пригадуєш, Дударевичу, які я статуетки рубала з граніту?

— Ще б пак, надіне танкістський шолом, щоб не глухнути, і, як дятел, з самого ранку довбе й довбе... Тільки все чомусь трійки хапала...

— Не в п'ятірках щастя. Звичайно, бурхлива вдача, та ще ота влюбливість, якою ти і досі мене докоряєш. Але ж не те основне. Прагнулося безпомилково знайти себе, своє покликання, тим-то й опинилася згодом в іншому навчальному закладі, запалилася новою мрією — будувати мости... Так, так, мости! І хіба ж не могло це бути реальністю? Тамара-брідж який-небудь, може, навіть і вашу гоголівську ріку прикрасив би, від берега до берега перекинувся б, ажурний, сріблястий... Було б, якби не цей Дударевич. Не дав довчитися. Вирішив, що молодому, перспективному дипломатові потрібна жона-оздоба!

— Жона-оздоба? Це щось нове, — здивувався Дударевич.

— Ошукав, спокусив, забив памороки. Поїдемо на край світу, зусібіч планету побачиш... Подруги заздрили: полілот! Дипломат, син дипломата. Майже як Асурбаніпал, син Асурбаніпала...

— Не було такого, — кинув незлобиво Валерій.

— Нічого не скажеш, зумів захопити, — вискаржувалась вона далі. — Та як було й не піддатись спокусі? Поїдемо, де вічне літо, орхідеї цвітуть круглий рік, знайдеться й тобі місце в амбасаді, станеш серед наших першою дамою...

— А хіба й не стала?

— А що з того? Люди шукають щастя, а що я знайшла? Тумани Нової Зеландії? Смердючі канали Джакарти? Різанину фанатиків, коли вони в одну ніч винищили стількох наших знайомих, всю річку загатили трупом. Дударевич каже: контрасти. Збожеволіти можна від ваших контрастів! — вигукнула Тамара, креснувши у бік чоловіка гнівним поглядом.

— Минулося, — сказав заспокійливо Заболотний. — Маєте передишку. Ніяких стресів, дихайте степом, радійте буттю...

— Доки відділ кадрів не покличе в нове загранвідрядження, — осміхнувся Дударевич.

— Тут справді гарно, — стихивши запал, розирнула Тамара в степове роздолля. — Вам, Заболотний, можна позаздрити. Ви син цього степу, ви під цим небом виростили... Які простори, скільки тут світла! Степ, як і океан, дає відчуття безмежності. Тут краще відчуваєш планету.

— Це точно вловлено, — згодився Заболотний.

— Уявляю, Заболотний, — вела далі Тамара, — як це вам, людині степів, після всіх ланців, прийомів, хитромудрих ваших дипломатських поєдинків повернутися знову сюди, в рідну стихію! Адже ви нарешті вільні від усіх умовностей, від неширих усмішок та застольних двозначностей, що їх потім до ломоти в лобі розгадуєш... Мабуть, тільки тут можна оцінити, яка це перевага, коли слово і погляд синхронні, мають значення цілковито правдиве, ясне, істинне, як оте небо, як повітря, що так сліпучо мерехтить до самих небокраїв... Чи, може, я помиляюся?

— Ні, сонечко, ти не можеш помилятися, — зробив спробу пожартувати Дударевич.

— Спасибі, — нехітьма кинула дружина й далі зверталась до Заболотного: — І ось все це перед вами, Заболотний, ви знову в своєму степу, в його обіймах! Ваші незрадливі небесні «діди» знов поглядають звідти на вас, щось мудре, нам невідоме, відповідають... Я певна, що в душі у вас вирує зараз ціла буря емоцій, ніжностей, спогадів юності... Те, що для нас із Дударевичем просто бур'янинка, придорожня, гіркий полин, що не викликає ніяких асоціацій, для вас, немає сумніву, то цінність, творіння природи чи, як ви кажете, евшан-зілля, в якому для вас таїться щось особливе...

— Він зараз як магометанин, — підкинув жарт Дударевич, — мов індус у тюрбані, що боїться на якусь тут свою травинку ступнути, — бо вона для нього священна.

— Мав рацію, — згодився Заболотний, як їм здалося, без усякого жарту.

Надвечір ми зробили привал. Дозволили собі розкіш, оскільки мають намір їхати цілу ніч, коли і спека спаде, і рух, сподіваються, буде менший. Звернувши з траси, відділені від неї лиш смугою накіптюжених придорожніх дерев, влаштувались лицем до степу біля купи запавної, щойно скомбайнованої соломи, — щодали на південь скошених полив стає більше, свіжі стерні з розкиданими по них ось такими солом'яними купами підступають до — самої дороги. Тільки ввернули з траси, і відкрився їм зовсім інший світ — тиші, злагоди, світ бджоли і квітки, світ гармонії! Так принаймні сформулювала Тамара своє відчуття, першою опустившись на сріблясту травичку під лісосмугою, де, не зачеплені комбайном, дружно співіснують духмяні квіточки, й будяк, і навіть падалішній соняшник, до якого прилипло кілька бджолят...

Поруч солома, пухка, ще наповнена духом сонця, незабаром і розпласталися горілиць Дударевич та Заболотний. Зараз у них ніяких дискусій, їм навіть перемовлятися нехить, тут чуєш лише, як тобі заспокоюються нерви, як поступово з тіла виходить втома й напруга дороги.

Палас захід. Сонце сідає, степ кутається в куряву, і в тій червоній куряві комбайни ходять десь аж на краю землі. Звідти, з безкраїх сторін, на Тамару віє теплом долину, у повітрі чаду зовсім не чути, хоч траса шкварчить десь зовсім поруч за лісосмугою. Там, за деревами, летить і летить потік машин, лишаючи по всій трасі гар, а тут це здорово повітря саме пливе у груди, і чуєш, як суха земля після денної спеки дихає до тебе гарячим, майже тілесним теплом. Тамара, перебуваючи просто в блаженстві, щиро і схвильовано каже:

— Друзі, нікуди я звідси не хочу... Заболотний, акредитуйте мене при ваших степах! Кожного вечора, кожного ранку відчувати ці простори, бачити це світло небес... Яке щастя... А ми його десь-інде шукаємо... Ні, тут відроджується душа!

Дударевич стежить за дружиною з ревнивою гордістю: він любить, коли Тамара ось так розхвильована... Це про жінок такого складу кажуть: пристрастю жагтять! Але до кою, до кого? В цьому він ніколи не певен...

— Тільки не думай, люба, ще тут свята, — застеріг дружину Валерій. — Бачила комбайнера? Спитала б його про щастя. Такий у жнива як викроїть для сну годину чи дві, то й добре.

— Зате людина має міцний, здоровий сон. А ми на нембуталах... Ні, тут чудово! Тут би я в когось могла б закохатись!

Супутники до неї не відгукуються, вони ніби поринули в нірвану, в стан повного спокою; здається, примирившись зі всім на світі, мовчки споглядають над собою небо високе, ніби вперше ними для себе відкрите...

— Що таке людина в степу, та ще й розпростерта отак горілиць? — по якомусь там часі стиха запитує Заболотний мовби сам себе. — Це людина наодинці з вічністю.

— А нам з Дударевичем серед вашої вічності знайдеться місце? — доцікавлюється Тамара жартливо.

— Прилаштуємо.

— І який ми в ній матимем вигляд?

— Цілком респектабельний. Двоє благополучних людей, котрі мають, усе, щоб бути щасливими...

— Ви так вважаєте?

— А чому ж ні?

— Легко сказати — щасливі. А якщо людина не зреалізувала себе, своїх природних можливостей? Тоді що?

— Іноді ми женемося за примарним, перебільшуємо значення речей неістотних, без яких людина може обійтись... А натомість полишаємо поза увагою те, чому, власне, немає ціни... Щоденно папери, сейфи, портфелі, коктейлі, а ви чуєте, он коник цвірчить? Коли ми чули його?

— Крім трав, наш Заболотний в однаковій мірі не байдужий ще й до комашні всякої, — розморено каже Дударевич у своєму іронічному тоні.

— Можете сміятись, а я справді маю сентимент до різних малих створінь...

— Це інтересно! — вигукнула Тамара. — Десі не помічала за вами такого. Просто зворушливо: Заболотний-крига, Заболотний-кремінь — і раптом...

— Ні, серйозно... з дитинства люблю, скажімо, ось таку тріскотняву коників — сам не знаю чому. Для мене в їхнім цвірчанні ну, як би сказати, є щось ніби неземне. Звуки їхні мовби від сонця... Згодьтесь, це таки рідкість. Божественна рідкість.!

Лагідністю надвечірньою віяло від степу, небо тішило зір. Тамара задивилась угору, в блакить.

— В якихось племен Океанії блакитний колір вважається символом безсмертя... Он і ластівка з'явилась... дивіться, як вона віражує в повітрі... Скільки пластики в тому польоті.

— Здобич ловить на льоту, — пояснив Заболотний. — А мистецтво маневру справді незрівнянне... Ас!

Сонце зайшло, тихо пірнуло в червоні імлі за небокрай, але степ все ще залишався повен світла, і білі незрушні хмари по обрїю, «степові Арарати», проступили зараз ще мовби виразніше.

— Як то він гарно сказав: добрі хмари, — мовила стиха Тамара. — І гак вдало названо: «діди». Мов сиві патріархи сіли попід юртою неба й поринули в задуму... Сивочолі, спокійні, велично споглядають звідти свою планету. Ану, які ви там є? Чим зайняті, чим заклопотані? Чи не надто здрібніли, потонувши в житейських марнотах?

— Це правда, все вони бачать, — в тон їй додав Заболотний. — І наші правди, і наші кривди, і цю нашу трасу, по якій стільки нас летить, розшарпаних стресами, очманілих від справ, часом до смішного, до сумного суєтних... Все, все їм видно звідтіля... Одначе дорога, як кажуть поети, кличе!

Заболотний ривкозвівся на ноги, за ним встав і Дударевич, старанно обтрушуючи з себе солону.

— Побули дикими, й годі. А ти? — звернувся Дударевич до дружини.

Він стояв перед Тамарою, мовби красуючись, підтягнутий, причепурений, хіба що краватки-метелика на шиї бракувало йому. Професійно гострий, трохи іронічний погляд з-під брів. Вольове, боксерське підборіддя й — контрастом до нього — ямочки па щоках. Коли вони з'являються, разом з ними з'являється у виразі обличчя щось миле, майже дитяче. Хто-хто, а Тамара знає про оманливість цього виразу, який так розчулював декотрих посольських дам. «Наш денді з ямочками», — грайливо відгукувались вони про Тамариного обранця.

— Люба, яку зволиш нам дати вказівку? — Дударевич запитально глянув на Тамару.

— Їдьте без мене!..

І йому аж здалось, що дружина не жартує.

Дударевич узяв її за руку, погладив плече: так робив завжди, коли хотів приспокоїти дружину.

Заболотний тим часом вже з кимось розмовляв неподалік. Тамару це зацікавило: з ким то він? Веде мову з якоюсь, видно, місцевою бабусею, що збирає попід лісосмугою траву, для корови, мабуть... Дударевичі теж підійшли до них. Бабця, сухенька, безтілесна, як тінь, з назбираним зіллям у кошику привітним оком спозирнула на Тамару і першою заговорила до неї, пояснюючи:

— Лікарські трави збираю... Колись тут ромашок було повно, а зараз, бачите, лише де-не-де... А деревій ще є, не весь повитоптували.

Вона якось делікатно ковзнула цікавим поглядом, однак не осудливим, по Тамариних джинсах з мідними кнопками. А перевівши погляд на Заболотного, лагідним тоном висловила засторогу, щоб не дуже гнали їдучи, бо дорога, бачите ж, яка... Особливо взимку, в ожеледицю, — машини тоді купами лежать у кюветах догори колесами. Для більшої застороги нагадала бабуня навіть випадок позаторішній, коли на цій дорозі нібито цілу сім'ю прохромало в «Москвичі» сталевим пруттям, що звисало з відкритого заднього борту якогось вагоза, а водій «Москвича», закунявши, в темряві їх не помітив.

— Тихіше їдьте, то встигнете, — порадила бабуня, коли подорожні вже сідали в машину, і Тамарі її напутнє слово припало до душі, вона помахала бабусі рукою:

— Спасибі, матимем на увазі.

Тепер вони помінялись місцями: за кермо сів Заболотний. Доскіпливим озирком окинувши своїх супутників, мовби перевіривши їхню готовність, плавно вивів машину на трасу.

Дударевич, влаштувавшись на заднім сидінні поруч з дружиною, відчував явну полегкість. Коли машину випадало вести Заболотному, Дударевич був за нього певен більше, ніж за себе. Власне, він запропонував Заболотному їхати на південь найперше з тих міркувань, щоб була в дорозі підміна. Перед тим Заболотний збирався скористатися послугами Аерофлоту, бо, до останнього дня затриманий справами, й так уже запізнився, дружина, телефонуючи звідти, від моря, квапила, швидше вибирайся, бо тим справам кінця не буде... Соня поїхала на південь раніше, щоб провести старшого сина в далеке плавання, а провівши, там уже й залишилася з меншим. Оскільки ж сам Заболотний на проводи сина не встиг, то можна було дозволити собі хоч цю розкіш — промчатись дорогами рідної землі, відчуваючи кермо в руках, відпустивши нерви, купаючись у хвилях польового повітря.

— Їхатимемо цілу ніч, — каже Тамара. — А що? Ніч має свої переваги: не жарко, зате зоряно буде, поетично... А там, о, краса: зустрінєм у степах і вранішню зорю!..

Тамарі приємно було дивитись, як Заболотний веде. Колишній льотчик, він і на землі зберіг свій вояцький азарт, льотчицьку віртуозність. Всім їхнім колегам відомо, що Заболотний справді водій екстра класу, на всіх марках ганяв, полісмени по обидва боки екватора йому козирили... Козиряють та ще й усміхаються, бо чимось він їм симпатичний, цей ловелас, цей містер Заболотний!..

Для Дударевича досі лишається загадкою рідкісна здатність Заболотного знаходити спільну мову з будь-ким, без видимих зусиль прихилити до себе людей зовсім різних, гамувати пристрасті, здавалось би, непримиренні. Де виникає тонка ситуація, куди іншого не пошлеш, бо тільки дров наламає, там, ясна річ, справу доручають Заболотному, адже він з тих, кому такі місії вдаються найкраще. Заболотний самою своєю присутністю впливає на інших заспокійливо, він мовби наснажує довкола себе атмосферу флюїдами щирості й злагоди. Та більше всього дивує Дударевича, що все це в його колеги виходить само собою, легко, без напруги, ніби напівжартома, — чи, може, в цьому й полягає справжній дипломатичний хист? Може, саме на таких людей і робитиме ставку епоха в цей вік наростаючих дисгармоній?

— Найкращий дипломат той, котрий завжди говорить правду... Здається, Заболотний, вам належить цей афоризм? — запитала згодом Тамара.

— О, ні, відкриття це зроблено задовго до нас, — заперечив він. — Однак я охоче користаюсь цим принципом.

Був час надвечірньої прозорості, коли степ бузковів, наливається синявою і зрідка до-не-де «же запалює зірочки вогнів. Ще видно далеко, все повито в м'які, пастельні тони. Добре розгледити і силует комбайна десь аж на виднокрузі, і шлейф пилюки, що довго тягло вповодж польового шляху, яким промчали

машини-зерновози, розгледити і хмарочос елеватора в далеких, підобрійних імлах, і ще якісь будівлі, ферми, що знов і знов вириваються у плавких вигинах ландшафту.

Ця тепла бузковість розлеглих обіч траси степових просторів навіювала зараз Тамарі щось таке ніжна чому вона й супутникам не посміла б признатись. Було для неї щось майже інтимне, звабливе в отих польових доріжках, в тих невідомо ким протоптаних степах, що, відгалужуючись від траси, в'ються кудись у простори, в млисту бузкову далеч... Ще вчора не знане, бентежливе почуття обіймало її зараз, аж хотілося б її вивільнитись а цієї заданої автострадної швидкості, чудом якимось перенестись в той інший плин часу, зануритись в тишу полів, де на узбічних доріжках шлейфи пилюки тануть цілу вічність, а за розлогою долиною, густо налитою бузковими сутінками, проблискує розсипами вогнів селище чи, може, механізований тік, — що там за люди? Як вони живуть?

— Це ж ті степи, — озвалась Тамара із заднього сидіння, — де колись проїздив Тарас Бульба з синами? Коні їхні по гриви пливли у диких квітучих травах... Ах, скільки було на світі такого, за чим можна пошкодувати!

— Яюсь я пробував розтлумачити одному маорі, моєму доброму приятелю, що таке степ, і не зміг, — заговорив Заболотний. — Просто нібито, але так мені й не вдалося це йому до пуття пояснити... Ну як, скажімо, поетом не будши, відтворити грозову ніч у степу, коли все небо вирує в голубих спалахах і готить своїми глибинами надпотужний небесний орган?! Одного літа така гроза застала мене вночі у польовому вагончику механізаторів — у брата я там гостював... Ох, як гриміло! Ото була музика, ото Бах! Чи що давно не чув грому в степах, чи тієї ночі справді гриміло яюсь надпотужне, тільки я... ні, не передати того словами. Кажуть, після грози навіть хліб краще росте — стільки в атмосфері збирається життєвої сили, якоїсь лише йогам відомої... Принаймні тієї ночі я це на собі відчув. Стоїмо а братом на дверях його вагончика, а перед нами все небо вирує сьйвами, і музика сфер довкола така, що відчуваєш, як вона й тебе виповнює, наснажує своєю могутньою силою...

— Слухай уважно, серденько, — торкнув за плече дружину Дударевич. — Незгірш якого-небудь лірика заговорив наш товариш дипломат. Відкриває нам нарешті свою заплomboвану душу...

— Більше не буду, каюсь, — посміхнувся Заболотний і примовк, весь поглинутий трасою.

— Я б теж хотіла пережити нічну грозу, — мрійливо сказала Тамара і потім додала: — Заболотний, а доводилось вам бачити нічний град?

— Вночі граду не бував.

— А от і буває. Комбайнер казав...

— Виходить, я відстав... Взагалі складається враження, що в природі теперішній багато що переплуталось...

— Як там не є, одначе я тут справді відроджуюсь, — мовила Тамара. — Цей ваш степ, Заболотний, він має дивовижну властивість повертати людині щось втрачене, напівзабуте. Без зусиль виникає в тобі відчуття єдності з природою, з пахощами полів, з вічністю неба... Тягнешся до людей, але чи кожен тут тебе зрозуміє? Для стороннього ока, для когось місцевого, хто я? Проїжджа курортниця, екстравагантна особа в джинсах, а що ця особа теж може бути змордована, що нерви її до краю виснажені, це хіба кого-небудь торкне?

Машин помітно поменшало⁴², дорога стала вільніша, тож можна було наддати швидкості. Заболотний надав, увімкнувши перед тим фари. По тому, як він рівно, розкуто веде, відчувалось, що він у доброму настрої. Вдома. нарешті. Після стількох літ розлуки знов під тобою степова улюблена траса, твоя безконечна злітна смуга, яка відчутно створює для тебе ілюзію лету. Взявши розгін крізь ці теплі бузкові простори, дорога лягла кудись аж під обрій до самих зірок. Комашня, налітаючи, б'ється, заліплює скло, знов буде Дударевичу робота. Як і личить ідеальному автовласникові, він уже не раз виходив з машини із своєю заморською замшею.

Подружжя стиха перемовляється на заднім сидінні, дорога, видно, заколисує Тамару. Чути, як чоловік пропонує, підставивши дружині плече:

— Схились, подрімай.

Дударевич уміє бути дбайливим, ось і зараз прокидається в ньому теплінь турботливості до дружини, перехвильованої, змореної за дорогу. Супутниця життя, скільки з нею пережито разом, скільки труднощів ділила вона з Дударевичем за час його нелегкої, відповідальної служби! Таки ж справді вихопив її з інституту, не давши довчитись, завіз на край світу, і хоч Тамара молодша за нього і спеціального вишколу не проходила, проте не раз дивувала його, кадрового дипломата, топким тактом, розторопністю, вмінням блискавично реагувати, не раз вона виручала його, вражаючи силою своєї суто жіночої інтуїції, якістю просто незамінною в їхньому становищі людей амбасадних. Ніколи не нарікала, не заскніла його бойова подруга серед тих тягучих заекваторних буднів, де стільки незвичних умовностей, обмежень та засторог

⁴² Десь потроху влаштовується на нічліг подорожній люд.

супроводять кожен твій крок. Якщо коли й здавали в неї нерви, то перед Дударевичем дружина старалась не виявляти цього, навпаки, вміла ще і йому подарувати свою підбадьорливу ласку, розвіяти якусь службову прикрість. Для жіноцтва амбасади Тамара виявилась просто знахідкою, її товариськість, весела, хоч іноді й надто розбурхана, екзальтована вдача там ставали особливо в пригоді. Найбільше здружилась Тамара з «місіс Заболотною», щоправда, пізніше довелось розлучитись — опинились у різних місцях, в різних країнах, служба чоловіків вимагала цього, бо, як у людей кочової професії, дороги їхні то схрещувались, то знову розходились. Не сподівались, скажімо, цього літа бути разом, а ось домівка поєднала.

В Дударевича з Заболотним завжди були стосунки складні. На багато речей вони дивились по-різному і репутацію серед колег мали далеко не однакою, про що, до речі, їм обом було добре відомо. Клімат їхніх взаємин знав періоди і похолодань, і потеплінь — чи не від активності процесів на Сонці залежали подібні перепади? — як жартували з приводу цього колеги.

Нинішня поїздка проходить рівно, Дударевича цілком влаштовує, що Заболотний більшу частину дороги сидить за кермом, і взагалі в дорозі він терплячий і покладистий, а ось Тамару свою Дударевич просто не може впізнати, хоч ніби давно б уже мав призвичаїтись до її часом нестерпних дивацтв. Ну хай в інших, напружених ситуаціях вона, буває, нервується, але чим пояснити її сьогоднішні примхи, скажімо, оту раптову незрозумілу різкість: «Не хочу! їдьте без мене!»? Невже, що опинилася вдома, на рідній землі, де можна собі нарешті все дозволити, відпустити всі гальма? Наче й справді сп'янили її ці простори, що своїм повітрям, безперечно, збудливо впливають на психіку декотрих натур. Недарма ж у цих степах колись гуляла ота розхристана вольниця... Чи, може, це в Тамари реакція на все пережите, на її заекваторне, таке скуте існування, де весь час доводилось тримати себе в стані крайньої нервової напруги й настороги. Там вона вміла володіти собою, лише зрідка він, та й то випадково, помічав, що вона буває пригнічена. Повернеться з відрядження і одразу до неї: що в очах? Смукот? Як ти тут, люба? Виявляється, бачила сьогодні в порту рикшу старого, впряжений у візок, мало не падав від виснаги, одначе так благам;в, пропонуючи свої послуги. Тепер уже там прогрес, на зміну традиційним рикшам-пішохідцям майже всюди прийшли так звані бечачи, рикші-велосипедисти, а тоді ще, бувало, бідак який-небудь навіть похилого віку впряжеться й подавсь із своїм пасажиром, — Тамара вбачала в такому транспорті щось принизливе, вона ніяк не могла змиритись, як це людина людину везе!.. Іншим разом — теж у перші дні їхнього перебування там — глибоко була вражена нашестям із сільських місцевостей дівчаток-повій, що мали звичай табунитися на одному з нічних бульварів, скуцо освітленим, що, певне, саме поганим освітленням їх і приваблював, та ще, може, своєрідним захистком — смугою кущуватих заростей, які тягайся обабіч магістралі кудись у темряву тропічної ночі. Там, в гущавині узбічних заростей, дівчаткам зручно було ховатися від полісменів, там їх для маскуваннчя чекають найняті рикші зі своїми візками, і авідти ж, із сутіні, ці юні магдалини із щебетом зовсім пташиним вискакують цілим з'юрмиськом на лови, тільки з'явиться на трасі бульвару якась вечірня машина. Пригальмує бодай на мить, одразу налетять цілим табунцем, дівочі личка облипають скло, як оця комашня. «Ах, совет!»—і з сміхом безжурним так і сипонуть урізнобіч, розскочаться знов у кущі своєї задушноі тропічної зелені... Тамара зіткнулась з таким уперше в житті, сцени з бульвару її вразили, вона довго тієї ночі не могла заснути: «Такі юні, такі молоденькі, такі беззахисні у своєму падінні... Гублячи себе, вони ще й сміються... Навіть не розуміють свого нещастя».

Траса шумить. Темрява розлилась, і небо визорилось, навіть крізь жнив'яну куряву далекі галактики світять над степом.

Білих «дідів» по видноколу не стало, вже їх поглинула ніч.

Тамара, здається, задрімала у свого законного на плечі. Дударевич намагався не ворухнутись, щоб не розбудити її. Хоча й шкодував, що не бачить вона, як зблиснула внизу, в долині, якась зоряна тиха вода, і вже гуде під ними ще один місточок, чийсь невідомий степовий «Тамара-брідж». Між очеретами на самому плесі озера видніється човен, в ньому на мить змигнула, черкнута світлом фар, закохана парочка.

— Чим не ідилія, — каже від керма Заболотний. — Як це місіс Тамарі подобається?

— Вони придрімнули, — шепоче через сидіння Дударевич.

Стрічка траси знов випрямилась, вибігши на кряж, і далі покотилась рівно, десь праворуч, у відстороні, пропливає місто в бунчуках заграва, у кудлатих багряних димах, що по всьому обрію розтяглись, розжеврїлись над заводами.

Ще вдень Заболотний признався:

— Чого не терня» на трасі, так це причепів, що бовтаються перед тобою, як телячий хвіст... Та ще об'їздів, особливо нічних...

І ніби передчував... Перед ними якраз ось і виникає з темряви диктова дошка з недбало наклепанним написом «ОБ'ЇЗД». Нестерпна для ведійського ока стрілка владно спрямовує весь рух убік, кудись у прірву скубленої нічної куряви.

Тільки з'їхали з полотна дороги в ту куряву, їх одразу затрясло, як на центрифусі, від зустрічних машин вдарило хмарою густої пилюки.

— Де ми? — сполохано прокліпнулась Тамара.

Дударевич кинувся мерщій піднімати скло, з тривогою поглядаючи на Заболотного, який пішов крізь хмаровиння сліпим польотом. Вони дедалі глибше занурювались у скушпелену хмару, в сірий вируючий хаос, навстріч їм сунули якісь незграбні автоколимаги, на одному з кузовів заздріли величезну клітку з худобою, услід за рогатими пасажирами прогук величезний рефрижератор, він пройшов майже впритул. Тамарі аж душа затерпла від близької небезпеки, здавалось, цей незграба так і продере по них бортом. Об'їзд все не кінчався. Аж дивно було, як Заболотному в цім хаосі вдається пройти незачепленим, неушкодженим. Мов рибина, вив'ючуючись, уникаючи зустрічних, він пробивається все далі, далі... «Тут справді допомогти може тільки інтуїція, невловне ведійське чуття», — подумки захоплено відзначила Тамара.

Та ось загерметизований від пилюки їхній лімузинчик зрештою подерся узвозом, знов видобуваючись до полотна траси. Вже вони мали вискочити на асфальт, як Заболотний зненацька круто вихнув кермо вбік, і машина різко стала, вискнувши гальмами.

У світлі фар тьмаво блищав нікелем повалений серед пилюки велосипед, неподалік нього розпласталось непорушною сірою купою тіло людини.

Приголомшені, всі троє вихопилися з машини, підбігли до місця нещастя. Купа лахміття, купа масивного темного тіла лицем у пилюку, — як упав, так і лежить долілиць, руки безжиттєво розкинуті... Хто він?

— Труп, — глухо сказав Дударевич.

Заболотний, присівши навпочіпки над незнайомцем, торкнувся рукою його плеча. Ніякого відруху. Жодних ознак життя.

— Він мертвий? — злякано нахилилась Тамара поруч Заболотного.

— Певно, той рефрижератор збив, — висловив припущення Дударевич. — Тут потрібна міліція, не руште його.

Все ж Заболотний обережно перевернув важке тіло незнайомця лицем догори. Огрядний, могутньої комплекції степовик. Обличчя темніє щетиною, воно в якихось саднах, у плямах мазуту чи крові. Куртка-спецівка і майка під нею — все прокипіло потом. Не інакше — механізатор. Чимось схожий на того, що зустрівся їм удень на іншим відтинку цієї траси. Кепка з розтщеними комбайнерськими окулярами валяється в пилюці, — по них уже чиєсь колесо пройшло... Чуб на голові злипся, очі приплющились, як у тих, що — назавжди. Заболотний приклався вухом до грудей, послухав. Нічого не почувши, взяв важку, зів'ялу руку потерпілого, став шукати пульс.

— Ну що? — ще ближче нахилилась Тамара.

— Не знаходжу.

— Треба люстерко! Й вона прожогом кинулася до машини. В дитинстві чула, що в таких випадках прикладають люстерко до вуст, по ньому нібито можна визначити, чи є ще в людині дихання.

Коли прибігла з сумочкою, хапливо дістаючи в неї люстерко, Заболотний, не обертаючись, відсторонив її:

— Не треба. Він живий.

І, мовби на підтвердження його слів, з грудей механізатора видихнувся ледь чутний, неначе підземний стогін.

— Так, так, він живий! — скрикнула Тамара.

— Що ж із ним робити?

Заболотний, підклавши руки долонями під плечі потерпілого, видно, ждав підмоги з боку Дударевича.

— Бери ж, підсоби... Його треба в лікарню.

— Та ти що? Ти в своєму умі? — остовпів Дударевич. — Тут кримінал! Він у нас умре по дорозі!

— Та будь же людиною... Бери!

— Все, все впаде на нас! — метушливо нервуючись, викрикнув Дударевич. — Ми будемо винні, тільки ми ніяких-бо ж свідків!.. Ми і він. Безумцем треба бути, щоб встрявати в таке!

— Ти правий, сто разів правий, — мовив Заболотний. — Але що йому з твоєї правоти?

— А що мені від цієї кримінальної історії?

— Ну годі, бери ж...

— Я сказав! Не буде цього!

— Буде! — викрикнула, шарпнувшись уперед, Тамара. Кидьма кинувши сумочку чоловікові, вона нахилилась над збитим і стала невміло вовтузитись біля його ніг, пробуючи якимось чином взяти, щоб допомогти Заболотному. Ноги були величезні й важкі, мов колоди... Одна ступня боса, на другій ледь тримається на пряхці розбита, неймовірних розмірів сандаля. Ну, як їх взяти? Вони були непіддатні, все їх не вдавалось охопити, підважити як слід. Падають розслаблено, роз'їжджаються, здавалось навіть, що вони поламані, може, зовсім потрощені, може, по них проїхався вагозов, — тож, підважуючи їх, Тамара робила це з крайньою обережністю. Нарешті удвох їм вдалося оволодіти цим незграбним, безжиттєвим тілом, що його

так недоречно підкинула їм дорога, і вони мовчки, ніби аж сердито, — Заболотний обхватом попід пахви, а Тамара, підтримуючи ноги потерпілого, — натужки потягли-поволокли його до машини. Чи не найбільше обурювало Дударевича, що й дружина його силкується, тягне, забувши про все, не боячись покривавити новісіньку машину, про яку стільки мріяла...

Сам він, Дударевич, що досі з кам'яним обличчям стояв збоку⁴³, тепер, метнувшись попереду, ще раз спробував отямити своїх безтямних супутників:

— Ви ж зрозумійте: все впаде на нас! Ми будем винні, тільки ми! Треба ж їм буде на когось звалити!..

Вони тим часом мовчки робили своє, далі волокли потерпілого поузбіч дороги до машини.

— Та отямтесь ви! Не терзайте нещасного, залиште його в спокої!..

Переконавшись, що ніякими аргументами їх не проб'єш, Дударевич перший підскочив до свого сертифікатного й, пірнувши тулубом у дверцята, щось там став лаштувати в салоні, — то він завбачливо розстеляв для механізатора плащ-болонью, щоб не заплямити сидіння, якщо в того в дорозі почнеться кровотеча. Мовчки, з почуттям навіть від самого себе прихованої обриди стежив, як вони, силкуючись, намагаються підняти і втиснути в машину цю багатонудову безвольну масу огрядного тіла, брудного мотлоху, забитого пилюкою і кров'ю. Незнайомець не подавав ознак життя. Тіло ніяк не слухалось, не впадало в машину, ноги звисали, холоші закотились, оголивши волохаті, темні від пилюки литки. Тамара намагалася якось прилаштувати їх, однак не могла дати їм лад. Дударевич очам своїм не вірив, як вона, та чепуруха, котра за екватором все остерігалася азіатської холери, уникала користуватись водою з каналів Джакарти, хоч місцеві тієї води не бояться» надійно перекипілої в тропічному сонці, ця ось його Тамара: в якій завжди були наготові махрові прокип'ячені серветки, такі гарячі, що не вхопиш їх рукою, тут зовсім без відрази порпається біля чийось брудних ніг, з невмілою старанністю запихаючи їх до машини. Що з ними коїться? Звідки цей напад фальшивої, показної співчутливості, нікому не потрібної філантропії? Та ще невідомо, чим вона для вас обернеться, мої дорогі! Побачимо, як будете викручуватись намагаючись довести своє алібі... Та тільки навряд чи повірять вам, якщо опинитесь у капкані, нічий не вірить сльозам траса нічна!.. Ось поруч розумніші, засліплюючи фарами, джухають мимо вас сюди й туди, ті, що не бажають встрявати в історію, а ви? Та, власне, ким він вам доводиться, цей невідомий? Та й взагалі — хто він? Може, п'яний був? Може, сам підліз під чийсь колеса, по дурості вискочивши з поля на трасу?

Та хоч як там було, а потерпілий уже в машині. Тамара, боком вмовившись, біля підібраного, руками підтримувала його розбиту мокру від крові голову в себе на колінах і зляканим голосом повторювала: «їдьмо, їдьмо!»

Заболотний без слова опинивсь за кермом. Дударевич, повагавшись якусь мить, сів поруч нього, сердито грюкнувши дверцятами.

— Ви божевільні, — сказав він тихо, членороздільно, коли машина рушила. — Побачите, чим все скінчиться. Це ж суді Кримінальна справа... Веземо труп! Не забудь запитати першого зустрічного, де тут найближчий морг Заболотний, не відповідаючи, розвивав швидкість. Звернувши з траси, вона чимдуж помчала на вогні далекого міста, на ті його велетенські, аж грізні бунчуки заправ.

Тут для Заболотного ніяких правил уже не існувало. Обганяв машину за машиною, обходив зліва й справа, засліплював фарами, летів, здавалось, на неминучий удар. Багрові сполахи попереду над степом росли, розростались на очах, ніч від нас овідліжала, жа все ж місто мовби не наближалось, а виявилось далі, ніж спершу Тамарі здалося. Машину відкинуло, і знепритомнілий знову застогнав. Тамара відчула аж полегкість від почутого стогону. Та чи ще передчасно? Коли потерпілець переставав стогнати, тоді не чути було навіть, щоб він дихав, і враження було таке, що він уже вмер. Вмер на колінах у неї, у їхній власній новенькій машині, — це жахливо, і що їм скажуть десь там, куди вони його привезуть? Згарячу, в збудженні, в потрясінні Тамара віддалась першому гуманному порухові душі, кинулась допомагати Заболотному, не замислюючись про наслідки, а тепер ось з'явилась невпевненість, в душу прокрадається сумнів, чи так уже й правильно вони вчинили, чи так уже й не мав слушності Валерій у своїх засторогах, у закликах до здорового глузду? Когось би розшукати, покликати зі сторони, десь же тут, мабуть, чергує міліція або й швидка допомога? Звичайно, зовсім інша була б ситуація, якби службові особи огледіли все на місці, обміряли, чи як це там у них робиться в таких випадках... Бо що, коли бідолаха справді не витримає? Можливо, він цієї миті вже чує, як ото мовиться, спін ангелів, і вже й допомога йому ніяка не потрібна? Стараються, ризикують, а привезуть лиш бездиханне тіло?! Хто повірить у їхні найкращі наміри, в те, що вони зовсім випадково па нього натрапили, а не самі збили його? Хіба ж не логічно припустити, що привезли власний гріх, що в руки правосуддя сам себе віддає тут злочин, щоб тільки unikнути кари? Дивно, але Заболотний не захотів порухуватися з таким цілком імовірним витлумаченням цього трагічного випадку, хоч для Тамари не був він людиною, яка керується в своїх вчинках лише велінням власних емоцій, — таким у джунглях дипломатом

⁴³ І все, видно, ждав, чи не випурхне із-за пагорба рятівний мотоцикл автоінспектора.

нема чого робити... Почуття совісті в ньому розвинуте, це так, на допомогу людині він іде безоглядно, але ж не можна не зважати й на залізну логіку обставині А тут, на пічній трасі, вони, здається, дужчі й суворіші, ніж будь-де, і врешті обертаються проти тебе, проти твоїх найблагородніших порухів серця... Враховувати доводиться все, і водночас дико було б навіть припустити а думці, що вони могли не підібрати нещасного, проскочити мимо, не зупинившись. Зрештою, всі ці траси, швидкості, гонитви, дорожні пригоди, може, тільки й мають якийсь конечний глузд у тому, що ось у таких миттєвостях, у самотніх вирішеннях перевіряють дорожній люд, піддають його найвищим апробаціям — хто є хто?

І все ж... Добре, коли не вмере, а якщо?... Здається, він не дише! Свист вітру чути за склом, а дихання не вловлюється... Та ні, таки дише, ще там є скількись життя в його могутніх грудях.

Валерій сидить спиною до Тамари, застиг поруч із Заболотним випростаний, очужлій, як німий докір їм обом. Іноді, будши в доброму гуморі, він мав звичку підсміюватись над собою, запевняв, що володіє «мистецтвом осклянілих очей», і Тамара справді мала нагоду спостерігати, як її Дударевич під час розмови з особою вельми впливовою, де важливо було не виявити раніше за інших своєї позиції, не розкрити завчасу свого ставлення, сидів просто-таки з ніби скляно замерзлою в очах бурштиновою речовиною: дивиться людина, дивиться відкрито, а що думає, ніякий маг, ніякий ясновидець не розгадає! Такий, мабуть, і зараз у нього погляд, і навіть у широких, круто піднятих плечах відклалась ніби зневага, принаймні усвідомлення своєї внутрішньої зверхності й правоти. Ну, а раптом виявиться, що він має рацію? Спершу його поведінка щиро обурила Тамару, здавалось, його незламний егоїзм і черствість, виявлені щойно так одверто, ніколи не знайдуть прощення в ній, а зараз, коли почуття гострого потрясіння трохи вляглося й можна було зважувати тверезо те, що сталось, Тамара могла зрозуміти й Валерія з його невідпорною логікою, розсудливістю, вмінням оцінювати будь-яку подію всебічно, в усіх її можливих наслідках. Знала, це був один з його важливих життєвих принципів: не піддавайся спалахам пристрастей, бурям емоцій, хоч які там вони будуть красиві в дану хвилину, бери кожне явище не тільки таким, яким воно зараз є, а й таким, яким буде, яким постане в перспективі, — адже вона повинна бути для тебе понад усе!.. Можна по-різному ставитись до життєвих правил, що їх Валерій сам для себе виформулював, проте в послідовності суджень йому не відмовиш, навіть і цього разу. Тамара відчула в собі щось схоже на співчуття. Ось він сидить перенервований, розбухлий від досади, до краю обурений тим, що вони йому нав'язали. Стільки ждати відпустки, щоб тепер з дурного розуму встряти в цю халепу! Комусь доведеться пояснювати, будете перед кимось шукати виправдань, може, і вся відпустка лясне, страчена на ходіння по слідчих та прокурорах!

Тепер, коли їх обвіває, охолоджує вітерець тверезості, певне, й Заболотний сприймає поведінку свого колеги інакше, не так, мабуть, непохитно почував перед ним свою правоту, безкомпромісну владність своєї рішучості. У вчинку Заболотного Тамарі далеко не все було ясно, їй і зараз ще важко збагнути, чому він не вагався, чому від першої миті Заболотний уже знав, як йому повестись перед лицем нещастя, і робив усе так упевнено, наче його спрямовувала якась непохибна магічна сила. Які в таких випадках діють мотиви? Ну, хай би рятував родича чи приятеля, а то ж перед ним був ніхто, один з чотирьох мільярдів живущих, просто невідомий співбрат по планеті!.. Можливо, значення для Заболотного мав той факт, що розпластаний у пилюці виявився саме степовик-механізатор, чимось схожий на того, що вдень зустріли, чи, може, якимсь нагадав він Заболотному його рідного брата з Тернівщини, бригадира механізаторів? З людьми такого типу Заболотний почував внутрішню контактність, з ними він сходиться з півслова, всі ці степовики йому як рідня, кожен із них для нього — як брат. Хоч скільки доріг за ним, хоч знав джунглі тропіків і тонув у смогах та неонах найдальших столиць, однак відчувається, що своїм глибинним, найзаповітнішим він закорінений тут, у цих хлібодарних степах, як і цей його невідомий побратим, котрий все ще ніяк не опритомніє.

Скільки їхали, стільки й мучилась Тамара сумнівами й непевністю, борсалась серед тривожних вагань, хоча соромно було самій собі признатись, що вона піддає зараз сумніву те, на що пішла за першим покликом душі, пішла так безоглядно.

— Хлоп'яцтво... Піжонство... Фальшива гра в гуманізм, — доймав їх час від часу Дударевич. — Та хто він для вас? Він для вас нуль, як і для мене, одна абстракція, а таку заварили кашу!.. Самі, сподіваюсь, зараз бачите власну дурість, а все ж...

— А все ж у кювет його не викинем, — відгукнувся Заболотний і погнав ще швидше.

— Лицеміри! Ханжі! — аж зубами скреготнув Дударевич. — Оця ваша гра в чуйність, кому вона тут потрібна? Йому? Та він уже слухає спів ангелів!

— Перестань! — прикрикнула на чоловіка Тамара, і він відразу вмовк.

Звичайно, могли б ми залишити його на узбіччі дороги, в пилюці, підібрав би — живого чи мертвого — хтось лівий, а ви, уникнувши клопоту, уже мріяли б собі далі, а ким би ви були після цього навіть у своїх власних очах? Уникли б розслідувань тут, але хіба не переслідував би вас до кінця ваших днів образ цього нещасного, хіба втекли б від власного сумління, хай би і в найдальшому пункті планети?

Влетіли нарешті в передмістя. Біля тролейбусної зупинки Заболотний круто пригальмував і, не кидаючи керма, запитав тутешніх, де в них тут найближча лікарня. Якись хлопці з гітарою відгукнулись, пояснили

коротко й чітко, ніби відчуваючи, яка невідкладна історія веде туди цих людей і траси, і ми знову погнали. На світлофор я не хотів зважати, не зупинивсь і тоді, коли ззаду почувся свисток. «Інспекція женеться! Зупинись!» — нервово шарпнувся Дударевич, а Заболотний ніби не чув. Незважаючи на пізній час, на зупинках пасажирів було багато, видно, роз'їздилися на роботу люди нічних змін; Заболотний, пригальмувавши ще в одному місці, уточнив, що йому треба, і незабаром машина влетіла на подвір'я лікарні.

Тут мовби ждали їх: повискакували сестри в білому, з'явилися ноші, тепер і Дударевич ревно взявся допомагати медперсоналові витягати потерпілого з машини.

— Просто з поля, — шепнула одна із медсестер до товаришки. — Перший немовби літа механізатор...

Механізатора понесли на ганок, у навстіж розпашені двірі. Тамара у своїх розцяцькованих мідними кнопками джинсах теж ішла услід за ним сумним шестям, мимохідь вловлюючи на собі короткі, сторожкі погляди медсестер, погляди, в яких читалося то, чого вона найбільше боялася: «Яв же це ви його? Чому ганяєте без пам'яті? Життя нема на трасі від цих курортників!»

Внесли потерпілого в прийомну, в білу, переповнену світлом кімнату. Ноші поклали просто на підлогу. І яким чужорідним серед цього світла було те, що лежало на ношах: масивне темне тіло в одязі, забитий пилюкою, просякнутий потом і кров'ю. Суворе щетинясте обличчя, зовсім застигле, без тіні життя... З'явився черговий лікар, щуплявий юнак у халаті, з гострим поглядом очей, де не було цікавості ні до чого і ні до кого, окрім пацієнта. Сівший на підставлений сестрою стільчик, лікар послухав пульс потерпілого, взявся оглядати рану на голові. Сіре липке волосся збилось, переплуталось, довелось його від самого чола простригти ножицями, після чого лікар ще раз оглянув рану, розкривавлену, запилужену. Коли її почали дезинфікувати, почувся глухий стогін, механізатор якимось погрозово повів туди-сюди головою, але на лікаря це не справило враження, так само як і на решту осіб медперсоналу, що стовпились над степовиком. Чийсь спритні руки вже розпорювали одягу, оголювали мускулясте комбайнерове тіло з могутньою грудною кліткою, дебелий торс у розплилих кривавих синяках — слідах удару. Лікар і синяки обмацав з виглядом невдоволення, весь час мовби на когось сердячись, — виявилось, що зламано кілька ребер.

— Здорово ж ви його потовкли...

— Не ми, — різко й поспішно заперечив Дударевич, проте лікар полишив його слова без уваги. Потерпілець перебував у стані глибокого шоку.

— Серйозний стан? — спитала Тамара.

— Навіть критичний, — не удостоївши її поглядом, гиркнув лікар і розпорядився:

— На стіл!

І далі тут уже набирав чинності свій розпорядок. Лікар, не виявивши ніякої цікавості до тих, хто привіз сюди потерпілого, хто рятував його на трасі, вийшов з кімнати услід за санітарами в халатах, за ношами, що, здавалось, аж вгинаються під важким тілом степовика. Всі вони, ці медперсональці, котрі живуть тут у постійній готовності, звичні будь-коли приймати на себе перші стогони й скрики чийось нещастя, за короткий час порання біля пацієнта вразили Тамару якоюсь безпристрасністю, мовби притупленим сприйманням людського болю, хоча це й поєднувалось у них з фаховим бездоганим вишколом та розторопністю. «Чи, може, воно поверхове, це моє враження, — майнуло Тамарі, — бо хіба ж можна коли-небудь звикнути до мук людини, до болю, до чийось страждань?»

У кімнаті тепер залишилось тільки їх троє та чергова сестра, огрядна, з подвійним підборіддям особа, в окулярах, з виразом непідкупності на обличчі, службової суворості в кожному жесті. З німим докором витерла кров'яну пляму на підлозі, помила неквапно з милом руки під краном й сіла за стіл, з глибокодумним виразом уткнулась у свої медичні папери. Тамара не раз помічала, як багато бюрократичної писанини розвелось в медичних закладах, кожне чийсь нещастя тут одразу ж обростає купами казенних паперів, якщо кому й потрібних, то хіба лиш відомчим формалістам для перестрашування, а хворому від тих паперів ні холодно, ні жарко... Мабуть, і ця така ж бюрократка, напустила на себе міну неприступності, явно ж перебільшує роль своєї особи в історії. Замість діла сидить, як скіфська баба, намурмосена, на слово людське не спроможеться, — надула щоки й шкрябає папером.

— Нам можна їхати? — звернувся від порога до чергової Дударевич, дивлячись на неї, мов на жабу, скляними очима.

Перо шкрябає далі, явно випробовуючи самовладання цих, що на гарячому попалися, дипломатів.

— Громадянку, ви не відповіли. В нас зайвого часу нема.

Лише після довготривалої інквізиторської паузи прорікається:

— А все ж вам доведеться почекаати. — І якась у цьому зловтішна багатозначність.

— Чого чекати? — знизав плечима Дударевич. — Ми поспішаємо.

— Воно й видно.

Дударевич глянув на дружину, сердито занишклу в кутку поруч із Заболотним, що, понурений, сидів на застеленій цератою кушетці, де кладуть хворих. Він, здається, відсторонений зараз був від усього. «Вам ясно? — запитав їх поглядом Дударевич. — Нас уже не відпускає ця мегера... Ми затримані».

Виходило, що так. Вони дійсно затримані, не мають права вийти звідси за поріг. Сталося все так, як Дударевич і передбачав. І якщо той вмере під ножом хірурга, то вмруть разом із ним і всі ваші надії виправдатись, довести своє алібі, свою безвинність. «Дипломати і їхня жертва» — так це, очевидно, буде сформульовано, під таким шифром піде гуляти ваша справа в хащах судочинства. Як до нестерпності безглуздо все обернулося! Могло ж зовсім не бути цієї ночі на трасі. Могла вона спокійно для них минути десь на пахучому сіні або в якомусь дорожньому готельчику, де за вікном небо зоряне і тихо шелестять тополі під подмухом польового вітерця... А вас не вітерцем, а диявольським ураганом збило з шляху й занесло аж ось куди, загнало в безглузду пастку, де вас недремно стереже ця злорада мегера в окулярах... Нема сумніву, що для неї, удавано заглибленої у свої нікому не потрібні папери, ви всі троє — носії злочину, ви привезли сюди вами ж знівечену жертву й ось-ось, може, будете оголошені вбивцями її.

— То хто ж нам може дозволити вийти звідси? — знов запитав Дударевич, стримуючи дражливість.

— Ніхто не дозволить, — не підвівши голови, сказала чергова спокійно і владно, потім з притиском додала: — Ви, до речі, не стійте отам па порозі, пройдіть і сядьте, місце ж є, — і кивнула на білу лікарняну табуретку в протилежнім кутку біля рукомильника.

Хоч як дивно, Дударевич одразу ж послухався владного тону цієї диктаторки, пройшов і сів на вказаний йому, безперечно ж, електричний стілець.

— Рятували, везли і така ось віддяка, — мовила Тамара ображеним тоном у бік чергової, і та, відклавши папери, глянула на неї, мов на потенціальну, хоча ще й не викриту до кінця злочинницю, неприязнь до якої вже можна було й не приховувати. «Типова тунеядка, гультайка-курортниця, хіба ж не видно?... Джинси нап'яла, жене на курорт, а вже така циганкувата, ніби а курорту. Смага круглий рік з неї не сходить. Кварцом, мабуть, ще кварцується...»

Чергова обвела всіх трьох вивчальним, наметикованим поглядом. Вона навіть не вважала за потрібне втаювати своє невисловлене, але тверде звинувачення їм. Вона таки стерегла їх, взяла під варту, відповідала за них перед кимось, як за цілком можливих убивць. З такими не піде вона ні на який компроміс, ні за якого хабара не випустить звідси! Можна було подумати, що все життя ця особа мала справу не з хворими, а з підсудними, а підслідними і добре знає, як із ними повестись; бо навіть коли б і хотіла, не має вже права випустити їх з-під нагляду, доки не передасть у руки правосуддя.

Лише Заболотний не звертав на чергову ніякої уваги. Втомлений, з посрібленими скронями, з темними підковами під очима, сидів, схилившись, у глибокій задумі. Тамара до цього мовби й не помічала, що скроні йому вже іскряться сивиною, і що така незникаюча складка горя пролягає між насуплених брів.

— Ви шкодуєте? — нахилившись, запитала його стишено.

Заболотний не відповів, ніби не зовсім і збагнув суть запитання. Бо, власне, за чим він міг шкодувати? Що вибрав саме цей варіант в ситуації, яка склалась? Що не послухався волянь Дударевича? Справді, там він не хотів чути голосу застороги, хоча з самого початку ясно було, які можуть виникнути складнощі в цій історії... Але ж як можна було повестись інакше, коли значення мала кожна мить! Якісь секунди могли вирішити долю потерпілого! Спрацював там у тобі, мабуть, просто інстинкт, потреба душі, добре знайома тобі з фронтових літ, коли без роздуму приходиш на скрик, на стогін, коли, навіть смерть зневажаючи, підбігаєш до щойно приземленого, наскрізь прорешченого кулями літака, в якому сходить кров'ю твій непритомний товариш. Було ж таке, а чим це відрізняється від того? І, власне, нема чого так уже фіксувати увагу на своєму вчинку. Хай для Тамари є в ньому щось мало не геройське, а по суті звичайнісінька річ — людина людині подала руку в нещасті. Той комбайнер, якого ви оце рятували, так само повівся б у подібній ситуації, без пози, без самовтіхи зробив би що слід, — Заболотний чомусь був певен цього. Він справді не вважав себе вартим захоплення і не хотів би ніякого морального зиску з цієї історії, хотів би одного, щоб той, кого він привіз сюди, витримав, не сконав на операційному столі.

— Невже шкодуєте? — знов перепитала Тамара. і. Він заперечливо похитав головою. Якщо й шкодував зараз, то тільки за тим, що, сам того не бажаючи, вплутав і її з Дударевичем у цю таку прикру історію, та що й зараз десь на трасі безкарно гуляє негідник, до того ж боягуз, який, збивши механізатора, полохливо кинув його конати край шляху. Адже не міг він не почути удару, не помітити збитого, коли той відлетів убік із своїм велосипедом, але, замість того щоб зупинитись, підібрати людину — це ж святе правило водія! — погнав далі, мов нічого й не сталось. Рве десь кілометри, рятуючи свою підлу шкуру, і навряд чи до такого озивається голос сумління... Набачився Заболотний жорстокостей у житті! В сонячний день Перемоги здавалось, що ось тепер нарешті всім жорстокостям буде кінець, запанує всесвітня гармонія між людьми... Ах, як то було наївно! Як ще до того далеко, та й взагалі, чи буде це коли реальністю? Іноді йому здається, що жорстокостей навіть більше на планеті... Про це зараз думалось, і вже не вперше такі роздуми вганяли Заболотного в смуток.

Тим часом до лікарні — чути було — під'їхала ще якась машина, і чергова, підвівшись, сторожко спрямувала погляд на двері. Нікого не вносили, ніхто не заходив, обливаючись кров'ю й шукаючи допомоги. Потім нарешті почувлися кроки на східцях, і в дверях з'явився... міліцейський кашкет! Поріг упевнено

переступив молоденький, безжурний лейтенант, що, видно, бував тут не вперше, бо піснелиця чергова йому несподівано всміхнулась, хоч перед цим важко було навіть уявити, що вона вміє всміхатись.

Лейтенант, привітавшись, по-службовому зірким поглядом окинув подорожніх. Очі представника закону якусь мить затримались на Тамарі, на її голубій зачісці, зробленій ще десь там на інших широтах далекими звідси перукарями, після цього лейтенант одразу перейшов, до діла:

— Прошу документи!

Першим подав свої права Заболотний, те ж саме зробив Дударевич, простягнувши особисте посвідчення з виглядом підкреслено незалежним і зовсім невинуватим., А коли їхні вірчі грамоти було переглянуто й черга дійшла до Тамари, вона рішуче підхопилась, виструнчено стала перед лейтенантом і з нервовим, недобрим усміхом простягла назустріч представникові закону китиці рук, засмаглих, плавких, граціозних:

— Надівайте!

Хлопець оторопів:

— Що надівати?

— Наручники, що ж іще.

Аж тепер лейтенант осягнув цей незвичний жарт.

— Ви, по-моєму, вже й так у наручниках, — він мав на увазі браслет старої індійської роботи, що тьмавим сріблом грав у Тамари на правій руці.

— Ні-ні, я без жартів, — вигукнула вона. — Для вас ми злочинці! Ви маєте готову, я певна, версію щодо нас. Це ми його збили, такі ось бездушні варвари, — ви ж думаєте про нас саме так?!

— Ми зайвого не думаєм, — лейтенант спохмурнів. — Порядок знаєм — машину вашу, до речі, вже оглянуто...

— І що ж? — рвучко схопився з місця Дударевич. — Який висновок?

— Скажемо.

І лейтенант повернувся до чергової, яка досить спритно, з надмірною готовністю подала йому злипок пропотілих, засмальцьованих документів, що були знайдені в потерпілого. «Коли вони й опинилися в неї!» — здивувалась Тамара, знов відступивши у куток після розіграної сцени. — Оце спритність рук. Ну й особа!»

Лейтенант, всівшись у кріслі на місці чергової за столом, взявся уважно переглядати документи.

— Таку людину вивели з ладу, — мовив він згодом. — Один з найкращих комбайнерів нашої області. Правофланговий... А домашні його ще нічого й не знають...

— Одначе з нами ж як? — тамуючи нетерплячість, нагадав Дударевич. — Невже вам не ясно, що ми самі його підбрали, хоч могли й не робити цього? Йдучи на ризик, старались як швидше допровадити його сюди, і ось маємо за те... Наша машина чим-небудь посвідчила проти нас?

— На щастя, нічим. Слідів удару не виявлено.

— То в чому ж річ? — одразу підвищив голос Дударевич.

— Акта, як належить, складемо. Ви люди культурні, мусите розуміти: порядок є порядок... Вперше, між іншим, бачу живих дипломатів. Що ви там хоч робите? — запитав він раптом зі зворушливою безпосередністю. Заболотному це, видно, сподобалось, він посміхнувся.

— Ми, дипломати, теж люди, хоча «немножко и лошади». Самою специфікою служби покликані нести гармонію в світ, та поки що, як бачите, це нам не дуже вдається.

— Ні-ні, за поведінку на трасі я вас хвалю. Так і начальству доповім. Але спершу все-таки, вибачте, складемо акта.

Медсестра, доки казенний папір складався та обставини з'ясовувались, мінялася просто на очах. З'явилося в ній навіть щось улесливе, що знову ж таки нагнало сум на Заболотного, прикро йому було бачити таке раптове перетворення в людині: з диктаторки в лакизницю — сумна яка метаморфоза...

Вони саме ставили підписи під актом, коли до кімнати вбігла молоденька сестра, сповістила дзвінко:

— Все пройшло добре! Він житиме... Просто-таки в сорочці вродився!

Вже схід яснів, розгорявся зорею, коли вони знов вискочили на трасу, щоб далі мчати на південь. Сизо даленіла дорога. Світло фар більше не було потрібне, саме світання відкривало їм шлях крізь степи. Змордовані пережитим, не мали навіть бажання перемовлятись. Після кільканадцяти кілометрів скаженого лету Заболотний, не питаючись згоди, раптом звернув убік, на такі ж, як учора, скомбайновані стернища. Зупинився машиною віддалік траси, коло однієї з кучугур свіжої, залишеної комбайном соломи. Вийшов з машини, полегшено потягнувся, мов йог, у бік палаючої за лісосмугою ще зовсім червоної скибки сонця. Дивлячись просто на сонце, зробив кілька дихальних йогівських вправ.

— Ну що, великий гуманісте? — кинув йому примирливо Дударевич. — Зігрів благородним вчинком свою честолюбну душу?

Заболотний не одразу відгукнувся. Все ніби дослухався до чогось стороннього чи до чогось у собі, потім сказав несподівано, кинувши у бік траси:

— Ото вам, друзі, хайвей: фугуйте далі без мене...

— А ти?

— Я залишаюсь.

Підійшов до копи соломи, зволоженої вранішньою росою, й, по-хлоп'ячому розкинувши руки, впав долілиць, — незабаром він уже спав мов убитий.

Спав і не бачив, що його соп тут звідусіль стережуть, сторчма ставши на чатах по обр'ю, чоласті сяючі хмари-гіганти, ті самі, що по-тутешньому зуться «діди».

...За кілька годин по цьому на трасі з'явилися автобуси — цілою кавалькадою летіли на південь «Ікаруси» з дітьми. Хоч день був сліпучий, величезні машини мчали при потужно засвічених фарах, і це вражало: вдень, при сонці, а мчать з повними фарами світла! На лобі кожного з автобусів червоніє полотнище з написом: «ДІТИ!», «ДІТИ»... Отже — всі розступайтесь, зминайте, всі будьте уважніші, бо це мчить до моря, кудись на Арабатську Стрілку, маленький і, може, найнадійніший у світі народець — заводська дівчора!.. Юні пасажири, наелектризовані нетерпінням, квапили себе, вони, якби їхня змога, квапили б самий біг часу! Дорога аж свистить від потужних «Ікарусів», в автобусах чути музику й співи, визирають звідти дитячі веселі обличчя, радіуючись власному летові, а на узбіччі розпеченого полотна траси, під вкритими сірим пилом придорожніми деревами, стоїть висока, з блідим обличчям, сивочола людина: голосує! А втім, здається, марно... Промелькують мимо неї «Ікаруси» зі свистом ракетним, із сонцями фар, неприродно сліпучих серед цього білого степового дня, пролітають з музикою та співами всередині, повні веселощів, здається, навіть не здатні когось помітити край шляху, прожухують, не зупиняючись, і таке враження, що їх зараз би не спинила в цій леті ніяка сила на світі, не те що чиясь там рука, піднята в голосуванні... «Гуси, гуси-гусенята, візьміть мене на крилята!» — «Хай тебе задні візьмуть...» Всі мимо, мимо, все хутчій та хутчій, бо десь там, попереду, як образ їхньої мрії, вже мерехтить море й далеко тануча серед його синяви, сонячною млою повита Арабатська Стрілка...

Той, що голосує, здається, й надію вже втратив якось вплинути на цю пролітаючу кавалькаду, та ось раптом останній з «Ікарусів»... зупиняється!

— А вам куди? — з веселою цікавістю накинулись на Заболотного діти, коли він зайшов до автобуса. Синьо-губі, заїдені шовковицею, сміливо допитувались: — Хто ви? Звідки?

Заболотний, зайнявши вільне місце, вказав дітям на ледь помітно біліючі попід небом хмари-Арарати:

— Я звідти.

— О, то ви снігова людина?

— Можливо, — відповів Заболотний дітям у тон, не маючи сумнівів, що серед цієї публіки він завжди знайде тих, хто володіє достатнім почуттям гумору.

— Сніговій людині ура! ура! ура!..

За хвилину їхній «Ікарус», наздоганяючи кавалькаду, знову летів щодуху на південь, світлячи величезними сліпучими фарами сонцю навстріч.

Глава XXIX

Ніколи про той випадок мови між ними не було. Лише одного разу Ліда, видно, щось перечувши від матері, несподівано запитала Заболотного під час вечірньої телепередачі:

— Кириле Петровичу, що там у вас сталося в степу?

— В якому степу? — знизав він плечима, хоч одразу догадався.

— Ну, тоді, під час відпустки, коли я в піонерському таборі була... Кого ви там із моїми підібрали на трасі? Рятували вночі когось?

— Мало що буває па трасах... Дорожній ексидент. Дівчинка подивилась на нього з суворою пильністю:

— Батько мій у тій історії повівся достойно? Заболотний не одразу спромігся на відповідь.

— В дусі часу, — сказав потім. — Ніяких до нього претензій.

Дівча, здається, вдовольнилося відповіддю.

Не став би ж він розповідати Ліді, як уже в санаторії, там, де «ніч лавром і лимоном пахне», поважний похилого віку товариш з їхнього дипломатичного племені одного разу під час прогулянки запитав Заболотного:

«А це правда, що Валерій наш на трасі знаменитого якогось механізатора врятував? На висоті виявився?»

«Правда».

«Хто б подумав... Такий себелюб, кар'єрист-першорозрядник і раптом...»

«Треба вірити в людей, Іване Маркеловичу», — весело сказав тоді Заболотний. На цьому, власне, й вичерпано було тему. Цікаво, що з часом Дударевич і сам цілком вжився в цю свою версію з подвигом на трасі, так вжився, що, здається, й самому повірилось, нібито діяти випало йому, а Заболотний, вважалось, при

тому був просто... присутній. Тамару це обурювало, а Заболотного більше розважало: хай... Переставлено трохи акценти — що такого? Виявлене колегою вміння його навіть веселить.

Хвиля часу багато що змиває, і ось тепер їхні сім'ї знов співіснують досить злагоджено, серед колег вважається, що вони навіть дружать. Та ніби й схоже на те...

Наступного дня після коникового концерту був вихідний, офіси всюди зачинені, тож вирішено було обома сім'ями їхати на берег океану, провентилувати себе, як висловивсь Дударевич, після цілотижневого смогу.

— Приєднуйся й ти до нас, — запрошує і мене в цю поїздку Заболотний.

Кілька десятків миль швидкісної, цілком приємної їзди — і вже на нас війнуло простором...

Попереду висяював океан!

Білі хмари стояли далеко по обрїях незрушно й спокійно, і Ліда Дударевич звернула увагу, що обоє Заболотні, зупинившись па дерев'яній естакаді, прокладеній уздовж океанського берега, затримались на тих хмарах поглядами більше, ніж звичайно. Хоча хмари як хмари, тільки що високі й до самих вершечків налиті світлом. А втім, самий процес сприйняття світу, здається, тут зазнає змін. Звідси, з океану тобі, незвиклому, здається, мовби сонце ходить десь не з того боку, що воно взагалі світить десь ніби на півночі; проміння його зараз уже по-осінньому непекуче й спокійне, проте потужність світила не зменшилась, все небо над океаном повне сяйва-мерехтіння⁴⁴, очам незвично, тож ми навряд чи здивувались би, якби побачили в тому мерехтінні щось схоже на «літаючі блюдця». Тамара Дударевич, сміючись, запевняє, що одного разу вона звідси справді бачила оте «щось», хоча то було влітку, в день особливо сліпучий...

Всюди по цьому узбережжю тягнуться поселення із стандартних будиночків, їх тут безліч однаковісіньких, безбарвних, зараз напівзаметених піском, бо місце таке, де вітри в сезон осінній чи передосінній майже ніколи по вшухають, і сьогодні теж вітер дме пружкий, ганяє, крутить у повітрі чайок, наче паперових... Влітку декотрі з наших дипломатів орендують на цьому белебні для своїх родин ось такі будиночки, хоча нелегко уявити, як люди тут рятуються від спеки та вітрів, бо ж усе відкрите вітрам океанським, а на суші жодного деревця, самі піски, гофроване залізо та ці стандартні житла-котеджикки під колір піску, збудовані з пресованої тирси. Зараз більшість будиночків позамикані наглухо, мешканців не буде в них до наступного сезону, коли океанський берег знов покличе сюди змучених задухом городян. Хоч і не сезон, а всюди рябіють реклами, функціонує, як і влітку, містечко розваг з атракціонами, різними технізованими забавами, приймає відвідувачів також дельфінаріум, облаштований просто неба, — звідти, з його яскраво розфарбованого амфітеатру, аж сюди, на берег, долинають вибухи реготу, гуки підбадьорень, то дельфіни саме демонструють свій розум і хист, нам на естакаду видно, як вони раз по раз, високо вискакуючи з води, пролітають у повітрі через кільця, мов першокласні акробати.

Виступами дельфінів керує, стоячи на узвишші, дресирувальник, увесь у червоному, за його знаком вихохані в океанських водах артисти цілком охоче показують людям своє вміння, красу пластики, поєднану з дивовижною добротою та кмітливістю.

— Поміняйтесь би їм ролями, — зауважує Заболотна. — Хай би ще тренер їхній крізь кільця пострибав, а дельфіни подивились, чи добре в нього виходить...

Ліда, аж навшпиньки стаючи, стежить, хай і з відстані, за сеансом напружено, з хвилюванням; усмішки дельфінів, що весело літають у повітрі, видно, заваблюють дівчинку більше, ніж ця дороговартісна іграшка, якою Дударевич вирішив зацікавити доньку. Я спершу навіть не зрозумів, чим то він так уперто намагається Ліду розважити, і дружина Дударевича, помітивши мою необізнаність, зі сміхом пояснила, що в руках у її технократа мініатюрний японської фірми комп'ютер, — в напливі батьківського почуття Валерій за неабияку ціну придбав його для доньки, але поки що тією дитячою іграшкою частіше бавиться він сам.

— А що? Всі ми перед вічністю діти, — каже Дударевич і запевняє, що його мінікомп'ютер, то штучовина виняткових здібностей: вона здатна миттєво виконувати безліч найскладніших розрахунків, в ній сила логіки, і йому, Дударевичеві, навіть приємно побавитись на дозвіллі цим портативним створінням. Електронний розумник цей уміє ділити, множити, добувати корені, він оперує астрономічними цифрами, тож із ким Дударевич краще міг би тренувати свій інтелект? Вже йому нібито вдалося з допомогою цього пристрою визначити відстань до Місяця і навіть до Марса.

— А спитайте його: для чого? — сміється Тамара.

— Як — для чого? — дивується чоловік. — Треба ж перевірити, чи астрономи нас не обманюють, там всякі є...

— А сьогодні ти зміряй нам ще відстань до отих он «дідів» на обрїї, — звертаючись до чоловіка, киває дружина на хмари, що біліють вершинами десь аж ніби по той бік океану.

⁴⁴ Можливо, світла йому якраз додає океан.

Дударевич на її жарт не відгукується, в нього саме там щось заїло в комп'ютері, і він, зосереджено насувавшись, намагається полагодити свою забавку.

— Татку, ти скоро? — нетерпеливиться Ліда.

— Ідіть гуляйте, я дожену.

Впдовж берега на багато миль потяглася дерев'яна естакада, побудована спеціально для прогулянок, і Ліда, по-дитячому ожжавівши, що опинилася на цій гулкій, піднятій на опорах дерев'яній дорозі, побігла горою доганяти Заболотних, котрі пішли й пішли собі понад океаном, ніби намірившись іти кудись, хоч і за виднокрай.

Ліді, видно, подобалось бігти за ними, скликувати їх на бігу.

— Бачите, кинула своїх законних і подалася уздогін Заболотним! Я іноді просто ревную, — з легким усміхом нарікає на доньку Тамара. — Ходімте й ми, — звертається вона до мене. — Тільки не естакадою, а краще низом, я люблю берегом, щоб ближче до хвилі... Тут, якщо ви щасливий, то океан якось і рідкісну мушлю під ноги на згадку вам викине. Хоча останнім часом він, здається, частіше викидає клубки сміття та мазуту...

Йдемо поволі, тихо схлюпує хвиля, дихається легко.

— А Ліда як ожжавіла!.. — Стежить поглядом за донькою Тамара. — Ви знаєте, вона просто в захваті від вашої подорожі до Мадонни! Встала вранці — втоми як не було, ніякої дражливості, вся якась просвітлена й до нас ласкавіша... «Ой, скільки я начулася, мамо, в дорозі!» Цікаво, якими там історіями ви її чарували?

— Просто нам дещо згадувалось...

— Вам просто, а їй... «Ах, мамо, я й не думала, що дорога мені так багато відкриє», — і оченята аж сяють, — переповідає Тамара. — Побувала, каже, там, де світ ніби інакший, і люди наче добріші, і нікуди ніхто не спішить... Мені здавалося, каже, що я чую, як невидимі хори наді мною співають «Аве Марія» і якісь дзвони в небі радісно дзвонять весь день, а навкруги садки цвітуть і сонце, сонце... А потім, каже, я в степу побувала, блакитні дощі купали мене... Отак зачарувати дитину...

— Не думалось, що Ліда так близько все те прийме до серця.

— О, це дуже вразливе дитя... І хоч того шедевра й не пощастило вам побачити, однак, уявіть собі, в Ліди зосталося дивне почуття: мовби вона все-таки бачила її, ту вашу степову Мадонну під яблунею... Зараз можу признатися: це ж я навмисне нав'язала малу свою мізантропку вам у поїздку, хай, думаю, трохи розвіється. А то останнім часом таке дражливе, нервове стало... Між нами кажучи, трагічний той випадок не минув для дитини безслідно, — тут і дорослому нелегко було б витримати такий нервовий струс... Якось дзвоню з міста: «Як ти там, донечко?» — «Все гаразд, мамо, уроки готую», а потім раптом: «Якби ж тільки не оці мухи! Звідкись, мамо, налетіли до кімнати мухи цеце!» Боже, я думала, що вмру. «Лідо, Лідусько, — своя не своя волаю в трубку, — які цеце? Що ти говориш, донечко?» А вона знов зовсім спокійно: «Так, так, мамо, тут мухи цеце». Нічим не передати той жах, який охопив мене. То було страшніше від смерті!..

Недавно пережите горе, видно, ожило зараз зі всією силою в Тамариній душі, сколихнуло її материнське почуття, і сльози так і бризнули їй із очей. Ідучи, вона не дивилась під ноги, не помічала, як хвилюю все частіше їй обхлюпує туфлі. Йшла і без стриму виливала мені, малознайомій людині, своє материнське горе. Який то справді моторошний, ні з чим незрівнянний жахливістю стан, коли зненацька твоє рідне дитя, яке щойно щебетало цілком логічно про уроки, про конфети та банани, за одну мить, за жахливу мить потьмарення рве з тобою зв'язок, зникає в іншу реальність, без жалю віддаляється в п'ятьм нерозуміння, самоти й очужілості... Віддалилось, відчужилось, на іншу мову перейшло, у сферу, де матері місця нема, де панує щось інше, кошмарне...

— Заспокойтесь, — казав я їй, а жінка ніби вже й не до мене, кудись у бік океану виповідала про той стан незмірного жаху, про шматуючий біль, з яким вона мчала після розмови з донькою додому, і як втратило для неї будь-яку цінність усе довколишнє, перетворилось у ніщо порівняно з її донечкою, і яким в сто крат прекраснішим стало її дитя — страшно й сказати — саме в горі, в нещасті!

Вигляд океану, чайки, що, граючи з вітром, біло завихрилися поблизу, видно, впливали заспокійливо на цю розшарпану горем жінку. Сліз уже не було. Вона поступово стишилась, пошкодувала, дивлячись на чайок, що не захопила нічого, щоб погодувати птахів.

— Ви собі не уявляєте, що ми з Валерієм пережили, — сказала згодом. — Якби не Заболотні, невідомо, чим би — це кінчилось. А так все обійшлося для дитини тільки коротким нервовим зривом... Ох, нікому не побажаю wsq, що ми пережили... Чоловік мій, дарма що на вигляд він твердокамінний, а як сталось нещастя, зовсім занепав, зліг, думали, що буде інфаркт. Усі клопоти з поліцією та з лікарями довелось взяти на себе Заболотному... Ні, це рідкісна людина, і можна лише позаздрити вам, що ви маєте такого друга! Скажіть: невже ваша дружба ніколи не знала суперечок, сварок?

— Всього бувало... Головне, що потім мирились... Заболотний завжди знаходив в собі мужність — першим подати руку, коли бачив, що завдав, хай навіть ненароком, товаришеві образи... Все так виходило, що душею товариства ставав саме він...

— Авжеж, з ним цікаво: він багато думає, тонко відчуває...

— А в дружбі вірний, як небагато хто. І ще одне є в ньому: це людина, що творить енергію, — енергію добра. В ньому розвинутий, сказати б, інстинкт справедливості, потреба людяного вчинку...

— О, я згодна з вами... При зовнішній деколи аж ніби розхристаності, безжурності насправді він дуже послідовний у житті, він такий надійний!.. А для моєї Ліди Кирило Петрович просто ідеал, лицар без страху і докору... Дехто, правда, вважає, що Заболотному іноді бракує якраз характеру, що він не в міру відкритий, всюди, як візитку, виставляє своє правдолюбство, свою плебейську привітність. Але тут, по-моєму, підмінюються поняття. Чому характер неодмінно має виявлятися у службовій похмурості чи в умінні працювати ліктями, рвучись до кар'єри із затятістю, часом аж тупою? Характер, як мені здається, — це передусім принциповість, внутрішня стабільність, а цього Заболотному не позичати. Та ще є в ньому — ну це, мабуть, тільки жінкам дано помітити — якась душевна чистість, цнотливість, що її навіть дивно, як йому вдалось зберегти серед усього пережитого від юності й до сьогодні... Уявляю, як нам буде тут без Заболотних, адже вони мають незабаром повертатися в Союз. Ми всі почуватимем їхню відсутність, а надто Ліда, вона дихнути не може без своєї Соні-сан...

— Як до неї прикипіло це «Соня-сан». — Отак із жарту й пішло... «Місіс Заболотна» — це ніби холодніше... Найбільше ж нам подобається, коли Кирило Петрович називає її Софійкою... Так, вона достойна його. Це, скажу я вам, свята жінка! Недарма вся дипломатська дітвора так лине до неї, малеча найкраще відчуває — хто є хто. Про Соню-сан при дітях слово накриво не смійте сказати, бо якесь і найменше так одразу і дасть одкоша. Ми з Сонею досі без сміху не можемо згадати одного випадку: якось летимо з нею на Париж, самі, без чоловіків, ще й Ліда з нами, а сусідом у нас жевжик — всю дорогу він тоді докучав нам своїми плоскими дотепами і навіть спробував лицятись! Помітивши, що обидві ми не досить вільно володіємо французькою, кавалір той, щоб виказати над нами перевагу й похизуватись своїм, як він, видно, вважав, ідеальним прононсом, особливо в'язне саме чомусь до Заболотної: «Так що: Антон — теля — пасе, Мар'яна льон — тре?» — аж поки Ліда, що сиділа поруч із Сонею, так відрізала йому по-англійському, з такою шекспірівською соковитістю, що сусіди по салону сміялись потім до самого Парижа, а зальотник наш, скиснувши одразу, більше не демонстрував свій ідіотський прононс...

Коли ми порівнялись із Заболотними, які йшли з Лі-дою по естакаді, супутниця моя миттю змінилася, сліз як не було, на устах заграла усмішка, сонячна, просто чарівна!

— Ви не сердитесь, що я вашого друга умкнула? — грайливо подала вона голос на естакаду. — Люблю поговорити з людьми науки, а тут така нагода: професор і доктор в одній особі, еколог міжнародного рангу! Екологія — це ж сьогодні наймодніша з наук!

— Сподіваюсь, Тамаро, ви щось корисне встигли почерпнути з професорського красномовства? — усміхнувся 8 естакади Заболотний, маючи на увазі мою мовчкватість.

— В кожному разі, не нудьгували без вас. Вірно я кажу? — І вона а підкресленою увагою обернулася до мене. — Дударевич мій з нагоди вашого приїзду спеціально читав в англійському журналі вашу статтю про синьо-зелені водорості, він і мене просвітив... Це ж так важливо, чим ви займаєтесь! Невже ті синьо-зелені справді здатні рости з такою фантастичною швидкістю? Виходить, дай їм волю, то вони заб'ють собою всі земні ріки й моря? Навіть весь оцей океан здатні перетворити в драглисте, смердюче гнитво!

— Не лякайте дитини, — сказала Заболотна, коли ми теж піднялись на естакаду. — А наука ж навіщо? Скільки розумних людей сушать над цим голови... От і наш друг не один рік веде боротьбу з тими синьоними...

— Хоча боротьба йде, здається, з перемінним успіхом, — підкинув шпильку Заболотний.

— Можете собі жартувати, а якщо серйозно, то на науку вся надія, — сказала Тамара роздумливо. — А то що ж робиться... Тут смог, там когай, танкери нафтою запоганили океан, мабуть, скоро й на цих пляжах мазут чорнітиме, всіх чайок передушить... Ось ви прибули на цей ваш конгрес, — знов запалюючись, вона обернулася до мене, — з усього світу зібрались світлі уми на захист природного середовища, радитесь, дошукуєтесь, як лихо відвернути, а скажіть нам по правді: шанси є? Не пізно ще запобігти біді? Чи цього ви й самі не знаєте?

— Знав, але не скаже, — в своєму тоні докинув Заболотний.

Ліді, видно, хотілось чогось цікавішого, і вона, повиснувши в матері на руці, зазирнула їй у вічі:

— Мамо, ти підеш з нами до дельфінів? Ми ось йдемо, — кивнула дівчинка в бік Заболотних.

— О, вже змовилися, — вдавано образилась мати. — Звичайно ж, ідемо всі.

Невдовзі ми опинилися в дельфінаріумі, де нас розшукав і Дударевич, озброєний тепер замість комп'ютера фотоапаратом, яким взявся зробити кілька знімків для слайдів на теми: Ліда з мамою, Ліда з дельфіном, Ліда всміхається дельфінові, а дельфін усміхається їй.

Потім Заболотний завів нас до павільйону з напоями, де в нього виявився за прилавком знайомий німець — добродушний товстун родом із Гамбурга, котрий і пригостив усіх нас білопінними шипучими коктейлями зі свіжого кокосового молока.

Щоб упевнити наше товариство, що маємо справу з продуктом натуральним, не синтетичним, господар при нас взявся сам і розколувати горіхи, робив це він безпомилково, влучними ударами спеціальної сокирки.

Не вдовольнившись кокосовим молоком, Тамара попросила чоловіка замовити для дорослих ще й коктейлі з шампанським, і розмова після цього помітно набула жвавості. Дударевич став перелічувати, які способи приготування коктейлів існують на світі, — їх виявилась безліч, навіть Тамара була приємно здивована його знаннями в дії галузі.

— Перепрошую, але я вас на хвилинку маю залишити — сказав згодом Заболотний, і коли він вийшов, Соня пояснила, що в нього й тут призначена якась ділова зустріч.

Тамара, перехопивши сповнений турботливості погляд, яким Заболотна провела чоловіка, несподівано запитала приятельку:

— Соню, за що він вас так любить, цей ваш Заболотний? Чим ви його заповонили? — І, пахаючи сигаретою⁴⁵, стала пильно і досить безцеремонно розглядати Заболотну. Мимоволі й ми вдалися до розглядин. Біде, безкровне, хоча й з тонкими рисами обличчя, манери скромної сільської вчительки, над високим чолом акуратна зачіска, присинена, аж голуба, щоб приховати сивину. Все в цій жінці звичайне, на ефект не розраховане, була б, можливо, навіть особою безбарвною, якби не оті очі, що просто купами світла стають, так і повняться сяйвом, якщо після розлуки заглянуть спрямований навстріч веселий погляд свого Заболотного. — Не робіть секрету, Соню, признайтесь: чим? — доскіпувалась Тамара. — Щоб так ось — раз і назавжди? Чому після стількох літ він ще й досі без пам'яті від вас?

Трохи зникновівши, Заболотна всміхнулася кутиками губів на цю дружню безтактність, однак не образилась:

— А ви його самі спитайте, — мовила своїм чистим, сріблястого тону голосом, що його тутешні друзі Заболотних часто називають співучим. — Спитайте, я дозволяю.

— По-перше, Соня йому землячка, — втрутився Дударевич з поясненнями, вважаючи, певне, що саме йому належить відповісти на це делікатне питання. — А Заболотний до таких речей, як відомо, чутливий... Окрім того, Софія Іванівна співає гарно, особливо своїх степових — в ній, без сумніву, губиться талант! А головне, що свого часу вона цьому асові після одного з чергових його падінь буквально життя врятувала, розумієш?

— Надто сильно сказано, — нахмурилась Заболотна. — Люди всі наші його врятували. А найперше діти...

— Героїчна особа — це ви, — Дударевич не шкодував лестощів. — Найбільше ви ризикували собою!

— Хто тоді не ризикував... Усім діставалось.

— Хай усі, хай колективно, але ж ваше життя, Соню, постійно було під смертельною небезпекою? — схвильовано мовила Тамара. — Хіба не завдяки вам наш «літаючий барс» згодом знову зміг повернутися в полк, щоб знову ринуть в небо... Ні, Соню, не применшуйте своєї ролі! Я добре пригадую вашу розповідь-оту картину і в душі сюрреалістів: сніги, побоїще, ніде ні душі, і лиш троє жінок-рятівниць тягнуть кудись санчата з льотчиком, як цятка життя рухаються серед тих суцільних володінь смерті... Чи думалось вам тоді, що доля вас назавжди з ним поєднає?

— Все це надто інтимне, — сказала Соня, мимовіль пригортаючи до себе Ліду, що, як завше, тулилася біля неї.

— Здається, мила, ми дозволяємо собі надмірну цікавість, — з докором зауважив дружині Дударевич. — За що Заболотний любить Соню, за що Соня любить Заболотного, — кому яке діло?

— Ну, а як мені цікаво, — заперечила Тамара манірно. — Що, коли, припустімо на хвилику, і я небайдужа до вашого Заболотного, Соню?

— Це я давно знаю.

— Ах, Соню, Соню! Знаєте також і те, що почуття моє безодвітне. Так, так, безодвітне. І Дударевич мій знає, таємно ревнуючи... Але ж я з цим і не криюсь! Може, і гріх, але хіба я винувата, що захоплююсь, що мені імпонує людина такого складу?! Повсякчасна, певне, ще льотчицька, готовність до самопожертви і ця, що й досі якимось дивним чином збереглася в душі дипломата, юнацька його соколиність, — звідки це? І чому багатьом іншим цього не дано?

— Співати хвалу Заболотному ти здатна без кінця, вся ООН знає твій репертуарі — сказав Дударевич недбало. — Однак не думай, що й решта людства мре від захвату, коли йдеться про нашого друга. Чи такий

---

⁴⁵ Вона деколи палить.

уже він бездоганний? Хіба мало на його шляху об'єктивне око могло б спостерегти всяких емоційних дурниць?

— Що ви маєте на увазі? — насторожилася Заболотна.

— Ну, хоч би той зовсім не дипломатичний ляпас, що він його відпустив па дипломатичному банкеті якомусь типові, хай навіть і заслужено... Чи варто було з нікчемою зв'язуватись? Відомо, чого це Заболотному коштувало... Чи візьміть ви той фронтовий випадок, коли він, підмовивши товариша, гайнув із ним на «кукурузнику» у щойно визволену Тернівщину, зробив там для шику віртуозну посадку ледве що не на даху батьківської хати, певне ж, на radoщах і почаркувався із земляками: аякже, сокіл прилетів!.. А на похмілля — гауптвахта, низка неприємностей і йому, й другові його, й старшому командирові, як і належить... І це в той час, коли, за всіма даними, він на Героя йшов. Реляція була вже готова! Втратити такий шанс лише ради того, щоб на «кукурузнику» покружляти над своїми незрівнянними глинищами, показати своє молодецтво — нічого собі соколиність. Хочете, щоб це в мене викликало захват? А по-моєму, такі витівки якраз і є з ряду емоційних дурниць, і свідчать вони скоріш про невміння зважувати обставини, про хлоп'ятство, що стає аж надто затяжним... Хіба не про це свідчить, до речі, і його вчорашня бездумна подорож до Мадонни, що, власне, кінчилась нічим...

— Чому нічим? Чому бездумна? — суворо звернулася до Дударевича донька. — Ти, батьку, не поспішав би. Краще зважував би свої слова.

— О, я й забув: тут ще одна захисниця, — одразу пом'якшав батько. — Маленька богиня совісті — в такому ви, здається, ранзі?

— І зовсім не смішно, — відрізала Ліда. Дударевич пильно видивився на неї, потім сказав із скептичним осміхом до всіх:

— Звичайно, готовність до самопожертви, голос сумління, диктат духу — речі дзвінкі, але для нашого часу, запевняю вас, це не звучить...

— А що звучить? — так і накинулася на нього Тамара. — Жити днем? Дертися по шаблях? Ждати і ждати вищого рангу, так ніби в ньому все щастя?

— Всі ждуть, моє золотко, нічого в цьому поганого, — креснув по ній Дударевич своєю маленькою усмішкою. — Діло житейське.

— Діждетесь рангу, а потім? — запитала Соня простодушно.

— Потім ждатиму вищого.

— Ну а далі?

— Далі — ще вищого! Ще-ще-ще! — І він аж очі приплющив, «зашторив» їх, як це називала Тамара. — Вгору і вгору! ad astrum!

— А там, — зітхнула Тамара, — комедія фінита... Повернувся Заболотний. Сів поруч із Сонею і, окинувши допитливим поглядом товариство, сказав не досить гречно:

— Ну, чого понадималися, як сичі? Пересваритися встигли? Я ж вас залишив в атмосфері миру й безжурності...

— Тужимо за втратою людських контактів, — сказала Тамара без тіні жарту. — Та й ви повернулись не в найкращому настрої. Маєте якусь прикрість на душі? Чи це мені здається?

— Що за слідство? — зауважив дружині Дударевич.

— Не чіпляйся, батьку, — відсікла його донька.

— Чому, Соню, — звернулася згодом Тамара до Заболотної, — у вашого чоловіка, навіть коли він сміється, очі завжди сумні?

— Засмучений від пізнання, — невесело пожартував Заболотний і глянув на Соню так, мовби мав намір з нею чимось поділитись, але при людях стримався, не хотів, видно, нікого, крім Соні, у своє втаємничувати.

У відстороні, замовивши собі теж кокосових коктейлів, сиділи троє юнаків, можливо, студенти якогось коледжу. Світловолосі, задумливі, з волоссям до пліч... Тамара затримала погляд на них.

— Іноді мені здається, що я опинилася серед нового людства, — сказала вона до своїх. — Видно, кожна епоха, навіть зовнішньо, ліпить свій тип. Скажімо, в очах, у виразі обличчя фронтовика завжди помітиш якісь майже невловні сліди пережитого... Є, по-моєму, щось спільне в людях фронтових. А ці хлопці, — зауважила вона в бік юнаків, — для мене за сімома печатями, емоції приглушені, загнані вглиб. І постійна ця задума та спокій, схожий на прикриття... Не вгадаєш, що під тим спокоєм: чи здатність на самопожертву заради всіх, чи, може, настроєність на зріючий злочин, витончений, холоднокровний, в дусі сучасного тероризму... Так, так, виникло нове людство, і ми з вами серед нього, — глянула вона на Заболотних.

— Все ви перебільшуєте, — відгукнулася на це Заболотна. — Звичайно, хотілось би бачити їх веселішими, цих юнаків.

— Для веселощів планета мало устаткована, — спробував декламувати Дударевич, але зупинивсь, засперечавшись з Лідою за якесь неточне слово. Тамара тим часом все дивилася, мовби аж суворо, на Заболотного, наче скульптор, вивчаючи його обличчя. Скільки літ знав його, а знову дозволяє собі дивитись

вивчально, майже безтактно... «Чим це обличчя з першої зустрічі викликав довіру? Відкрите, мужнє спокійною, природною мужністю. Часто привітне і завжди чомусь бліде... Певне, про людей такого типу на фронті казали: «З ним би згоден і в розвідку йти!..» І хоч людина знає собі ціну, проте ні в чому ніякої пози, ні крихти хвастошів... Душа відкрита до людей самим отим поглядом, що десь у глибині прижурений і водночас зігрітий, сказати б, теплом правди, — так для себе це визначила Тамара. — Погляд, в якому присутня совість».

— Ми без тебе все тут аналізували невичерпну твою позитивність, — звернувся до Заболотного Дударевич з силуваною веселістю. — Захоплювались, зокрема, подвигом аса, котрий свого часу на «кукурузнику» з'явився в небі над улюбленою Тернівщиною, робив віртуозні кола пошани над рідними своїми глинищами, а на сучаснім етапі виказує іншу віртуозність, уже в ролі невтомного діяча ЮНІСЕФу... Міжнародний дитячий фонд, і серед перших його завязтців — колишній льотчик-випробувач, хіба це не зворушливо?

— Ти, татку, сьогодні не блискучий у дотехах, — зауважила Ліда.

— А це не дотепи, лише констатація факту. З мільйонними фондами має справу наш Кирило Петрович... Дбає, щоб риб'ячий жир постачали дітям Африки. Порошок молочний та різні вітаміни для немовлят Бангладеш...

— За це теж комусь треба дбати, — невдоволено зауважила Заболотна, вловивши в словах Дударевича недоречний відтінок іронії. — Без вітамінів у тих бідних країнах діти сліпнуть, а ви... Та ще й страшна посуха лютує в Африці...

— До речі, нам завтра ж до африканців на прийом іти, — згадала Тамара. — Ви йдете, Соню?

— Обійдуться, — сказала Заболотна. — Ще в люб'язностях розсипатися перед тим катюгою...

— А протокол? — нагадав Дударевич.

— Для вас протокол, а без мене вода освятиться... Та ще хто б запрошував. Кажуть, у того диктатора руки по лікті в крові, і смерть Патріса Лумумби чи не на його совісті... Пришельці-колонізатори гидкі, а хіба менш гидкі вислужники їхні, холуї? Запроданці, що сіли на тих уранах і вичавлюють соки з своїх одноплеменців!..

— О, ви сердита сьогодні. Соню, — підвівся Дударевич. — Ходімо, друзі, ще на океан, там хоч будемо певні^, що, крім хвилі, нас ніхто не підслухає...

Вийшовши знов на естакаду, ми відчули, що вітер з океану подужчав, жінки понапинали на себе плащі, і всіх нас, як це буває перед негодою, охопило якесь єднаюче, гуртуюче почуття. Ліда, ожвавівши перед відкритістю просторів, вказувала нам на рухомі цятки в небі, — там з хижою цілеспрямованістю акул відлітали повітряні лайнери та суперлайнери, беручи курс в різних напрямках, в різні сторони світу. Над водами й сушею схрещувались невидимі їхні траси, і весь час було чути, як навіть ті літаки, що ніби й не швидко пропливають у глибинах неба, залишають далеко за собою мов відлуння грому, свій власний гуркіт.

— Можна уявити, як вони ревуть над Френковим котеджем! Бідний наш Френк, — сказала Ліда про якогось Френка і, мов доросла, взявши попід руки обох дам — матір і Соню-сан, — попрямувала з ними естакадою вздовж океану.

Ми своїм чоловічим товариством, йдучи вслід, охоче слухали Лідине дзвінке щебетання. Знову зайшлося про пашу поїздки до Мадонни, і нам із Заболотним цікаво було слухати, якими постають у Лідиній інтерпретації наші тернівщанські історії, що ми ними ділилися з нею в дорозі, де жартома, а де всерйоз виповідаючи їй під настрій той наш далекий тернівщанський палеоліт.

Здається, дівча виявилось до нас великодушним...

— Ліда неабияк пишається, що ви її маленькою богинею совісті були обрали, — сказала Тамара, коли ми всі разом зупинились край естакади.

— Совість, совість, — чи не занадто часто я чую це протягом одного дня, — несподівано розсердився Дударевич.

— Хіба це неприємно? — холодно всміхнувся Заболотний.

— А що ви хочете цим сказати? Для кого призначаються ваші словеса? В епоху вибуху знань, коли кожен вчинок можна виміряти від і до, коли так зване добро і зло можна виважити й переважити з мікронною точністю, ви все товчете мені про якісь напівмістичні вигадки, про те, що колись, можливо, мало значення для пасторів та проповідників, толстих та достоевських, але сьогодні? Що ці ваші абстракції дають людині сучасній? Від чого вони Цизарятували, від чого остерегли? У слововжитку балакунів під псевдонімом совісті часом постає, я вважаю, просто димера, щось надумане, наскрізь ілюзорне!

— Для мене ні, — нахмурився Заболотний.

— Чому ні?

— За цим поняттям для мене стоять завше живі, конкретні люди. І я їх бачив: одні з совістю, другі — без...

— А якщо «без», то чому? — зблиснув аж злісно своєю маленькою усмішечкою Дударевич. — Не закладено в генах?

— Навряд чи це генетичне. Це скоріш набутне. Таке, що можна людині прищепити. А можна й відщепити...

— І що ж тоді?

— А тоді що завгодно! Тоді розгул цинізму. Культ речей. Нічого святого. Пристосуванство до всього, навіть до найгіршого... Чинодральство. Кар'єроманія. Шукання протекцій. Тоді «після мене — хоч потоп». На почесному місці тоді, замість Мадонни, ставлю набитий стейками холодильник... Ось так. І якщо ти впав — я через тебе переступлю. Піду далі, й жоден на мені нерв не здригнеться! Кричатимеш — не почую. Не обернусь. І дедалі більше буде плюсових знаків в анкеті, і щораз менше буде довкола мене друзів та всього того, що для батьків наших вважалось святим!..

Заболотна заспокійливо взяла чоловіка під руку:

— Ну, годі тобі... Це ж ваша вічна тема, ніколи, мабуть, вам тут згоди не дійти...

Вітер з океану пругкішав, тіпав нашими плащами, над головою загуркотіло раптом сатанинським гуркотом — лайнер котроїсь з авіаліній, мовби заблудившись, низько проорав небо над нами.

— Пропав би ти, — аж вухо затулила від гуркоту Тамара. — Зараз від реактивних у голові дзвенить, а що далі буде? — Випроставшись, вона нервовим рухом повернула обличчя в бік океану, якимось дивно схвильована. — Ждали життя на Венері, шукали розумних істот на Марсі, тепер нам кажуть — десь далі є, в інших галактиках... А може, це тільки ілюзії, може, від них звільнитись пора? Якби дали мені змогу дістатись на якусь найвищу трибуну планети, звернулась би разом до всіх, закричала б щодуху: гей, ви! Даровано вам планету унікальну, дублікатів нема-так розпорядіться ж нею достойним чином! А не вмієте — передайте планету дельфінам, може, вони мудріше нею розпорядяться! Принаймі собі подібних вони не винищують!..

— Ще й потопаючих пляжників рятують залюбки, — додала Заболотна, Тамара ніби й не відчула підтримки.

— Богорівні чи звіроподібні — від вас залежить довести це! — паленіла вона кудись у простір. — Перетворите планету в смердючу клоаку чи збудуєте на ній рай земний — теж залежить від вас, самовпевнених нащадків Адама... А чи здатні? Чи стачить духу підвестися над чварами, над амбіціями, над своїми згубними пристрастями? Чи зумієте приборкати у власних душах зміїв егоїзму, крокодилів честолюбства! Колиска ж єдина, і як можна не бачити, яка вона тендітна й прекрасна! Ці води, це небо, цей вітер — усе ж це для нас! Маємо змогу володіти, втішатися, відчувати це все, відчувати радість життя... А ми? — Вона обернулась до нас, сповнена докору й пристрасті, наче ми були винні в усіх лихах планети, — очі її збуджено блищали, налиті слізьми.

— Ти маєш рацію, — взяв за руку Дударевич дружину. Він був збентежений і занепокоєний, що Тамара рознервувалась більше звичайного, ми спільними зусиллями стали її приспокоювати, і довелось виявити чимало такту й терпіння, доки вона знов усміхнулась зболено, якимось винувато...

— Не знаю, що це зі мною...

Нашу увагу невдовзі привернула гарна молода пара, видно, подружжя, що, прогулюючись, саме проходило берегом із своїм хлопчиком, трохи більшим за того маленького страйкаря, що був так засимпатизував Заболотному біля Арт-музеуму. Хлоп'я, золотокудре, мов купь дон, в розстебнутій, з блискавками курточці, забіякувато марширувало поперед батьків, порівнявшись з нами, хоробро щось гукнуло до нас на естакаду, а молоді батьки, обоє обкинувшись од шмагкого вітру одним плащем, ідуть за малим своїм вожаком, вдоволені, їх він собою тішить. Нам чути сміх молодої матері, в неї в руці багрянів ділим віялом яскравий набір осіннього кленового листя, назбираного десь у неблизьких звідси місцях, бо тут на багато миль довкруг ніде не побачиш жодного деревця. Та ось з океану війнуло, поривом вітру вишарпнуло з букета лапатий, палаючий багрянцем листок, і він, підхоплений повітряним струменем, уже полетів попереду в молодого подружжя, і хлоп'я, щось радісно скрикнувши, щодуху кинулося за ним навздогін. Кілька разів воно майже наздоганяло, ловило його, та все ж не вловило, листок тікав і тікав від маляти по піщаному пагорбу, між дюни, де з кожного гребеня вітром зривало пісок. Батьки голосно сміялися, радіючи наполегливим синовим гонам, а нам із Заболотним знов змигнула перед очима Тернівщина, степ, вітер осінній ошарпує Романів садок, смагло-червоне листя жене й жене перед нами по стернях, хвилею вітру розвіює їх по степу, а ми, пастушача дрібнота, з радісним галасом довго біжимо за тим своїм, що втікає найдалі, вишневим листочком, ладні бігти за ним по колючцю стерні хоч і на край світу!..

Глава XXX

Живе на березі океану людина. Вдень і вночі ревуть над нею літаки — поруч аеродром. Рівно що дві хвилини з громовим гуркотом проносяться над самим дахом будиночка, то йдучи на посадку, то, навпаки,

відірвавшись від злітної бетонної смуги, беруть курс на океан. Та хай яке тут стоїть ревіння й гуркотнява в небі, а господар будиночка заклопотаний своїм ділом. Він у цей час лагодить човна, або розбирає сіті рибальські, або, схилившись, слухає інший гул, зовсім не схожий на той, що розламує небо, — це тихий і загадковий гул вулика, хвилі музики його золотої... Бо тут пасіка! Тут бджоли! Прижились під цим гуркітливим небом. Кудись і звідси літають вони й знаходять квіти і, можливо, навіть з того чадного аеродромного поля також беруть нектар... Дерев'яний стандартний будиночок господаря на відміну від інших — утвір фантастичної яскравості, весь він обмальований величезними квітами-медоносами, зображенням вуликів різних систем, уквітчаний величезними бджолами, крилатими, радісними, що то кубляться в пелюстках, то линуть у польоті... А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, вмуровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби сама себе рекламує й запрошує до будиночка люд: «Пліз, якщо хочете придбати баночку меду...» Досить вдала думка — розмалювати котедж до самого даху квітами та бджолами. Реклама найпоетичніша, мабуть, на весь континент.

Мешкає тут Френк, бджоляр і рибалка. Старий негр, товстий, огрядний, з лицем глянцево-темним, аж сизим, вдачею не дуже привітний, не схильний до марних розмов. Та ще, здається, трохи й недочуває, хіба не оглухнеш під цими вічними аеродромними гуркотами. Людина діла, колишній корабельний механік, крім того, що має пасіку, ще й лагодить двигуни до човнів та яхт, у нього можна дістати свіжих лобстерів і копчених вугрів, завдяки чому невеличка Френкова ферма зажила на узбережжі широкої слави, і городяни, зокрема й працівники дипломатичних служб, котрі приїздять влітку на океан відпочивати, добре знають дорогу до цієї декоративної бджоли на білому камені біля Френкового котеджу.

Ніколи автомобіль Заболотних не промчить мимо Френка, хоч на хвилику, а зупиняться наші друзі перед подвір'ям самотньої людини. Навіть якщо їм від нього нічого і не треба, вони й тоді заїдуть, а цю безкорисливість старий найбільше цінує. Просто можна перекинутись словом, жартом, всеохопним отим о'кей, постояти маленьким товариством біля обмальованого квітами та бджолами котеджу, звернувши разом з господарем погляди в бік океану, де навіть у білий день з'являються дивні вогні: сліпучо-білі, алмазні, виникають розіскрені навстріч сонцю, а за ними два хвости чорного диму... На перший погляд, вогні блищать наче непорушне, наче зависнувши на місці, та все ж вони помітно ростуть — то просто на вас, знижуючись, іде гігант-літак! Ось він реве до нестями над головою, проноситься над вами важким маслянистим черевом, з уже випущеним шасі, з рубіном сигнального вогника знизу... Сто тонн летючого речового металу! Виповнив гуркотом небо, стрясонув шибки, пішов на смугу... І так що дві хвилини несхибно, все по тій же невидимій, але чітко прокладеній повітряній трасі, що якраз прокладено її через ваші нерви, прямісінько через Френкове життя, через бджолиний його котедж. А потім напрям ревіння різко зміниться — тепер уже з боку протилежного, від аеродрому розженеться такий самий або ще більший гігант, супергігант, і піде на океан...

Заболотний довго проводить його очима, а жінки, приголомшені новим гуркотом, досадливо шуляться, вуха затуляють, — у Френка це викликає добродушну посмішку. Бо він до цих неботрусів призвичаївся, обвикся, — людина, виявляється, багато до чого здатна принатуритись. От слона були торік привезли з Таїланду до тутешнього зоопарку, що від аеродрому неподалік, гість із джунглів не витримав, так оскаженів від цих нестерпних йому гуркотів, що довелося вуха йому затуляти звукоізоляційними, спеціально для слонів зробленими навушниками. Френк розповідає все це, звертаючись, головним чином, до Ліди, певне, вважаючи, що такий персонаж, як слон у навушниках, найбільше підходить для дитячого сприймання.

Проревів реактивний, пішов, тане в блакиті, і тоді ви знов біля котеджу почувете звук — інший, не травмуючий, а навпаки, заспокійливий... Почувете на хвилику тиху музику бджоли.

На пасіці тридцять вуликів, один із них триповерховий, контрольний, він стоїть на вагівниці. Тут і папірець: щодня робиться запис, скільки грамів чи фунтів меду додалось у вулику... Поблизу пристрій, схожий на парник, тільки поставлений похило: непосвячений навряд чи зрозуміє, що це й для чого.

— Новинка, в мене в першого це ви побачите: сонце витоплює віск, — пояснює господар не без гордошів.

Оскільки Френк сьогодні в доброму гуморі, він дозволяє собі пожартувати, розповідає про якусь пані мільйонерку, що привозила сюди своїх бебі, котрі об заклад побилися, чи справді Френка бджоли не жалять. «Тож гляньте, — переконувала вона їх, — не жалять! Бджоли його знають! Впізнають серед інших людей!»

— А воно більше я їх знаю, — всміхається Френк. — Знаю, в якому стані не жалять: коли меду в них повно...

Небо над нами тим часом знову реве, здригається, стугонить усе, ніби металеве, а потім на якусь коротку часину стихає первісне, стихає блакитно...

— Слава твоя росте, друже Френк, — плеснувши друга по плечу, скаже Заболотний. — Ось мій співвітчизник, вчений-еколог, теж зацікавився твоїм промислом, більше паніть твоєю особою, ніж медом та лобстерами. — І, обернувшись до мене, Заболотний відреконендує господаря з всіма правилами: — Оце і є

той легендарний Френк, що, подібно до свого фольклорного пращура, перегнаний бджіл через увесь континент! Від океану до океану перегнав, не втративши жодної!

Френкові, видно, похвала до дупи, він ніяковіє вдоволено. Руки в нього важкі, селянські, не лише довколишні люди; а й кожна Френкова бджола могла б посвідчити, скільки цими руками перероблено протягом життя, яке в них, на вигляд грубих, є ласкаве, делікатне уміння...

Натуральні, без домішок меди Френкові, так само як і його океанські лобстери, популярні в цілій окрузі, від покупців відбою нема. Щоправда, не кожному відпускає. старий із свіжого улову чи з дарів своєї загартованої гуркотами пасіки. Іноді скаже не криючись:

— Трохи є, але це я лишаю для містера Кирика. І тут уже не просіть, не наполягайте: Френк від свого не відступиться, зрештою, він має право віддати перевагу друзям, тим, кому хоче зробити приємність. Дружба за його поняттям — понад усе. Ні Френк, ні «містер Кирик», мабуть, не могли б сказати з певністю, чому вони, власне, заприятюлися між собою, чому після випадкової зустрічі коло цього білого каменю з рекламною бджолою виникли між ними довірливі людські стосунки, що перейшли в оце дружнє приятелювання. Отак: виникли, і все. Просто ніби з нічого. Бджоляр під боком в аеродрому та дипломат, що час від часу проїздить тут на берег океану та знову до міста, — начеб що могло бути спільного між ними, яка душевна нить могла б їх єднати? А втім, Френк чогось тужить, коли знайомиць його довго не з'являється: нема містера Кирика, чогось давно за лобстерами не приїздив. Спершу Френк навіть не знав, звідки родом цей сивий джентльмен, яке в нього заняття, яке ім'я. Знав тільки, що любить він їздити на великих швидкостях, надто ж коли сам, без нікого в машині, — жене, мало в повітря не злітає! Та якась інтуїтивне чуття підказувало Френкові, що перед ним людина приязна й некорислива, а це для Френка найвища атестація, про кого б не йшлося.

Коли па подвір'ї чи коло білого «тотема» з'являється подружжя Заболотних, у Френка — динна річ! — ніби й глухота зникає, він стає охочим до слова, показує Заболотним, хай і вкотре вже, свою пасіку, бо відчуває до себе з боку подружжя щире, не вдавану прихильність.

— Маловигідне заняття, — скаржиться Френк, звертаючись більше до «містера Кирика», — дає зиску в середньому десять центів на годину, такий це нектар, але ж...

— Отож-бо й воно! Хіба виміряєш, скільки це заняття дає нектарів для душі? — весело вигукує Заболотний. — Скільки і яких саме... Чи не так, Френку? Не самими ж висками наш брат на світі живе!..

— Ми ось ніяк не діждемося, дорогий Френку, доки й паш колега Заболотний станс бджолярем, — звернеться Дударевич до негра. — Вам відомо, що це його хобі, вірніше — майбутнє хобі, якому він вирішив присвятити решту життя?

— А що, так і буде. Правда, Соню? Повертаємось додому, і я одразу ж переключаюсь на бджіл!

Пісеньку про те, як Заболотний, опинившись десь там, на хуторі біля Диканьки, віддається цій своїй омріяній, хоча й недостатньо оціненій в сучасному світі професії, Тамара Дударевич чує не вперше, тим-то вона з поблажливим усміхом нагадує майбутньому пасічникові:

— Ви ж там і про нас не забудьте... З усіх своїх меді! па нашу долю прибережіть найзапашнішого, квіткового! Та ще маточного молочка для косметики!..

— О! Як би мені хотілось побачити дядю Кирика в бджоляній кольчuzі, — всміхається Ліда. — Неодмінно провідаєм вас на пасіці. Ми ж домовились, правда?

— Там ти його навряд чи впізнаєш, — застерігає Ліду батько. — Кирило Петрович там до невпізнання опроститься, сиву бороду відпустить, уподібнившись тим східним мудрецам, що йшли колись у гори й роками непорушне сиділи серед скель, заглиблені в самоспоглядання... Обличчя їм, як сказано в давніх книгах, обмивали дощі, вітер розчісував бороди, а руки їхні спокійно лежали на грудях, обвиті травами й квітами... Таким ось, Лідо, й Кирило Петрович перед тобою постане в незабарному часі... Чим не перспектива? Тренуватиме бджіл, шкрябатиме мемуари, сидячи, ніби якийсь маг бородатий, серед степу широкого на Україні милій... Образ містера Кирика так і проситься засяяти сивиною в небесній колегії поряд із його степовим товариством — отими небесними хмарами «дідами»...

— Ловка казочка, — кидає Заболотна, здається, трохи ображено. — Слухаю вас і думаю: скільки років ви разом в Кирилом Петровичем в одній упрязі, а, по суті, крім служби, що вас єднає?

— Тьотю Соню, татко жартує, — Ліда цього разу стала на захист батька.

— Сумнівні жарти, — вже не приховувала образи Заболотна.

— Соню, ви мене не так зрозуміли, — заперечив Дударевич. — На своє виправдання можу сказати, що я навіть задрю Кирилові Петровичу в його майбутній діяльності на ниві бджолярства. Але глядіть, любя Соню-сан, — знову вдався до жарту Дударевич, — щоб ваш чоловік, захопившись, та не розвів і вдома отих агресивних покручів бразильсько-африканської породи...

— О, то велика необачність, — догадується Френк, про що мова. — Сто разів треба було подумати, перш ніж іти на такий експеримент.

Тамара Дударевич сказала, що вона не обізнана з суттю цього експерименту, і їй спільно стали пояснювати, що у Бразилії шляхом схрещування виведено нову породу бджоли — гібрид місцевих бджіл і диких африканських. Був розрахунок різко збільшити медозбір, однак виявилось, що нововиведені відзначаються нечуваною агресивністю і до того ж плодючістю. Швидко поширились по країні, стали нападати на худобу й на людей, — зареєстровано ряд випадків, коли розлючені гібридні рої зажалювали людину до смерті!

— У Бразилії цих бджіл тепер бояться більше, ніж алігаторів, — ті хоч не літають, — Дударевич не обійшовся без дотепу. — А найгірше, що крилаті ці орди хай і поволі, та все ж неухильно рухаються з південної півкулі сюди, на нас, атакуючи все живе на своєму шляху. Нещодавно вони вчинили напад на якесь там провінційне містечко і цілий день тримали в облозі його жителів. Так тривало, доки прибули в азбестових костюмах пожежники і пішли на бджіл з вогнеметами!

— Ти жартуєш? — з неспокоєм у голосі сказала Тамара.

— Я викладаю з преси почерпнуті факти, — холодно відповів Дударевич, а Заболотний, звертаючись до господаря, повів мову знов на веселій хвилі:

— Друже Френку, чи не доведеться нам з вами вирушати на переговори до тих агресивних бджіл? Треба ж комусь залагоджувати цей нечуваний в історії конфлікт людини з бджолою...

— Цього тобі тільки бракувало, — невесело усміхнулась Заболотна, — ще не навоювався...

— Френк, я певен, уміє словом замовляти, — сказав до Ліди Заболотний, — отже, все буде о'кей...

— А поки що, друже Френк, — звернулася до господаря Тамара Дударевич, — просимо прийняти від нас замовлення на лобстерів, якщо, звичайно, наловите. Погано ловляться? Так чи інакше, майте на увазі на наступний уїкенд... На прийомі, що нас чекає, африканці теж, мабуть, частуватимуть лобстерами, але ті, що від вас, незрівнянні!

Доки ми розмовляємо, Ліда весь час тримається біля Заболотної, вслухаючись у важкі гуркоти літаків, що раз у раз розламують небо над Френковим котеджем.

Вже коли ми зібралися виїздити, Френк з помітною зацікавленістю подивився на дівчинку.

— Це та сама? — запитав він неголосно Заболотного. Тамара поспішила відповісти, що справді це вона, ота, що «про неї мова була»...

Френк, насупившись, бубонить щось про те, що якби від нього залежало, то він знайшов би спосіб приборкати всю оту гангстерську нечисть, яка тероризує місто, парки й метро, а тепер, знахабнівши, нападає вже й на дипломатських дітей... По якійсь хвилі, звертаючись до Ліди, старий стиха радить їй бути обачною в місцях паркування, надто ж коли сама лишається в машині, щоб не забувала одразу заціпатися на всі кнопки зсередини, бо ж і там може з'явитися який-небудь психопат...

— Наша Ліда обачна, — каже до Френка Заболотна. — Тільки ось за домом дуже скучає... Та й решта всі... Коли настає день пошти, так малеча наша за годину вже товпиться біля того столу, де «Листи з Батьківщини»... А вони не щоразу ж бувають...

Дівчинка все це слухає мовчки, а я дивлюсь на її русяву голівку з двома кісками й акуратно заплетеними в них кісничками⁴⁶, і мене чимось проймає тужливе почуття втрати...

Знову прогуркотів над нами низько літак, пробуривши небо ревом турбін.

— Мені шкода неба, — сказала Ліда до нас з якимось скривленим, ніяковим осміхом. Видно, це неспокійне, вздовж і впоперек облітане небо, щойно продерте летючим металом, викликало в дитячій вразливій душі щось і справді схоже на співчуття.

А Френк тим часом, відлучившись на хвилику, повертається до нас, тримаючи в руці баночку меду, на якій наліплена етикетка з ромашковою квіточкою — знак його скромної бджолярської фірми. Старий негр з доброю усмішкою вручає Ліді презент, пожартувавши, що нектари ці хоч і поруч з аеродромом добувались, однак пахощі мають все-таки нектару, а не петролеуму, тобто бензину...

Ліда, прийнявши дарунок, питає, чим би вона могла віддячити йому, людині, що без втрат провела рій бджіл через увесь континент?

— Коли поїдеш додому, — каже Френк дівчинці, — глянеш на вашу Дніпро-рівер, згадай тоді, що живе десь там, під вічними гуркотами, такий собі дідусь Френк чорношкірий, який, однак, добре розуміється на дружбі. Згадка твоя, дитино, буде йому найкращим віддарунком життя...

Глава XXXI

Прийоми такого нагріву Тамара між своїми жартома називала: єгипетські ночі.

⁴⁶ Так були колись заплетені кіснички в Настусі-Анастасії.

Як тільки вона із своїм Дударевичем вийшла з висотного ліфта на якомусь там стонадцятому поверсі, назустріч їй вдарили звуки тамтамів.

— Де ми? — звернулася вона до чоловіка. — Здається, нас тут чекають сюрпризи нечувані... Нарешті я побуваю в Африці!

Ноги їй одразу потонули в килимах, буйнопухнастих, ними встелено весь хол, переповнений світлом, залитий ніби справді стосильним африканським сонцем. Бачила Тамара всього в житті, а от по таких килимах ступала вперше. Світлі, волохасто-ворсисті, вони сягали своїм волоттям трохи не до колін, тонути в них було приємно до лоскоту, хотілось брести й брести по цих сивих травах розкошаної ілюзорної савани.

В холі нікого, потужні канделябри освітлюють порожнечу, і лише здоровенний негр у золотих аксельбантах самотою стоїть серед своєї савани, досвідчене й мовчки оцінює вас: хто ви? Пускати вас до раю чи завернути геть? Широкі двері напіввідхилено, видно безкрай притемнений зал, повен людей, звідти, з печерно низької глибини його, якраз і долинають звуки тамтамів. Всю просторінь залу виповнює гомін; у штучних лісових хащах, у відблисках червоного полум'я, що б'є від вогнищ, вдало імітованих чи, можливо, й справжніх, снують декольтовані дами в діамантах, чоловіки з келихами в руках, а згори плетиво ліан, гірлянди квітів звисають над цим збориськом чорних і білих бенкетарів. Зроблено все, щоб створити цілковиту ілюзію млостивої тропічної ночі, що мовби сама народжує пристрасть, збурює плоть, ночі, де довкола лісового кострища жителі джунглів, чорні оголені люди якогось тамтешнього племені, час від часу самі себе підбадьорюючи гортанними викриками, старанно звершують під бухкання барабанів свій ритуальний танець. Дійство відбувається, треба гадати, після вдалого полювання. Скільки фантазії, розмаху, шику!.. Десь аж у підхмар'ї, на головах ваших сталевих білдингів — розблиски вогнищ, джунглі, гульба під звуки тамтамів, ось так!

Опинившись у цьому екзотичному залі, Тамара, дарма що їй не звикати було до прийомів різного рівня, відчула, як їй перехоплює дух від такої приголомшливої пишноти, гамірності, якихось мовби натужних невеселих веселощів цього понадхмарного вігвама, їй стало жарко від пахошів живої тропічної рослинності й від безлічі поглядів, що, як Тамарі здалося, зацікавлено, а то й безцеремонне, зовсім не цнотливо звідусіль спрямовувались на неї, — тож, навіть не пригубивши хмільного, вона вже хмеліла від збудливих ритмів цієї незнайомої дикої музики, що нею сьогодні тут частує гостей заїжджий африканський диктатор. Де ж він? Треба з'явитись перед його очі, так велить етикет...

Швидко опанувавши себе, Тамара в супроводі Дударевича ступала по валу вільно, якимось аж підкреслено вільно і ніби знехотя, ціною внутрішньої напруги здобуваючись на легкість, линула в повітрі, мов сама грація, для сторонніх поглядів ні натяку скутості чи остраху не було в ній — вона вміла в такі хвилини пропливти залом в виглядом королеви! Хай кожен нерв мов напнута струна, а вовні Тамара — самий спокій, безжурна чарівність, у ній, як нерідко в таких випадках, з'являється внутрішнє зухвальство, — гаразд, дивіться, обстрілюйте поглядами, я ж бачу вас наскрізь, бачу, в кого захват, а в кого заздрість викликає струнка моя постать, і ці пругкі перса, і вруна вільно розпущеного волосся, котре так гарно спадає на мої плавкі плечі, що їх Дударевич називає античними. Я йду, недбало похитуючись, усміхаюсь до всіх і ні до кого, очі мої сповнені блиску й чарів жінки, що вмє кохати, і хто скаже, що ця блискуча місіс Дударевич, смаглява красуня, чиї усмішки, можливо, навіть сприяють її чоловікові у здобутті кар'єри, хто скаже, що ця шляхетно-тендітна жона дипломата знала колись таке трудне воєнне дитинство, з ночі коцюрбилась по чергах на зимових вітрах, тислася з картками за пайковим хлібом, а опинившись з матір'ю в степах Кулунди, вже тоді, будши міською дівчиною, опанувала мистецтво одягання важкого хомута коняці на шию, навчилася сіяти й волочити, а при нагоді могла і лайнутися по-хлоп'ячому, коли той клятий трактор ніяк у тебе заводиться не хотів!..

— Ото їхня екселенція, — заглядивши крізь публіку господаря прийому, шепнув Дударевич дружині. — А поруч — то старша дама з його гарему, кажуть, вельми впливова особа... Сподобайся їй!

В оточенні численної челяді, слуг та тілохранителів, освітлений зловісне червоними відблисками кострищ, чорношкірий можновладець стояв у парі із своєю маленькою дружиною в глибині залу під пальмовим віттям, полум'я хвилями відблисків грало на ньому, в'язи його темно лисніли, за спиною екселенції щось там шкварчало на величезних жаровнях, Тамара не здивувалась би, дізнавшись, що то смажать для гостей антилоп чи навіть справжніх носорогів! І хоч було відомо, що цей чорний велетенський зовсім не простак, яким хоче себе подати, роз'їхавшись перед подружжям Дударевичів в білозубій усмішці до вух, хоч знала Тамара, що стоїть навпроти неї не чорний лідер з відкритою світлою душею, а жорстокий убивця, віроломець і зрадник свого народу, «чорна маріонетка в руках білих монополій», як висловивсь про нього сьогодні, збираючись на прийом, Заболотний, — все ж Тамара змушена була, дотримуючись правил, відповісти і йому усміхом на усміх, більше того, навіть удати, що потиск його м'ясистої, пітливої, в діамантах на всіх пальцях руки вона приймає з приємністю, хоч насправді в цій комедії не було для Тамари нічого приємного, скоріш, навпаки, їй довелося тамувати в собі щось схоже на відразу. А супутниця життя цього владики, маленьке, змучене створіння, що тулилось поруч свого узурпатора, безсловесно роздаючи гостям

завчені усмішки, збудила в Тамари зовсім інше почуття, ця чорна африканська леді чимось одразу викликала до себе симпатію, може, що в розумних її очах крізь завісу благополуччя прозирає глибоко прихований смуток. Жалем і співчуттям перейнялася Тамара до цієї чорношкірої мініатюрної жіночки, коли, обмінявшись звичними, усталеними для такого випадку формулами люб'язності, вони на якусь мить зустрічне затримались поглядами — віч-у-віч. «Яка, мабуть, ти щаслива, — щось таке чи подібне, як здалося Тамарі, промовляли її прижурені очі, — хай не маєте ви пі алмазних копалень, ні фантастичних капіталів, що їх зберігають для нас іноземні банки, але ж не знаєш ти й тієї дикої сваволі, утисків душі, постійних принижень, серед яких минає моє африканське, знівечене цим тираном життя...»

А тиран був зараз сама люб'язність, в усмішці до вух, розгодований, спливаючи жиром, він поїдав Тамару масним своїм поглядом:

— Мадам, чи подобається вам наша музика?

— О, йєс!

— А джунглі наші вас не лякають?

— О, ні!..

— Раджу скуштувати тієї он смаженини... Молода антилопа.

— Дякую, але я вегетаріанка!

Формальності прийому для Дударевичів, власне, па цьому й скінчились, глибокий діалог відбувся, після чого Тамара з Валерієм пірнули в людський вир, між дерева, перевиті квітами та ліанами. Тамара одразу відчула себе полегшено й нітрохи не образилась, коли Дударевич її залишив, зачепившись біля котрогось там араба, бо й саму її одразу підхопили знайомі поляки, запропонували вибрати щось із напоїв, і вона взяла собі джин-тонік. Взагалі тепер можна було повестись вільніше, можна було, нарешті, відгукнутись до тих і до тих, комусь кивнути, з кимось пересміхнутись, а потім знов, опинившись у колі своїх дотепних польських друзів, дати собі волю насміятися всмак, вислуховуючи їхні добре приперчені каламбури, на які тільки згодом натрапиш десь у варшавських «Шпильках». Ось так поточити яси, з кимось кокетуючи злегка, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі — це, одверто кажучи, Тамарі завжди було до душі. Давно минув той час, коли вона, шойно ставши дружиною дипломата, перед кожним прийомом хвилювалась, нервово тремтіла щоразу, з жахом уявивши, що зробить якийсь промах, порушить протокол, або з нею щось станеться конфузне в товаристві, щось скаже невлад і стане для всіх посміховиськом... Ні, тепер вона тут як риба у воді. І навіть цією екзотикою її не приголомшити, навчилася орієнтуватися блискавично, друзі знають цю її якість — з півслова, з півпогляду пані Дударевич визначить, хто є хто!

Однак ці невщухаючі гуркотливі тамтами, сповнені чуттєвості танці напівоголених людей у відблисках вогнищ, чийсь веселі, захотливі погляди, розсипи компліментів — все це збуджує, збурує в тобі гарячу, молоду кров. Джин-тонік, звичайно, хмелить, але ти лиш злегка захмеліла, думка працює ясно і гостро, ніщо не лишається для твого ока непоміченим, ти на льоту схоплюєш усмішки, розшифруєш мигцем кинуті погляди, за словом нейтральним читаєш підтексти й двозначності, ти зараз так певна себе й жіночої своєї приваби, що, здається, тобі під силу зачарувати когось найвродливішого, будь-кого ти могла б завабити тут під ці збурилі, жагучі тамтами! Не страшать тебе й ці величні твої африканські суперниці, смаглошкірі молоді дружини багатів чи просто чийсь коханки, наложниці, що, понад міру декольтовані, ревниво позираючи на тебе, а виглядом чорних королев пропливають сюди й туди по залу, викрутисті, сміливоокі, проносячи у вухах цілі маєтності, виблискуючи сяючими купами каратів на шиях, на своїх розкішних персах... Ні, їм тебе не затьмарити сьайвом каратів, ти сьогодні в блиску своєї чарівності, язик твій мов бритва, до того ж ти любиш перед сном читати «пльотки о панях», дещо й звідти беручи на своє веселе озброєння. Всі знають: де ти — там весело! Вдало пожартувала тут, а тобі вже подають знаки звідтам, бо ти всюди бажана, перекинутись словом з тобою кожен вважає для себе мало чи не за честь. Мимохідь пустила бісики тонкобровому мексіканцеві, затрималась на хвилику із знайомим новозеландцем, та найдовше випало перебути в товаристві з японським подружжям, бо ця мила, в райдужному кімоно японочка⁴⁷ виявилась такою щебетухою, що слухати її вистачило б весь вечір, японочку цікавить, як там поживає дружина містера Заболотного і чи не забула вона своїх японських друзів, котрі досі згадують милу Соню-сан і завше їй будуть вдячні за той її великодушний, такий гуманний вчинок! Можна подумати, вся Японія тільки тим і живе, що співає хвалу Софії Іванівні за те, що колись їй вдалося добути ліки для кількох японських дітей, хворих на поліомієліт... Якщо вірити цій щебетусі, то японські матері ще й зараз підносять Заболотну-сан до небес!.. Розшарівшись, як квітка, японочка й далі щебетала б, однак, помітивши не без допомоги свого супровідця, що для Тамари ця тема стає надокучлива, вона чемно вклонилась, і те ж саме зробив її коректний, безмовний, захований у маску загадковості супровідець.

⁴⁷ Тамара забула, як її звати.

Беручи з піднесеної кельнером таці ще один джин-тонік, Тамара вловила на собі через голови застережливий, зовсім тверезий погляд свого Дударевича, який, поправляючи чорний метелик на білосніжному комірці, тим самим давав Тамарі знак, щоб вона не захоплювалась, щоб не забувалась, де ти є й серед кого... Однак Тамара була певна себе, джин-тонік її тільки веселить, грів душу, а голова залишається ясна, і язик зайвого не бовкне, бо вдачаю і вишколом Тамара з тих, хто вміє говорити про все і ні про що, серед Тамариних приятельок вважається, що це саме їй належить веселий афоризм, котрий усім їм подобається: «Маємо все і не маєм нічого!..» Отже, все йде о'кей, Тамара в настрої, і хай які тут крутяться вири, а вона, мов добрий плавець, почуввається впевнено на цих бурунах, весь цей людський крутіж її навіть розважає. Перед знайомими й незнайомими вона сьогодні постає такою, як і хотіла, вільною, розкутою, магнетичне привабливою у своїй жіночності. Хоч встигла вже з багатьма тут обмінятись усмішками й перекинутись словом, вона інтуїтивно відчуває, що очі її мовби самі шукають серед присутніх ще когось... Чи не того сивого джентльмена, що з відстані всміхається тобі вітально й підбадьорливо? Заболотний з келихом у руці, якимсь молододивим сивий, і сьогодні чомусь особливо елегантний, з виразом доброзичливості на блідому обличчі, саме розмовляє під навислими ліанами із жвавим круглолицим французом, що в минулому, як і Заболотний, теж був льотчиком, і це їх особливо зближує.

— Ось перед нами людина, сп'яна юношами й надіями», — сказав Заболотний, коли Тамара підійшла до них. — Ви, Тамаро, сьогодні просто в ударі!.. Всіх — наповал. Не тільки звичайні смертні, а навіть їхня ексценція, як було помічено, не залишилась байдужою перед силою ваших чарів...

Француз охоче підтримав Заболотного в його жарті:

— Дозвольте дізнатись, мадам, як вам удасться полонити нас з першого погляду? Якою таємною зброєю користуєтесь?

— Трохи легковажності, трохи зухвальства та джин-тонік на додачу — тільки й усього... А ви що п'єте?

— Ми, за звичаєм предків, — віскі з льодом, — сказав Заболотний, — тільки з роками доводиться трохи змінювати пропорції: менше віскі — більше льоду... Правда, Жа-не? — посміхнувся він другові.

— Я теж хочу випити віскі, — забажала Тамара, і тут, мов з-під землі, виріс кельнер з підносом, і вже наповнений кришталевий келих з чималою льодиною був у Тамари в руці.

— Сто лят! — глянула вона на Заболотного. — За всіх, хто нам дорогий...

— За дружбу, — сказав француз тихо й задумливо. — За все, що єднає... У нас з месье Заболотним виявились спільні друзі з полку «Нормандія — Німан»...

— І до того ж, друзі дуже близькі, — ствердив Заболотний.

На якусь хвилю між ними запанувало мовчання, кожному, видно, перемайнуло в думці своє, і в синіх очах Заболотного Тамара вловила той вираз, який не раз у ньому помічала, — крізь веселість проступав нерозв'язний туман зажури... Щоб змінити цей настрій, вона жваво, майже на манір тієї японочки защебетала, як ще школяркою мріяла, щоб у неї закохався льотчик, високий юнак із сусідньої вулиці, що приїздив із свого небесного полку до матері у відпустку. І хоч Тамари він, здається, й не помічав, бігає якесь там дівчисько неповнолітнє, проте коли настала весна і бузок так розкішно цвів у їхніх палісадниках, Тамара пережила незабутнє, досі пам'ятає, як, задихаючись від хвилювання, від збуреної пристрасті, шукала в кетягах бузку квіточки на щастя, тобто з п'ятьма крильцями-пелюстками, схожими на ті позначки, що були у нього в петлицях. І таки знайшла, і з'їла, щоб задумане сповнилось!.. Однак дарма, що п'ятикрилу пелюстку з'їла, а льотчика того з сусідньої вулиці вона так більше ніколи й не зустріла в житті...

На Заболотного й на його французького друга Тамари-на розповідь, здається, справила саме те враження, на яке вона сподівалась, обидва вони, либонь, вловили, що хоч і ділилась Тамара мовби з грайливості, мовби між іншим, давніми своїми інтимнощами, однак щось і зовсім не грайливе відчувалось в її словах.

— Vouloir c'est pouvoir, — сказав Жан.

— О, ні, не завжди, — заперечила Тамара, і якась хмарка раптом набігала на її чоло.

Дивлячись на Заболотного, Тамара вперше задумалась над такою важливою для себе річчю: чи вона коли-небудь знала кохання? По-справжньому кохала кого-небудь — чи ніколи й нікого? Були школярські захоплення, флірти студентських літ, випадкові спалахи, а потім отой скоро-спішний шлюб і звикання, звикання. Звиклась, призвичаїлась, співіснує, а де ж оте палке, всепоглинаюче? І враз, як від блискавки, сяйнуло їй: той єдиний, кого вона справді могла б кохати, ба навіть давно вже кохає, віддано й безодвітно, ось тут він, перед тобою! Єдине твоє кохання зараз за крок від тебе і водночас далеке й недосяжне, мов зоря...

— Сьогодні ви розгулялись, — чує вона знайомий голос за спиною. Це Дударевич, нечутно впливши з натовпу, вже стоїть тут як тут над її душею.

Тамара навіть не озирнулась на нього.

— А я і впитись би не проти, — сказала вона, звертаючись до француза, з викликом, весело. — Давайте за яку-небудь зорю!..

— Зоря зорею, люба, а нам пора, — нагадав Дударевич дружині, а Заболотному сказав, що вони зараз їдуть до них, щоб забрати доньку. — Може, й ти з нами?

— Ні, — і Заболотний послався на те, що він має ще тут побути, в них ось із Жаном розмова ще не докінчена...

— Я хочу поцілувати вашого друга! — засміялась раптово Тамара до Заболотного, й не встиг він нічого сказати, як вона уже чмокнула подивованого Жана в щоку, міцно й жагливо, і аж тоді дозволила Валерієві взяти себе під руку й рушила з ним до виходу.

Дударевич знав за Тамарою ці напади пустощів, бурхливих веселощів, навіть безпричинних, як йому здавалося, знав і трохи побоювався їх. Саме тому він і поспішив забрати від товариства свою, за його жартливим висловом, «хуліганку». Бо в такі хвилини Тамара могла втіяти щось зовсім непередбачене, екстравагантне, таке, що його не узгодити ні з яким протоколом. Зараз його «хуліганка» була саме в такому стані. Він бачив, що їй хочеться щось утнути, подразнити свого благовірного, пограти йому на нервах. І щонайдивніше, Тамара чи не найбільше йому й подобалась само в такому ось своєму пустотливому збудженні. Дударевич намагався в душі навіть виправдати її, пояснити для себе Тамарині витівки, адже це, можливо, в неї своєрідна реакція на ті безлічі протокольних приписів, невідь-коли й невідь-ким витворених умовностей, якими так багата дипломатська служба, котра в силу своєї специфіки, як Дударевич вважав, й не може бути інакшою. В кожному разі, нічого дому не лишалося, як тільки запасатись терпінням та витримкою затискати нерви в кулак, коли бачив, що Тамара «завелась» і ладна була пуститися берега, пірнути в розкіш утіх, а далі хоч хай там що!

У холі вона, підбравши в присутності того здоровенного негра-порт'є свою вечірню, всю в блискітках, сукню, навмисне заходилась бродити по неймовірної пишності килимах, бродила по них, пухнастих, мов по диких сріблястих травах своєї далекої Кулунди, весело пояснюючи негрові, що добре було б у цих степових ковилах впасти та ще й покачатися, тільки б знати їй, чи протокол щось подібне дозволяє... Опинившись у ліфті, вона замість кнопки «даун» (вниз) намагається натиснути «ап» (угору), бо, бачте, воліє, щоб її понесло звідси в самісінькі небеса, кортить їй добувати на самій маківці цього сталевого біл-дінга, відчути, який вітер гуляє зараз там, на найвищій точці планети, і яким звідти видається людині це створене нею урбаністичне пекло, його нічна безодня з тріщинами вулиць, де навіть цілому легіонові сміттярів не вдається підтримувати чистоту. Зрештою Дударевичу після борюкняви таки вдалося дати ліфтові потрібний хід, і, доки їх несло вниз, він все не випускав Тамару з об'їмів, щоб ця його навіженка не могла скористатися кнопками.

Коли вони, відшукавши свою запарковану в сусіднім кварталі машину, опинилися в ній, Тамара виставила нову забаганку:

— Поїдемо дивитися наркоманів! Дударевич пробував отямити її: що за дурниці, що, мовляв, за нездорова пристрасть...

— Ні, їдьмо! — наполягала вона. — До того ж це якраз у твоєму дусі!

— Що ти вигадуєш?

— А за екватором чим ти мене розважав, коли ми тільки побрались? Поїдем та поїдем, люба, дивитись контрасти! А це хіба не контрасти? їдьмо, бо пішки піду!

Сперечатися з нею в таких випадках марно. Тож нічого Дударевичу не лишається, як їхати в район тих сумнівної слави місць, де вечорами виповзають на світло неонів різні невдахи, всілякого роду віщуні, засліплені містичними видіннями, фанатики, психопати, покидьки, а то й просто шахраї, пройдисвіти, що спекулюють на почуттях людей знівечених, змучених самотністю, охоплених тугою за втраченим чи й незвіданим ніколи людським теплом... В районі хмарочосів біля будинку, що тьмаво вилискує при нічному освітленні чорним алюмінієм та бронзованим склом, зібрався цілий натовп юнаків і дівчат, вони, похитуючись, співають якийсь духовний гімн, виконуючи його на сучасний манір, всі вони збуджені, адже перед ними черговий кумир — бритоголовий, з акулячим ротом віщун у жовтому балахоні. Кумир той саме щось проповідує, кличе присутніх в геть інший світ, кличе, раз у раз пристукуючи піднятим над собою бубном, ніби щоб піддати сили своїм аргументам.

— Гуру чи просто шаман? — мовила Тамара й, звелівши спинити машину, стала прислухатись.

В проповіді йшлося про «невідомий порт», що десь існує в горах, в Андах чи Гімалаях, і до якого на зустріч з пришельцями з космосу ці молоді люди мають добутись в надії вблагати, щоб «ті» взяли їх «на борт»... Бо ж незабаром має з'явитись з позаземних цивілізацій армада НЛО спеціального призначення — врятувати біологічний вид, близький до зникнення, і, якщо хто врятується на літаючих дисках, то тільки найправедніші та найдосконаліші — атланти сучасних атлантид, всього кілька тисяч позначених породою юнаків та дівчат... Відібраних буде відправлено в іносвіті, де вони перебуватимуть тисячу літ в стані анабіозу, повернуться ж на свою планету аж тоді, коли вона після спопеління й самоотруєння заново вкриється буйними квітами й зазеленіє свіжими, незайманими лісами...

— Ну тоді, все ясно! — твердо сказав Дударевич і повів машину далі.

Просуваючись між ущелинами білдингів, він незабаром вивів авто на ту розкішну, мовби юпітерами освітлену вулицю, що в усьому місті вважається найяскравішою, ця стріт справді зустріла їх невтомним танцем-буянням реклам, мигтючим хаосом вигадливих комерційних вогнів. Дударевичі опинились наче па якійсь ярмарковій шаленій магістралі, де все наввипередки закликало їх, заманювало, кричало й умовляло, змагаючись у винахідливості своїх спокус, обіцяючи море насолод. Звідти вас гукають, заманюють своїми делікатесами східні ресторани, а з того завулка світляні табло сповіщають про вихід на екрани нового порнографічного фільму, а з величезних, наповнених сьайвом вітрин, скільки їдеш, все тобі усміхаються елегантні діви-манекени, чії стрункі ноги, оголені плечі, здається, дихають життям і теплом незгірше від справжніх, людських... Вуличний художник з бородатим страдницьким обличчям, кінчивши роботу, збирає своє причандалля та намальовані за день етюди, декотрі з них Тамара бачить не вперше — зовсім непогані роботи, а придбати їх чомусь ніхто не поспішає... Під вітриною, просто на тротуарі, на ошматті газет лаштується до сну старий безпритульний у лахмітті, нуждар, приреченець, заживо викреслений із життя... Дударевич кривився, не приховуючи від дружини свого невдоволення, його аж млоїло від спертого духу вентиляторів, що гнали звідкись перегоріле повітря та неприємні запахи кухні...

Тамара все наче ждала чогось.

— Наркоманка! — раптом схопила вона Валерія за плече... — Пригальмуй! їдь поволі!

Послухавшись, він повільно вів машину понад самим тротуаром, а Тамара з жадібною цікавістю і водночас з жахом дивилась на ту високу, випростану, що якимось гордовито йшла уподовж вітрин. Не звертаючи ні на кого уваги, йде величаво, в дорогій шубі нарощаній, з каштановим, красиво розпущеним на плечах волоссям, ступає така струнконога, зверхньо-байдужа до всього довкіл. Робить кожен крок сягисто, красу грудей несе ні для кого, бо ж нема ніде тут гідних її! Хода вольовита, в широко відкритих очах відстороненість, незмигнана спрямованість кудись уперед, до інших світів, до якихось, може, райських видінь, героїном нафільмованих візій...

— В неї шуба з канадської норки! — скрикнула з жахом Тамара. — Точнісінько, як у мене!.. Який збіг... Ні, з мене досить! Додому! До Заболотних!

Ніби видихнувшись, Тамара знеможено відкинулася на спинку сидіння й мовчала всю дорогу, озвалася, аж коли вже піднялись до мешкання Заболотних.

— Як Ліда? — запитала Сою, тільки переступивши поріг.

— Не хвилюйся, — сказала Заболотна, перехопивши повний тривоги Тамарин погляд, яким вона гайнула по кімнаті. — Спить, вмостившись на канапі в Кирила Петровича... «А дитиночка — мов зориночка», ба, як розшарілася, — додала вона, коли обидві зупинились над Лідією. — Недавно заснула, все ждала вас... Як там хоч було?

— Потім, потім, — Тамара, не скидаючи шуби, стояла, дивилась на доньку, а за якусь хвилю, вернувшись до вітальні, так у шубі й сіла до столу. — Ні, я таки погана мати. Знову підкинула вам дитя, як зозуля, а сама гайда розважатись... Грішна мати!

«Аж ось коли прокидається в тобі материнський інстинкт», — порадувався в душі Дударевич і, заглядивши на канапі розкрити валізу, в іронічній своїй манері звернувся до Заболотної:

— Вже в Союз пакуєтесь, Софіє Іванівно? Чи не рано? Для Дударевича не було несподіванкою, що колега його має терміново відбутися у відповідальне відрядження, однак йому захотілося чомусь вдати, що для нього це новина.

— Куди і в яку дорогу — ви ж знаєте, — з досадою відповіла Заболотна згодом. — І що дорога ніяк не додому...

Схилившись над валізою, вона стала знов перебирати дорожні речі — напрасовані чоловікові сорочки, улюблені його краватки, потертий несесер, колись кимось йому подарований і з яким Заболотний все не може розлучитися, та ще томик «Кобзаря», що його господар завжди бере з собою в далеку дорогу.

До Тамари мовби тільки зараз дійшло, чим то Заболотна заклопотана... Вона аж скинулася:

— Як? Знову в дорогу?

— Виходить, що так, — глухо відгукнулася Софія Іванівна. — Меншого не знайшлося...

— Звідки це виникло? Чому? — метнула гнівний погляд Тамара на Дударевича. — Знову замість когось?

— Як завжди, — ображено мовила Заболотна. — В останній момент хтось там за станом здоров'я не зміг чи просто вважав за краще для себе ухилитись, то кому ж летіти? Звісно, Заболотному.

Дударевич підійшов до телевізора, знехотя увімкнув, — на екрані з'явилося якраз те, на чому він знається: автора-ді! В диких швидкостях, здіймаючи кушпелу, шалопіютра якихось пустирищах ще одні автомобільні гонки влаштувавшись на стільці перед телевізором, Дударевич Сказав Софії Іванівні:

— Зв'язався він з тим ЮПСЕФОМ... Я ж йому говорив... Міжнародний дитячий фонд всіх. Сою, не зарятує.

Там посуха, там голод, там урагани, а на алмазних копальнях та в уранових руднях, за деякими даними, використовується навіть праця дітей. найдешевша, по суті, рабська праця маленьких чорних невільників... А верховоди компаній, концернів не люблять, коли хто пробує зазирати в їхні справи. О, як вони не люблять сторонніх очей!..

— Таж треба комусь за дітей заступитись? — здивовано звела на нього очі Заболотна.

— При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження.

— Не з тих він, що уникають! Це ж вам добре відомо.

— Запевняю вас, Софіє Іванівно, для нього цей політ такий же не обов'язковий, як, до речі, і ота їхня подорож до Мадонни...

Заболотна випросталась, примружилась гнівно:

— І саме тому, що цей політ для нього є продовженням тієї подорожі, він летить.

— Софіє Іванівно, як треба вас розуміти?

— А так. Що він вирішив, то вирішив. І не будемо більше про це.

— Тільки хай не летить над Бермудами, — задумливо сказала Тамара, не зводячи погляду з фотокартки молодих усміхнених льотчиків на стіні. Сиділа в шубі нарозхрист, у позі недбалій, мовби перебувала зараз у якомусь сомнамбулічному стані. — Річ у тім, що над Бермудами... зупиняється час. Він там просто зникає...

Глава XXXII

Після африканського прийому Заболотний заїхав до мене в готель. І ось ми сидимо на тридцять п'ятому поверсі цього урбаністичного щільника в одній із його тісних, а низькою стелею кліток, де тебе оточує зручна й практична синтетика, де все ніби для людини є і все ж чогось найістотнішого бракує. Є холодильник з різними соками, і біленький телефон на столі, і біблія, і кондишен, що жене потрібне для ваших легенів повітря, є навіть віконце, до того ж не зашторене спущеними жалюзі, бо ж по той бік ніхто по тобі не вистрелить, адже там, за вікном, зовсім ось близько, глуха, закопчена сторічною сажею стіна, крізь яку ні сонце не проблісне, ні вітер не продме. Ніколи не побачити звідси, як блакитніє небо, як на зорю вранці займається чи як по ньому під обрій лягав густо-червона вечірня стяга.

— Ти щасливий, — каже Заболотний, влаштувавшись на канапі й дістаючи сигарети а незмінними пірамідами та верблюдом, хоча при мені не раз обіцяв Соні кинути палити, запевняючи, що цілком свідомий того, що коли відмовиться від сигарет, то стане безсмертним.

— Що я щасливий, це, звичайно, приємно почути, але чим же я такий щасливий? — запитую друга.

— А тим, що за кілька день будеш уже вдома. Дніпро-рівер під крилом тобі сяйне, а ця готельна клітка з її невитравним духом синтетики тільки в згадці вирине, коли писатимеш мемуари.

Заболотний чимось помітно збуджений, внутрішньо схвильований, — я давно його не бачив таким. Розповідає, що він тільки-но оце з прийому, був на гостині в одного диктатора, з джунглів. Тепер і ці, розгодовані біля корит монополій квіслінги, скороспечені вельможі навчилися подавати себе публіці досить ефектно: ось і для цього прийому вибрано готель найфешенебельніший, де мають звичай зупинятися мультимільйонери та президенти, в залі створено цілковиту ілюзію джунглів з криваво-червоними, якимись аж зловісними вогнищами, з несамовитим гуркотом тамтамів... Вся ця екзотика, дикунський шик, вульгарно-розв'язна поведінка напівоголених чорних красунь, обсипаних діамантами, і їхній самовпевнений диктатор, оточений блюдолизною тубільською знаттю, повторно розбагатілою на алмазних копальнях та уранових рудах, — не це, виявляється, найбільше вразило Заболотного, такими речами його не здивуєш, вразило інше. Адже прийом було влаштовано — такий збіг! — саме в тому залі, де свого часу тутешня знать вшановувала учасників бомбування Хіросіми, даючи банкет на честь матері старшого з офіцерів, іменем котрої — теж який цинізм! — було названо той апокаліптичний літак з атомною бомбою на борту.

— Ти цього не знав? А їх не посоромились вітати тоді, як героїв, — повільно розповідав Заболотний, — хоча ті, охоплені містичним жахом, «герої» з молитвами й прокляттями тікали від власного злочину, від ударної вибухової хвилі, яка гналася в хіросімському небі за ними, мов розплата самої судьби... «Боже мій! Що ми нарobili?...» — записав один із тих, що перед самим вильотом так ревно слухали в тропічній темряві напутню, безмірно блюзнірську месу із уст свого армійського капелана...

«Що ми нарobili?» Йому не ясно — що! Найбільша руїна світу була створена за мить! Пекло розверзлось під вами палаюче, що аж кабіну вашу виповнювало гидким багровим світлом, можливо, навіть схожим на те, що тільки-но багровіло нам у залі дикунського цього прийому... З усіх прийомів сьогоднішній для мене виявився найтяжчим, — Заболотний дихав незвично схвильовано. — Намагався забути, відволікався, реагував на чийсь дотепи, а воно потім знов накочується, терзає душу: та що ж це таке? Чому цей збіг? Чому так швидко забуто жертви, живі «огарки» людей, чому? Ніби й нема вже отих довічних калік, що ми їх бачили з тобою в японському атомному лазареті?

— Цих «чому» та «чому», — кажу до нього, — можна б називати без кінця. І в різних сферах...

— Ти маєш на увазі свої екологічні проблеми?

— Їх теж. Хоча вони такі ж мої, як і твої.

— Це правда. Планета неподільна, кожен із нас за неї відповідає. Соня, скажімо, не може чути навіть мисливського пострілу... Вважає дикістю, що він узаконений. Уявляєш: вечір-казка, зоря цвіте на півнеба, а на озерах пальба, канонада...

— А Червона книга? Це ж книга звинувачень... І щодалі вона росте й росте...

— Потрібне щось кардинальне, повсюдне, — нахмурює чоло Заболотний. — Ліси планети, хіба такого вони потребують догляду? Ріки, що колись їх називали пречистими, а тепер... Є вчинки, котрі сьогодні мають сприйматись як колективний гріх людства, тільки так! І кожен з нас мав взяти на себе частку покути, кожен має проїнятися думкою, що ти вартовий планети, відповідаєш на ній за всіх і за все, інакше... інакше...

Я подав йому склянку води. Мене стривожила надмірна його блідизна і ця збудженість, теж надмірна і йому не властива... Лише зараз я помітив, як у ньому нуртує все, і подумалось, які в мого друга вкрай розшарпані нерви, якщо вже він дозволив тут собі скинути з себе свою постійну зовнішню стриманість, майже безжурну оту о'кей-ність. Надпив води, і з обличчя його зійшла гримаса страждання, яку він, мабуть, тільки у цій сірій клітці тридцять п'ятого поверху дозволив собі не приховувати. Я сказав, що пора б йому справді подумати про відпочинок, розпружинитись, зміцнити нерви, і він при цих моїх словах так раптово, знайоме й тепло всміхнувся: знову переді мною був Кирик Заболотний!

— О'кей, — мовив він уже весело, ніби перед цим за мить і не був таким, яким був. — Справа в принципі вирішена, сподіваюсь, наступного літа зустрінємось вдома. Будь певен, що побачиш і мене, як Романа Винника, в бджоляній кольчuzі.

І все ж мені було чимось щемливо, аж боляче на нього дивитись. Бо влада літ — це таки влада... Не той і Кирик. І лише з його юної, нестаріючої усмішки деколи проблискувало до мене те, що було і що ніколи більше не вернеться...

Запаливши сигарету, він несподівано вдарився в лірику:

— Гай-гай, аж де вони зустрілися, пасльонові діти! Вже й верби ті наші старезні порубані по балках, де солов'ї гніздилися... Колючу акацію насадили по глинищах та яругах... В Чернечій балці навіть лисиць бачили, так її всю заліснили...

— Заліснили, щоб ерозію припинити, — кажу я.

— А як ми тоді залишали Тернівщину... Пригадуєш, як бабуся з Ялосоветкою стояли коло млина...

Цього вечора згадав він чомусь робітфак, нашу студентську юність в парусинових черевиках. О, як ми їх нафабрювали зубним порошком перед тим, як іти в гуртожиток до дівчат!.. Згадав і той день, коли ми, здаючи норми ГПО, пішли стрибати з парашутної вишки.

— Як я ждав того дня! — ожваблюється мій друг. — Стою на вищій, весь у лямках, зібрався з духом... Готовий до стрибка, роблю крок назад, щоб розігнатись, і раптом чую: «Пішов!» — і стусан у спину! Це той інструктор-мурло вирішив, що я злякався, тож і турнув іззаду, щоб піддати хоробрості! На очах у дівчат зробив мене страхополохом!.. Образи тієї досі не можу йому забути. Ах, мурло ж, ах, дубина! — з усмішкою лається Заболотний. — До нього навіть не дійшло, що позбавив мене щастя з власної волі, не з чиеїсь принуки, кинутись у повітря, пережити свято духу, перше блаженство польоту...

— Чи не на зло йому й льотчиком став? — кажу Заболотному жартома.

— А що ти думаєш? Може, й це мало значення, — не прийнявши жарту, відповідає він. — В усякому разі, саме після того конфузу я негайно записався до аероклубу.

— І ось відтоді, можна сказати, в польоті... Добре ж у цілому склалось у тебе життя.

— На долю не скаржусь... Пройти крізь жорна літ, витримати всі перевантаги, о, друже, ми а тобою знаємо, що це таке... І мене дивує не те, що буває людина знівечена, викривлена, збита з ніг, дивує інше: як, незважаючи ні на що, всупереч всьому тому, людина зрештою знаходить в собі сили знову піднятись, видобутись з-під тих жорен, зводиться, випростується душею й тілом і знову припадає до того істинного джерела, чистого й світлого, яке тільки й робить її людиною...

— Всього, всього нам дісталось від життя, це правда, — кажу. — Багато чим можна гордитись, а про щось би хотілось, може, й забути... О, якби молодість знала!..

Заболотний мовчки дивиться в стелю, заглиблений у власні думки.

— Це так, — чую згодом його, — і польотів було, і приземлень... Часом сміялись над тим, над чим не треба було сміятись. Вклонялись тому, що було не варте поклонів. Крізь які хаші блукань, засліплень доводилось продиратись людям нашого покоління, а що не кажи, рух ішов таки ж по висхідній! До прозріння, до істини вів, чи, образно кажучи, до відкриття кожним своєї Мадонни...

— Снаги додає пізнання. Та тільки ж літа біжать... Бачу, й ти втомився?

— «Жить на пределе» — ти чув такий вислів? — після мовчанки поглянув на мене Заболотний. — Було таке motto в ужитку серед хлопців нашої ескадрильї. Весь час перебували в найвищій напрузі, на грані, на межі.

— Десь я читав, що ні в кого з фронтових льотчиків під час польоту не зафіксовано інфаркт... Ти як вважаєш — це відповідає істині?

— Принаймні я не пригадую в нас жодного такого випадку... Навіть тяжкопоранений, навіть поранений смертельно — і той кінець кінцем дотягував до аеродромного поля... Вмирили після, але не в польоті.

— Отже, наука могла б сказати, що в польоті людина межує з безсмертям?

— Жарти жартами, а доки лежиш, напруга нервів справді, видно, така, що її не просто здолати... І загалом у людині багато загадкового... Якщо вірити його та льотчикам фронтовим, — посміхнувся Заболотний, — людина має в собі потенціал можливостей просто-таки фантастичних, до глибини ще ніким не досліджених...

— Соня казала, що після тієї японської аварії тобі було заборонено літати? Навіть у ранзі звичайного пасажира?

— Торік під час відпустки вперше прорвався в небо! Можеш уявити, як це льотчикові після тривалого нелітання знов опинитися на борту, хай це всього лиш АН-24... Так себе відчув — ну, справді ніби вперше. Співати хотілось, ей-же-ей... Ще й не злетіли, а вже струменем повітря погнало, бачу, як вітер жене, хвилює під крилом аеродрому траву... «Соню! — кричу. — Дивись!», — а вона тільки сміється... До речі, як це вона там, вірна моя Хранителька?... Дозволь потелефонувати.

Розмовляючи з Сонею по телефону. Заболотний час від часу хмуриться:

— Знаю, знаю, голубко... Все буде гаразд. Про зміну рейсу мені ще вдень в секретаріаті сказали. — І, поклавши трубку, різко обернувся: — Лечу ж! Замість би додому, лечу на чорний континент.

Для мене це була цілковита несподіванка. Адже останні дні тільки й мови було, що Заболотні, вже вибувши тут своє, ось-ось мають повернутися в Союз, додому, до тих своїх міфічних бджіл, що завжди викликають усмішку присутніх, і раптом...

— Це остаточно?

— Обговоренню не підлягає. Місія конче важлива. Мені, зрештою, не звикати: політ так політ, а от Соню жалко, — каже Заболотний, — вона зовсім уже настроїлася додому. Дружинам нашим взагалі дістається... А через них уже й нам... Коли довго доводиться перебувати у відлучці, у якомусь відрядженні, то найбільш дошкуляє тобі все-таки це: а як вона там? А що з нею? Надто ж коли в таку яму попадеш, що й зв'язатися з домівкою неможливо, ніякої звістки не маєш... Ось тоді, мабуть, найгостріше відчуваєш себе моральним боржником перед нею, перед найближчою для тебе людиною. Все життя вона присвятила тобі! І здібності, й сили, і щедрість душі, вміння, турботливість — все віддала тобі й дітям, па все пішла, від чогось, може, омріяного відмовилась, щоб кочувати з своїм вічним мандрівником, ділити все, що на його долю випадає.

Мені аж дивно було чути його, завжди стриманого, закутого в захисну оболонку гумору, в цих несподіваних, навіть інтимних відвертощах, у звіряннях про те, як часом винуватим почувається перед Сонею, бо ж далеко не завжди бував достатньо уважним до неї, прикроців завдавав, навіть не помічаючи цього, — такі речі чомусь найчастіше й зринають перед далекою дорогою... Скільки разів забував на роботі за своїми службовими клопатами навіть зателефонувати їй, запізнювався, десь сміявся, жартував за коктейлями з людьми, по суті, сторонніми, а вона, людина найближча, найвідданіша, в цей час все ждала тебе і навіть не завжди вважала за потрібне потім тобі дорікнути... Є люди ніби одного-єдиного почуття, і були б вони, може, навіть примітивні у своїй одноемоційності, якби це почуття не було любов'ю!.. Він говорив про це само-заглиблено, ніби вперше така змога йому з'явилась, — вдивитися в себе, поза метушню буднів спробувати докопатись до суті, і ось тут, у цім випадковім готельнім номері, він мовби відкривав для себе самого ж себе і всю неоціненну цінність близької для нього людини, матері його дітей, — відчувалось, як повинь гарячої ніжності, несподівано наринуюлої подружньої вдячності' зараз переповнювали його всього...

— Жаль, — говорю, — що Соня не чує зараз цих твоїх покут...

— Хочеш, поїдемо до нас пити чай? — запропонував він, встаючи.

— Ні, дякую: час пізній.

— Ну, дивись... А для нас пізнього часу нема. Не забувай, що ми зараз перебуваємо від Тернівщини на протилежній боці планети, а там ще сонце світить щосили.

Випростаний, підібраний, навіть повеселілий, він поклав мені руку на плече, на мить затримавши її так.

— Вітай Тернівщину. Кожну стежку, кожную травинку вітай... Зорі наші вранішні і вечірні...

— Що за мінор? Ти ж скоро й сам вдома будеш?

— Буду, буду, але вітай...

І, всміхнувшись, рушив до виходу.

Глава XXXIII

Ранок погожий, погода літна, біля будинку місії друзі проводжають Заболотного. Приємно було бачити, що в нього тут стільки людей близьких і приятельних, здебільшого молодих, але таких, що побували в світах і знають ціну старшому сивому колезі, і якщо й дорослі, а особливо діти, бажають зараз Заболотному щасливого польоту, та це просто з чемності, відчувається, що йде це в них від самої душі. День робочий, і в аеропорт можуть поїхати не всі, хто хотів би. Крім дружини, яка нічим не виказує перед нами смутку розлуки, Заболотний дозволяв проводжати його до аеропорту й мені, як «представникові Тернівщини», та цій мудрій, зараз на якихось думках зосередженій Ліді разом з її жвавою матусею, котра жартома запевняє, що без неї аеродромна служба дозволу на виліт не дасть.

Отже, Заболотний летить!

Уже плащ перекинутий через руку, аташе-кейз у руці, і сам він, наш містер Кирик, у доброму гуморі, то з тим, то з тим із малечі жартує, вирізняючись зростом — високостеблій, як нетрів батіг, — цвіте сивиною над усіма, хто його біля місії проводжає.

За кермо б'юїка сідає Софія Іванівна, це вона робить уперше після тривалої перерви, спричиненої дорожньою травмою, і друзі її поздоровляють: нарешті авто в руках справжнього водія, що має належну пошану до правил! Поруч з дружиною сідає Заболотний, ми втрюх — на задньому сидінні, і вже за якусь там хвилю опиняємось у потоці машин, у каньйоні вулиць, де сьогодні панує безвітря і низько висить смог, цей темний туман, що до нього, певне, і за сто літ не звикнеш.

Б'юїк наш ледве повзе, вулиці запружені безліччю машин, Заболотна дивується:

— Ще більше їх стало, чи що? І до годин «пік» ще ж далеко...

Автомобілі йдуть крилом до крила, упритул, здається, ми ось-ось когось тернемо, притиснемо чи, навпаки, нас хтось притисне, і тільки захрущать наші фари й підфарники, однаке Заболотна справді виявляє тут ведійський хист, є в неї чуття, необхідне саме для таких ситуацій: кожен звільнений сантиметр вона одразу ж використовує, авто в її руках з якоюсь навіть грацією уникає, здавалось би, неминучого зіткнення, поволі, але неухильно просуваючись далі й далі.

Ці раз у раз виникаючі затримки, раптові зупинки, що здаються безконечно довгими, і ще довші стояння перед світлофорами потребують сталевих нервів, і вони, безперечно, у Софії Іванівни є, сталь і ніжність, без сумніву, в ній поєднались. Від Тамари Дударевич вже чуємо прокляття цій дорожній тисняві, а з уст водійки ні слова докору чи невдоволення, ніби так і повинно бути, — що ж на обставини нарікати? Через тунель не їде, щоб Ліда не зомліла, як це одного разу сталося з нею торік, коли в котромусь із тунелів була утворилась величезна пробка і рух довго не вдавалось відновити, тож від вихлопних газів навіть декотрі з дорослих людей стали в тій тунельній норі чадіти й непритомніти. Однак і по цій верховій дорозі рух нам коштує нервів, все ніяк не вдається видертися з тисняви, потік, диктуючи свої закони, несе нас зовсім не з тією швидкістю, якої нам треба, щоб вчасно прибути в аеропорт.

А в передмісті, де, здавалось би, повинно було попросторішати, перед світлофором у центрі площі весь цей пливучий сталевий льодохід і зовсім спинився, незрозуміле завмер в усіх напрямках, наче натрапивши на якусь непробивну запруду. На самому розхресті доріг це несподіване: стоп! Чого? Яка причина? Різне можете думати, але факт той, що пробка! Та ще яка! Водії виглядають з кабін в цей і в той бік — кінця-краю машинам не видно, самі сталеві їхні спини блищать.

— Не пробка, а суперпробка! Ось вам привид майбутнього, — зауважує Тамара Дударевич, а доня її додає, що це щоразу так, надто ж коли поспішаєш... Застряли, здається, надовго. І це вже коли до аеропорту рукою подати...

— Що ж буде? — запитує Ліда невідомо кого.

— Що буде, те й буде, — відповідає Заболотна з терплячим спокоєм. — З судьбою не напозиваєшся... Ждатимем.

Та хіба ждати — це для Заболотного, хіба ви не знаєте його вдачі?

— Треба, братці, розвідати...

Не встигла Соня й заперечити чи схвалити, як він уже шугнув між машин, цибатий, сягнистий, подався за своїм звичаєм вперед з'ясувати: що там? Таке враження, що він пішов просто по машинах, по різнокольорових лакованих отих залізах — бачимо у віддаленні осяйну його сивину й бліде, з виразом цікавості обличчя, коли він, роззираючись, знайоме гукає комусь «о'кей! о'кей!», хоча який там о'кей у цьому намертво зупиненім залізному Вавілоні...

Отже, знов випроб нервам, знов нерухомість, чад, дух-нява розпечених на сонці лаків, металу... До цих речей тут маєш звикати.

— Краще було б таки їхати через тунель, — розмірковує вголос Ліда. — Який гарний він, той білий, аж сяючий Діоген-тунель, надто ж коли влітаєш в нього з темряви ночі... з дощу! Могли, а замість того...

— Ніколи не шкодуй за тим, чого не повернеш, — зауважує їй матуся. — Вважай, що випала нам саме ця дорога, а не інша...

Доки Заболотний десь там розвідує ситуацію, ми сидимо в машині й слухаємо музику. Тамара, запаливши сигарету, довірливо звертається до Заболотної:

— Треба було вам, Соню, таки наполягти... Справді — чому не інший хтось? Відмовився б — і квит. Знайшли б заміну!

— Щоб це він та відмовився? — Соня сказала це іронічно, з погордою якоюсь, навіть шляхетною. — Що ви, Тамаро? Ви ж начебто його знаєте не перший рік... Відмовитись, ухилитись, та ще коли про долю дітей ідеться? Добре ж ви собі його уявляєте!

Вона й не приховувала зараз своєї зверхності над Тамарою, давала відчутти, що є речі, які їй елементарно ясні, але недоступні приятельці.

— А ти, Лідо, як вважаєш? — закликала вона дівчинку на роль арбітра.

— Я за вас, тьотю Соню, — підтримала її Ліда. — Підписуюсь під кожним вашим словом...

І, нахилившись до Заболотної, дівча щось шепоче їй аж над вухо, — їхнє секретничання, видно, неприємне Тамарі.

— Нечемно при людях перешіптуватись, — каже вона доньці, але це торкається обох. — Краще гляньте, небо яке... Небо, воно таки скрізь гарне... Справді, як у поета:

«Цвітуть осінні тихі небеса...»

Цвітуть, цвітуть... А пробка тим часом ніби закам'яніла: нічим її, здається, не зворухнути. Більше того, й десь далі там, куди око звідси не сягне, на всіх напрямках ця суперпробка з кожною хвилиною тільки росте й росте. Юнак-водій із сусідньої машини жартує: чи не виросте аж така, що весь континент перетне?...

— Гелікоптер! — вигукує Ліда, вказуючи на східний сектор неба. — Не інакше, як поліцейський: спробує ще звідти регулювати!..

З потужним гуркотом вертоліт продеренчав над нами, ось він, знижуючись, уже кружляє над площею, де, певне, сталося щось серйозне, бо навіть гелікоптер, мовби нервуючись, докидає до нас звідти свої гуркоти сердито, аж згрізна.

— Ну, де він там забарився, от натура, — вихоплюється в Софії Іванівни зігрітий гордістю докір, що, звичайно, стосується Заболотного, котрого за стовпотворінням вже й зовсім не видно. — Всюди йому найбільше треба...

Ліда уважно глянула на неї:

— Але ж і цим Кирило Петрович вам також подобається?

— Дивись, яка прониклива, — усміхнено покосилась на неї Заболотна.

— Таку небайдужість до всього в людині можна тільки вітати, — пустилася в міркування Тамара. — В цьому, зрештою, виявляє себе душа, характер, сила пристрасті... Мене, гадаю, підтримає ось і доктор наук, небагатослівний еколог наш, — посилається сусідка на мене. — Тільки хай у вас, товаришу доктор, не складається враження, що, виступаючи в ролі звеличниць Заболотного, мадам Дударевич тим самим ніби принижує власного чоловіка... В мого стільки заслуг! Він, скажімо, в мене тенісист міжнародного класу, ніхто з наших у нього не виграє, крім мене, звичайно. Найскладніші йогівські вправи опанував, куди там вашому Заболотному... Мій на голові по півгодини може стояти! Навіть оту робить, що зветься «замок», — власну ногу на шию собі закидає, ви уявляєте?... Одного разу закинув, «замкнув себе», я поїхала шопінгувати, повертаюсь, а він усе сидить, посинів, замкнувшись замкнувся, а розімкнутись без мене не може!..

— Мамо! — з докором глянула Ліда на матір, яка, заходячись сміхом, видно, й не шкодувала, що вибовкувала зайве, сучо фамільне.

Стоїмо глухо, ані руш.

Ніби ніщо й не горить, диму не видно, однак звідкись з'являється, ледь просуваючись у тисняві, червона пожежна машина з командою пожежників, що, серйозні, напружені, почіплялися по бортах у своїх блискучих, мов у римських воїнів, касках. За ними, безупинно сигналячи, пробиваються поліцейські машини і все в той бік, на площу, де перед світлофором не припиняється якась не зрозуміла для нас метушня... Поліцейський вертоліт, як і раніше, кружляє над майданом, над місцем найбільшого скупчення, гуркоче, вишукує, певне, яким чином б зарадити ситуації. Неабищо, певне, там сталося, коли так одразу, раптово, за мить, ніби невидимим чарівницьким жезлом, зупинено всю цю звідусіль рипучу сталеву армаду, з її, здавалось би, надмогуттям, з блиском нікелю, мигтінням лаків та скла, з безліччю звированих бажань, устремлінь, збурених чийхось пристрастей, воль, темпераментів... Стоп! Зупинись! — звелено кимось всьому потужному рухові, що день і ніч бурунів тут і ось так нагло завмер, створивши зону нерухомості в самому вирі трас, біля самого осереддя цих вузлом зв'язаних бетонних артерій... Мовби магічною силою хтось зупинив, звелів усім швидкостям завмерти, зникнути, але хто і чому?

Гелікоптер знову прогуркотів зовсім низько над нами, з пташиного польоту оглядає цей, в усі кінці розгалужений, нечуваний затор, оглядає, мов лікар, що бачить лихо, однак нічим не в спроможі його відвернути. Усіх, що стоять, саме це, здається, діймає найбільше: звідки він, чим викликаний таких величезних масштабів затор, що мовби назавше заклинив металом дороги? Невідомість багатьох дратує, нетерплячка водіїв, нервозність досягають межі, хтось натиснув на клаксон, за ним другий, і пішла перекличка — приєдналась, для солідарності, і наша Соня-сан, і ось уже всі сигналять, сигналять — веселий бунт клаксонів шаленіє в нетерплячці, ведійське плем'я дало собі волю, всюди виповнює повітря суцільний вереск, какофонія наростає нестерпно — до сміху, до одуру, до очманіння!

Нарешті докочується звістка від передніх: причина вся у світлофорі, щось непередбачене сталося з ним. Видно, як пожежники прилаштовують біля світлофора розкладну металеву драбину, схожу на одну з тих, якими користуються в садках, щоб здимати плоди з верховіть. Тут ця залізна драбина сама, ніби з землі, вискакує вгору, і вже по ній поволі підіймається огрядний негр у білім халаті, тримаючи в руці якусь білу торбину невідомого призначення; ось він, той чудодій, ставши вгорі, неквапом починає чаклувати над світлофором... В якому ділі він фахівець, яке вміння вивело його на те узвишшя? Зблизька й здалека всі стежать за ним напружено, виття автомобільних сирен при його з'яві водночас примовкло — всі погляди зараз схрестились па ньому, цікаво, що ж він там лагодить, над чим там без поспіху чаклує, мов який-не-будь досвідчений годинникар на середньовічній ратушній вежі, де раптом відмовив химерний хитрющий годинник з зозулями або з фігурками апостолів... Може, це такий майстер, що здатен полагодити і самий час, прискорити або уповільнити його біг? Здатен, може, зрушити ріку часу, якщо вона зупинилась, здатен узгодити її плин з плином людського життя? Це була просто фантастика — тисячні потоки сліпучих під сонцем машин стоять, ждуть, залежачи, може, від поруху чиєїсь руки, ця знемагаюча у вимушеній нерухомості суперпробка, залізна Дунай-ріка, що витяглась мовби через увесь континент, вона зараз напруженими поглядами водіїв стежить за незрозумілими маніпуляціями тієї загадкової людини, що з чимось там клопочеться на світлофорній вежі. Сталеві табуни швидкостей, всі вони застигли й терпляче ждуть, чим це закінчиться, а той, в білім халаті, нікуди, видно, не кваплячись, не звикши нічого робити абиак, хапкама, все ще пораяється біля світлофора, щось там мудрує й мудрує...

Та ось чорношкірий майстер, зробивши своє діло, став неквапом спускатися по залізній драбині, повагом ступаючи зі шабля на щабель, і тепер видно було, що в руці він обережно тримає ту ж таки білу свою, але вже чимось наповнену торбу, схожу на звичайнісіньку наволочку, — вона тепер наповнена мовби повітрям, та чи повітрям?

Щось, однак, сталося, далеко попереду з'явилися ознаки руху... Чаклун поміг, зарадив усім нам, відкрив дорогу, бо ось машини вже й неподалік від нас з місця зрухнулись, почали рушати, і до нас, швидко пробираючись між кузовами, поспішає Заболотний, він чомусь аж сяє блідим своїм довгообразим обличчям, він — сміється!

— Що з тобою? — полегшено спитала дружина, коли Заболотний вскочив до машини, і ми рушили. — Що тебе так розвеселило?

— Знаєте, хто нас тримав? Нізащо не догадаєтесь!

— Хто? Бджоли!

— Не розігруйте, — засміялась Тамара.

— Цілком серйозно. Рій бджіл сів на світлофор, перекинув усі драйви, усі магістралі! — збуджено розповідає Заболотний. — Ні зеленого, ні червоного, ані якого вам не даю! Стійте на місці, гей, усі містери-твістери і ви теж, любя місіс Заболотна! Дух переведіть, на небо подивіться, іа ясне сонечко! Про істотне подумайте, про сутнє! — З нього аж бурхало збудження, енергія, радість хлоп'яча. — Треба ж таке утнути! Ні, вони таки створіння унікальні!

— Точно, вони звідкись, із антисвіту, ми ще їх просто не знаємо, — підтримала Тамара його захват.

Соня тим часом зірко тримала в полі зору переповнену рухом дорогу, всі ми розуміли, що дорожити зараз маємо кожною миттю, тож Соня, пам'ятаючи про це, економлячи кожную часину, вміло маневрувала в потоці машин, і Заболотний, радий за неї, ще охочіше розповідав, яка там, біля світлофора, буча була зчинилась, як спершу не знали, що діяти, навіть поліція розгубилась — ніколи ж не траплялось такого, випадок, мабуть, в історії перший: бджола перекинула весь рух! Пожежники спочатку намірялися пустити в діло шланги, змити той рій водою, але одразу й з'ясувалося — ні, не мають такого права! Бо той рій — чиясь власність, отже, бджола, згідно із законом, створіння недоторканне. Та ще й страх бере: може, бра-аїльські, оті агресивні?

— О, тих тільки роздражни! Вони за себе постоять! — сміялась Тамара. — Комедія, та й годі!..

— Довелось викликати — кого б ви думали? Нашого друга Френка! Оце ми й чекали, доки він з'явився та бджолят у торбу оббирав із світлофора... Всіх полісменів здивував, що бере бджіл великими руками і жодна його не жалить.

— Може, це той легендарний рій, що він його через океан перегнав? — жартома запитала Тамара, а Ліда, ледь ніяковіючи, поправила матір:

— Не через океан, мамо, а через континент...

— Яка різниця, — відмахнулась Тамара, — міг би й через океан теж!..

Всі ми весело збуджені, їдемо з жартами, що їх викликав цей дивовижний рій бджіл, котрий, заволодівши світлофором, зумів перекрити такої сили рух.

— Ось так, Лідусю, — звертається Заболотний до юної своєї провіджальниці. — Дякуймо бджолятам, що, не впавши во гнів, послухались Френка й відкрили нам світлофор... Хто стане тепер заперечувати, що вони мудрі створіння, що перед нами ще одно диво природи, «диво з крильцями»!

— Кириле Петровичу, чому вони сіли саме на світлофор, як ви гадаєте? — запитало дівча.

— Важко сказати, — зморщив лоба Заболотний. — Може, світлофор вони за вулик прийняли... та ще вулик нової дивовижної конструкції, і вони вирішили, що то буде їхній дім?

— А може, він здався їм квіткою? — фантазувала Ліда. — Бо ж різноколірний, цвіте, грає серед площі барвистими пелюстками світла...

— І таке може бути, хто знає... Думає, хто як хоче, але випадок справді винятковий. Надовго запам'ятається Ліді цей епізод. Десь і згодом, хоч де опиниться, та, коли виникатимуть затори, пробки на дорогах, погляд її щоразу шукатиме бджіл на світлофорах: чи не бджоло-сім'я обліпила його, чи не рій завис там цілою гірляндою, чи не його втручання слухняно скорився нескінченний цей рух?

— Так чи інак, а щось таки в цьому є, — каже Тамарі- Чому не припустити, що це всім нам від чогось засторога? Як знати, може, якраз бджола обрана природою для такої ролі... Може, якраз їй даровано здатність краще за інших живих створінь проникати у саму суть, у смисл життя, у вічність, як проникав вона в красу рососою налітої квітки...

— Здорово ж, Тамаро, розгулялась ваша уява, — усміхнувся Заболотний, а Соня додала:

— Вважатимем, що бджоли, як і дощик, коли він пилюку прикропить, добра прикмета перед дорогою...

Їдемо, а дорожня пригода все ніяк не забувається, вона й веселить, і чомусь бентежить думку. Що ж це все-таки було? Той світлофор, обліплений кетягом бджіл, він, безперечно, сприймався багатьма водіяма як знак чогось, мов якийсь химерний ієрогліф, що несподівано виник на розхресті доріг перед людьми, що вічно жадають швидкостей, що до очманілості заклопотані, поглинуті суєтою суєт... Знак, символ? Але як його розшифрувати? Пересторога швидкостям, смогам, димам, пануванню заліза і чаду? Чи найперше нагадування нам самим про цінності, яких ще не поцінували і які можемо втратити легковажно, безповоротно?

До самого аеропорту вистачило нам цих бджіл. Десь там Френк їх прилаштує, і завтра вони вже полетять шукати квітця, життєдайні нектари, не знаючи ні втоми, ні страху, погудуть у простори, у свій бджолиний всесвіт.

Та ось уже й ми наближаємось до мети: дітаки виблискують по аеродромному полю, і океан з'явився широко, безміром світла висяйнув перед нами.

До літака ми ледве встигли. Рев турбін, блиск та гуркіт сучасного аеродрому, зльоти й приземлення крилатих гігантів — постань тут раптом із небуття якийсь індіанець в орлиному пір'ї на голові, безстрашний абориген тутешніх місць, він, певне, при одному догляді на це стовпотворіння збожеволів би від стресу, втратив би присутність духу, а Кирик наш тут як риба в воді: швидко зробив те й те з необхідних формальностей і, на бігу прощаючись, поспішає до літака, бо звідти вже кваплять, кваплять... Пасажири на місцях, Заболотний збігає по трапу останній, опинившись нагорі, озирнувся ще раз, усмішкою зблиснув до нас. На мить поруч стюардеси затримався, стоїть високий, легкий із своїм плащем та кейзом, голова, як завжди, відкрита, океанський вітер чи вітер турбін розвіває, куйовдить його сріблястий чуб, і ми, дивлячись на нього, відчуваємо, що то вже людина польоту, людина небес. Ще він встиг звідти, згори, щось весело гукнути до нас, але що? Усмішка видно, а слів не розібрати за вітром та гуркотом.

Трап відкотили, літак, важко похитуючись, вирушає па злітну смугу.

— Що він гукнув? — перепитуємо одне одного.

Ніхто не розчув, навіть Ліда, хоч у неї й музикальний слух, тож тільки плечима знизує. Справді — що?

Лайнер блищить далеко на злітній смузі. Там сліпучо. Все переповнено світлом неба та океану. Не встигли ми ще й хвилювання погамувати, як той сріблястий, облитий сонцем гігант уже був у повітрі: взявши розгін із бетонної смуги, з ревінням промчавшись над Френковим дахом, пішов на океан, швидко набираючи висоту, доки й розтанув у сйвах блакиті...

Розшуки нічого не дали. Чи над Бермудами, чи над відкритим океаном, від якого-небудь «тік-так» чи зовсім випадково, може, десь над пустелями, найжаркішими па планеті, збезвістився він, а де саме, так це й зостанеться вічною таємницею.

Минають літа, «стікають, наче вода у ярочку», а Соня-Софійка все жде та жде. Як той, що на трасі північній вірив, що рано чи пізно, а зустріне десь свою Кет, так і вона, Заболотна, стоячи з Лідою в ріднім степу серед колосся, повитого березкою та горошком польовим, все виглядає свого вічного мандрівника. Дивиться

на далекі, наліті сяйвом хмари-оболоки, що, час від часу з'являючись, білють по обр'ях, і наче вловлює деколи в пих, в тих сяючих «дідах» степових, і його образ, веселий, усміхнений, що з висоти небес паче щось каже їй, але за вітром — нічого не чути.

1976–1980

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review.

**«Strelbytskyy
Multimedia Publishing»**

Saksaganskogo str., 58, office 8
Kiev, Ukraine, 01033

tel. +38044 331-06-20
e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

Все права защищены. Эта книга или любая ее часть не может быть воспроизведена или использована любым другим способом без письменного разрешения издателя исключая использование цитат из книг или иного способа предусмотренного законодательством.

**«Мультимедийное
издательство Стрельбицкого»**

ул. Саксаганского, 58, оф.8
Киев, Украина, 01033

тел. +38044 331-06-20
e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

**Электронная книга издана
«Мультимедийным издательством Стрельбицкого»**

С нашими изданиями электронных книг и аудиокниг вы можете познакомиться на сайтах:
www.strelbooks.com **www.audio-book.com.ua**

Желаем приятного чтения!
Свои замечания и предложения направляйте на e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

**Эта книга охраняется авторским правом
Copyright © 2015
«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»**